

Vol. LXIII

BIBLIOTHECA INDICA;

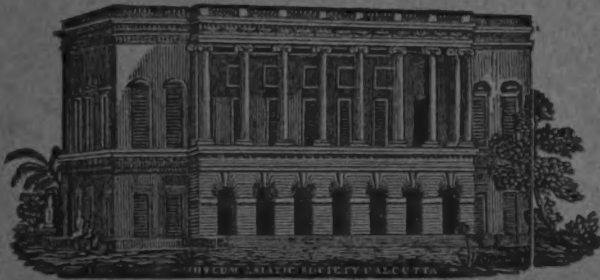
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 449.

सभाष्यदृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI.

VOL. I.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1880.

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 449, 454, 460, 471, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAÑDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.

VOL. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

PHILOSOPHY

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अभिगोषश्रीदेवराजयज्वल्लत'निर्वचन'नामटीकासहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्चनया अयेन च

काश्मीतवेदादि-वङ्गधामगेन

श्रीसत्यव्रतसामअभिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

प्रथमो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाग्निशमिन्नचन्द्रे मुद्रितम् ।

प्रकाशः १८०४ ॥

निरुक्तम् ।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति ? वेदार्थोप-
कारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके त्रिचावाक्ये अन्यतमस्य
निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः । तथाहि—

“कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कक्षोऽथ पद्यते ।

ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रीचमुच्यते ॥

त्रिचा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्यतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”-इति ।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुप-
सृज्यते नासौ कस्मिन्ग्रन्थग्रन्थोऽपि तु समास्त्रायसङ्गृहीतपदपेटिकारूपस्य
‘निघण्टु’-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति । तथाहि—
“समास्त्रायः समास्त्रातः, स व्याख्यातव्यः ; तमिमं समास्त्रायं निघण्टुव
इत्याचक्षते”—इत्यादिः । तदच ऋक्संहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः
सायणीयसिद्धान्त एव ब्ररणम् । तथा—

“अर्थवबोधे निरपेक्षतया पदजातं यचोक्तं तन्निरुक्तम् । गौः
ग्मा उमा उमा उमा उमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य
इत्यन्तो यः पदानां समास्त्रायः समास्त्रातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबो-
धाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्य-
नामान्नीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकाण्डम् ।
तस्मानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

(ख)

‘आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
द्वितीयं दैवतं चेति समाख्यस्त्रिधा मतः ॥
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जहात्युल्लम्बवीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
अम्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
अम्यादिदेवीजर्जाङ्गत्यन्तः क्षितिगतोगणः ॥
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाख्यमधीयते ॥’-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घे यत्र प्रायेणोपदिश्यते,
तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः; तादृशेष्वमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु
द्वयं निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घेोपदेशात्
आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे चयोऽध्यायाः । तेषु,
प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये
मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्व-
ब्रह्मत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दे वेदवाची । यास्केन तत्र
तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगमे
एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्
काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य
द्वितीयकाण्डस्य दैवत्वं विसृष्टम् ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक
एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निर-
क्तत्वम् ॥ तद्वाख्यानञ्च समाख्यः समाख्यात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

साङ्गाद्यमनुभवत्यनुभवतीत्यनैर्दादन्नभिरध्यायैर्यास्कोनिर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निः-
शेषेषोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥”

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्स्थ्यात् तच्छब्दइतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टु-
नामकनिरुक्तं ततश्च तट्टीका यास्क्रीया निरुक्तमिति-प्रसिद्धा सम्पा-
द्यते; तत्र च यास्क्रीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात् द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेष्वपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया ऋज्वर्थनामिका निघण्टु-
कथेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-सङ्ग्रहाद्यापादित-पुस्तकानां नामकरणा-
दिकं ज्ञायते—

क . . . ऋज्वर्थाभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६७,
प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इत्य ।
जीर्णमल्पाशुद्धम् ।

ख . . . मत्क्रीताधीतपुस्तकम् । वि०—प० २६, प्र० पृ० पं० ७,
प० प० ६। × ४ इत्य । प्राचीनं शुद्धम् ।

ग . . . काशीवासि-मद्रुहदेवपुस्तकम् । वि०—प० १८, प्र० पृ०
पं० ८, प० प० ८॥ × ३॥ इत्य । प्राचीनतमं शुद्धम् ।

घ . . . ऋज्वर्थाभिधापरटीकापुस्तकम् । वि०—प० ३२, प्र० पृ०
पं० १३, प० प० १०॥ × ४॥ इत्य । अर्द्धाधिकखण्डितं
सर्वासहमतिजीर्णमतिशुद्धम् ।

ख़ . . . रडल्फरोथ्-प्रकाशित-यूरोपमुद्रितपुस्तकम् । शुद्धम् ।

॑ . . . आदिब्राह्मणसमाजीयपुस्तकम् । वि०—प० ८, प्र० ४०
पं० १०, प० प० १२ × ४ । इत्यम् । नवीनमशुद्धम् ।

A, B, C, } रडल्फरोथ्-सङ्गृहीतपुस्तकानि ।
D, E, F, } एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

पु०—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् । प०—परस्तात् द्रष्टव्यम् ।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकासन्निर्णयेऽहमसमर्थः क-ख-घ-
पुस्तकेष्वलेखान्तदन्येष्वन्तिमपचाभावात् ।

एषु;—ख, ख़, ॑, A, B, F-एषां षष्ठाभेकादर्शानुलिपिलिपि-
वैक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव । येऽपि भेदाः ॑-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु
मूनमादर्शाच्चरबोधभ्रममूलका एवेति स्फुटमनुभूयते; सम्भाव्यते हि
तुल्याकारप्राथर्ष्यां पकारयकारादीनां नागराचराणां भेदबोधात्पञ्चन
केनचिद् वाङ्मने तथा लिखितं, यथा “रिपः”—इति लेखे “रियः”—
इति । एवं ग, C, D, F-इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपिलिपिवेति ।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरादापा-
दिते । तत्र घ-पुस्तकन्तु ऋज्वर्थटीका-सारसङ्गृहीतं ग्रन्थान्तरमिव
बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बङ्गशो न्यूनत्वदर्शनात् । परमनयोः प्रती-
कपाठे लैक्यमेव सर्वत्र प्रायः; क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचिच्च ग-श्रेणि-
कैश्च साम्यमपि । इह ॑ सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावल-
म्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात्; यत्र यत्र ॑ टीकाया सह टीकाधृत-
पाठस्य विरोधो लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकासम्मतपाठः खादिपुस्तकीयो
ऽपि गृह्यत एव क्रियते ॑ क-पुस्तकस्यानादरः ॥

सम्पादकः ।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महत्स्यन्मकान्मारसञ्चारिकरिणं सुखे* ।

मदास्वदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणीं भजे† ॥ १ ॥

नमस्त्रिधात्रे त्रिपिविष्टनात्रे‡

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को विविधेषु यागे-

खनेन॥ चात्त्रायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रथमामि यास्कभास्करं यो हत्तमसः प्रकाञ्चितपदार्थः ।

यस्य भुवनत्रयीमिव गावः॥ प्रकटां चयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुस्थ्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुष्ठतवन्नं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम् ॥ ४ ॥

* वस्य मुचं इडा अयं करीति बुध्यते, तमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्मारसञ्चारीति । कान्मारस्य च विशेषणं महत्स्यन्म इति । अत्र चयी, पक्षे वेदत्रयपरम्, पक्षे त्रिस्तोत्रीपरम् ।

† मदास्वदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दह्यन् वा इडा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ तस्य देवस्य मन्त्रदर्शनात् अयं करीति विप्रमन्त्रदर्शनाचार्यं केसरीति बुध्यते, तं करिणकेसरिणोभयधर्मोक्तानां मन्त्रावच्छेदनात्मनो देवं भजे इत्यर्थः ।

§ त्रिपिविष्टोऽत्र सन्निता, स च जगत्प्रसविता; ब्रह्म चादित्यो वा विचारान्तरम् । (निघ० ३, ७-८ । ऋ० सं० ७, ११, ७, १-१००, ३;—१) ।

॥ 'खनेन' सविधा प्रेरित एव 'यास्कः' [तथा च ब्रूयते 'विविधेषु यागेः प्रबोद्ध्यात्' ऋ० सं० १, ११, १०]; 'विविधेषु यागेषु' विविधयामसिद्धार्थं [निमित्तात् कर्म-योने (१, ३, ११ वा०)—इति सप्तमी] 'चात्त्रायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्त-विद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्त्वस्यैवम इत्यर्थः ।

¶ किरपाः ।

आचार्यं शाब्दिकानामृषि यजुषि च यदृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्दत्तरीणामुपपन्नम् ।

आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वरार्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वरूपयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश्वर'पुरी-पर्येत'ग्रामवास्तव्यः* ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाचार्यं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निर्गुवता नैगम-देवताकाण्डपठितानि
पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुक-
काण्डपरिपठितानान्नु गवाद्यपारेअन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिक-
सहस्रं† सामान्येन 'एतावन्व्यस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय
तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिग-
मानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभौत्या सामान्येन निर्वचनसूत्र-
स्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुव्यक्त्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि ।
स्कन्दस्वामी च ततएव निरुक्तमनुजगाम ।

* वासुकारी । 'वनेसुखत कर्षोरि षिच'—इति पा० २, १, ८१ वा० ।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समसस्य 'निघण्टु'-इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यानं
कर्त्तव्यमस्ति, तथापि विज्ञेयतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थरवैषयकारश्च इति सूत्र-
यित्तुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाचि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशच्छेषेषु 'जैः'—इत्यादि 'ष्टृङ्गाचि'—इत्यन्तम् पञ्च-
दशोत्तर चतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-च्छेषेषु 'अपः'—
इत्यादि 'रगः'—इत्यन्तं चोद्धृताधिकपञ्चशतम् (५१९), ततश्च तृतीयाध्यायीय-
त्रिंशत्च्छेषेषु 'अर'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं
सङ्कलनया भवत्युक्तम् (१९४९) ।

तत्र तु 'दिवसादित्यस्य च साधारणनामानि खरादीनि षट्'—
'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे
अभौके इत्यादीनि च षड्विंशतिस्य' भाष्यकारेण वज्रवक्रव्यत्वात्*
प्रकरणञ्च एव निरुक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡ ।
अतोऽन्येषां? यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमध्य-
ध्यनादेवावगन्तव्यम्॥ । तच्चाध्ययनं कस्त्रियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्र-
दायमासीत् । ततश्च कोशएव॥ प्ररणमासीत् । तेषु च केषुचिद-
र्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च
कानिचिद्भूतानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विग्रहानि
अक्षराणि च विपर्यस्तानि । एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य
प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कश्चिद् व्याख्यानस्याभावात्
नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत् ।

ततश्च पाठसंशोधनायं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां
क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं**,—खरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

* सन्ध्यत्र वज्रनि वक्रव्यानीति धियेति यावत् ।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यम् । अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-
भाष्यकारेण व्याख्येनेत्यर्थो बोध्यः ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे शयः कश्चनेत्याशयः ।

§ '५ तः' एभ्यः उल्लिखितनिरुक्तादिव्याख्यातपदेभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम् ।

॥ अध्ययनश्चात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवैदिकानां सम्प्रदायसिद्धं मुद्रपरम्परागतं
बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः ।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिग्रहः—इत्यन्तेन सम्बन्धः । एतेनैव नैघण्टु-
काण्ठीय-संकर्णयतोक्ताः । एतावानेव ग्रन्थः कथं न समापितः? प्रत्युत चर्वितचर्वने
नैजसादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीक्रियत इत्याह—खरादीनीत्यादि तदुक्तीकृत्यितु
मित्यन्तम् ।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्वाख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्* ; बृहस्पतुर्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः ।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतैस्त्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाच्चिरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समाख्यापठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाख्यायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ नामानुक्रमण्यः आख्यातानुक्रमण्यः—स्वरानुक्रमण्यः—निपातानुक्रमण्यः—निर्वन्धनानुक्रमण्यः—तदीयस्य भाष्यस्य च बृहस्पतुः पर्यालोचनात्,—बृहदेभ्यसमानौतात् बृहकोशनिरीक्षणञ्च पाठः संशोधितः । निर्वचनञ्च—निरुक्तं,^(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,^(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राष्ट्रदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)[†]—उवटभट्ट(च)-भास्करमिश्र(छ)—भरतस्वाम्यादि^(०)—विरचितानि वेदभाष्याणि,^(१) पाणिनीयं व्याकरणं,^(२) विशेषत उणादिकं तद्वृत्तिं,^(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,^(३) भोजराजीयं व्याकरणं,^(४)

* अत्र पदे,—रयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं स्याद्वैकर्म्यमित्यर्थः ।

† सायणमाधवान् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रज्ज्वाज्जुषे जन्मनि सज्जबेधसे'—इत्यादिभङ्ग-सायणपूर्वविवरणपत्रकारः ।

कमलमयनीय-निखिलपदसंस्काराद्य^(०) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च
अस्मद्भाष्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय
तदेवाप्तप्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अमनुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिण-
मय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनु-
सृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमस्य* इच्छिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमा-
नस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्वेष्याः† ।

अतोऽस्माभिर्यथा मति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो
बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवग्मनसि कुर्वन्तु‡ ॥

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः ।

† एतेन तेषामपि स्थितिसम्भावना सूचिता ।

‡ यथा, श्रुत्याः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वेष्वेव यथा-
युतानि, न तु स्वपुत्रादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्तुतयश्च सर्वैरेव प्रबन्धान्तरादि-
कान्ताः, न सङ्गोक्तकल्पिताः—इतीह विश्वार्थं स्थापयन्तु विश्वव्यापः इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (१, ५) निरुक्ते तस्य टीका-
याञ्च यज्ञैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^(१) । ग्मा^(२) । ज्मा^(३) । क्ष्मा^(४) । क्ष्मा^(५) । क्ष्मा^(६) ।
क्ष्मा^(७) । क्ष्मितिः^(८) । अवनिः^(९) । उर्वी^(१०) । पृथ्वी^(११) ।
मही^(१२) । रिपः^(१३) । अदितिः^(१४) । इळा^(१५) । निष्कृ-
तिः^(१६) । भूः^(१७) । भूमिः^(१८) । पूषा^(१९) । गातुः^(२०) गोचे^(२१)
त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।। ‘गच्छुगतौ (भू० प०)’ अस्माद् ‘गमेर्डोस् (उ० १, ३३)’
—इति कर्मरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्य-

(१) “गौः” च । “ग्मा” —इति C. D. E. ३; अथ च निरुक्ताः—अ० सं० ६,
१५, ५, ८, ८५, ११, १०, ११, १ । “क्ष्मा” —इत्यपि पाठो भवितुमर्हति,
तथापि निरुक्तदर्शनात् अ० सं० १, १८, ०, ६, ४, १, ८, ००, ४, १०, १०६,
१० । “क्ष्मितिः” —इत्यपि अक्षरं चिन्तायां दृश्यते (५, १, १६;—१८, ४, ६, ५१,
११, १०, ४५, ४५—१०६, १ ।

(३) “उर्वी” —इति कातिरिक्तेषु सर्वेषु, अथाधान्वयतया टीकास्तुत्यातस्य ।

(१२) “रिपः” —इति च दृश्यते अक्षरं चिन्तायाम्—१, ११, १, ०, ११, ११३—६०,
८;—१०४, १८ ।

(१८) “भूमिः” च; अथ चिन्तयति बुध्यते ।

(२१) “गोचे” च; मुद्राकारप्रमादत्वात् निदानमिति ज्ञायते ।

* “इति पृथिव्याः” च ।

† प०—४, ५, ११, १, १६, ५, १, ५, ५ । निरु० १, ५, १४, ४, १५, ६, १, ११, ० ।

र्थात् (अदा०प०) बाहुल्योक्तोः (३, ३, ११३) कर्णस्यधिकरणे वा ।
 'गोतोषित् (७, १, ६०)'—इति च सिद्धत्वात् वृद्धिः । अथ
 भाष्यम्—'गौरिति वृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यथास्तां
 भूतानि गच्छन्ति मातेर्वाकारो नामकरणः (निह० २, ५)'—इति ।
 अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत्
 दूरेऽप्युपसम्भर्गतिक्त्रियात्प्रहारः' । अन्यथान्यथ चोपसम्भर्गुरोपदेशः ।
 प्रत्ययोपाप्तकृत्यर्थसम्बन्धाच्च गमिरथ नैरन्तर्योपसम्भ्रुरविभ्रिष्टं गमन-
 सुपादत्ते, 'तत्रा' 'परिव्राजकः' इति यथा* । यथास्तां भूतानि
 प्राप्तिनो गच्छन्ति । चो वार्थे । मातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा०प०)
 गीयते स्तुयतेऽसाविति, गायन्ति वास्तां स्थिता इति गौः । उदा-
 हरणम्—'गोषदधि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनि-
 श्योमात्, गार्हपत्यस्य च गवि वृथिव्यां सदनात् गो-ब्रह्मस्य वृथिव्यभि-
 धानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थ-
 समवायेन अभिधेयं प्रदर्शनैयं निश्चित्य तत्रदर्श्याभिधायित्वम् । "ब्रजं
 नच्छ गोष्ठानम् (च० वा० सं० १, २५-२६)"—"गौर्गमारं चङ्कं पृ-
 ष्ठान् (च० सं० १०, ३१, २०)"†—"अभवत् पूष्णा भूमना नौः
 (च० सं० १०, ३१, ६)"‡—इति निगमाः ॥

(२) ग्मा । गमेः पूर्वसिद्धमेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितसि (उ०

* अयमभिप्रायः—यथा तत्रार्थं कुर्वन्त्यनेकरव परं तद्येत्युक्ते योजकस्या वर्धकित्वात्पु-
 म्यत्रः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति वचनरव परं परिव्रजन्तु रत्नोक्ते योज-
 कस्या भिद्युदेव बुद्धाने, एवमत्रापि ।

† 'गौः वृथिवी * * तां प्रधीं * * जमार उद्धरति'—इति सा० भा० ।

‡ 'गौः देवान् प्रति जन्त्री'—इत्यादि सा० भा० ।

१, १५४)”—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
 ‘गम-हन-जन-खन-घर्षां लोपः क्लृप्त्यनङि (६, ४, ८८)’—इत्यु-
 पधालोपः, औणादिकेन ‘मनिन् (७०, ४, १४०)’—इति सूत्रेण वा
 मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 (४, १, १३) । अर्थः पूर्ववदेव । ‘ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्’—इति
 माधवः । “दिवसु ग्मसापाञ्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४८, २)”*
 —“दिवसु ग्मसु मत्थम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)”†—इति च नि-
 गमौ‡ । ग्म इत्यत्र छान्दसत्वाद्गूपसिद्धिः ॥

(३) आ० । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) ‘जसु अदने (भू०
 प०)’—जनौ प्रादुर्भावे ‘(दि० आ०)’—‘अञ्चू व्यक्ति-स्रक्षण-कान्ति-गतिसु
 (६० प०)’, स्रक्षणं सेचनमिति तद्वृत्तिः । एतेभ्यः ‘अञ्चुञ्चन् पूषन्
 स्त्रीहन् (७० १, १५५)’—इत्यादिना परिञ्चसिति कनिञ्चन्तं लोपसर्गं
 निपातितम्, बाहुलकात् (३, ३, १) निरूपसर्गमपि भवति । निपा-
 तनादेव कारकविशेषसिद्धिः । ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)’ ।
 गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाचोपनिषत्—‘अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या
 ओषधयः (तै० उ० २, १)’—इति । अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा
 न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; ‘तिस्रो महीरुपरास्तस्युरत्या गुह्य

* ‘दिवो सुलोकास्य ग्मा पृथिव्यापोऽनरिचमेतेषु’—इत्यादि सा० भा० ।

† ‘दिवसु सुलोकाश्च, ग्मसु मूलोकाश्च, मत्थं मनुष्यम्’—इति सा० भा० ।

‡ सन्ध्याऽपि निमनाः; तथाहि—ऋ० सं० १, २५, २०; २७, ६, ५, २८, २ ।

एवं पूर्वच परच च सर्वच बोध्यम् ।

§ निघ० १२, ४२ ।

दे निहिते दर्शिका (ऋ० सं० ३, ५६, २)—इति च श्रुतिः । अत्रा
 सिक्ता भवति वृषेण; 'तस्मादसाविर्मां वृक्षाभ्युनक्त्यभिजिज्ञति
 (ऐ० ब्रा० १, २, १)—इति ब्राह्मणम् । "ये के च आ महिो
 अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५२, १५)"—*—"अभिकलंभूरधुज्जन् (ऋ०
 सं० ७, २१, ६)"—†—"अथा अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७,
 ३८, ३)"—‡—"अधुज्जो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"—§—इति
 च निगमाः ॥

(४) छा॥ । 'चि ज्ये' भूवादिः (प०), 'चि निवासगतयोः' तुदादिः
 (प०), 'चि हिंसायाम्' ऋवादिः (प०), जै, जै, जै, ज्ये (भू० प०),
 'जमूष् सहने (दि० प०), 'ज्यायी विधूनने (भू० आ०);—एतेभ्यः
 श्रौणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाञ्जलकारूपसिद्धिः । अपि
 गतावर्थउक्तः । चिद्यन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, चायन्ति अवयवं
 गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, जमते
 वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले ।
 "पिता यस्यां दुहितरमधिष्णन् ज्यया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७)"॥

* 'ज्या प्रथिवीमानैतत्, प्रथिव्यां जग्निरे'—इति सा० भा० ।

† 'जे इन्द्र ! जं क्रता कर्मणा जमन् प्रथिव्यां वर्तमानान् जमन् वासिभूः जमभूः'
 —इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वसुसञ्चुका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे जमया प्रथिव्या रज रमयन्ताम्'—इति
 सा० भा० ।

§ 'जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्या प्रथिवी, तस्याः सकाशादवः'—इति सा० भा० ।

॥ निब० १०, ७ ।

॥ 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्त्रां दुहितरं दिवमुपसं वाधिष्णन् अथ्यच्छन्दत् तदानी-
 नेव ज्यया प्रथिव्या सञ्च'—इत्यादि सा० भा० । एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहित-
 मिति पराशरौ प्रसिद्धम् ।

—“अथा चरति परि सा वृष्णु नः (अ० सं० ७, ४६, ३)”*—इति च निगमौ ॥

(५) ज्ञा । निरूपिताएव धातवः† । ‘अन्येष्वपि वृश्नते (३, २, १०१)’—इति सोपपदात् अनेर्विधीयमानो ङः प्रत्ययः, ‘अपिञ्चदः सर्वोपाधि-शभिचारार्थः’‡—इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योऽपि भवति । आथस्तु हान्दसत्वान्कारलोपः । अर्थः पूर्वाक्षरव । “जातस्य च आयमा- नस्य च जाम् (अ० सं० १, ८६, ७)”—इति निगमः‡ ॥

(६) जमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाङ्गलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वाक्षरव । ‘जमूष् सहने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पाथिवस्स च्चव्यस्य राजा (अ० सं० २, १४, ११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षोषिः॥ । ‘दुनु हत्तु ञ्चदे’ अदादिः (प०) ‘वीज्याञ्चरिभ्येनिः (उ० ४, ४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति, गुणः षत्वम् । लूयते ञ्चरते लूयते क्षोषिभिः, लुवन्धस्यां भूतानीति वा । क्षोषीति ईकारान्नं केचित् पठन्ति । तदा ‘ऊदिकारादक्रिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष् । “नवन्त क्षोषयो यथा”

* ‘अथा चित्वा चित्तौ वा चरति वर्तते सा दिदुत्, जोऽस्मान् परिदृष्टकृत् परित्व- जत्’—इति सा० भा० । एवं सर्वत्रैव साधं दृष्ट्वैव निगमत्वं स्वीकार्यम् ।

† निघ० २, ६ ।

‡ इतः पूर्वं क्षोष्येव ।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भ्रमव्यतञ्जस्येति बोध्यम् ।

॥ प० २, १० ।

¶ ‘नवन्त विविधं व्याभ्रवन्ति । क्षोषयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः लक्ष्मीयं क्षामिनं सेवार्थं यथा व्याभ्रवन्ति तद्वत्’—इति सा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

(अ० सं० १०, २२, ६)”—“यं चोत्थीरगुच्छदे (अ० सं० ८, २, १०)”
—इति निगमौ ॥

(८) चितिः* । ‘चि निवासगत्योः (तु० प०)’, ‘चि चये (भू० प०)’
‘चि हिंसायां (खा० ऋषा० प०)’—एतेभ्योऽपि ‘वशेस्तिः (उ० ४, १०५)’
—इति विहितस्ति-प्रत्ययो वाङ्मलाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभा-
वस्य । अथवा ‘स्तिषां स्तिन् (३, ३, ६४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ६३)
वा भवति । अर्थस्तु स्योत्यचोक्तः । “चेति चितीः सुभगो नाम पुच्छन्
(अ० सं० ५, ३०, ४)”—“वीहि स्ति स्ति चितिं दिवः (अ० सं० ६,
२, ११)”—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । ‘अव रक्षण-गति-दक्षि-भीत्य-ऽवगम-प्रवेश-अ-
वह-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छ-दौश्य-ऽवाप्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दान-
भाग-दृष्टिषु (भू० प०)—अस्मात् ‘अर्चिसृष्टधन्वन्श्रवित्त्वभ्योऽनिः
(उ० २, ६५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः ।
हतावस्त्रर्षेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ वां रचोऽवनिर्गं प्रवत्वाग्
(अ० सं० १, १८१, ३)”—“यत्सीं महीमवनिं प्राभि मष्टंशत् (अ०
सं० १, १४०, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । ‘ऊर्षुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—अस्मात्
‘महति द्रस्यत् (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपोद्भवस्य,
उदः । ‘वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति ङीष् । ऊर्षीति
आच्छादयति उर्वीं । महत्त्वादाच्छादयिषी भूमिः स्तिष्मिन् हितानां

* प० २, ३ । निब० ४, २५ ।

† प० १२, २, ५ । निब० ३, ६ ।

‡ प० १२, ३, १;—२० । निब० २, २६ ।

वा पदार्थानाम् । वृषोतेर्वा (खा०प०) वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । 'छादनार्थं विघ्नष्टम्'—इति स्कन्दस्वामी । वृषोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च । "मा सीमवद्य आ भागवीं काष्ठा (ऋ०सं० ८, ८०, ८)"—इति निगमः ॥

(११) पृथ्वी* । 'प्रथ प्रख्याने (भू०आ०)'—'प्रथि-सदि-भ्रञ्जा सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु-प्रत्ययः सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथुः । पूर्ववत् (४, १, ४४) ङीष् । पृथ्वी विश्वीर्षे-त्यर्थः । पञ्चाग्रत्कोटियोजनविस्तीर्णिति पृथिवी । यदा; अन्त-र्भावित्पर्यात् प्रथतेः 'उष्णादयो बडस्रम् (३, ३, १)', 'भृतेऽपिदृ-म्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भृते कु-प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवी-त्वम् (च० ब्र० ११, १८.-१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम् । 'पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी'—इति चौरस्वामी । "स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ०सं० १०, ३१, ८)"—इति निगमः । 'यच्चैकार्थानां पदानां सन्निपायः, तच्चैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या-योजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादाः; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) मही† । 'मह पूजायाम्' भृवादिः (प०) । 'इन् सर्वधातु-भ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः । 'छादिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारा-

* प० २, २० । निघ० १, १२; १४ ।

† आक्षान्तृषां आक्षान्तृषाम् ।

‡ प० ११. २, ११. २, २० । निघ० ४, ११. ४, १२ ।

वतरणाय । अथवा मानेन खगुणेन परिमाणेन खस्मादूनं परि-
माणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही ।
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) निर्वाहः । “आ नो महीमरमतिं
सजोषा (ऋ० सं० ५, ४ ३, ६)”—इति निगमः ॥

(१३) रिपः । ‘रेष्ट गतौ (भू० आ०)’, ‘क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु-
कटप्रूजुश्रीषाम् (३, २, १७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्
इष्टसिद्धिः’—इति वचनात् ह्रस्वे रिपः । गौरित्यनेन समानार्थः ।
यद्वा; ‘रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु’तुदादिः परस्मैपदी ।
क्लिप्, फकारश्च पकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । कत्यन-युद्धादौ-
नस्त्रां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यद्वा; ‘लिप उपदेहे (तु० उ०)’,
लिप् । गोमयादिना आलिप्यते इति लिप् । रक्षयोरभेदः । तथाच
माधवीयनिर्वचनानुक्रमस्थां ‘लेपनाद्रेपणादपि’—इति । यद्वा; ‘रप
स्त्रप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’, ‘रपेरिचोपधायाः (उ० १, २५)’—
इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्त्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति । आलपन्त्यस्यां
प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात्
यथादृष्टं पाठः । “रिरिक्कांसं रिप उपस्थे अन्नः (ऋ० सं० १०, ७८,
३)”—“पाति प्रियं रिपो अयं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)”—
इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः* । ‘दीङ् लये (दि० आ०) । ‘कृत्यल्युटोबहु-
लम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि क्तिणि कान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्-
समासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेऽदौना न खिद्यते इत्यर्थः ।

* प० ११. १, ११. २, २०. ४, १. ५, ५ । वि० ४, १२. ११, १२ ।

‘अदितिरंदीना (निघ० ४, २२)’—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि ‘द्यति-स्यति-मा-स्वाम् (७, ४, ४०)’—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च ‘दीङ् ल्ये (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेदं हान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न संस्कार-माद्रियेत अर्थानित्यः परौचेत (म० भा०)’—इति । “देवेभ्यो अदितये स्योनम् (स० सं० १०, ११०, ४)” —“तममृत्वन्त वाजिनमुपस्ये अदि-तेरधि (स० सं० ८, २६, १)” —इति निगमौ ॥

(१५) इडा* । ईङ् स्तौ (अदा० आ०), ‘ञि इन्धी दीप्तौ (इ० आ०)’ । अनयोः ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’ —इति घञ्, षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ईङ् ईस्त्वम्, इन्धे-र्नकारलोपो धकारस्य उकारो गुणाभावश्च । ईङ्यते स्तुयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः । यदा; ‘इण गतौ (अदा० प०), ‘क्वादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)’—इत्यस्मिन् सूत्रे ‘बङ्गलानुवृत्तेः अत्रमन्तादपि भवति’—इति वचनात् उ-प्रत्ययः, कित्वाङ्गुणाभावः । गवा समानार्थः । यदा; ‘इल स्वप्न-चेपणयोः (तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘इगुपधा-ज्ञा-प्रौ-किरः कः (३, १, १३५)’ —इति क-प्रत्ययः, ‘इत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—इति अधि-करणे भवति । क्षियन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्तेऽस्यामिति वा; उ-ल्यो-रेकत्वस्मरणत् उत्वम् । यदा; ‘इला’—इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २, ७.—२, ११), इला—अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्थादित्वात् (५, २, १२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इडा । बङ्गुचानान्तु ‘द्वयो-

* प० ११. २. ७; ११. ४, ५ । निघ० ११, ४८ ।

श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स उकारो ऋकारः (प्राति०)'—इति
 ऋलम् इळा, ष्चतु उदाहरणवाङ्मत्याच्च ष्चम्बेद-दृष्ट-पाठः इति ।
 “इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ० सं० ३, २८, ४)” — “अथा होता न्यसौदो
 यजीद्यानिऋस्यद० (ऋ० सं० ६, १, २)” [“इऋश्चान्दसत्वादाकारलोपः”
 —इति स्कन्दस्वामी] — “इऋस्यदे समिध्यसे (ऋ० सं० १०, १८१, १)”
 —इति निगमाः ॥

(१६) निश्चतिः* । ‘निश्चतिर्निरमणात्’ (२, ७) —इति निरुक्तम् ।
 अस्य स्कन्दस्वामी — ‘निरमणात् = निश्चलत्वेनावस्थानात् — इत्यर्थः; रमन्ते
 वास्यां भूतानि’ —इति । तच्च निर्-पूर्वाद्रमेः (भू० आ०) ‘इत्यल्लुटोवङ्ग-
 खम् (३, ३, ११३)’ —इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ८४)
 अननासिकलोपः, ‘रमेर्मतौ वङ्गलम् (६, १, ३४वा०)’ —इत्यच
 वङ्गलवचनात् सम्प्रसारणम् । आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम्
 उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरूपसृष्टादर्त्तः
 क्तिनि निश्चतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः ।
 “वङ्गप्रजा निश्चतिमाविवेश (ऋ० सं० १, १६४, २२)” — “अधा
 श्रयीत निश्चतेरूपस्ये (ऋ० सं० १०, ८५, १४)” —इति च निगमौ ॥

(१७) भूः† । भू सत्तायां (भू० प०) सम्पदादित्वात् भावे क्विप्
 (३, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “मूर्द्धा भुवो भवति
 नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)” —इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्,
 यथा — “भूर्भुवः स्वः (य० वा० स० ३६, ३)” —इति ॥

* नि० १, १०, २, ७, ७, २ ।

† प० २ । नि० ०, १०, १८ ।

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४ ५)’—इति भवतेः मि-
प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा ‘भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)’—इति
वचनात् भृते मि-प्रत्ययः । ‘अभृतभूमिस्तथा अभृदा इदमिति तद्
भूम्यै भूमिलम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं०
१०, २७, १३)” —“भूमिर्भूमिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा* । ‘पुष पुष्टौ (भू० दि० क्र्या० प०) । ‘श्वस्रुत्तनपूषन्
(उ० १, १ ५ ५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपात-
नादुपधायादीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति
वान्मैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् पूषा’ इति भट्टभास्करमिश्रः । तथा
‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् पोषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यदा ;
‘पुष धारणे (सु० प०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि
पोषयत्याभरणानीति यथा । “आ पूषस्त्रिचर्षिषम् (ऋ० सं० १,
२३, १३)” —इत्यत्र माधवः—‘पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यचं रूपम्’ ।
“पूषा त्वेतौ नयतु इस्तस्यै (ऋ० सं० १०, ८ ५, २६)” —इति, “ष-
रस्वत्यै पूषोऽग्रये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ७)” —इति निगमः ॥

(२०) गातुः† । ‘गाङ् स्तुतौ’ इन्द्रसि जुष्टोत्यादिः (भू० प०),
‘गाङ् गतौ (भू० आ०)’, ‘कै गै ऋद्धे’ भूवादिः (प०) । ‘कमि-मनि-
जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति तु-प्रत्ययः । गीयते
स्त्वयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति
वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति । यदा ; गम्यतेऽनेनेति

* प० ५, ६ । निघ० ६, ११. १९, १६ ।

† प० ४, १ । निघ० ४, २१ ; ९५ ।

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफास्येति वक्तव्यम् (४,४,१२ ऋवा० २)'—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । "इन्द्राय
गातुरु॑त्तीव॑ येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)"—"अर्दशि॑ गातु॒ ह॒रवे
वरौ॑यसी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुङ् अत्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गु-घृ-वी-पचि-
वचि-यमि-[मनि-तनि*]-सदि-लदिभ्यस्तः (उ० ४, १६ २)'—इति च-
प्रत्ययः । गुणः । मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा ।
यदा ; गोत्राः श्रैलाः सन्धस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२ ७) अच् ।
यदा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'चैङ् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात्
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते
रक्षति यवषोदकवत्तथा । यदा ; गोभिरादित्यकिरणैर्दृष्टिप्रदानेन
चायते रक्षते इति, 'छत्यल्युटोबहुलम् (३, ३, ११ ३)'—इति कर्मणि
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यदा ; गोशब्दात् 'तस्य समूहः
(४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—
इत्यनुवृत्तौ 'इति-च-ऊच्यचश्च (४, २, ५१)'—इति च-प्रत्ययः ।
गोत्रा, गवां समूहे मत्वर्थीयोऽकारः । गोसमूहेऽस्यामस्तीति गोत्रा ।
निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

* सिद्धान्तकौमुद्यानु नेमौ धातु इह ह्येते ।

† बहुमन्त्रेषु भूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् कापि प्रथिवीपरमिति भावः । एवञ्च
गोत्रेत्यस्य प्रथिवीनामसु पाठः किं भवेत् ? गोत्रेदवशं सायणादिव्याख्यातृणां
तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यातं दूषणमुररीकार्यम्, तथाच न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य
मेघादिरेव वाच्यः क्वचित् क्वचित् प्रथिवीवाचकत्वेनापि तस्य पदः कार्यः तथा
तस्यास्य निगमाभिव्यक्त्या इति धेयम् ।

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ “उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)”—इत्यत्र माधवः—‘उवाच मन्त्रं वरुणो मेधाविने’—इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गौर्बिभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्याहि यास्कपठितान्येकविंशतिर्नामान्नीति ॥ १ ॥

हेम^(१) । चन्द्रम्^(२) । रुक्मम्^(३) । अयः^(४) । हिर-
ण्यम्^(५) । पेशः^(६) । कृशन्म्^(७) । लोहम्^(८) । कनकम्^(९) ।
काञ्चनम्^(१०) । भस्म^(११) । अमृतम्^(१२) । मरुत्^(१३) । द-
चम्^(१४) । जातरूपम्^(१५) । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि* ॥
॥ २ ॥

(१) हेम† । ‘हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)’ । अस्माद्धातोः
‘नामन्-षीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-योमन्-विधर्षन्-पाप्मन्’
(उ० ४, १४ ६)—इति मनिन्नन्तं निपात्यते । हिनेति गच्छति अनेन
सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादि-
रूपां विह्वतिम्; हिनेति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; ‘तास्रा-
द्युपरि लेपनाद् वर्द्धते’—इति सुवोधिनी? । अथवा हितमापदि निहितं
वा भूम्यादौ दधातेर्हिरादेशो निपातनात् । हेम । “अस्य प्रेषा
हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ८, ८७, १)”—“अश्वो न खे दम आ

(१) “हेमा” ख । * “इति हिरण्यस्य” ग । † प० १२ ।

‡ सिद्धात्मकौमुदीधृतपाठस्य ‘नामन् षीमन् योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धासन्’
—इत्येव । § उवाचिदृष्टिः ।

हेम्यावान् (ऋ० सं० ४, २, ८)”—इति च निगमौ* । हेम्यावान्—
हिरण्यकक्षयया युक्तः ॥

(२) चन्द्रमां । ‘चदि आह्लादने दीप्तौ च (भृ० प०) अस्मात्
‘स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-तुदि (उ० २, १२)’—इत्यादिना-
रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात् ।
यद्वा ; णिजन्ताच्चदेर्बाहुलकात् णिलोपः, दीपयति धारयित्वा,—
दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्थर्थी वा चदिः, ‘चन्द्रः चन्दतेः
कान्तिकर्मणः (निह० १, ५)’—इत्युक्तेः । कान्थते सर्वैः इति चन्द्रम् ।
‘ये वध्वस्यन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८, ५, ३१)’—“दक्षिणा चन्द्रसुत
यद्द्विरण्यम् (ऋ० सं० १०, १०, ७, ७)”—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । ‘बुजि-रुचि-तिजां कुश्च
(उ० १, १४ ३)’—इति मक् प्रत्ययः कुलं च । रोचते तदतिशयेन
दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैरायुधा नरः”—(ऋ०
सं० ५, ५२, ६)”—“एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ६, १५, ५)”—
इति च निगमौ ॥

(४) अयः । ‘इण गतौ (अदा० प०) । असुन् (उ० ४, १ ८४) ।
एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्य-क्रय-संविभागा-
दिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा ।
“अयः शीर्षां मदेरघुः (ऋ० सं० ८, १० १, ३)”—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘हृञ् हरणे (भृ० उ०) । अस्मात् ‘हर्षतेः कन्यन्

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः ।

† निह० ११, ५ ।

हिर च (उ० पू, ४ पू) — इति विधीयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशश्च बाङ्गलकाद् भवतः । तथाच अन्यन्नित्यधिकृत्य 'ह्रञ्ज इच्च' — इति भोजसूत्रम् । द्वियते जनाञ्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्व-भावत्वात् नैकभावस्थायित्वं तस्य । अथवा द्विधातुजं रूपम्, — द्विनेतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन् प्रत्ययो बाङ्गलका-द्रूपसिद्धिश्च ; हितश्च तत् आपदि दुर्भिन्नादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा ह्यतेः प्रेषाकर्मणः (निर० २, १०); — ह्यतेः कन्यन् हिरश्च द्वियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमि-ष्यते । 'ह्यति स्त्रप्रभया दीप्यते' — इति सुबोधिनीकारः । "हिर^१ण्य-रूपः स हिर^१ण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)" — इति निगमः ॥

(६) पेशः । 'पिञ्ज गतौ (सु० प०) । असुञ् । अयदत्यनेन समा-नार्थम् । "चि^१वन्धुरेण चि^१वृता सुपेशसा (ऋ० सं० १, ४७, २)" — इति निगमः । "हिर^१ण्येण रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)" — हिर^१ण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)" — इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेशुक्तेः पेशोऽच हिरण्यम् । वृहदारण्यके — 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमाचा मपादाथान्यं नवतरं कल्याणतरं^१ रूपं तनुते (४, ४, ४)' — इति । यथा । वाजसनेयके "सर^१स्वती मनसा पेशलम् (१८, ८३)" — इत्यच 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा' — इत्युवटेन व्याख्यातम् ॥

(७) ह्रञ्जन्म् † । 'ह्रञ्ज तनूकरणे (दि० प०) । 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)' — इति विधीयमानः क्युर्बाङ्गलकाद्

* निघ० २, १० । † प० २, ७ । निघ० ८, ११ ।

‡ प० २, ७ ।

भवति । कृष्यति तनूकरोति चम् । अत्र माधवस्तु—‘कृषिर्दीर्घार्थः । कृष्यति स्वप्रभया दीप्यते ; अपि वा कर्मयति संसृष्टं, कृष्यमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “स्नाहिष्टयः कृष्यनिर्णो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)”—‘अभि श्वावं न कृष्यनेभिरश्मम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)”—“अभिवृत्तं कृष्यनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)”—इति निगमाः ॥

(८) खोहम् । ‘खुह कत्यगादौ (भू० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) । कत्यते स्नाघतेऽनेनात्मा,—चिर्वर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । ‘खुञ्जोहः’—इति तु श्रीभोजदेवः । लुगाति क्लिप्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) । ‘हृञ्जादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । हृक्कादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिबन्धनयोः (भू० आ०) । कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति । ‘युच् बज्जलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाज्जलकात् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(११) भर्म† । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) । मनिन् (३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अत्रुष्यादिभिर्धार्यते आपदर्धमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्भमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०) मनिनि

* श्रूयते तु खोहं पदं यजुर्वेदानये—“खोहं सं धीसंघ मे (१८, ११)”—इति । ‘खोहं कांस्यं रजतं कनकं वा’—इति च तद्वाक्यान्ने मधीधरः ।

† निघ० ७, १५ ।

‘इयहोभंश्चन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन
हरति-धातुजेन समानार्थम् । “सुवीराभिखिरते वाजभर्मभिः (ऋ०
सं० ८, १८, ३०)”—“अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)”—
इति च निगमौ । ‘वाजभर्मभिः’, ‘अरिष्टभर्मन्’—इत्यत्र माधवस्तु—
‘भर्त्तव्यं भर्म’—इति व्याख्यत्,* तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् † । नञ्पूर्वान्घ्रियतेः (तु० आ०) ‘तनिमृडन्ध्यां
किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन्-प्रत्यये रूपम् । न घ्रियन्तेऽनेन
दुर्भिचादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा;— न हि हिरण्यस्य यस्यां
कस्याच्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । ‘अग्नेः प्रजातं परि यद्भिरण्यम-
मृतं दुध्ने अघ्नि मर्त्येषु (अथ० सं० १८, २६, १)’—इति खैलिको-
मन्त्रः ‡ । न घ्रियते पाचे प्रतिपादितेन भ्रियमाणेन वा आयुष्कर-
त्वात् । ‘आयुर्वै हिरण्यम्’—इति श्रुतिः । तथाच खैलिकोमन्त्रः—‘यो
विभर्त्ति दाचायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु
कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)’—इति । “सचा चक्राणो
अमृतानि विश्वा (ऋ० सं० १, ७२, १)”—“शुकं त्वा शुक्रेण क्रीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)”—इति निगमौ ॥

(१३) मरुत् ॥ । मितममितं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* ‘वाजभर्मभिः । वाजानामघ्नानां बलानां वा भर्म भरत्वं याद्य तादृशीभिः’—इति,
‘अरिष्टभर्मन् ! अर्त्तिसितभरत्वे’—इति च सा० भा० ।

† प० १२ । निघ० १, २०. १, १२. ८, २०, १०, १ ।

‡ किञ्चिदमारभ्याधीत इत्यर्थः । तथाचि मन्वीचरः—‘इदानीं खिन्नान्युष्यन्ते क्वचि-
द्विनियोगानुक्तेः (य० वा० सं० १६, १)’—इति । मन्त्रौ च १, २६२ ।

§ “जीवेषु” —इति अथर्व-पाठः १, २५, २ ।

॥ प० १, ७. १८. ५, ५ । निघ० ११, १२ ।

यति; मातेः पूर्वाद्धं, रौतेर्वान्तराद्धंम्; षुषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधुः । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कौर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘शृणु पाषे ! त्वयि न्यस्तं कियक्लाणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्यं रावयति च रोचते’ । यद्वा; मृडो रतिः,—स्त्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रतिप्रत्यये रूपम् । स्त्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दचम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०) । ‘अभि-चिभि-मिदि-ञ्चिभ्यः ऋः (उ० ४, १५८)’—इति विधीयमानः ऋो बाऊलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो.दद् घोः (७, ४, ४६)’—इति दद्भावः । दीयते पाषे दचम् † । “इन्द्र ! यत्ते माहिन् दचमस्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ८)”—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०) । निष्ठा-तकारः । ‘जनसनखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः । ‘रुच दौतौ (भृ० आ०) । ‘खष्य-गिष्य-गष्य-वाष्य-रूप-पर्य-तस्याः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-सकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—‘इह हैमवते भागे गर्भोऽयं

* मरुत्-शब्दयुक्तासु वचनो मन्त्राः कृत्स्नो, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्तव्य इति भावः ।

† ऋ-प्रत्यये दद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तद्योपसृभ्यते कश्चिदपि ।

सन्निवेश्यताम्—इत्यतः ‘परिनिष्पन्नमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्भूतम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव ! । सुवर्णं पुरुषयान्न ! ऊतान्नसमप्रभम्—इति (उ० का०) । जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम् । “जातरूपमयेन च पवित्रेषान्तर्धायाभ्यञ्जति (ऐ० ब्रा० ८, १ ८)” —इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । बर्हिः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि* ॥
॥ ३ ॥

(१) अम्बरम् । ‘अभिङ् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘हृदरादयश्च (उ० ५, ४ २)’—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते शब्दायन्ते-ऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्तेर्धातोः ‘अर्जिदृश्चिकम्यमिपसि-बाधामृजिपप्रितुकधुकदौर्घकाराश्च (उ० १, २ ६)’—इति अमते-

(५) “धन्वा” च ।

(११) “स्वयम्भूः”—इत्यपि दृष्टं देवराजेन केषुचित् ।

(१४) “सगरम्” ज. C. D. F । ऋ० सं० १०, ८९, ४. सा० जा० ।

* “इति षोडशान्तरिक्षनामानि” च । “इत्यन्तरिक्षम्” च ।

† प० १, ११ ।

विधीयमान उ-प्रत्ययबुगागमस्य बाहुलकाद् (३,३,१) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारस्य ; अम् । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमस्य । उभयत्रापि गच्छति देशा-
 हेन्नान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्वाति ददातीत्य-
 म्बरो मेघः । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', षोडरादित्वात् (६,
 ३,१०६) उकारस्याकारः । तद्ददाकाशमथम्बरम् । 'लुगकारेकार-
 रेफस्य वक्तव्याः (४,४,१२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् ।
 तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
 ब्रह्मे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति
 दृक्प्रवृत्त्यात् उः ; अपिब्रह्मस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः ।
 अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्वस्तिमितसाराम्बुवदवभासते । कल्पितौपमान-
 स्यैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सरः
 ब्रह्मत्प्रसन्नाम्बोनभःखण्डमिवोडिद्यतम् ॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः ।
 अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्त-
 रिचं हि वर्षादकेन तदत् । "यन्नासत्या परावति यदास्यो अथम्बरे
 (च्छ० सं० ८, ८, १४)"—इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके
 क्तिपि, 'गमः कौ (६,४,४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६,४,
 ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'इस्वस्य पिति क्ति तुक् (६,
 १,७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत् ;—अन्तरिचं हि
 सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम् । 'वियच्छति न विरमति'—
 इति चौरस्वामी । यदा ; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्य-

ष्मात् क्षिप् । विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योमः । विपूर्वादवतेर्याप्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्युठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा ; अत्रतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३६),—ओम्; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा ; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उल्वं निपात्यते । दीयते तदायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिणं महानवयवः परिवीतो वायुना (११, ४०)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यान्नेथयोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवटहीतत्वात् । "स ह्रस्वाक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"सत्यामाश्रिर्पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ६, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः ‡ । वृहि वृद्धौ (भू० प०) । 'वृहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इषि-प्रत्ययः । 'वृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते; परिवृद्धं वा त्वयं त्रिभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्वृत्तं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः ॥

* ऋक्संहितायामस्मिन् 'विद्यतम्' (४, १६, १) परं तत्र सायणेन 'शिक्षिज्ञानम्'—इत्यर्थः कृतः ।

† प० ६, १२ । निघ० ११, ४० ।

‡ प० १२, ४, १ । निघ० ८, ८ ।

(५) धन्व* । 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदित्वा-
 न्तम् (७, १, ५८) । 'कनिन्युष्टपितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १,
 १ ५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा ; 'धन
 धान्ये (दि० आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यते
 ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् खं खमभीष्टं वा । "घः पर॑स्थाः
 पर॑वतस्त्रि॑रोधन्व॑ति॒रोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति
 निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निह० २, १०)'—
 इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा-
 मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-
 स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ चियतीति वा । अन्तरेमे
 चोष्णाविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेखन्तरक्षय-
 मिति वा ; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिव्यथ-
 विनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र, षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु ।
 'न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८९, ६)"
 —इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् 'काश्ट दीप्तौ (दि० आ०)'—
 इत्यस्मात्पुंसि सञ्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ।
 आ असन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा ; नञ्-पूर्वात्
 काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्च्छान्दसो (६, ३, १३६)

* प० ४, १ । निह० ४, ५, ९, १८ ।

† निह० २, १० ।

दीर्घः । न काञ्चते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—
 'तिस्रो महीरुपरास्तम्युरत्या गुह्या द्वे निहिते दर्शिका (ऋ० सं० ३,
 ५६, २)'—इति । 'तस्मान्नान्नरिचं पश्यति'—इति च । "तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १)"—इति निगमः ॥

(८) आपः * । 'आप्तु व्याप्तौ (भू० प०)' । 'आप्तोतेर्ह्रस्वस्य (उ०
 २, ५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वस्य । जसि 'अप्तृन्तृष्वस्य
 (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्तोति ह्यन्नरिचं सर्वं जगत,
 आप्यते वा प्राणिभिः । अप्-ब्रह्मस्य नित्यं ब्रह्मवचनान्तत्वात् ब्रह्मव-
 चनान्तस्य पाठः । * * * । "तृतीयमसु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं०
 १०, ४५)"—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी † । प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । 'प्रथेः षिवन् स-
 म्यसारणं च (उ० १, पा०)' । 'षिद्गौरादिभ्यस्य (४, १, ४१)'—इति
 ङीप् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,
 १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०,
 १२१, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः ‡ । भवतेः (भू० प०) क्विप् । भवत्यस्माद् वृश्वादिः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद्
 वादिनां पत्ने नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भवत्युकारान्तं केषुचित् । तदा

* प० १२. ५, २ । निघ० ८, २६ ।

† प० ५, २. ५. १ । निघ० १, १२. ८, २१. ११, २१. १२, २० ।

‡ पु० १ ।

‘सृग्व्यादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्वाद्वर्जनात्* उभयमपि
स्त्रिखितम्, निगमदर्शनास्त्रिर्षयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद् भवणे (अदा० प०)’ । ‘अर्धे च (उ० ४,
११२)’—इति वनिप् धकारस्यान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां
पश्यादीनां विषमस्नानाभावात् । यदा; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः,
बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्वस्मिन् देवादय इत्यध्वा । ‘अधिर्गति-
क्रियात्’—इति माधक् । यदा; अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य
सुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथमदयः । ‘अतेर्धश्च’—इति भोजसूचम् ।
‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । सततं गच्छन्वच सूर्यादय इत्यध्वा ।
“भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविन्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)” —“असमने
अध्वनि वृजिने वधि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)” —इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् । ‘पुष पुष्टौ (खा० प०)’ । ‘पुषः कित् (उ०
४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरचान्नर्षीतिष्यर्थः, पोषयति
भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्कं वारि राति
पुष्करम्’—इति कौरखामी । पुषेरन्नर्षीतिष्यर्थात् ‘सृष्ट्वश्चऽपियु-
धिभ्यः कित् (?)’—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ।
‘सृष्ट्वश्चऽप्युषीचीपुषिसुषिमूङ्पूभ्यः कित्’—इति करः श्रीभोजदेवः ।
पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदाद्वातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २,
३)’ । यदा; वपुरित्युदकनाम (निघ० १, १२), तत्कर्तुं श्रील-

* अकारिह्वाचकत्वेन सयभूशब्दस्य सायशादिभिरन्वाह्यातलादित्येव भावः, सयभू-
पदचङितमन्त्रसु इत्यन्ते एव ‘सयभूभूमो’ अभिमानिप्रायः (ऋ० सं० १०, २१, ४)
—इति ।

† निघ० ४, १४ ।

मस्येति 'हज्रो भेतुताष्ठीख्यामुसोम्येषु (३,२,२०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; षषोदरादिः । “विश्वं देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)”—इति निगमः ॥

(१४) सगरः । सहस्रञ्चपूर्वात् 'मृ निगरणे (तु० प०)'—इत्य-
स्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ७८) । सह
गिरन्थस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः । सह
उद्गिरन्थस्मिन् स्थिता मेघा वर्षादकमिति वा । यदा ; गौर्यते अभ्य-
वह्नियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्तते इति सगरः ।
तथाच—'रश्मयस्य देवा गरगिरः'—इत्यच ऋ(रा)हदेवः 'गरमुदकं
गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं हतवान् । यदा ; 'मृ ऋन्दे (ऋ०
प्वा० प०)'—इत्यादि । गौर्यते इति गरः ऋन्देः पूर्ववत्, गरेषु
ऋन्देन सह वर्तते इति सगरः;—आकाशोहि स्वगुणेन ऋन्देन सहैव
सर्वदा वर्तते । “अपः प्रेरयं सगरस्य बुधात् (ऋ० सं० १०, ८६,
४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः* । समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मा-
दापोरश्मिभिरालम्ब्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्ग-
त्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने उ-प्रत्यये
टि-लोपे च रूपम् । यदा ; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा
वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः
अत्र उदित्येषु उपसर्गाऽभौत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि उ-प्रत्ययइति विशेषः ।

* प० ५, ६ । निघ० २, १०. १०, १२. ११, ४२. १२, २१ ।

सञ्चोदन्नेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'सुद
 हर्षं (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितस्त्रिवस्त्रि (उ० २, १२)'—
 इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा ;
 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छ्रद्धः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-
 सुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदकशब्दस्योद्भावश्चान्दसः । यद्वा ;
 सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (ह० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितस्त्रिवस्त्रि (उ०
 २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्वाञ्चलोपे च समुद्रः ।
 समुनन्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । "एकः सुपर्षः स समुद्रमा विवेश
 (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम्* । अध्वा व्याख्यातः (२८ प्र०) । अध्वानं मार्गं
 राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पत्न्यादीनां । यद्वा ;
 अध्वा मार्गं विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ;
 ध्वरतिर्द्विसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्वर्यव्यं न हिंस्य-
 मित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंषि सञ्ज्ञार्या षः प्रायेण (२, २,
 ११८)'—इति षः । "अिप्रू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम्
 (ऋ० सं० ८, ३, २३, ३)"—इति निगमः । 'अध्वरं यज्ञम्'—इति
 स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

* प० २, १७ । निघ० १, ८, ६, १२, १०, १८ ।

स्वः^(१) । घृञ्जिः^(२) । नाकः^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।
नभः^(६) । इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

खरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
गानीति नाम्नाभिरचोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीश्वः^(५) । दीधितयः^(६) । गभस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उस्त्राः^(९) । वसवः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तश्वयः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्चदश
रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः
(नि २, १ ५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च नि-
र्वचनं प्रदर्शयते । 'खिद देव्ये' दिवादिः इधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद
परिघाते तुदादिर्मुखादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञा-
याम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । खिद्यते खिन्ने वाऽनया, लोको
घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; परिहन्वन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते

* (१) प० १२ । निघ० २, १४. ५, ४. १८. १९, ७ । (२) निघ० १, १४ ।

(३) "नाकाः" च । निघ० १, १४ । (४) प० १ । (५) निघ० १, १४. ५, २० ।

(६) प० १, १२. २, २० । निघ० २, १४ ।

(७) "रश्माः" च । (८) "दीधितयः" च ।

(११) "मयूखाः" च । इह खराश्वदिर्मानाश्वदिश्च लक्ष्यते ।

(१२) "सप्तश्वयः" च ।

† "इति रश्मीनाम्" च ।

अनया लोक आदित्येन, अस्यो बन्धनकाले । यदा; अनेकार्थत्वात्
धातूनां खिदिः खेदने वर्तते । तथाच 'खेदं खेदनम्'—इति
माधवः । अस्मात् पचाद्यधि (३,१,१३,४) खेदति खिनन्ति गात्र-
यति तमः । तथाहि 'दोषच्छ्वः*'—इत्यादौ खिदिर्नाशने वृष्टः;
षञि खिद्यतेऽशोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य
पाठो यथावृष्टः । "खेदया चिद्यता दिवः (ऋ० सं० ६,५,१५,
३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः । 'कृ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कृञ् हिंसायाम्'
आदिः (प०) । 'कृष्टृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)'—
इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम्; एकचौष्णेन, इतरच बन्धनेन ।
कीर्यन्ते वा; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालानाम्पीवादिषु । यदा;
छस्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंसन्तामभिरश्वकिरणाः । "भिया वृद्धासः‡
किरणा मैजन् (ऋ० सं० १,५,४,१)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः ।
"रेणुं रेरिद्यत् किरणं ददुश्मान् (ऋ० सं० ३,७,१२,१)"—इत्यश्व-
रश्मेः ॥

* सौकिक्ववचरररः ।

† अनेचमासङ्गा—"खेदा"—इत्यस्य रश्मिपथायने "खेदवः"—इति कथं पठितम् ?
निजमदृश्यवापाठावच्छान्तमेव वृष्टप्रतयेत् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम् ।
अधिकमाश्वमेतत्—यदीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—
इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक् संहितायामपरावपि
हौ निजसौ,—'सुराँ इव खेदया (१,५,२९,२)—इति, 'खेदा'मवज्ञाया इपस्य
(८,९,२०,४)—इति च । १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते
कापि ।

‡ 'अकारतमेति सरव चास्य उकारः सन्नकाशा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रतिशास्त्रम् ।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तु, भौमं रसं वा हन्तु, गीयन्ते स्त्रयन्ते स्वाभिमत-साधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यच्च गात्रो भूरिष्टृक्का अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — “को अस्य युक्ते धुरिगा चतस्र (१, ६, ८, १)” — इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः† । ‘रश्मिर्यमनार्योधातुः (सौ०)’ । ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ — इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । रश्मि रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्नुदकमथवा बध्यते तै र्दकमशोवा । यद्वा ; ‘अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘अश्रेरश् च (उ० ४, ४ ६ †)’ — इति मि-प्रत्ययोरश्मादेशश्च । अश्रुवते सर्वे जगत् अश्रुणीवादि वा रश्मयः । “सूर्यस्यैव रश्मयो द्रावयिन्तवो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)” — “विर-श्मयोजना‡ अश्रु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)” — इति आदित्यरश्मेर्नि-गमौ । “मनः पसादनु वच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” — “ते रश्मिभिस्तच्छक्रभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)” — इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभिप्रावः‡ । अभिपूर्वात् ‘अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ — इत्यस्मात् ‘भृष्टश्रीहृत्परित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्यः (उ० १, ७)’ — इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्वाकारस्येकारस्य । अस् । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्रुणीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात्

* पु० १ । † निघ० २, १५ । ‡ ‘अश्रोतेरश् च’ — इति सि० कौ० पाठः ।

§ पु० २, ४. ५. ५, १ । निघ० २, ८. ८, १५ ।

‘ईञ ऐश्वर्ये (अदा०आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः । ईष्टे सूर्य-
स्तमोऽपहन्तुमेभिः, अशपालोऽशं बहुम् । “अभौशूनां महिमानं
पनायत् (ख०सं० ५, १, २०, १)”—इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्य-
रश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः * । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव । ‘दीधिङ्
दीप्तिदेवनयोः (अदा०आ०)’ । ‘क्लिच्क्नौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
१०४)’—इति क्लिचि षष्ठोदरादित्वादेव (६, ३, १०६) यथाकथ-
ञ्चिद्रूपसिद्धिरुन्नेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेक्षन्ते रसाहरणादिकर्मस्वा-
दित्येन, धार्यते वा वर्षार्थसुदकमेभिरादित्येन तथा । ‘अद्यास्य कर्म-
रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)’—इति निरुक्तम् । ‘न वा
स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पौत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते
रसायनम्’—इति श्रीरामायणम् । “शुचीदयन्दौधितिमुक्थशासः
(ख०सं० ३, ४, १६, १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मित्यर्थः’
—इति (१६, ६६) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-शब्दपूर्वादनन्तर्णीतिष्यर्थात् ‘भस भक्षण-
दीप्तोः (सु०प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्लिचीङ्भावे च षष्ठोदरादि-
त्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिश्च भासयन्ति दीपयन्ति ।
यदा ; गवि संसर्गे दीप्यते । यदा ; बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०) ।
वासुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यदा ; ‘भसेर्गद् च’—
इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गङ्गागमश्च, बभसति दीप्यन्ते
इति गभस्तयः । ‘गृहेर्गभस्तिः’—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

* प० २, ५ निघ० ४, १० । † प० २, ५, ५ ।

प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'हृद्यहोर्भङ्कन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'
—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसं । “गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः
सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)” —“वृष्णो अर्धं शुभ्यां गभस्तिपूतः
(य० वा० स० ७, १)” —इति च निगमौ ॥

(८) वनम्* । ‘वन घण सम्भक्तौ’ भूवादिः परस्मैपदी । ‘पुंसि संज्ञा-
यां घः (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथ
वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा ;
‘वनु याचने’ तनादिरात्मनेभाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय ।
यद्वा ; ‘वन शब्दे’ भूवादिः परस्मैपदी । वन्यते शब्दयते स्वरयते
स्रोतृभिः । “अवुध्रे राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)” —
इति निगमः । ‘वनगीयस्य तेजसः’ —इति माधवः ॥

(९) उस्त्राः† । ‘वस निवासे (भू० प०)’ । ‘स्फायितश्चिवश्चि
(उ० २, १२)’ —इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्,
‘आसिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)’ —इति घत्वाभावः । वसत्येषु पर-
तेजः वसत्येषु रसाः इति वा । यद्वा ; उत्पूर्वात् ‘सु गतौ (भू० प०)’
—इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)’ —इति जनेर्विधी-
यमानो उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपस्य । उत्स्वन्ति
एभ्योरसाः । “उस्त्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)” —इति निगमः ॥

(१०) वसवः‡ । ‘वस निवासे (भू० प०)’, ‘वस आच्छादने (अदा०
आ०)’ । ‘शुस्त्वृत्विच्चित्रणसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)’

* प० १, ११ । निघ० ६, १६. ८, ३ ।

† प० २, ११ । निघ० ४, १९. ६, १५ ।

‡ प० १, ७, २, १०. ५, ६ । निघ० ५, १९. ९, ४२. ११, ४६ ।

—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यच रसाः, वसत्यच परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृक्षा, विवासयति वा तमः । 'वाङ्-समन्यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति षि-लुक् । वासयितारो वा लोकानां वृक्षादिप्रदानेन । “अत्रा अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)”—“सुगावो देवाः सदेना अकर्म च आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः । जज्ञिवांसः पपिवांससु विश्वस्मै धृत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८*)”—“द्विष्टुषुती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)”—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)' । 'मृकणिभ्या-मौचिः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः । स्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिश्च्येन मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमच्छलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । “देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात् 'मुधेः खो डयूट् च (उ० ४, २२†)'—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो वाङ्-सकाद् भवति; डयूडागमस्य प्रत्ययस्य वाङ्-सकादेव । मिन्वन्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)”—“इमे मयूरवा उपसेदुर्ह सदुः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)”—इति च निगमौ ॥

* शाबान्तरपाठोऽयम् । † 'माङ्गलसोमय च । उ० ५, २५'—इत्येतन्न दृष्टं किम् ? ।

(१३) सप्तश्लषयः* । 'सप्त सप्ता सङ्ख्या (निघ० ४, २६)'—इत्युक्तेः सपेर्गन्त्यर्थात् 'सप्यश्लुभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य बाहुलकाद् भवति ऋकार-स्थकारस्य । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सङ्ख्या सप्त । 'श्लष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्वाह्वानां दर्शनार्थः । 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—इति इन् प्रत्ययः । श्लषयः द्रष्टारः । सप्तसङ्ख्याकाश्च ते श्लषयो द्रष्टारश्च वैलोक्यस्येति सप्तश्लषयः । 'श्लत्यकः (६, १, १२८)'—इति प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः । यद्वा ; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यश्लुभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य । समवेताः सप्त ; ऋषि-रपिगत्यर्थेण प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिक्मुखानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—"सप्त श्लषयः प्रतिहिताः शरीरे (घ० वा० सं० ३४, ५५)"—"अत्रासत् श्लषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः† । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०) । 'ऋहलो-ण्यत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'ह्रत्यस्युटो बज्जलम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति । 'रसाहरणादिज्ञं स्वव्यापारं साधु-वन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी । 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी ; अत्र यथाप्राप्तोऽण्यत् । "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः ॥

* प० ५, ८ । निघ० ४, २६ । १०, २६ । १२, २६ ; १८ । † प० ५, ६ । निघ० १२, ४० ।

(१५) सुपर्णाः* । सुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० ष्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यञ्चतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । 'पर्णं पततेः पृष्ठातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुल्यकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशस्य । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् श्रौतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृक्षा; शोभनं पतनं गमन भेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा; सुर्मलर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तथाच—'हृद्ददेम विदये सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निह० १, ७)' । अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मलर्थे बहुशोदृष्टः । "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आष्ठाः^(४) ।
काष्ठाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ
दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

* प० ११, १४. ५, ४ । निह० २, १२. ४, ३. ७, २४. ७, २१. ८, १६. १०, ४५ ।

† "इति दिङ्नाम्" न ।

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भृ० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । अभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणि-
भित्तिं तं कार्यं प्रति । यद्वा ; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञा-
याम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बङ्गलवचनाद्
भवति । आतताः आताः । "अञ्जन्त्याताः सुसम्पृष्टासो (अ० सं० ३,
३, ७, ६)"—"उदातेर्जिहते वृद्धारो (अ० सं० ६, ७, २४, ५)"—
इति निगमौ ॥

(२) आशाः* । आङ्पूर्वात् 'शङ्ख श्रातने (भृ० प०)'—इत्यथमच
गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्भातनाम् । पूर्ववद्भुः । तं तमर्थं प्रत्यागमनात् ।
यद्वा ; आ इत्येषोऽभीत्यस्वार्थे वर्त्तते । 'अग्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'
—इत्यस्मात् घञि रूपम् । आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यगनात् परस्व-
रादिभिः संव्याप्तेः । 'आ अश्रुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी । अत्र
पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । "इन्द्र आशाभ्यस्यरि (अ० सं० २, ८, ८,
२)"—इति निगमः ॥

(३) उपराः† । उपरमन्ते आस्त्रभाणि प्राणिनो वा स्त्र-स्त्र-व्या-
पारेभ्यः । पूर्ववत् डः । "उपश्रुते यदुपरा अपिन्वन् (अ० सं० १, ५,
२, १)"—इति निगमः । "तमस्त्र पृत्तमुपरासु धीमहि (अ० सं० २,
१, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्ठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भृ० प०) धातोर्धञर्थे क-
विधानम् । 'स्वाह्वाणापाव्यधिहिनियुध्यर्थम् (३, ३, १८ म० भा०)'—

* प० ४, २ । निघ० ६, १ । † प० १० । निघ० २, १२ ।

इति क-प्रत्ययः । सुषामादित्वात् (८, १, ६८) षत्वम् । आ सम-
न्तात् स्त्रीयते आभिः । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः* । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (नि० २, १५)'—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे ।
अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति । उपदिशो-
ऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यव-
हारोऽस्त्विति' । क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वाह्नं स्थिता-शब्दादुत्तराह्नमि-
त्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काश्ट् दीप्तौ (भू० आ०)' ।
'इनिकुषिनीरमिकाग्निभ्यः क्यन् (उ० २, २)'—इति क्यन् प्रत्ययः ।
'तितुचतयसिसुसरकसेषु च (७, २, ६)'—इति इडभावः । काशन्ते
दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्रां काष्ठास्त्रवतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योमां । व्याख्यातमन्तरिच नामसु (२) । स एवार्थोऽत्रापि ।
परिवीता वायुना । 'पवमानो हुरित् आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८,
४)'—इति ऋतिः । यदा ; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम ।
'ओमानमापो मानुषीरष्टकम् (ऋ० सं० ४, ८, ६, २)'—इत्यत्र
'अञ्जेर्वा ओमन्—इति माधवः । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(७) ककुभः‡ । 'ककुभाति विस्सारयतीति ककुप्—इति क्षीर-
स्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्चार्यात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षा-
शेषूपलभ्यमानाः—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्सारिता इति
वा । सर्वत्र 'क्षिष्वक्षिप्रच्छ्रायतस्तु (३, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

* नि० १, ६, २, १५, ६, २४ । † पु० १, १ । ‡ नि० ७, १२ ।

प्रत्ययनिर्द्वादिष्टसिद्धिः (म० भा०)”—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च
रूपसिद्धिः । “यः ककुभेनिधारयः (ऋ० सं० ६, २, २ ६, ४)”—
इति निगमः ॥

(८) हरितः* । ‘हृञ् हरणे’ भूवादिः (उ०), ‘ह प्रसङ्गकरणे’
जुष्टोत्यादिः (प०) । ‘हृस्वरुहिपुषिभ्यः (हृष्वाभ्यामितन् । उ० ३,
६०)”—इति इति । हरन्ति जहति वा आसु खितासौरादयो
धनादिकम् । ‘हरण्याभिः’—इति क्षीरस्वामी । “पवमानो हरित आ
विवेच (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)”—इति निगमः ॥ ‘वायुरेव पवमानो
दिशो हरित आविष्टे’—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १) ॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी^(१) । क्षुपा^(२) । श्वरी^(३) । अक्तुः^(४) । जय्या^(५) ।
राम्या^(६) । यम्या^(७) । नम्या^(८) । दौषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ती^(१३) । पयस्वती^(१४) । तम-
स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकी^(१८) ।
शोकी^(१९) । ऊधः^(२०) । पयः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्वी^(२३) ।
इति त्रयोविंशतीराचिनामानि† ॥ ७ ॥

* प० १२. १४. २, ५ । निघ० ४, ११ ।

(६) “रम्या” C. D. F. न । च-पुस्तके नष्टः ।

(१२) “असिक्ती”

(१४) “पयस्वति”

(१५) “तमस्वति”

} च ।

(१६) “घृताची” च ।

(१७) “शिरिणा” C. D. F. न ।

(१८) “मोकी”

(१९) “शोकी”

(२०) “ऊधः”

(२२) “हिमः”

} च ।

(१३) “असिक्ती” च. पु० ५ । “वस्वति” न. C. D. F. । “वस्वी”—इति

रोच-दृष्टादृष्टयोः देवराजधृतपुस्तकयोः पाठः ।

† “इति रात्रेः” न ।

(१) श्यावी* । श्येङ् गतौ (भ्रू० आ०) । 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूसरारूपो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णं रात्रिः श्यावी, 'अन्यतोङीष् (४, १, ४०) । "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (च० सं० ३, ३, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षयते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि चान्ध्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि वङ्गलमेतन्निद-
र्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुट्टनौ पथते । 'क्षपेः क्षपयन्ति चान्ध्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निष्ठा'—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदान्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तसु क्षपणवचनः । "नृणां नर्यां नृतमः क्षपावान् (च० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदं सि क्षपावान् (च० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) श्रवरी । 'श्रु हिंसायाम् (श्र्या० प०) । 'कृगृश्रुवृञ्चतिभ्यः श्वरच् (उ० २, ११४)' । टित्त्वात् (४, १, १५) ङीप् । श्रुणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; श्रीयन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तश्चरैः । "अति च्कन्दन्ति श्रवरीः (च० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(४) (अक्रुः†) । 'अञ्चू व्यक्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु (ह० प०) । 'पः किञ्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः किञ्चञ्च बाङ्गलकाद् भवति । 'पाञ्चनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोजदेवः ।

* प० १५ ।

† निच० ३, १८, १२, १२ ।

‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-लोपः । अञ्चते चिञ्चतेऽस्या-
मवभ्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्रुः । “विश्रामक्रोरुषसः
पर्वङ्गतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति निगमः ॥

(५) ऊर्ज्या । ‘ऊर्जुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’ । ‘ऊर्जेतेर्ष-
लोपश्च (उ० १, २६ ?)’—इति मि-प्रत्ययः—इति इति केचित् ।
‘अर्जेरुश्च (उ० ४, ४४)’—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः ।
ऊर्मिः तमः-सङ्गतः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्हति (५, १, ६३),
‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्त्याः
सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, २२, १)”—इति निगमः ॥

(६) राम्या । ‘रमु क्रीडायाम् (भू० आ०)’ । अन्तर्णीतस्पर्थात्
प्रोपार्थविभिष्टादस्मात् ‘हृत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—इति
बङ्गलवचनात् ‘पोरदुपधात् (३, १, ६८)’—इति यतं बाधित्वा ‘च्छ-
लोर्णत् (३, १, १२४)’ भवति, ‘अचोऽङ्गिति (७, २, ११५)’—इति
वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तस्वराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्व-
ध्यापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कौषीतकिः—
‘ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अव-
च्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः’—इति । ‘अधोरामः साविचः
(य० वा० सं० २६, ५८)’—इत्यच ‘श्वेतः कृष्णोदरः’—इति भाष्यम् ।
‘रामश्चारौ सितेऽसिते’—इति वैजयन्ती । तस्माद् रामशब्दः कृष्णपर्या-
यः* । स्वाश्रये रमते रामः ‘अलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) ॥

* अतरव “रामसंख्यात् (ऋ० सं० ०, ४, ११, १)”—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन
—‘रामं कृष्णं जावरं तसोऽभ्यस्यात्’—इति ।

‘तदर्हति (५, १, ६३)’, ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् ।
 ‘अहस्य ह्यस्यमहरज्जुर्न च (अ० सं० ४, ५, ११, १)’—इति श्रुतिः *
 * * । यदा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह
 क्रीडा रामः । ‘तच साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । “सहधान
 उवसो राम्या अनु (अ० सं० २, ५, २१, ३)”—इति, “आविर्धेना
 अक्षयोद्राम्याणाम् (अ० सं० ३, २, २५, ३)”—इति च निगमौ ॥

(७) यम्या । ‘यम उपरमे (भू० प०) । ‘अग्रादयस्य (उ० ४,
 १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां
 श्रेष्ठाः । अथवा ‘गदमदचरयमज्ञानुपसर्गे (३, १, १००)’—इति यत्
 कर्त्तरि बाहुल्येन । यदा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारे-
 षेति यथाप्राप्नो यत् निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः ।
 (१२) रजः । (१३) असिक्ती ॥

(१४) पयस्वती† । पयोऽस्या अस्तीति । ‘अस्मायामेधास्त्वजोविनिः

* अक्संज्ञितायान् मन्त्रत्रये दृश्यते ‘यम्या’—इति । तत्रैकत्र (१, १, २०, ११)
 ‘यम्या यमरूपे नियुग्मभूते अहस्य रात्रिचेत्येते’—इति, अपरत्र (४, १, १, ५) ‘यम्या
 यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा’—इति, अन्यत्र ‘यम्या युगलभूते’—इति आख्यात-
 वान् साधकः ।

(८) निघ० १, १५ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० २, १६ ।

(१२) प० ३, २०. ४, १ । निघ० २, २१. ४, १८. १०, ४४. ११, ७;—१२ ।

(१३) निघ० ८, १६ ।

† कथञ्चेत्यानि पदानि आख्यातानि ज्ञायते पञ्चकर्त्तैः ।

‡ प० १२ । निघ० ४, १ ।

(५, २, १२१) । 'बहुलं इन्द्रसि (५, २, १२२)'—इत्युत्तमं तुपि वच्चे च 'उगितास्य (४, १, ६)'—इति ङीप् । 'तस्य मत्वर्थं (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधायात् इत्वं च भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमखती । ताम्बन्धनेनेति (दि०प०) तमोऽन्वकारं तेन तदती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ चरुदीप्तोः (सु०प०)', 'ष्ट घृ सेचने (भू०प०)' । 'अञ्चिघृषिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)' । सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, चरति मेघात् दीप्तं वा खेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रावश्यायलक्षणं जलम्, तदञ्चति । 'अलिगदधृक्क्षुग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्नुञ्चाच्च (३, २, ५८)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू०प०) किञ्चि 'अनिर्दिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति द्वीर्चे, 'अञ्चतेश्चोप-सञ्ज्ञागम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) श्रिणिण । श्रीः (अदा० आ०) अन्नर्षित्थर्यात् 'बहुल-मन्यचापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमोघातोर्ह्रस्वश्च । श्राययति प्राणिनः श्रिणिण । श्राययेन्निग्रेति माधवः । "श्रिणिणायां चिदङ्गनामहाभिः (अ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) मोकी । 'मुच्छ मोक्षणे (तु०उ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इणि बाहुलकात् कुलम् । 'ईदिकारादङ्गिणः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् । मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः,

कुञ्चन्ति प्राञ्चिः खल्वत्यापारात् मोक् । तदस्यामसीति 'कन्दसी-
वनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः,
व्यत्ययेन (३, १, ८५) हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८) । “अनुप्रसं
सवितुर्नोऽप्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)”—इति विगमः ॥

(१८) शोकी । 'इष् शोके (भू० प०)', अस्ति-कर्मा (निघ०
१, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यां निरुद्धः, शोचन्त्या-
ऽस्या असीति वा, 'अग्निना वै तेजसा राचिसेऽसती'—इति
ब्राह्मणम् । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(१९) उधः* । राचिसाम-सिर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । मो-
क्ष उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अज्ञानरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति ।
यदा ; उपोऽद्भुसुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत् खेहं रसानुप्रदा-
नसामान्याद् राचिरप्युध उच्यते । यदा ; 'उन्दी ह्येने (ह० प०)' ।
असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकाश्लोपे दकारश्च धत्वे दीर्घे च
रूपम् । उनत्त्ववश्यायेन भूतानि । 'उनप्युधः'—इति शौरखामी ।
“यो अस्मै चंस उत वा य उधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)”—
“उधर्नं नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १२)”—इति च नि-
गमौ । उधनीत्यत्र कान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ;—१४२) ॥

(२१) पयः† । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् ।
निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तोर्षि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो

* निघ० ६, १८ । † प० ११, २, ७ । निघ० २, ५ ।

हिरादेवस्य । इन्ति (अदा०प०) पद्मान्नीति हिमम्, अर्द्धादित्वाद्घ
(५,२,१२७) । “अं भानुमा अं हिमा अं घृणेन (अ०सं०७,८,
१३,४)”—इति निगमः ॥

(२३) वस्त्री । ‘वस आष्ठादने (अदा०आ०)’ । ‘शृखृषि-
द्विष्यसिवाषि (उ०१,१०)’—इति उ-प्रत्ययः । वस्त्रे आष्ठादयते
लोकमिति अवस्थायस्तमो वा, तदती वसुः । ‘हृन्दीवनिपौ ष
(५,२,१२९ वा०)’—इति ईकारः, ‘ट्वादीनाञ्च (६,१,१०२)’—
इत्याद्युदात्तत्वम् । यदा; प्रब्रह्म-वचनाद् वसुब्रह्मात् ‘वोतोगुण-
वचनात् (४,१,४४)’—इति ङीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्वाद्याः प्राङ्-
क्ष्यम् । निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

इति त्रयोविंशतीराचिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी^(१) । सूनरी^(२) । भाखती^(३) । ओदती^(४) ।
चिचामघा^(५) । अर्जुनी^(६) । वाजिनी^(७) । वाजिनीवती^(८) ।
सुम्नावरी^(९) । अहना^(१०) । द्योतना^(११) । श्रैत्या^(१२) ।
अरुषी^(१३) । सूनता^(१४) । सूनतावती^(१५) । सूनतावरी^(१६) ।
इति षोडशोषोनामानि † ॥ ८ ॥

* एष एव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—‘वस्त्री षु ते अरिषे’—इति (अ०सं०५,१२,२,
५) । तत्र ‘वस्त्रीषु चत्यन्तप्रशस्तासु सुतिषु’—इति सायणीय-वाक्या, परं ‘वस्त्री ।
सु’—इति पदपन्थविरोधाद्दुपेक्ष्यैव सा । एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्वत्रैव निगमः
सुसप्तः इत्यपि बोध्यम् ।

(८) ‘वाजिनिवती’ च । (१३) ‘अरुषी’ च । (१५) ‘सूनतावती’ च ।
† ‘इत्युपसः’ ग ।

(१) विभावरी । 'भा दीप्ता (अदा०प०)' विपूर्वः । 'आतो-
मनिक्निब्वनिपस्य (३,२,७४)'—इति वनिप् । 'वमो र ष
(४,१,७)'—इति ङीवरेफौ । विज्ञेष्टेण भाति दीप्यते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । "आपप्रुषी विभावरि (ख०सं० ३,८,३,६)"
—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
व्यत्ययेन ह्रस्वुदादिशेषः । अथवा मऊम्रीहिः, पिप्यस्यादेराकृतिग-
ण्तादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविघ्नितया तदानो
शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् घामिनीयामात् प्रसा-
दमिव चेतना'—इति । यदा ; सूनरी शोभनं गथति कासम् ।
'नृ गये (आदा०प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४,१ ३४)', 'हृदि-
कारादङ्गिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष् । सूनरी सुधना ।
यदा ; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः । 'अन्येषामपि दृश्यते
(६,३,१ ३७)'—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणाच्चावष्टङ्गते ।
'व्योतिषृणोति सूनरी (ख०सं० ५,६,१,१)'—इति निगमः ॥

(३) भास्वती* । 'भास्व दीप्ता (भृ०आ०)', क्षिप् । भासतइति
भासः प्रकाशः । भासा, तइती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१८)'
—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं ह्रस्वं न भवति भास्वती । "भास्वती
नुषी सूनृतागाम् (ख०सं० १,८,१,४)"—इति निगमः ॥

(४) अन्दती । 'उन्दी क्लेदने (इ०प०)' । उन्देर्छटः अतरि
'हृन्दसुभयथा (३,४,१ १७)'—इति अतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

भादः, चार्वाधातुकत्वात् 'चार्वाधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति खिबद्-
 भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति व-लोपः, व्यत्ययेन मुष्ः,
 'उगितस्य (४, १, ६)'—इति ऊीप् । उगत्यव्यायेन ओदती ।
 * * * । "पृदं न वेद्योर्दती (१, ४, ४, १)"—इति विषयः ॥

(५) चिचामघा । 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)' । 'अभिचिभिदि-
 षंसिभ्यः ऋ (उ० ४, १ ५८)'—इति ऋ-प्रत्ययः, चिचम् । मंहतिर्दा-
 नकर्मा (निघ० ३, २०), चञ्चर्थे क-विधानमित्यत्र परिगहनस्योपस-
 च्छार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति व-लोपः,
 पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) चत्वम् । मङ्गते दीयतेऽर्चिभ्यः
 इति मघं धनम् चिचमास्यर्थभूतं धनं चस्मा इति चिचामघा, 'अन्वे-
 षामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । "वाजिनीवती
 सूचस्य योषा चिचामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी* । 'अर्जं सर्जं अर्जने (सु० प०)' । अर्जेर्णिलुक्
 चनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यदा; 'अर्जं यतिस्त्रानार्ज-
 नेषु (भू० प०)' । बाज्जलकादुनम् । गन्वते तदर्धिभिः तिष्ठति स्वा-
 यधे । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तथाचादित्थरमिषग्न-
 त्वात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अग्न्यतो ऊीष् (४, १, ४०)' । यदा;
 अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्सर्षीष ईकारः, व्यत्य-
 येन हल्ङ्रादिलोपः; "या नोमतीरुषः स्र्वीवीरा (ऋ० सं० १, -
 ८, ४, ३)"—इति श्रुतिः । "द्विपचतुष्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"
 —इति निगमः ॥

* निघ० १, ११ । प० १, ७ ।

(७) वाजिनी* । वाजिद्वयवगम (निघ० २, ७), वाजोद्विविह-
 वसमजमस्या अस्ति, 'अत इमिठमै ((५, २, ११५))—'असेभ्येडैण्
 (४, १, ५)' । अजमानेभ्यो याणि देवान्यजाणि तैसादती वा ।
 "वाजिद्वयं चेत्यः सुतागां वाजिनीवसु (अ० सं० १, १, २, ५)"
 —इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती । वाजो अलं वेगो वा तेन तदती वाजिनी,
 काशौ उषसः स्वभूवा तेन तदती वाजिनीवती । यदा ; वाजो
 इविर्षेणस्य अजायस्य अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तदती
 वाजिनीवती । यदा ; वाजमसं तदती वा वाजिनी, काशौ अक्यव-
 भूयेणास्तेन तदती अच संसृतिः, तथा अकसंहत्या तदती वाजिनी-
 वती । यदा ; द्वावेती मत्वर्थायौ तयोरेकार्थेणानितरोमत्वर्थायः
 अतिशयेनाजवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते—
 इति भाष्यः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा 'ह्रन्दीरः
 (८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "असेभ्यः सुभने वाजिनी-
 वति (अ० सं० ६, २, २२, ३)"—"असभ्यं वाजिनीवति (अ० सं०
 ३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुजावरी । सुपूर्वात् 'जा माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात्
 'सप्रसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ६६)'—इति जनेर्विधीयमानो ह-
 प्रत्ययो आहुत्सकाद् भवति । सुष्ठु आजायते अभ्यस्यते इति सुष्ठं
 सुष्ठं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते । तथाच—

* प० १, २४, ५, ६ । निघ० १, २८, २, २, ७, १०, १०, १८ ;—२१, १२, ४१ ।
 † निघ० १, ८, ११, २६, १२, ६ ।

‘सुखं सुखातेः, प्रजा वै पञ्चनः सुखम्’—इति माधवः । तदस्या
अस्ति । ‘छन्दधीवनिषौ च (५, २, १ २ २ वा०)’—‘वनो र च (४,
१, ७)’—इति ङीत्रौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’—इति
दीर्घः । सुखावतीत्यर्थः । “सुखावरीं सृणुता ईरयन्ती (अ० सं० १,
८, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१०) अहना । ‘अहि गतौ’, भुवादिरात्मनेपदी; ‘अह व्याप्तौ’,
स्वादिः परस्मैपदी । ‘युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्-प्रत्ययः,
बज्जलवचनात् पूर्वच नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्याकाञ्चे प्रतिदिनं स्वयं
गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभाषा लोकं व्याप्यते वादित्यरम्भिभिः ।
“मृहं मृहमहना यात्यच्छा (अ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । ष्यन्तात् ‘द्युत दीप्तौ (भू० आ०)’—इत्यष्मात्
‘ष्यासअन्यो युष् (३, ३, १०७)’—इति बाज्जलकात् कर्त्तरि युष्,
‘षेरजिटि (६, ४, ५१)’—इति षि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदा-
र्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवसाद् ‘अनुदानेतस हसादेः (३,
३, १४६)’—इति युष् । द्योतते स्वयं द्योतना । “सिषासन्ती द्योतना
ब्रह्मदागात् (अ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या* । ‘श्विता वर्षे (भू० आ०)’ । अन्नगादित्वात् (उ०
४, १०८) थक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । ‘श्विता वर्षे’ इति वर्षसा-
मान्यं सामर्थ्यात् शुद्धवर्षेऽपि श्वेते पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उच्यते तथा
दर्शनात् । “ह्रस्वदत्सा ह्रस्वती श्वेत्यागात् (अ० सं० १, ८, १, २)”—
इति निगमः ॥

* निघ० २, २० ।

(१३) अरुषी* । 'अरु गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'अरु गति-
प्रापयथोः' भ्रुवादिः (प०) । 'अरुनिभ्यामुषन् (उ० ४, ७४)†',
पिप्यन्त्यादेराकृतिगणत्वादीकारः‡ । इयन्ति गच्छति वादित्योदयेनाम्
प्रतिदिनम् प्रापयति वा खोहृन् ऐश्यादि । यदा; आरुपूर्वात्
'रुष दीप्तौ (भ्रु० आ०)'—इत्यस्मात् वाङ्मखात् उषष्, टिलोपः,
आङोद्ब्रह्मस्य; आरोचते अरुषी । यदा; अरुषमिति रूपनाम
(निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र श्लक्ष्णविषयम्, श्लक्ष्णवर्णा अरुषी । 'अन्यतो
जीव (४, १, ४०)' । "अथैव चिन्तारुषी (अ० सं० ३, ८, ३, २)"
—इति च निगमः ॥

(१४), स्रुताऽ। (१५) स्रुतावती । (१६) स्रुतावरी ।
स्रुतु जन्यते अप्रियैरिति स्रुत् । सुपूर्वात् 'ऊष परिहाने (दि० आ०)'
—इत्यस्मात् क्विप् । अतमिति सत्यनाम (निघ० ४, १८) । स्रुञ्च
तदुतञ्च स्रुतम्, ष्टोदरादित्वात् (६, ३, १०८) न-लोपाभावः ।
प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरच मतुप्, अन्यत्र
'अन्दीकनीपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्नौ,
'अन्येषामपि दृश्यते (६, २, १३७)'—इति दीर्घः । यदा; प्रियस-
त्यरूपा वाचः स्रुता उच्यन्ते । "स्रुतावरी स्रुता ईरयन्ती (अ०
सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा स्रुता उवः (अ० सं० १, ४,

* प० ३, ७ । निघ० १२, ७ ।

† 'अरुनिभ्यामुषन्'—इति मत्वपाठः । एवञ्चारुणीत्यस्य साधनाय स्रुतानारं
स्रुञ्चम् । 'अतिप्रवपि (७०२, ११०)'—इत्यादिना 'अरुष्'—इति निष्पन्नो पिप्य-
न्त्यादिमादेव जीवि भवेद्भासावपीति ।

‡ पिप्यन्त्यादिषु नैरादेरनामंशः (४, १, ४१), रंकारः जीवइत्यर्थः ।

§ प० १, ७ ।

१, २)”—इत्यादि दर्शनात् तद्वयः स्रुतादयः । दीर्घो नापेक्षणीयः ।
 यथा; स्रुतेत्यत्र नामसु (निघ० १, ७) पाठादत्रम् । स्रुता धन-
 ताम (?) माध्वपक्षेण अत्रवयो धनवयो वा स्रुतादयः ।
 “देवत्सोषे स्रुते जारयन्ती (अ० सं० १, १, ८, ५)”—“देवत्सो-
 ष्युश्च स्रुतावति (अ० सं० १, ६, २ ६, ४)”—“चिन्तित् स्रुतावति
 (अ० सं० १, ८, २, ४)”—इति च निगमाः क्लेषे ॥

इति षोडशोपनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः^(१) । द्यौः^(२) । भानुः^(३) । वासरम्^(४) । स्वसरा-
 ष्वि^(५) । घ्नंसः^(६) । घर्मः^(७) । घृणः^(८) । दिनम्^(९) । दिवा^(१०) ।
 द्विवेदिवे^(११) । अविद्यवि^(१२) । इति द्वादशाहर्नामानि* ॥
 ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः । अत्र स्कन्दखामी—‘वस्तोरिति दृष्टमेवेदं नाम,
 न विभक्त्यन्तरम्, “द्वोषावस्तोर्द्विविद्यते घृताची (अ० सं० ५, १, २ ४,
 १)”—“द्वोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे (अ० सं० १, ७, १ ८, १)”—इति
 समवाच्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः ।
 एवं सर्वत्र—इति । वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः ।
 व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (२, ४, १ २) । “कुहं स्वित्दोषा कुह वस्तो-
 रग्निना (अ० सं० ७, ८, १ ८, २)”—इति निगमः । कुह इति सप्तमी-

(१) “कु” —कारिणस्तेषु सर्वेष्वस्येव, टीकाकृता अत्राधान्यस्य लीकृतम् ।

(२) “द्विः” C. D. E. ग। प० १०. १, ११ ।

* “इत्युक्तः न ।

† निघ० १, १४. ८, ९ ।

शामानाधिकरण्यात् दोषावसोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययसङ्गध्वसितः ॥

(२) द्यौः* । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुल्यकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा; 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः । अभिगच्छन्वक्षिन् खं खमभिमत्प्रदेशं प्राञ्चिनः । 'मेतोषित् (७, १, ६०)'—इति वृद्धिः । "मध्यं आरोधने द्विवः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः ॥ नेषित् चुरिति पठन्ति । तदा 'डिष्'—इत्यधिकारे 'द्युद्भ्या च'—इति भोजसूत्रेण ड-प्रत्ययः । 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अत्र्यादयश्च (उ० ५, ३०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्तएवार्थः । 'द्युमिर्ऋभिः परिपात-मस्मान् (अ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वमग्ने द्युभिः स्वर्वाग्भ्यः षक्विः (अ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ ॥

(३) भागुः । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'; 'माहाभ्यां नुः (उ० ३, ३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्देव्या उवषो भागुरर्षि (अ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः । रश्मिर्भागुरिति माध्व-चोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वाचरर्मा । 'वच निवाचे (भू० प०)'; शिजन्तः इन्द्रोऽपि वि-पूर्वस्वार्थे वर्तते । 'अर्चिकमिभ्रमिदिविचमिवाचिभ्यश्चित् (उ० ३, १, २८)"—इत्यरश् प्रत्ययः । विवाचयति अपनयति त्रीतादिकम् । यद्वा ; वचेः स्वार्थे षिचि अधिकरणेऽरश् । वचत्यस्मिन् सुखेनेति

* निव० १, ६, २, २०, ६, १, ६, १२, १०, २२;—२० ।

† निव० ४, ० ।

वासरम् । यद्वा ; 'वास्व दीप्तौ (दि० आ०)'; पूर्वस्यादेव सूचादरच्
दीप्यते वासरम् । यद्वा ; विपूर्वात् सर्नेर्गन्त्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्त्रे-
कारस्याकारः षषोदरादित्वात् ; विविधं सराणि सृताणि विसीर्षा-
नीत्यर्थः । 'वासरानि वेसराणि (निघ० ४, ७)'—इति भास्वे स्कन्द-
स्वामी—'वेसरश्चद्विधायमेकारस्याकारः । सादृश्यात् साच वर्तते ।
यथा वेसरो निष्यादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वजात्या
गर्हभलजात्या सम्बन्धः । एवं यावत् द्वौ निष्यादकौ पूर्वभागापरभागौ
तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां त्रीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन त्रीतेनापरभागगतेन
षोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति । "अहानीव सूर्यो
वासरानि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन पौनरुक्त्या-
दन्वोऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वसराणि* । स्वस्रन्दे उपपदे सर्नेर्गन्त्यर्थात् (भू० प०)
पचाद्यच् (३, २, १३४) । स्त्रेण आत्मनैव गच्छन्ति । अपि च,
स्वरित्यादित्यनाम (निघ० २, १४) । सर्नेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां चः
प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतस्त्वर्थस्याच सर्निः । स्वरित्येतस्व
रेफलोपः षषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदित्येन सार्यते । स
द्दि स्त्रोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । यद्वा ; सुपूर्वात् 'असु सेपथे
(दि० प०)'—इत्यस्मात् षदरादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुष्टु
अस्मन्ने विप्यन्ते सूर्येण स्त्रोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसरद्वेष्ट्युप-
सृष्टात्'—इति माधवः । "उत्साद्व स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६,
२)"—इति निगमः ॥

* प० २, ४, ४, २ । निघ० ५, ४ ।

(६) घञः* । ‘यह उपादाने (क्रा० उ०)’ अस्मात् घञि घृषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०६) गकारस्य घकारो नुगागमः हकारस्य
सकारः । मृद्धन्तेऽस्मिन् रसा अवय्याया आदित्येन । “यो अस्मै घृष
उत वा य ऊधनि (अ० सं० ४, २, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) घर्मः† । ‘घृ षरणदौष्योः (जु० प० ?)’; ‘घर्मः (उ० १,
१४ ६)’—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दौष्यते रश्मि-
सम्बन्धात् । निगमोऽप्येषौचः ॥

(८) घृषः । जिघर्त्तेः (जु० प० ?) ‘इणसिञ्जिदौषुःव्यविभ्यो
नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुल्य-
काद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा वयोऽरुषासः परि म्मन् (अ० सं०
३, ७, १६, ६)”—इति निगमः † । * * *

(९) दिग्म् । ‘दो अवस्वप्लने (दि० प०)’; पूर्ववदौणादिके नक्-
प्रत्यये बाहुल्यकात् (उ० २, ४ ६); ‘द्यतिस्वतिमास्वाम् (७, ४, ४०)’
—इतीत्वम् । द्यतितमः दिग्म् । “अधा सूरिभ्यः सुदिमा व्युच्छान्
(अ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवाट् । द्योतनात् । अथयमिदम् । “दिवा भिपित्वेऽवसा
गमिष्ठा (अ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक् मवसा अन्तमेन
(अ० सं० ४, ४, १७, ३)”—इति निगमौ ॥

* निघ० १, ४;—१६;—२१ ।

† प० ३, १७ । निघ० १, २१, ११, ४२;—४२ ।

‡ हृकिरिति पाठान्तरपक्षेऽप्यसि निगमः—‘हृकीवच्छायाम्’—इति ‘हृकीव’ शर्षा
यथा हृकेकिरहृकप्रच्छायाम्—इति तयोक्तं सायकेन १, ७, १७, १ ।

§ घृः घृषः ।

(११) दिवेदिवे* । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारशुनिसुतिभेद-
मदस्वप्रकाशितगतिषु (दि०प०) । 'दिवेर्दिविः (?)'—इत्य-
धिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति शैः । दिव्यन्द्वात् परस्म-
सप्तम्या एकवचनस्य 'सुर्पासुलुक् (७,१,३६)'—इत्यादिना ङे आदेशः,
प्रत्यक्षत्वं (१,१,१३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । बहुर्था वा व्यत्य-
येन । ततो वीष्णादिः (८,१,४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं
पठितमिदं नाम । "उपत्वाग्ने दिवेर्दिवे (१,१,२,२)"—"दिवेर्दिवे
वाममस्त्रार्थं सावीः (ऋ० सं० ५,१,१५,६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) अविद्यवि । शोभन्द्वा व्याख्यातः(२) । सप्तम्येकवचनं, वीष्णादि
पूर्ववत्, "मिनीमसि अविद्यवि (ऋ० सं० १,२,१६,१)"—इति निगमः ॥

इति द्वादशार्धनीमानि ॥ ६ ॥

अद्रिः^(१) । ग्रावा^(२) । गोचः^(३) । वलः^(४) । अश्वः^(५) ।
पुरुभोजाः^(६) । बलिष्ठानः^(७) । अश्वमा^(८) । पर्वतः^(९) ।
गिरिः^(१०) । व्रजः^(११) । चरुः^(१२) । वराहः^(१३) । शम्बरः^(१४) ।
रौहिणः^(१५) । रैवतः^(१६) । फलिगः^(१७) । उपरः^(१८) ।
उपलः^(१९) । अमसः^(२०) । अहिः^(२१) । अश्वम्^(२२) ।

* निघ० ४, १६ ।

- (७) "बलिष्ठानः" क. "पर्वानः" C. D. न. अयमेव पाठो युक्ततर इति मय्यते
अस्यैव निगम-दर्शनात् । ऋक् सं० ५, ७, ५, ४. ५, ८, १४, ४. ६, २, ४६, ६ ।
"पर्वानः" F । च पदके तु अत्रापि पत्रं पूर्वम् ।
(८) "अश्वमा" च । बहुल्लेखकेन लिखितत्वाद् दर्शपाठे धनसूक्तिका वा क्षिपिरित्त्वं-
जनने वातराशर-लिखित 'श्वमा'—इत्यस्य 'श्वमा' पाठजन्यव्यवधानम् ।
(१२) "चरुम्" न. C. D. F । प० १२. ६, ९ ।

ब्रह्माह्वकः^(१४) । मेघः^(१५) । दृतिः^(१६) । ओदनः^(१७) । वृष-
न्धिः^(१८) । वृषः^(१८) । असुरः^(१९) । कोशः^(२०) । इति चिंश-
स्मेधनामानि* ॥ १० ॥

‘आ उपर उपस इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निर०
२, २१)’—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेषु निरूप्य प्रदर्शयते ।

(१) अद्रिः† । ‘अद्र भक्त्ये (अद्रा० प०)’ । ‘अद्रिश्चदिभृद्भृभिभ्यः
क्रिन् (उ० ४ पा०)’—इति क्रिन्-प्रत्ययः । अद्रि इति मेघो वर्षार्थमादि-
त्यरम्भिभिराह्वतान् भौमरसान्, अद्रि मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा
प्राणिभिरात्मभवपदार्थभक्षणं तपोपचर्यते, अद्रन्वसिन् पदार्थान्
जबुत्या इति वा । अद्रा ; नञ्पूर्वात् ‘दृ विदारणे (क्रा० प०)’—
इत्यङ्गात् वाङ्लकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपस्य । अद्ररणीय इत्यद्रिः
पर्वतः । “विज्जुवा यद्यद्युः शान्द्रैः (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य
विलसः । “वाक्तरिचु नाद्रयः सोमो अद्याः (अ० सं० ८, ४, १५,
१)”—इति पर्वतस्य ॥

(२) आवाः‡ । इत्येः (अद्रा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २,

(१४) “ब्रह्माह्वकः” इत्येव कानरित्त-धर्वपुत्रस्येपु, परं ङीकाविदोवाहुपेयः ।

(१५) “दृतिः” च ।

(१६) “ओदनम्” न. O. D. F ।

(१७) “वृषन्धिः”—इत्यपि ङीकासक्यतम् ।

* “इति मेघानाम्” च ।

† निर० ४, ४, ८, ८ ।

‡ प० ४, २ । निर० ८, ८—८ ।

७५)”—इति कनिष् । शृषोदरादित्वात् (६, २, २०८) धातोर्धादेशः ।
 हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अहन्नहिम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)’—इति
 श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा ; ‘गृ निगरणे (तु० प०)’, ‘गृ ब्रह्मे
 (ऋ० प०)’, गृणातिस्तुतिकर्मा (निघ० ३, ५); एभ्यः पूर्ववत् कनिष्पि
 अडागमः । वृद्धिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं
 वर्षितुम् । अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्जते, समुद्रिरति जलं वृष्टि-
 समये, समुद्रीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितसत्त्वम् ब्रह्मं
 करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि
 इन्द्रेण हन्यते पञ्चदशमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलसुद्धिरति
 निर्झरजलम्, समुद्रीर्ण इव वा गुहादिगतमिहादिब्रह्मेण, ब्रह्मकारी,
 स्तूयते च पदार्थवाङ्मयात् प्राणिभिसदाश्रयिभिरिति यावा । “इन्द्र
 यावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २८, ५)”—इति मेघस्य
 निगमः । “यावाणो अप दुच्छुनामप वेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)”
 —“यावाण उपरेखा महौयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)”—इति
 पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोचः । ‘गुङ् अथान्ते ब्रह्मे (भू० आ०)’ । ‘गुधुवौपक्षिवचि
 धमि[मनितनि*] सद्विद्विभ्यस्तः (उ० ४, १६२)’—इति च-प्रत्ययः ।
 मेघोर्गर्जितसत्त्वणमव्यक्ताक्षरं ब्रह्मं करोति, गूयते ब्रह्मरते वा,—
 ‘अष्टे ! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः’—इति । यद्वा ; गामु-
 दकं रश्मिभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु चायते पात्यति । ‘आतोऽनुप-
 सर्गे कः (३, २, ३)’ । शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतासिद्धन्त्यापः ।

* नामयोः पाठो दृश्यते सूत्रे ।

गां पशुजीतिं चायते वा वृक्षा पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं ब्रह्मं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च. गोस्य सुयवसवत्तया गोचाः । “गोचा श्लिङ्गं दधीचे मातरिश्चने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोचमङ्गिरोभ्योऽवृष्णोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)” — “उद्गोचाणि ससृजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३, २, २ ५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोचमिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २ २, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः* । ‘वृ आवरणे (स्वा० उ०) । ‘घृष्टवृष्टनिस्त्रिगमस्य ३, ३, ५ ८)’ — इत्यप् । अपि खकादित्वात् लत्वम् । यदा ; ‘वल संवरणे (भू० आ०), अस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, १ १ ८)’ — इति घः । त्रियतेऽनेन दिग्ग आकाशस्य मेघः पर्वतेनापि खञ्जरीरेण भूमिराकाशस्य संत्रियते । “अलाटणो वल इन्द्र भ्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य । “इन्द्रो वृषं रक्षितार् दुधानाम् (ऋ० सं० ८, २, १ ५, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(५) अन्नः† । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’, ‘अन्न भोजने (क्वा० य०) ; आभ्याम् ‘इणसिञ्जिदीडुव्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’ — इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो वाञ्छलकाद् भवति, पुत्रं च न भवति ‘शात् (८, ४, ४ ४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्याप्तुत आकाश-मग्नीतस्रोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम् । अग्नेन चात्र तत्स्वत्वं लक्ष्यते । “अन्नापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १ ८, २)” — इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

* नि० १, २ । † नि० ४, ११. १०, ११ ।

(६) पुरुभोजाः । 'भुज पाख्नाभवहारयोः (६०५०)'—इत्य-
स्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २ ३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे
विहितोऽसु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति ।
पुरु बह्व प्राणिजातं भुनक्ति पाख्यति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि
दुर्भिक्षादेरक्षति । 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः'—इत्युक्तेः ।
पुरु अभवहरति, सामर्थ्याज्जलमच विश्वेभ्यम्; एको वर्षितव्यमपरो
हि वृष्टिमिति विशेषः । बह्वभिर्भुज्यते पाख्यते अभवद्वियते वा ।
मेघस्य लिङ्ग आदित्यरश्मयस्य रक्षितारः, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतयः ।
मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभवद्वियते । इयोरपि निगमावन्वेषणीयौ* ॥

(७) वलीज्ञानः । 'बल संवरणे (भू० आ०)', औष्णादिकः क्षिप् ।
'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०) । खट् शानच् । संवृण्वन्नाकाशमीष्टे
वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्मीष्टे दुर्भिक्षादे-
र्मनुष्यादीन्वर्षितुम् वलीज्ञान इति; लोकवेदनिघण्टौ वृष्टान्नात्
पृषोदरादिस्मात् वृल्लः । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) अम्नाः † । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश्व भोजने (श्व०

* अक्षरं चिन्तायामेव इत्येते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्र दृष्ट्यास्मात् भिन्नैव-
योर्धूलिमुद्रिप्रक्षिप्ति नोपलब्धा देवराजोम । 'पुरुभोजो खल्लो (५, ५, ११, ८)'—
इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजसम् (६, ६, ११, १)'—इति पर्वतस्य ।

† 'पर्वतानः'—इति (न. O. D.) पाठोऽपि सायणादिभाष्यैः विश्वासे तु मान्यैश्च-
प्रयासः । तथाहि—'यत्पर्वाने पराशतम् (अ० सं० ६, १, ४९, ६)'—इति मेघस्य
निगमं गृह्यत्, 'गिरिर्वाक्षिप्तिर्वृष्टे पर्वतानास्तीमन्वमाणाः (अ० सं० ५, ८, १४,
४)'—इति तु पर्वतस्य ।

‡ निब० ६, १, ८, १ ।

प०) । ‘अग्नित्रिकिभ्यां खन्दसि (उ० ४, १४४)’—इति मनिन् । अत्र इत्यनेन समानार्थः । “अपावृणोदुरो अग्निजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)”—इति मेघस्य निगमः । “थो अग्निनोरन्तरग्निं जजानं (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)”—इति पर्वतस्य । अत्र खन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(८) पर्वतः* । ‘पृ पाखनपूरणयोः (ऋ० प०)’ । ‘स्वामदिप-
द्यन्तिपृश्चिकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ । षृणन्ति पाखयन्ति अवयविर्ग
पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वोष्णि । यद्वा ; प्रीणातेर्वाङ्गुलकात् (३, ३,
१) वनिपि ईकारस्थाकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश-
यमिति । पर्वोष्णवयवाः सन्त्यस्य ‘पर्वमरुद्ग्यां तप् वक्रयः (५, २,
१२१ वा)’—इति मत्वर्थीयस्य प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवता-
त्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा ; परिदृश-
मानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिम-
त्त्वादवयवित्वम् । यद्वा ; ‘पर्वं पूरणे (भू० प०)’, अस्मात् ‘भृष्टदृष्टिय-
जिपर्विपच्यमितमिनमिहृर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’—इत्यतच्-प्रत्य-
यः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं खञ्जरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झ-
रनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोसत्याकाशञ्च पूरयति । “नि पर्वता अशु-
षदो न सद्दुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“वक्रित्या पर्वतानाम्
(ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” —इति मेघस्य निगमौ । “यदद्रयः पर्वताः
साकमाश्रवः (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)” —“प्र पर्वतानामुग्रती उप-
स्यात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” —इति च पर्वतस्य ॥

* नि० १, २०. १०, ८. ११, १० ।

(१०) गिरिः* । 'गृ निगरणे (तु०प०)', अथवा 'गृ भ्रष्टे (क्र्या०प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निह० ३, ५) । किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १ ३७), 'कृगृगृकुटिभिदिद्धिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १ ३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'स्रतद्द्वातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्; गिरिः । यावेत्यनेन समानार्थः । "निराविध्यद् गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा ब्रवः (ऋ० वे० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य । "मृगो न भूमिः कुचुरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—इत्युभयस्य ॥

(११) ब्रजः† । 'ब्रज गतौ (भृ०प०)' । 'गोचरसञ्चरवद्ब्रजव्यजापण निगमाश्च (इ, ३, १ १६)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तद्वातिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति । ब्रजत्यन्तरिचे ब्रजत्यनेनेन्द्र इति वा ब्रजोमेघः, मेघवाहनेहीन्द्रः पर्वतोऽपि पञ्चैदात् पूर्वमन्तरिचे ब्रजति । अथवा स्वप्नरीरेण भूमिमन्तरिचञ्च ब्रजति । ब्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । "अप ब्रजमूर्णुथः सप्तास्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)"—इति मेघस्य निगमः । "ब्रजं गोमन्तमुञ्जिजो विव्रुः (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरः‡ । 'चर गति-भक्षणयोः (भृ०प०)' । 'धृष्टशीट्-चरित्सरितमिधनिमिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघादर्षाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः । "स नो टृषन्नमु चरुम्

* निह० १, २० ।

† निह० १, २ ।

‡ निह० १, ११ ।

(ख० वे० १, १, १४, १)”—इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्यान्वेष-
णीयः* ॥

(१३) वराहः† । वृषोते: (खा० प०) । ‘यहृष्टृनिस्त्रिगमश्च
(३, ३, ५८)’—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्हरते
‘कर्मण्य् (३, २, १)’ । वरमुदक माहरतीति वराहः । वर उदक-
लक्षः आहारोऽस्येति वा वराहः (निह० ५, ४) आङ्पूर्वाद्हरतेर्घञ् ।
‘वरमाहारमाहाशीः’—इति च ब्राह्मणम् । षोडशोदरादित्वात् आहार-
शब्दस्वाकाररेफयोर्लोपः । यदा ; वरशब्दे उपपदे हरते आङ्पूर्वात्
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति बाहुल्यकात् उ-प्रत्ययः ।
वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्णते । वरमुत्पद्यमुदकं
वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् ‘वृह उद्यमने (तु० प०)’ * * * । हन्तेः
पूर्ववत् उः । यदा ; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् उः । वरमुदकं
ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्पद्यं
पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयती-
त्युच्यते । वर आहारोऽचेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा ।
वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निह० ५, ४) । वरं वरमि-
त्यत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वृहेश्च वराह इत्यर्थः ।
वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव
वा । “विश्वदराहं त्रिरो अद्रिमस्ता (ख० सं० १, ४, २८, २)”—

* सायणविरोधाशङ्का नचेदेष एव निगमः—‘प्रसूतो भुञ्जसंकरं चरावपि (८, ८, २५,
४ ख० सं०)’ तेन तस्य व्याख्याने वृथैव कटकल्पना कृता ।

† प० ४, १ । निह० ५, ४ ।

“वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)”—इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याश्वेषणीयः ॥

(१४) ब्रम्बरः । ‘ब्रमु उपब्रमे (दि० प०)’ । अचान्तर्षीतिव्यर्थः । ‘ब्रमेर्वन् (उ० ४, ८१)’—इति बन्-प्रत्ययः । ब्रमयति नाब्रयति असुरानिति ब्रम्बो वज्रः । यदा ; आतयतेर्बाहुलकात् बन्-प्रत्यये षुषोदरादित्वात् ब्रमादेशः । ब्रम्बोऽस्य प्रहर्त्वेनास्ति । रो मत्वर्थीयः । प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाम्ब पक्षच्छेदसमये । यदा ; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्त्रा० प०) ‘यहृष्टृनिश्चिगमस्य (३, ३, ५८)’—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन ब्रम्बरः । सं त्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन । यदा ; ब्रम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उताद्दर्मन्युना ब्रम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)”—“अधूनेत् काष्ठा अब्रम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”—इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याश्वेषणीयः ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वीजजन्मनि (भू० प०)’, भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरौहणम् आदित्यपक्ष्यादीनामस्त्रिभ्रस्तीति । ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’, रोहि अन्तरिक्षम् । ‘तच्च भवः (४, ३, ५३)’—इत्यण्, ‘इन्स्थनपत्ये (६, ४, १६४)’—इति प्रकृतिभावः रौहिणः । अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतस्येति तच्च भव इति वक्तुं शक्यते । यदा ; ‘बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)’—इति इन्च्-प्रत्यये रौहिण इन्द्रः । ‘तस्तेदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् रौहिणः । आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, ‘तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को०

१, ४ ७)”—इति तत्पर्यायेषु पद्यते । अस्मरोगिः सह रिरंसया
 पर्वतेखिन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यदा ; उभयत्रापि केच-केदक-
 भावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्युणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—
 ‘प्रजापतेर्वा एतच्छयोक्तन्तोकां यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र
 यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः
 पक्षानच्छिनत्, तैरिमा वृष्टदेति’ । “अह्वन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ०
 सं० १, ७, १६, २)”—“यो रौहिणमस्फुरद्वाजः (ऋ० सं० २, ६,
 ८, २)”—इति निगमौ क्रमेण ॥

(१६) रैवतः । रेवत्यो गावः ‘पशवो वै रेवतीः’—इति श्रुतेः ।
 ‘तस्त्रेदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यत्रसं
 यानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तदक्षया । यदा ;
 रयिरस्थासीति मतुपि ‘रयेर्मतौ वज्रलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति
 सम्प्रसारणम्, ‘सञ्जायाम् (८, २, ११)’—इति वत्वम्, सर्वस्य धन-
 स्त्रेदित्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः ।
 पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नसीति
 फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि
 वृष्टमिति विशेषः । उ-प्रकरणे ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—
 इति गमेर्ङ-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यदा ; फलवत्ज्ञानपा-
 नादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—
 ‘फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा’—इति
 निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु दौर्भजन्यं

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् । कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच कालिदासः—‘त्वदायत्तं कृषिफलमिति भूविकारानभिज्ञैः’—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशार्थां । फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् उः (३, २, १०१) इति च । “वलं हरोज फलिंगं रवेण (षट्० सं० ३, ७, २६, ५)”—इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः*, उपलः† । ‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)’—इत्यादिभाव्यस्य स्कन्द-स्वामि-ग्रन्थः—‘आ उपर उपल इति ; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)’—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपरः स्वविष्टो मध्यमः’—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघ-स्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति । अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्—इति । अनेर्विधी-

* पृ० ६ ।

† निरु० २, ११ ।

वमानो ङ-प्रत्ययो (३, २, ८७) बाहुलकाद्भवेति (३, २, १);
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३८) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरोजलवापनात्'—इति माधवः । वपेः छद-
 रादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् ।
 उपरमिव हि नभस्त्रभं भूमौ पर्वतश्च—इति माधवः । अच
 औभोगः—'वृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलङ्-प्रत्ययः । व्यु-
 त्यन्तनवधारणाद्भावमृच्छते । मेघनामत्वे तच्च—“एषामुपरा उदायन्
 (उ० सं० ७, ७, १८, ३)”—इति निगमः । पर्वतानां चाम्बेषणीयः ।
 "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (उ० सं० २, ४, ४, ३)”—इति । अच
 'उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः'—इति माधवः ॥

(२०) चमसः* । 'चमु अदने (भू० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३,
 ११३)—इत्यादिना असच् ॥

(२१) अहिः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः
 (उ० ४, ११४)—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य हकारो
 व्यत्ययेन । एत्यन्तरिच्चे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः ।
 यदा; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकात्-
 लोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे
 औभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पात्रलोपश्च'—इति । यदा; 'अह
 व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अङ्गोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्त-
 राणि वा । यदा; आङ्-पूर्वाङ्गन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङ्

* निघ० १०, १२, १९, २८ ।

† प० १२, ४, ४ । नि० १०, ४२ ।

अिहनिर्भ्यां इखस्य (उ० ४, १ ३ ३)'—इति इण्-प्रत्ययो ङिच्च, आ-
 समन्तात् हन्ति भिनन्ति उष्णमाभिसुख्येन, हन्ति गच्छन्त्यन्तरिचम् ।
 यद्वा ; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्-प्रत्ययो ङिच्च, हिः हन्ता, न
 हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः ; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-
 त्वात् । माधवेन तु—'त्वमपामपिधानां वृणोरप (ऋ० सं० १, ४,
 ८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्भूव सर्वां विद्यां
 सर्वं यज्ञः सर्वमन्नाद्यं सर्वां अियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'
 —इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्यु-
 दात्तः । "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३ ६, ४)"
 —इति । नदीवचनोऽन्तोदात्तः । 'इन्द्रोदचं परि जानाद्हीनाम्
 (ऋ० सं० ८, ७, २ ७, ६)"—इति । अचाहि-शब्दस्मोधनामन्वेनाभाषयत्
 स्कन्दस्वामी । "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३ ८,
 १)"—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम्* । 'अभ्र गतौ (भ्रू० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४),
 अभ्रन्त्यन्तरिच् । आपो रातीति वा अपशब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात्
 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४,
 ८ ८) । न भ्रंशत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—'न
 भ्रंशति यतस्त्रेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः'—इति । नञ्-पूर्वात् 'भ्रस-
 भ्रंस अधःपतने (भ्रू० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, १,
 १० १)'—इति उ-प्रत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात्
 भ्राजतेः पूर्ववत् उः (३, २, १० १) । "प्र णः पितृव विद्युद्भवेव रोदसी

* मि० ५, ३ ।

(ऋ० सं० ७, ३, १, ३)”—“उद्भ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)”—इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः, वारिवाहको वा ; वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वर्षागमादिना साधुः । वराह-शब्दाद्वा ‘सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ७५)’; रेफस्य लकारः । उकार्यौ वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारणार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः* । ‘मिह सेचने (भृ० प०)’; पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । “वृषो वां मेघो वृषणा पौपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)”—“अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)”—इति च निगमौ ॥

(२५) वृत्तिः । ‘हृ विदारणे (ऋ० प०)’ । ‘वृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० ४, १७८)’—इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, वृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । “वृत्तिं सु कर्षं विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)”—“ईशानो विसृजद् वृत्तिम् (?)”—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः† । उदकशब्दे उपपदे ददातेः ‘कृत्यल्युटो वञ्ज-लम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’; ‘उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)’—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनन्ति वनभूमिम् ओदनः ।

* निच० २, २;—२१ ।

† निच० ६, २४ ।

“धरयत् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)”—इति निगमः ॥

(२७) वृषन्भिः । ‘वृष सेचने (भू० प०)’; ‘कनिन्सुवृषीत्या-
दिना (उ० १, १ ५४) कनिन्, वृषा । ऋषुजयादिषाधनत्वात् कामानां
वर्धिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्नन्त्रेण प्रहारकाले ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ८ ३)’—इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्चान्दसः । “विष-
न्भिः”—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति
निर्वाहः, सुगागमश्चान्दसः । निगमदर्शनास्तिर्णयः । “वृषा वृष-
न्भिश्चतुरश्रिमख्यं (ऋ० सं० ३, ६, ७, २)”—इति मेघनाम न वेति
सन्दिग्धम्* ॥

(२८) वृषः† । वृषोते राष्ठादनार्थात् (स्वा० प०) ‘अमिचिमि-
मिदिशसिभ्यः ऋन्’ (उ० ४, ४, १ ५८)”—इति ऋन्-प्रत्ययो बाहु-
लकाद् भवति; आष्ठादयति ज्ञसौ ऋत्वं नभः । वर्षतेर्वा गतिकर्मणः
(निघ० २, १ ४) ‘स्त्रायितस्त्रिवस्त्रि (उ० २, १ २)’—इत्यादिना रक्-
प्रत्ययः; गच्छत्यसौ ऋत्वं नभः । वर्द्धतेर्वा वृद्धयार्थात् (भू० आ०)
बाहुलकात् चन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन; वर्द्धते हि वर्षासु
मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी चयोऽप्यर्थाः—‘यदिमांल्लोकानवृषोत्
तद् वृषस्य वृषत्वम्, स इपुमाचमिषुमाचं विष्वङ् अवर्द्धत’—इति ।
“वृषाय वसु मीमांनः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २ ८, २)”—
“अहन्यद् वृषन्नर्थं विषेरपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)”—इति च
निगमौ ॥

* ‘वृषन्भिं मेघ-मेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तम्’—इति तस्यापत्तीयभाष्यम् ।

† प० १, १० । निघ० १, १६;—१७ । ‡ ‘ऋः’—इति मूलपाठः ।

(२८) असुरः* । 'असु चेषणे (दि० प०)'; 'असिमसोदरन् (उ० १, ४२.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यदा; अस्यते क्षिप्यते स्थाने दम्भेण वर्षार्थम् । यदा; अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'ब्रूसृष्टिचिचप्यमिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-शब्देनात्र जल-मुच्यते । तद्भाति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । यदा; जलवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यदा; 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवा-दिकः स्वरितेत्; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यदा; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः । "द्विवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"दीर्घा धियोरेवमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्रोशः† । क्रोशतेः -शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) षष्ठोदरादित्वा (६, ३, १०८) द्रेफलोपः क्रोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । क्षुप्यतेर्वा वृद्ध्यात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमाचमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८) । क्रोशति-श्चादनार्थइति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ लक्षणं नभः । जलस्य क्रोशस्यानीयत्वात् क्रोश इत्यन्ये । यदा; 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदा-पाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं

* निघ० १, ८ । † निघ० ५, ११ ।

करोति कोशः । “दिव्या न कोशासो अत्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)” — “महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्चु (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)” — इति च निगमौ ॥

इति चिंशब्धघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः^(१) । धारा^(२) । इळा^(३) । गौः^(४) । गौरी^(५) ।
 गान्धर्वी^(६) । गम्भीरा^(७) । गम्भीरा^(८) । मन्द्रा^(९) । मन्द्रा-
 जनी^(१०) । वाशी^(११) । वाणी^(१२) । वाणीची^(१३) ।
 वाणः^(१४) । पविः^(१५) । भारती^(१६) । धमनिः^(१७) । नाळीः^(१८) ।
 मेना^(१९) । मेळिः^(२०) । सूर्या^(२१) । सरस्वती^(२२) । नि-
 वित्^(२३) । स्वाहा^(२४) । वम्भुः^(२५) । उपब्दिः^(२६) । मायुः^(२७) ।
 काकुत्^(२८) । जिञ्चा^(२९) । घोषः^(३०) । स्वरः^(३१) । शब्दः^(३२) ।
 स्वनः^(३३) । चक्^(३४) । होषा^(३५) । गीः^(३६) । गाथा^(३७) ।
 गणः^(३८) । घेना^(३९) । माः^(४०) । विपा^(४१) । न्मा^(४२) ।

(१८) “नाळी” क. ख, घ । परं क-पुस्तकोदाहृत-निगम-विरोधादुपेक्षितः ।

“नालि” न. च । “नीलि” C. D. F ।

(१९). (२०) कान्तिरिक्तेषु सर्वत्रैव व्यत्ययपाठः “मेळिः मेनाः” इति । “मेनिः” न. iid प० १, २० ।

(२४) “स्वाहा” ख ।

(२५) “मयुः” न. iid. ।

(२८) “काकुत्” न. iid. ।

(२९) “जिञ्चा” ख ।

(३८) “गणा” — इत्यपि ढीकासम्मतः पाठः ।

(४०) “माः” — इति क-D-E-पुस्तकान्तिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य ढीकासम्-
 मत्त्वान्त् प्राधान्यम् ।

(४१) “न्मा” — इत्येव कान्तिरिक्त-सर्वपुस्तकेषु, परं ढीकासता केचिदित्युक्त्यासा-
 प्राधान्यं चोक्तितम् । निब० १, १ ।

कशा^(४२) । धिषणा^(४४) । नैः^(४५) । अश्वरम्^(४६) । मही^(४७) ।
 अदितिः^(४८) । शची^(४९) । वाक्^(५०) । अनुष्टुप्^(५१) । धेनुः^(५२) ।
 वल्गुः^(५३) । गल्दा^(५४) । सरः^(५५) । सुपर्णी^(५६) । बेकुरा^(५७) ।
 इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *

* * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निघ० २, २१—२३)—इति भाष्ये
 स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि ।
 उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्,
 उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्पुल्लक्षणा माध्यमिका साप्यु-
 च्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वाग्व्यते । सर्वतस्वास्या
 मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो ‘वचि-
 परिभाषणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् धातोः ‘क्विप् वचि (उ० २, ५४।
 ३, २, १७८वा०)’—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च
 व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः† । ‘शु अवणे (भू० प०)’; ‘इणभीकापात्रत्यतिमचिभ्यः
 कन् (उ० ३, ४१)’—इति कन्-प्रत्ययो बाहुल्यकाङ्क्षति, गुणः,

(४७) “वमुः” ग. C. D. F ।

(४४) “मवदा” ख. E । “मवदः” ग. C. F । “मवदः” D ।

(४५) “रसः” ग. C. F. प० १२, २, ७ । “रासः” D ।

(४७) “वेकुः” ख ।

* “इति वाचः” ग ।

† निघ० ९, ९ ।

कपिलकादिवात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा; 'श्लोक सङ्घाते (भ्र० आ०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञार्यां घः (३, ३, ११८); श्लोकघते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यत्रसि च श्लोकः (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः । "श्रूतस्य श्लोको बधिरा ततर्द् (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) धारा* । 'धृञ् धारणे (भ्र० उ०)'; 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)'—इत्यस्या-प्रापकत्वादेव 'ह्यत्यलुटो बज्जलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति । यद्वा; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४); लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । "तनसहे सुधारा"—इत्यच धारा वाङ्नाम । "धारा सुतस्य रोक्ते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)"—"यः स्याद् धारा मृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३) इडा । 'इल्ल क्षेपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाज्जलकाद् (३, ३, १) भवति । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन; इला । बङ्गुचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव (१) । यद्वा; 'ईड् स्तुतौ (अदा० आ०)'—"अि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), षष्ठोदरादिः (६, ३, १०६); ईडिति स्वयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वैर्न तेजसा । यद्वा; इल्लेत्यन्नाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः; यजमानानां देयेनात्नेन इविल्-

* निघ० १३, १ । † पु० १ ।

ख्येन वा तदती इत्या । “अभि न इकां ध्रुवस्य माता (ख० सं० ४, २, १६, ४)” — इति निगमः ॥

(४) गौः* । आद्याता पृथिवीनामसु(१) । गच्छति यज्ञोवाहता, गीचते स्त्रवते वा । “अथ य म्रिङ्गे येन गौ र्भ्रीरुता (ख० सं० २, ३, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(५) गौरी† । रोचतेर्ष्वसतिकर्मणः (निघ० १, १६) । ‘अज्ञेना-
यवस्यविप्रकुत्र (स० २, २७)’ — इत्यादि-स्त्रचेष्ट रन्-प्रत्ययान्तो गौर-
शब्दो निपातितः, तस्माद्गुचेर्धतोर्गावादेशः, ‘विद्वैरादिभ्यश्च (४, १,
४१)’ — इति ङीष् । स्वया दीप्या ज्वलति वाग्देवतात्वात् । यदा ;
‘गुरी उद्यमने (तु० आ०)’, अस्मात् इति पूर्ववन्निपातनादुकारस्यो-
कारः, ‘रोरि (८, ३, १४)’ — इति रेफलोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति
समभिधेयम् ; उद्यमनं चाह प्रकाशनम् । यदा ; ‘गुह् अयन्तो शब्दे
(शु० आ०)’ — इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणम-
व्यञ्जकं करोतीति गौरी । यदा ; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, ‘भास्वत्-
कपर्दी शन्निकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्’ — इत्याचार्याः, ‘सर्वशुक्ला सर-
स्वती’ — इति च । “गौरीमिमाय सलिलानि तत्तति (ख० सं० २, ३,
२२, १)” — “सोमो गौरी अधिश्रितः (ख० सं० ६, ७, ३८, ३)” —
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्ध्यज्यज्ञो वः (?) । ‘धृञ् धारणे
(शु० सं०)’ — इत्यस्मात् गोशब्दोपपदादा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवा-
देशः, गन्धर्वः ; गोर्धञस्य धारयितेः । भोजस्य ‘गन्धेरक् ष’ — इति

* पृ० १ । † पृ० ५, ५ । निघ० ११, २८ ।

व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमस्य । गन्धयते अर्हयति द्विनस्ति
 देवश्चूनिमि गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातुसुरादिरात्मने-
 पदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गा-
 न्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ ऐन्द्रवायवी तस्यै
 यदेन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—
 इति । यदा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम् । तथा-
 क्षितरेयब्राह्मणे—'घोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'
 —इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् । 'तां गन्धर्वीऽवदीत्
 गर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः । "अग्निर्गान्धर्वीं पृथ्या मृतस्य (ऋ०
 सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा† । भीयन्ति (दि० प०) रातीति
 (अदा० प०) भीराः । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । गवां भीरा
 गभीरा गम्भीरा च । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०६) गो-ब्रह्मस्य
 ग-भावो गम्भावस्य । स्तनयिदु-लक्षणं हि माध्यमिका वाक् श्रूय-
 माणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यदा ; उणादौ गभीरादि-
 स्रज्जेण गमेर्द्धातोरीरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो
 निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यञ्जे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः ।
 यदा ; 'गाष्ट्र प्रतिष्ठालिप्तयोर्पन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य द्रुखलं,
 भयान्तादेन्नः, वा च नुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्त्रस्मिन् स्थाने,
 लिप्यन्ते वा प्राणिभिः, यथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा
 गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

* प० १२. २, २;—१० । † प० २, २० ।

(८) मन्त्रा* । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिसु (भू० आ०)' ।
मच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । "स
मन्त्र्या च जिह्वया (ख० सं० ५, २, २२, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) मन्त्राजनी । मन्त्रशब्दो व्याख्यातः । 'अज गतिसेपणयोः
(भू० प०)', लुट् । मन्त्र मजनं गमनं सेपणं प्रेरण सुचारणं वा
यस्याः सा मन्त्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १, ४१ ग०)
"मन्त्राजनी चोदते अन्तरासनि (ख० सं० ७, २, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(११) वाग्नी† । 'वाग्ने शब्दे' दैवादिकः (आ०) । 'वसिषपियजि-
राजिप्रजिध्वजिषदिह्निकमिवाग्निादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१)
कर्मणि कारके वा वृश्यते, वाग्निः । 'हृदिकारादक्त्विनः (४, १, ४५
वा०)'—इति ङीष्, वाग्नी । "ते वाग्नीमन्त इक्षिणो अभीखो
(१, ६, १३, ६)"—"वाग्नीभिसूचताम्नायौभिः (ख० सं० ८, ५,
१८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी‡ । 'वणि शब्दे (भू० प०)' । वाङ्मलादिभ्य (उ० ४,
१२१।३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । "वाणीः पुबहुतं
धमन्तीः (ख० सं० ३, २, २, १०)"—"अभिवाणीर्ध्वीणां सप्त
नूषत (ख० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणीं स्तुतिरूपां वाच मश्चति गच्छतीति
विष्टञ्च 'अत्विगित्यादिना (३, २, ५८) क्त्विनि, न-लोपे, 'अचः

* निब० ११, २८;—२८ ।

† प० ४, १ । निब० ४, १९;—१८ ।

‡ निब० ६, १ ।

(६, ४, १ इ ङ) — इत्यकारलोपे ‘अस्यतेस्योपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)’
— इति ङीष् । “रथे वालीच्याहिता (अ० सं० ४, ४, १ ५, ४)” — इति
निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते ञ्ङ्यते वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारणे
बहुनायाम् (२, २, १८)’ — इति घञ् । यद्वा ; वणनं ञ्ङ्यनं वाणः,
भावे घञ् (२, २, १८), अर्थादित्वादच् (५, २, १२७) । स्तुति-
मती हि वाक् । “हीमा दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (अ० सं० २,
६, १२, ४)” — इति निगमः ॥

(१५) पविः* । ‘पूञ् पवने (ऋ० उ०)’ ; ‘असदः (उ० ४,
१ ३४)’ — इति इ-प्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । ‘पावका नः सरस्वती
(अ० सं० १, १, ६, २)’ — इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्कीर्त्तनादिना, ‘वापं
भौरिकयालापप्रसङ्गे पुनीमष्टे’ इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा इडङि-
करणं हि वाक् । ‘पवित्रं हि वाग् विदुषाम्’ — इति माधवः ।
“वाणस्य चोदया प्विम् (अ० सं० ७, १, ७, १)” — इति निगमः ॥

(१६) भारती† । ‘डु मृञ् धारणयोषणयोः (भू० उ०)’ ; ‘असृ-
ष्टृश्रियजिपर्विपथमितमिनमिहृयिभ्योऽतश् (उ० ३, १०७)’ । भरत-
शब्दात् ‘प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, २८)’ — इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४,
१, १५) । विभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधेवं वा भ्रियते प्राणि-
भिः श्ववहारसाधनत्वेन । अथवा ‘अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि
विभर्त्ति’ — इति वाजसनेयकम् ; तदीया भारती । तथाच
‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्’ — इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८) ।

* प० १, १०. ४, २ । निघ० ५, ५. १९, २० । † निघ० ८, १२ ।

अथवा 'भरतः (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम; तदीया, स्तुति-
साधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं०
२, ८, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अर्चिसृष्ट-
धम्यस्यश्चवितरिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । गत्यर्थो
बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्व-
साधुविभागेन । यदा; 'धमति'—इति बधकर्मस्यपि पद्यते (निघ०
२, १८) । इन्नेऽनया प्रापाक्रोशादिरूपयेति । तथाच 'वञ्च एव
वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३) । 'वाक्सायका वदन्नाग्निः-
सरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रैषितां धमनिं
पप्रयन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) नाळीः । 'गन्ध गन्धे (भू० प०)'; 'वसिषपियजिराजिप्रजि
(उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति,
'हृदिकाराद् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङोष्, घ्यत्ययेन सोर्वि-
कर्जनीयः । 'गन्ध अर्द्धे (सु० आ०)', 'अर्द्धं हिंसायाम् (भू० प०)
—इति पद्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परम-
हंसि । "अमस्य धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति
निगमः ॥

(१९) मेना । 'मान पूजायाम् (सु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहु-
लमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचनादिनच्, बहुल-

* निघ० ६, २४ ।

† प० १, १८ । विघ० २, २१ ।

पहणान्न-लोपः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिह्रपदेश्वाक्येन, पूज्या वा देव-
तात्वात् । “आन्नेर्ना कृष्णञ्च्युतो भुवङ्गोः (ष्ट० सं० ८, ६, १० ३)”
—इति निगमः । ‘मेनां गर्जितशब्दम्’—इति माधवः ॥

(२०) मेळिः* । सम्पर्कार्थो धातुः (षु० आ०) । पूर्ववत् बाहु-
लकादिञ् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थाविव सम्पृक्तौ’—
इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे (ष्ट० सं०
३, १, १७, ४)’—इति निगमः । मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन मि-
त्यर्थः । “मेलिः स्यात् चाण्योजनात्”—इति माधवः† ॥

(२१) सूर्या‡ । सूर्त्तैर्गत्यर्थात् (भृ० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात्
(तु० प०) ‘राजसूर्यसूर्य (३, १, ११४)’—इत्यादिना निपातनात्
अपि सूर्त्तैर्लुक् सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोत्रेण प्रति,
कर्णशङ्कुलिं वा सुवति प्रेरयति सोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्वि-
ति । यद्वा ; सुपूर्वादीरतेः ‘कृत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—
इति कर्मणि अपि निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुहु ईर्यते उच्चार्यते
इति सूर्या । यद्वा ; ‘षु प्रेरणे (स्वा० उ०)’, ‘सुसुधौगृधिभ्यः क्रन्
(उ० २, २३)’—इति क्रन्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्रायेण
सुरा ‘हृन्दसि स्वार्थे (?)’—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या । यद्वा ;
सुरयो मेधाविनः, तानर्हति ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत्

* प० ५, ७ ।

† ‘मेलि मेळकं नानाशास्त्रागतानां वाक्यानाम् एकस्मिन्नर्थे सङ्कुल(स्य)स्य वक्तारम्’
—इति सायणः ।

‡ प० ५, ६ । निघ० १२, ७ ।

प्रत्ययः । यद्वा ; सूरिषु साधुः 'तच साधुः (४,४,६८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) सरस्वती* । सर्त्नेरसुम् (उ० ४, १८४) सरः । गद्यपद्यादि-रूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्त्वोविनिः (५, २, १२१), 'बज्रं हृन्दि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मत्पि ङीष् । यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२) । सर्त्नेस्सद्दती वृश्चधिदेवतात्वादुदक-वती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तच सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच निगमा भवन्ति (निघ० २, २३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुभ्रैभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'ससु द्विषद्रुहद्रुह (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थसाच विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्व्या निविदा ह्रमहे वयम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः ॥

(२४) खाहा । यस्य नास्ते यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपे-णैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'खाहेत्येतत् सु आहेति वा खा वागाहेति वा खं प्राहेति वा खाज्जतं हविर्जुहेतीति वा (निघ० ८, २०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—खाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं खाहाकारान्तो हेममन्त्राणां कर्त्तव्यः, 'न ह वै आज्जतयो

* प० १, १२. ५, ५ । निघ० २, २३. ६, २६. ११, २५ ।

† ष० ८, २० । निघ० ८, २० ।

देवान् मच्छन्ति च अवषट्कता वा अखाहाकृता वा भवन्ति (ब्रत०
 ब्रा० ८, २, ३, ६-१४)”—इतिश्रुतिः । खाहाकारश्च सम्प्रदानत्वेन
 मन्त्रान्तेऽवस्यन्भावित्वात् । अथमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः
 शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः सा आत्मीया वागाहेति खाहा-
 काररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः । अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य,
 स्वं इति देवतायै दर्शनं तदुद्देशेन त्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्रा-
 हेति खाहा; सम्प्रदानत्वं खाहाकारश्च स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं
 खाडतमित्यादिना । अथवा यद्नेन खाहाकारेण जुहोति तदेव
 सुष्ठुमर्थादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः ।
 इदन्तु जुहोतेरिति । अत्र भास्करमिश्रः—‘स्वयं सरस्वती आह ब्रूते’ ।
 ‘स्वैव ते वागित्यब्रवीत्’—इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थश्च
 द्योतकोऽयं निपातः प्रदेवान्तरेऽपि विभक्तयन्तश्चमुदायात्मनिपातः
 खाहेति । संस्कारविशेषानवधारणात्प्रावगच्छते । अत्र चीरस्वामी—
 ‘सुष्ठु आह्वयति खाहा’ । अत्र खाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजाया-
 वाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु खाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तोर्दृष्टानि
 निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यद्योच्छ्रितं तद् गृह्यन्तु विद्वांसः ।
 तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः
 श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (शे० उ० १, ८)’—इति ।
 तस्माद्ग्रेर्वाक्श्च सम्बन्धात् अग्रायी खाहा वागित्युच्यते । वाति
 वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुखभः खाहाकारपक्षे,
 अन्यचान्वेषणीयः ॥

(२५) वयुः । ‘वच भाषणे (अदा० प०)’; ‘वचेर्गञ् (उ० ३, २९)’

इति नु-प्रत्ययः, चकारस्व गकारस्व । वमुः वाचा समानोऽर्थः ।
 “वमु मियन्ति यं विदे (अ० सं० ६, ८, ४, १)” — “इत्स्वेव वमुरा
 इत्स्व आजौ (अ० सं० ७, ४, १ ३, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्धिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० आ०) ‘हन
 सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)’ — इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधाखोपः,
 ‘न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५ ८)’ — इत्यनेन जश्चिं प्रति खानि-
 वद्भानिषेधात् ‘स्रलां जश् स्रि (८, ४, ५ ३)’ — इति पकारस्व
 बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते
 इति वा । यदा; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०),
 द्यतेः (भृ० आ०) वा ‘कृत्यस्युटो बहलम् (३, ३, १ १ ३)’ — इति
 बहलवचनात् ‘उपसर्गे घोः किः (३, ३, ६ २)’ — इति कि-प्रत्ययः
 कर्त्तरि भवति बकारस्योपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्,
 प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति
 भक्तानिति वा उपब्धिः । “आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्धिभिः (अ०
 सं० ८, ४, १ ६, ४)” — “उपब्धिरियन्ति सोमः (अ० सं० ७, ३, २ ४,
 ५)” — “इत्स्व आयता मुपब्धिः (अ० सं० २, ४, ६, २)” — इति
 निगमाः ॥

(२७) मायुः* । ‘उ मिञ् प्रक्षेपणे (क्रा० उ०) । ‘ह्रवापाजि-
 मिस्त्रदिसाध्यग्रुभ्य उष् (उ० १, १)’, ‘मीनातिमीनेतिदीर्घां खपि च
 (६, १, ५०)’ — इत्यात्वम्, ‘आतो युक् क्षिण्कतोः (७, ३, ३ ३)’ —
 इति युक् । क्षिण्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्युदकं

* निब० १, ६. ११, ४२ ।

भ्रमाविति वा । “मिमाति मायुं ध्रुसनावधिञ्जिता (सू०सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(२८) काकुत्* । ‘कैगैरै ब्रह्मे (भू०प०)’ । सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४वा०) क्तिप् । कानं ब्रह्मं करोतीति का, मृग्यादित्वात् क्तुः, (उ० १, ३६) बाङ्गकात् तकार उपजनः । यदा; ‘कक क्क लौखे (भू०आ०)’, ‘मृपोइतिन् (उ० १, ८१)’—इत्येष बाङ्गकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति खिच काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः; तथाहि ब्रह्मा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुत्सुचम्भान मस्यासीति काकुत् । मत्वर्थीयस्य लुक्, खान्दसो दीर्घः, सर्वथा षष्ठोदरादिरयं ब्रह्मः । “वा ते काकुत् सुक्त्वा या वरिष्ठा (सू०सं० ४, ७, १३, २)”—इति निगमः ॥

(२९) जिह्वा† । ‘श्वेवयम्हजिह्वापीवाध्वामीवा’—इति निपाताः । ‘खिह आस्वादने (अदा० उ०)’, व-प्रत्यये, अस्वादेर्जकारो निपात्यते । खेव्यास्वादवत्यनया ग्रन्थविषयावसारान् । यदा; आङ्गयते (भू० उ०) जुंहेते (जु० प०) वायं यङन्तस्व कः, सम्प्रसारणम् ‘अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)’—इति, सम्प्रसारणे च ‘न धातुलोप आङ्गधातुने (१, १, ४)’—इति गुणनिषेधादुवङ्गदेभ्यो रूपम् । षोडशति पुनःपुनराङ्गयति ब्रह्मं करोति रसान् वादन्ते जुहोत्यस्यात्मनि, षोडशति सति ओकारस्येकारादेभ्यो उकारलोपे च जिह्वा । “पुरो

* प० ४, २ । निघ० ४, २६ ।

† निघ० ४, २६ ।

विप्रा दधिरे मन्त्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३, ७, २६, १)"—“अनुर्वाणं
दृषभं मन्त्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । ‘घुष ब्रह्मार्थः (भू० प०)’; ‘द्वयश्च (३, ३,
१२१)’—इति चञ्। घुष्यते ब्रह्मते घोषः । “उतो षिष्टर्थां प्रवि-
दानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—“इष्टु घोषा अष्टवत (ऋ०
सं० ६, ४, ४ ३, १)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । ‘सु ब्रह्मोपतपयोः (भू० प०)’; पुंसि कञ्च्चावा
चः (३, ३, ११८) । स्वर्यते ब्रह्मतेऽनेन देवता, उपनष्यतेऽनया
मर्मस्थुकप्रयुक्तचेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निष० ३, १) ।
स्वर्षते स्वर्यते देवतात्वात् । ‘नोचरसञ्चर (३, ३, ११९)’—इत्यत्र
चकारस्वानुक्तसमुच्चार्थत्वात् चः । यद्वा; स्वरति देवतामिन्द्रादिम्;
पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । “स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (थ० वा० सं०
१८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) ब्रह्मः । अपत्याक्रोत्रे ब्राह्मपित्यां दानौ । अस्य दृष्टि-
पन्थः—‘अपते अनेनेति ब्रह्मः संकृता वाक् । अक्षां दतीचे इति
योगविभागात् अचतुर्थेऽपि द्वतीयं भवति’—इति । ‘ब्रह्मं ब्रह्मः’—
इति चौरखामी । खेऽनरिचे ब्रह्मं करोतीति वा । “ब्रह्मो रोगिण्ये
मीर्माया च (?)”—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । ‘स्वन ब्रह्मे (भू० प०)’; ‘स्वनश्चोर्वा (३, ३,
६२)’—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । “सिन्धोर्कूर्मेरिव स्वनः (ऋ०
सं० ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

* निष० ९, ९ ।

(३४) ऋक्* । ऋच्यते (तु०प०) स्वरयतेऽनया । यदा ; स्वरयते स्वर्यं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु०प०)'—इत्यस्मात् सव्यदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्षिप् । "ऋचा वने मानृचः (ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होचा† । 'ऊ दानादानयोः (जु०प०)' 'ऊयामाश्रु-भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६ ८) । ऊयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, ऊयतेऽस्यां प्राणः, ऊयते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं जुष्टमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा ; होचेति यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ऊयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तस्माध्यत्वात् । वाचं यच्छति वाचै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशने प्रैषे—'वनेम तद्धोत्रेया चिन्तनया (ऋ० सं० १, १, १७, २)"—इति निगमः, "वीतिहोचं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)"—इति च निगमः ॥

(३६) गौ‡ । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औष्णादिकः क्षिप्, 'ऋत इद्धातो (७, १, १००)', 'व्यौरुपधाया दीर्घ-इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८), रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गौः । "तमिदं ईन्तु नो गिरः (ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । 'गै ऋच्चे (भ्रू०प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४); 'उषिकुषिगार्त्निभ्यस्त्रन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । "तं गार्थया पुरास्था (ऋ० सं० ७, ४,

* निघ० १, ८ । † प० २, १७ । ‡ निघ० १, १०, ६, १४. १०, ५ ।

२५,४)”—“युञ्जन्ति इरी इषिरस्य गार्ध्या (ऋ०सं० ६,७,२, ३)”—इति निगमौ ॥

(३८) गणः* । ‘गण गणने’ पुरादिरदन्तः (प०) । ‘अकर्त्तरि ष कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)”—इति षञ् । ‘अतोलोपः (६, ४,४८) । गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्वागिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति । गण्येति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना† । दधातेर्लटः ज्ञानषि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन सौक्तिकाद्य वा । यदा ; ‘धेट् पाने (भू०प०)’; ‘धेटद्स्य (उ० ३,१०)’—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्ता-देशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पागमञ् स्त्रीकारः । यदा ; आस्त्रादः । धीयते पीयते आस्त्राद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच—‘तं माता रेञ्जिह स उ रेञ्जिह मातरम्’—इति मुनिः (ऋ०सं० ८,६,१६,४) । यदा ; ‘धिविः प्रीषणार्थः (भू० प०)’ बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपस्य, गुणः, धेना । प्रीष्यति हि वाक् सुहु प्रयुक्ता । ‘धेना वाक् प्रीषणाद्धि वा’—इति माधवः । ‘धेना जिगाति दाशुषे (ऋ०सं० १,१,३,३)”— ‘जनानां धेना अवचाकञ्दुषा (ऋ०सं० ७,८,२५,१)”—इति ष निगमौ ॥

(४०) ग्राः‡ । गनेर्धातोः (भू०प०) ‘धापृवस्त्वज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)’—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपस्य ।

* निघ० ६, २६ । † निघ० ६, १० ।

‡ निघ० १, २९. १०, ४०. १२, ४६ ।

टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्राः ।
 यदा ; गच्छति यञ्चभृत् । 'अभि यञ्चं गृणीहि नो ग्रावः (१, १,
 २८, ३)' इत्यत्र 'ह्रन्दांसि वै ग्राः'—इति ब्राह्मणम्—इति माधवः ।
 * * * । तस्मात् ह्रन्दां गायत्र्यादीनां वायूपल्वात् ग्रा-व्यपदेशः ।
 निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

(४१) विपा । 'विप् प्रेरणे (सु० प०)' । सम्पदादित्वात् (३, ३,
 ८४ वा०) क्विप् । इतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा । 'मनसा
 वा इषिता वास्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम् । "वर्षाण्य
 विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः । गिरेति षट्
 निहत्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना । न गच्छति पितृकुलात् वाख्यात्, अनावरणापि
 न गच्छति सञ्जामिति वा । 'नग्निकाऽनागतार्त्नवा'—इत्यमरः (२,
 ६, ८) । नग्ना कन्या । ग्रा-ब्रह्मः पूर्वमेव निहत्या, इह न-पूर्वः ।
 नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञ्ः
 (६, ३, ७३)'—इति न भवति । * * * । "नगा"—इति क्वेप्ति ।
 नमते नै-प्रत्ययो बाहुल्यकाम्यकारलोपश्च । नमथत्यनथेति नगा ।
 निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(४३) कत्रा । 'काश्ट् दीप्तौ (भू० आ०)' । अन्तर्हीतच्छब्दः ।
 पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारश्च कृत्स्नं ह्रन्दासम् । प्रकाशय-
 त्थार्थान् । यदा ; खेत्रवा सती वर्षव्यत्ययादिना कत्रा ; वाग्धि मुखान्त

* इव इव निगमः—'ऊषर्णे नग्ना करणे (ऋ० सं० ४, ७, १९, १)'—इति ।

'अपि च नग्नाः, ग्राः ह्रन्दांसि'—इति तत्र पाचयत्याह्वा ।

† निघ० ८, १९ ।

काञ्चते तत् उपसर्गः । यदा; 'कञ्च ब्रह्मे (भू० प०)' । अच ब्रह्माचते कञ्चा । यदा; 'कञ्च गतौ (भू० प०)'; अच् (३, १, ११४) । मच्छति गन्तव्यम् । "द्या वां कञ्चा मधुमती (१, २, ४, ३)" —इति निगमः॥

(४४) धिषणा* । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा । सनेति सम्भजते इति सनेतेः (षष्पु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), षष्पोदरादित्वात् (३, ३, १०८) पूर्वपदब्रह्मणे च धिषणा । यदा; 'त्रि धृषा प्रागल्भ्ये (स्त्रा० प०)' । 'धृषेधिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)' —इति क्युप्रत्ययो धिषादेन्नश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यदा; 'दिधिषामि दिक्षौः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)' —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे' —इत्यस्मात् 'धिष ब्रह्मे' (उ० प०) —इति धातुपाठपठितादा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धश्च नित्यत्वात् । ब्रह्माचते वा नेचे अधिञ्जिता 'मिमाति मायुं धिषणावधिञ्जिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)' —इति ऋतिः । "आपञ्च मिञ्चं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)" —इति निगमः ।

(४५) नौः‡ । 'नुद प्रेरणे (तु० उ०)'; 'स्वानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)' —इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादित्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं हृष्टमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

* निच० ८, ३ । प० १, २० । .

† 'अयं धारणाद्यैर्द्रवि' —इति सायणः (ऋ० सं० २, ७, २५, २०) ।

‡ निच० ५, २२ ।

कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ वाम्बै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)—
इति ब्राह्मणम्, “समितो नाव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २ ३, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(४ ६) अचरम्* । ‘अग्रू व्याप्तौ (स्त्रा० आ०)’; ‘अन्न भोजने
(क्र्या० प०)’ । ‘अग्नेः सरर्मा, (उ० ३, ६ ७)’—इति सरन्-प्रत्ययः, प्रसा-
दिना (८, २, २ ६) षत्वम्, ‘षढोः कः सि (८, २, ४ १)’ । अश्रुते ओतुं
स्त्राभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्रान्ति वा हविः । अश्रैर्वा (इ० प०)
वाड्डसकात् सरन् नकार-लोपश्च । ‘खरि च (८, ४, ५ ५)’—इति चर्त्वम् ।
अनक्ति स्रक्षयति सेक्षयति वर्षेण भूमिम् । यदा ; नञ्-पूर्वात् चरतेः
(भृ० प०) पचाद्यच् (३, १, ११ ३) । न चरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि
न क्षीयतइत्यर्थः । ‘वाम्बै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते’—इति (ऐ० ब्रा० ५,
३, १) ब्राह्मणम् । “अचरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)”—
इति निगमः । ‘वाचा विरूपनित्यया’—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् ।
“उपाचरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)”—इति च निगमः ॥

(४ ७) मही† । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ २) । मङ्गते
पूज्यतेऽनया देवता इति वा । “अमाचं त्वा धिषणा तिल्लेधे मही
(ऋ० सं० १, ७, १ ५, २)”—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४ ८) अदिति‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ ४) । अदीना,
सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । “अनागसो अदितधे
स्याम (ऋ० सं० १, २, १ ५, ५)”—इति निगमः ॥

* प० १२ । निघ० ११, ४१ । † ‘सरः’—इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० २, ११. २, २०. ४, १. ५, ५ । निघ० ४, १२. ११, १२ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátuka, 3 fasci.	Rs. 1 14
Srauta Sûtra, A'svaláyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Dakṣarûpa, 3 fasci.	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-sátra, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittiríya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Saṁhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
A'svaláyana Grihya Sûtra, 4 fasci.	2 3
Mimáṁsá Darśana, 14 fasci.	8 12
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Átharvāna Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purāna, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Saṁhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápani, 1 fasci.	0 10
Nristiṅha Tápani, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintāmani, 36 fasci.	22 8
Gobhiliya Grihya Sûtra, 10 fasci.	6 4
Piṅgala Chhandaś Sûtra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Prátiśákhya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rāsu, by Chand Bardai, 4 fasci.	2 8
Rājataranīni,	4 0
Mahábhārata, vols. III. and IV.,	40 0
Purāna Sangraha,	1 0
Pāli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chhāndogya Upanishad, English, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sáhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.	2 8
Brahma Sûtra, English,	1 0
Kātantra, 6 fasci.	6 0
Kāmandakiya Nitisāra, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhāmati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Sandilya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purāna, 6 fasci.	3 12
Kaṭhā Sarit Sāgara, English Translation, 5 Fasci.	5 0

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Re. 25 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 0
Fihrist Túsi, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	6 10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 0
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	5 0
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 10
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 0
Tárikh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	4 10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	3 0
Wis o Rámín, 5 fasci.	2 0
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 10
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	6 0
Pádsáhánámah, 19 fasci., with index,	11 10
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12 10
'Ain-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 0
'Ain-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 0
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,	17 0
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with index,	20 0
Maásir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqi, complete, 6 fasci., with index,	3 10
Haft Asmán, history of the Persian Masnawi,	1 0
Tabaqát-i-Náqiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náqiri, Persian text, 5 fasci.	3 0
History of the Caliphs, 3 fasci.	3 0

MISCELLANEOUS.

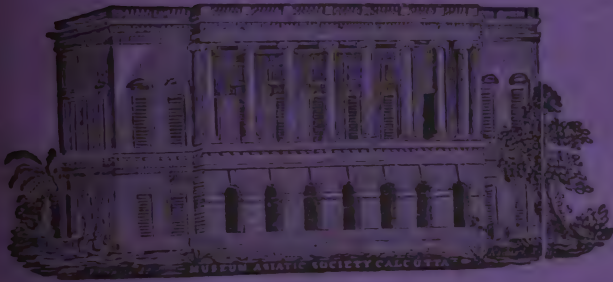
Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-43, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Re. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Itisáhat-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	1 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	1 0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 0
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	1 0
Analysis of the Sher Chín, by Alexander Csoma de Köröe,	1 0
Khazánat-ul-'ilm,	1 0
Sharáyat-ul-Islám,	1 0
Anis-ul-Musharrihin,	1 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	1 0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera,	1 0
3 Plates,	1 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 454.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.

ASCI

ST MISSION PRESS.

THE

AK STREET.

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 35 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 4
Fihrist Fási, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5 10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 8
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	3 2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 6
Tárikh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wis o Rámín, 5 fasci.	2 3
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	6 2
Pádsahnámah, 19 fasci., with index,	11 14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12 12
Áin-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 8
Áin-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 4
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,	17 8
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20 0
Maásir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqi, complete, 6 fasci., with index,	3 12
Haft Asmán, history of the Persian Masnawi,	1 4
Tabaqát-i-Náqiri, English translation, by Taverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náqiri, Persian text, 5 fasci.	3 2
History of the Caliphs, 3 fasci.	3 0

MISCELLANEOUS.

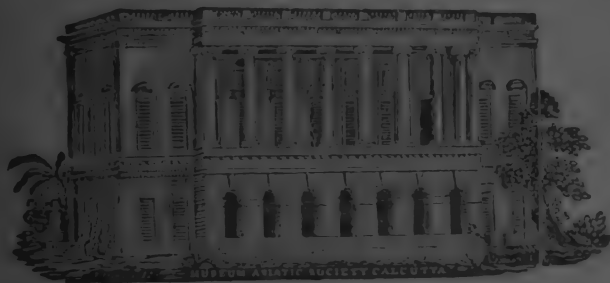
Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Rs. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Itiláhát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	2 0
Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	1 8
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös,	16 0
Khazánat-ul-'ilm,	1 0
Sharáyat-ul-Islám,	4 0
Sharáyat-ul-Islám,	4 0
Anis-ul-Musharrahin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	2 0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Plates,	6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 454.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

(४८) अची* । अच चीरखामी—‘अच अच मतौ’ । अचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘अच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)†; ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० १ १४) । ‘छादिकारात् (४, १, ४ ५ वा०)”—इति ङीष् । अचते गच्छति यज्ञम्, अच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, अचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । “अचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नै-
ञ्जिह्वायन्थो नरकं पताम (निरु० १, ११)”—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पुं० ७ ५) । “यदाग् वदन्त्यवि-
चेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्दृष्ट्यर्थः (भू० आ०) । क्तिप् । अनु-
पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्यज्यमाना वर्द्धते ।
तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शाभिर्यज्यमाना
बह्वी नामारूपा ‘परा’ ‘पश्चन्ती’ ‘मध्यमा’ ‘वैखरी’ इति । तथाच
‘विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः’—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः ।
‘ध्वनिः वर्षः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूक्ष्मादिरूपेषु
बाग्देवीं ता सुपास्महे’—इति श्रीभोजदेवः‡ । अतिस्तुतिषु चत्वारि
वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १ ३, ८)”—इत्यत्र निरुक्त्या एष
वा दृष्टिः प्रतिपादिता । यदा ; पूर्वं पञ्चाब्दचरात्मना ततो गद्यप-
द्यादिरूपेषु वर्द्धते । तथाहि—‘परिमिता वर्षा अपरिमितां वाचो-
गति माप्नुवन्ति’—इति भगवानाम्बलायनः । यदा ; स्तोभति रर्षति-

* प० २, १, ३, ८ । निरु० १, ११, १२, २० ।

† प० ५, ५ । निरु० २, २३, ८, २१, ११, २० ।

‡ निरु० ७, १२ ।

§ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

कर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः । “अनुष्टुभ्
मनु^१ च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)” —इति निगमः ॥

(५२) धेनुः* । ‘धेट् पाने (भू० प०)’ । ‘धेट् इच्च (उ० ३, ३३)’
—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः,
पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिदारोण, धेनुवद्दोग्धी सर्वकामान् इति
वा । ‘अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाः अफ्लामपुष्याम्
(ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’ —इति श्रुतिः । “गौर्गाः कामदुघां सम्यक्
प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः” —इति दण्डी । तथाचागमः—‘एक शब्दः सम्यक्
जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (त्रि० भा०)’ —इति ।
“अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)” —“नेष्टुः सचन्त धेनवः
(ऋ० सं० २, ५, २६, ५)” —इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । ‘वल्ल संवरणे (भू० आ०)’ । ‘वलेगुक् च (उ० १,
१८)’ —इत्यु-प्रत्ययः । संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् ।
यदा ; वल्लतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाङ्गलकादु-प्रत्ययः । गर्जिता-
दिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः । “अयं नाभा वदति वल्गु वौगृहे (ऋ०
सं० ८, २, १, ४)” —इति निगमः ॥

(५४) गल्दा । ‘गल्ल अदने’ भौवादिः (प०) । गल्लनं पूरणं
कामानां, गल्लः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्दाति । ‘आतोऽनु-
षसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(५५) सरः‡ । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ ; असुन् प्रत्ययः (उ० ४,

* प० ५, ३ । निघ० ११, ४२ ।

† प० ४, ३ । निघ० १, २४ ।

‡ प० १२ । निघ० ५, ११. ८, २६ ।

१८४) । गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वङ्निः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । “सरो न पर्षम-भितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)”—इति निगमाः । अत्र प्रक-रणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी* । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५) । ‘पाकृर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’—इत्यादिना ङीप् । निग-मोऽश्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा† । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते ‘उदोध्यपूर्वस्य (७, १, १०२)’—‘बज्जलं छन्दसि (७, १, १०३)’—इति ऋकारस्या-नोध्य-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । “बेकुरामा-मासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)”—इति निगमः । छन्दोगार्ना सामकल्पेऽपठितोऽयं मन्त्रः । ‘व्यचे र्याप्तिकर्मणः बेकुरा’—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

* पृ० ५ । निर० ७, ११ ।

† निर० ६, ११ ।

‡ तास्यसहास्राक्षस्यस्याध्यायस्यं सामकल्प उच्यते ।

अर्णः^(१) । क्षोदः^(२) । क्षुद्र^(३) । नभः^(४) । अमभः^(५) ।
 कवन्धम्^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । घृतम्^(१०) ।
 मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्लम्^(१३) । क्षीरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कशः^(१७) । जम्भ^(१८) । वृबुकम्^(१९) । बुसम्^(२०) ।
 तुग्र्या^(२१) । बुर्बुरम्^(२२) । सुक्षेम^(२३) । धरुणम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । ध्वस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । तृप्तिः^(३४) । रसः^(३५) । उदुकम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 क्षोजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षुचम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भ्रम्^(४७) । यादुः^(४८) । भूतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 च्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१) “अर्णः” च । “अर्णः” न । “अर्ण” च ।

(२) “क्षोदः” क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते चान्तेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, २, १५, ३) दृश्यते ; परं टीकाकृतविषयः ।

(१०) “अकम्” G. D. F ।

(१८) “जम्भ” G. । “जम्भ” न. D. F ।

(२२) “बुर्बुरम्”—इतिपाठः टीकाकृतस्यतः । “बुबुरः”—इति न. C. D. F पुष्प-
 केषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव “बुर्बुरम्”—इति ।

(२३) “सुक्षेम” च । “सुक्षेम”—इत्यपि टीकाकृतस्यतः ।

(२५) “सिरा” च. ङ. टीकाकृतस्यतयाप्राधान्येन । “सुरा” च. F । “सुरा. न ।

(२६) “अररिन्दानि” च. न ।

(२८) “जामिः” च. न. D. F । “जामिवत्”—इत्यपि टीकाकृतस्यतः ।

(३२) “अक्षराः” न । “अक्षरः” G. D. F ।

(३७) “प्रयः”—इत्येव क्षातिरिक्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविषयः । पु० ७ ।

(४०) “सहः” न. C. D. F ।

(४२), (४३) एषभेषानपूर्वी पाठः, टीकाकृतः स्यात्, न-पुष्पके च ।

महः^(११) । सर्णीकम्^(१०) । स्वृतीकम्^(१८) । सृतीनम्^(१९) ।
 गहनम्^(१०) । गभीरम्^(११) । गम्भरम्^(१२) । ईम्^(१३) ।
 अन्नम्^(१४) । हविः^(१५) । सद्म^(१६) । सदनम्^(१७) । ऋतम्^(१८) ।
 योनिः^(१९) । ऋतस्य योनिः^(२०) । सत्यम्^(२१) । नीरम्^(२२) ।
 रयिः^(२३) । सत्^(२४) । पूर्णम्^(२५) । सर्वम्^(२६) । अक्षि-
 तम्^(२७) । बर्हिः^(२८) । नाम^(२९) । सर्पिः^(३०) । अपः^(३१) ।
 पवित्रम्^(३२) । अमृतम्^(३३) । इन्दुः^(३४) । हेम^(३५) । स्वः^(३६) ।
 सर्गाः^(३७) । शम्बरम्^(३८) । अश्वम्^(३९) । वपुः^(४०) । अम्बु^(४१) ।
 तोयम्^(४२) । तूयम्^(४३) । कृपीटम्^(४४) । शुक्रम्^(४५) । तेजः^(४६) ।
 स्वधा^(४७) । वारि^(४८) । जलम्^(४९) । जलाषम्^(५०) । इदम्^(५१) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

(१०) “सर्णीकम्” क-च-C-D-F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं ङीकाबिरोधादुपेक्ष्यः ।

३८ “सतीकम्”—इत्यपि ङीकाकल्पनातः । न. C. D. F पुस्तकेषु तु “स्वृतीकम्”—
 इत्यस्य पुरस्तात् “कृमीकम्”—इति, परस्ताच्च “सतीकम्”—इति द्वे पदेऽधिके
 दृश्यन्ते ।

(१९) “सतिनम्” च ।

(१२) “गम्भरम्” न. C. D. F । निघ० १४, ११ ।

(१३) इतोऽनकारं “कम्”—इत्यधिकम् न. C. D. F । प० १, ९ । निघ० १, ९ ;
 १४. ४, १८. १, २५ ।

(२५) “पूर्णम्”—इति च ।

(३५) “हेमा” च ।

(४०) “अम्बुः” C. D ।

(४१) इदं न दृश्यते न. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४४) “कृपीटम्” न. F । “कृपीडम्” C. D ।

(४५) “शुक्रम्” च (धनात्) ।

(५०) इतोऽनकारं “जलरम्”—इत्येतदधिकं न. C. D. F पुस्तकेषु ।

* “इत्युदकस्य” न० ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निघ० २, २४)’—

(१) अर्णः* । ‘अ गतौ (भृ० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १६२)’—इति अर्णैरसुन् प्रत्ययः । अर्थे तत् प्राणिभिरित्यर्थः । अण्डति निघ्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति । ‘अ गतौ (आ० प०)’, पचाद्यच् (२, १, २३४) । अण्णाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्शांस्व वद्युधा (अ० सं० २, ४, १६, ४)” — “अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगासि (अ० सं० २, १, २२, ४)” — इति निगमौ ॥

(२) चोदः । ‘चुदिर सम्प्रेषणे’ भौवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १८४) । चुद्यते चोदः । चुषं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिला-दिष्वधःपतनात् । “नावा न चोदः प्रदिशः पृथिव्याः (अ० सं० ८, १, १८, ७)” — “यामीरसाङ्चोदसोद्गः पिपिन्चथुः (अ० सं० १, ७, ३५, २)” — इति च निगमौ ॥

(३) चदः । ‘चद स्त्र्ये (सौ०)’ — इति स्कन्दस्वामी । ‘चद गति-हिंसनयोः (सौ०)’ — इति सुबोधिनीकारः । ‘अन्येभ्योऽपि वृश्चते (३, २, ७५)’ — इति मनिम् । चदीति पिपासादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्खिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्खिरं भवतीति वा । तथाच ‘स्वाव-राद् गृह्णामि’ — इति श्रुतिः, गतावर्षासोरसमित्यर्थः । हिनस्ति पिपासा मुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम् । “चमुवाथेषु तर्नरीथ उया (अ० सं० ८, ६, २, २)” — इति निगमः ॥

* प० १७. २, १४ ।

† निघ० ११, २७ ।

‡ प० १, ७ ।

(४) नभः* । ‘नह बन्धने (दि० उ०)’; ‘नहेर्दिवि भस्य (उ० ४, २० ५)’—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकाद्दुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसौति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—‘स-मनसः खलु वै पञ्चोऽनावृतास्ते पञ्चो हि स-मनसः’—इति श्रुतिः । न न भातीति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्या देवतात्वात् । यदा; नभ इव नभः । तथाम्बर-निर्वचने ‘अम्बुवद्राजते’—इत्यादिना ग्रन्थेन (२ ५ ५०) आकाशस्य जलसाम्यं मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । “मद्दुच्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २ ५, ४)” —“नभोवसानः परिचास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५) अन्नः† । ‘आसृ व्याप्नौ (स्त्रा० प०)’ । उदके नुम्भौच (उ० ४, २० ४), अत्रापौ ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४, २० २) च वर्तते । व्याप्नोति सर्वमन्नः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—‘सर्वमिदमन्नः (अथ० ब्रा० ?)’—इति, ‘आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)’—इत्यादिरनुवाकश्च । “अन्नः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतले (निह० १०, ४), निभृतं चञ्चल

* पु० ४ । प० २, २० । निब० २, १४ । † प० २, २० ।

‡ निब० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिश्चत मषञ्चलम् तदनिश्चतं, कवन्धः कमनीयञ्च तद्वन्धं
चेत्यर्थः । कमेर्ङप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः ।
यदा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना । कर्मण्यन् । बवयोरविशेषात्
वकारः ; कवन्धम् । “नीचीन^१वारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४,
३०, ३)” — “अर्थमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४, २, १५,
३)” — इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘सल गतौ (भू० प०)’ । ‘सलिकत्यनिमहि-
भङ्गिभण्डिभण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभ्रुभ्य इलच् (उ० १, ५४) । सलति
गच्छति निचं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरौर्मिमाय
सलिलानि तलति (ऋ० सं० २, २, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः ‡ । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण् छान्दसः,
तदन्तात् क्तिप्, अणि लोपः, हल्ङयादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः ।
वृतं हि तदिच्छेण । तथाच श्रुतिः—‘अपकामं छन्दमाना अवीवरत
वाहिकम्’—इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्धमवो हितमिति ।
“वार्षं पृथा रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् † । ‘वन षण् सम्भक्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां
षः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वातो
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सोमो विश्वान्यतसा
वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* सूक्त-प्रकाशिते सभाष्येर्देसंघितापस्तके तु ‘कवन्धिनः’—इति पवर्गेयमध-
भाः स्थितः; परमनुपदेशे—‘बवयोरविशेषाद् वकारः’—इत्युक्त्वा देवराजमतविषयः ।

† प० १, १ ।

‡ प० ५, १२. ८, १ ।

§ प० ५ ।

(१०) घृतम्* । 'मृ घृ खेचने (भृ० प०) । 'अञ्चिघृसिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । खेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिञ्च-त्यनेनेति वा । 'लृष्णां निपानं' हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २२, ८, ४७)—इत्यत्र 'घृतमित्युदकं माम् (निघ० १, १२) जिघर्त्सैः सिञ्चति-कर्मणः (निह० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यद्वा ; 'घृ चरण-दीप्तोः (जु० प०)' । गत्यर्थकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि ऋः (३, ४, ७२) । जिघर्त्सिं चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्या । "आदिद्घृतेन^१ पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)"—इति निगमः ॥

(११) मधु^२ । मेघोदरवर्त्तिं सखिखं मध्वित्युच्यते । तत्र पुनर्व-द्युतात्मना दृश्यमानं सरः खर्षेण तद्गतेनैव वायुना भायमानं धमति (भृ० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्तर्धति-शब्दो निःकाशने द्रष्टव्यः निर्धान्यते निःकश्यते हि तन्मेघात् । यद्वा ; 'मदं तप्तौ (दि० प०)' । अस्माद्वाऽऽलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा ; मधुवत्खादुत्वात् मध्वित्यु-च्यते । इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि । वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिव्रयेण जनैः इति मधु । 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "विद्वान् मध्व उज्ज्वलभारा दृष्टे कम् (ऋ० सं० ७, ५, २३, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० १, २, ७, २४, १०, १६ । † निघ० १, २, ४, ८, ८, १, १०, २१ ।

(१२) पुरीषम्* । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'बृपृभृषां क्विष् (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः । 'उदोऽद्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः ब्रह्मोत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्क (श्र्या० उ०) बज्जलकात् कौषन्-प्रत्ययः, ईकारस्थोकारादेशः ष ष यकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यन्त्समुद्रा-दुत वा पुरीषात् (सं० सं० २, २, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । 'पृ पालनपुरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृट्-पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोऽद्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बज्जलञ्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति बज्जलवचनात् उला-भावे, बाज्जलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्योश्च (७, ४, ७७)' 'बज्जलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वकारलोपश्चापि । पिपर्त्ति पिप्पलम् । पुरीषेण समा-नार्थम् । 'अपि भ्रवते'—इति नैरुक्ताः—इति क्षीरस्वामी । भ्रवतेऽपि । 'मुञ् गतौ (भू० आ०)' । गच्छत्यपि । अपिब्रह्मात् तिष्ठतीति ष गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाह्यत्वात् गच्छति निचं प्रदेशं वा । 'जलाश्रयादिषु तीरादिनिहृत्त्वान्न क्षिप्द् गच्छति'—इति आधवः । अपिवा भ्रवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्षीतेर्ङ-प्रत्ययो बाज्जलकाद् भवति, टिलोपाभावे बाज्जलकादेव । पकारस्य द्वित्वमकारोपजनस्य । 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवायोरुपसर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)'—इत्यपि-ब्रह्-

* निघ० २, १२ ।

† कौमुद्याम् 'कलस्युप (उ० १, १०१)'—इति पाठः । तदा तु 'ट्वादिभ्यश्चि' (उ० १, १०२)—इति कल-प्रत्ययेन भावम् ।

स्वाकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः । “तस्येर्दाङ्गः पिप्पलं स्वादये
(अ० सं० २, ३, १८, २)”—इति निगमः ॥

(१४) जौरम्* । ‘षस्रु अदने (भ्र० आ०)’ । ‘घषेसिष (उ०
४, ३३)’—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किषेति अनुवर्त्तते,†
कित्वात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’—इत्युपधालोपः, ‘खरि च (८, ४,
५५)’—इति चर्त्तं घकारस्य ककारः, ‘त्रासिवसिघषीनाञ्च (८, ३,
६०)’—इति षत्वम् । अदन्ति तदिति जौरम् । ‘चर सञ्चलने
(भ्र० प०)’—इत्यस्माद् बाङ्गलकात् जौरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । चरति
इति तत् मेघात् । “जौरिणं स्वातः कुयवस्य योषे (अ० सं० १, ७,
१८, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) विषम्‡ । ‘विषल व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विषेर्व्याप्तिकर्मणि
(?)’—इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यद्वा ; विपूर्वात्
‘ष्वा ञ्चौचे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०, १)’—इति जनेर्विधीयमानो उ-प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति,
णकारलोपेऽपि बाङ्गलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति विषम्, तद्धि
प्रथमं ञ्चौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् उ-प्रत्ययः । तद्धि
स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते । “जातं विस्वाचो अहतं विषेण
(अ० सं० १, ८, १६, १)” — “केश्ये^१भिः केशी विषम् (अ० सं० ८, ७,
२४, १)”—इति च निगमौ ॥

* निघ० २, ५ ।

† ‘घसेः किष’—इत्येष पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निघ० १९, ४२. १९, २९ ।

(१६) रेतः । 'रि रीरु स्रवणे' दैवादिकः (आ०) । 'सुरिर्भ्यां
 तुदृ च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमस्य गुणः । रीचते
 स्रवति रेतः । यद्वा; वृष्टिलक्षणां नामपां देवानां रेतस्त्राद्रेत उच्यते
 तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्यो रेतः सिञ्चतं
 यन्मनु^१ र्हितम् (अ० सं० ५, १, १४, २)"—"सप्तार्द्धमर्भा भुवनस्य
 रेतुः (अ० सं० २, २, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) कवः । 'कव मतो (भू० प०)', 'कव ब्रह्मे (भू० प०)' ।
 उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कवति गच्छति निचं प्रदेशम्, मेघेभ्यः
 पतन् ब्रह्मं करोतीति वा कवः । "वाभिर्म^१ हामतिथिभ्यं कवो जुवम्
 (अ० सं० १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) जम्* । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्वेभ्योऽपि
 वृश्मन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औषादिको वा (उ० ४,
 १४०) । जायते सृष्टिकाले स्कारणात् । 'अग्रेरापः (तै० उ०)'—
 इत्युपनिषत् । जायन्ते वास्मिन् जलधारिणो मत्स्यादयः । निगमो-
 ऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वृषूकर्मा । ब्रवीतेः ब्रह्मार्थात् (अदा० उ०), भङ्गतेर्वाधः-
 पतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयस्य
 (उ० ४, ४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्गुपसिद्धिः । 'ऊक-प्रत्यये
 धातुद्वयस्य वृषूभावः'—इति श्रीनिवासः । क्रमेणार्थः—तद्धि विपतन्
 साध्याकारं ब्रह्मं करोति, भ्रमति दिवोऽनावरकत्वात्; मेघेभ्यो

* निघ० ११, २२. १२, २२ । † निघ० १, २२ ।

अस्मति ब्रह्मवचेति “इा ह्रवूकं वहतः पुरीषम् (ऋ०सं० ७,७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्नातेः (अदा०प०) ‘आतस्योपसर्गे (३, ३, १०६)’—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुल्यकाद् भवति, धातोर्गकारलोपोऽपि बाहुल्यकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसर्मा । तद्धि प्रथमं श्रौचसाधनम् । अंशतेर्वा पचाद्यधि (३, १, १३४), षषोदरादिलादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यदा ; ‘बुस उत्सर्गे (दि०प०)’ । ‘गेहे कः (३, १, १४४)’—इति बाहुल्यकाद-स्नादपि भवति । बुस्यते उत्सृष्यते मेघैरिति बुसम् । “आविः स्वः कृषुते गूहते बुसम् (ऋ०सं० ७, ७, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(२१) तुय्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भ्र०प०) । ‘क्लिप् च (३, २, ७६)’—इति क्लिप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम श्रौष्येण जनानिति वा तुषो रम्यवः । तद्वान् तुय्यः । रोमलर्थायोऽतिश्रायने । तुप आदित्यः, तच्च भवा तुय्या । ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्घृष्टेरसं ततः प्रजाः’—इति मनुः (३अ० ७६श्लो०) । यदा ; तुय्यशब्देन यौग्यं उच्यते, अतिश्रायेणा-दित्यकिरणवान् हि यौग्यकालः । ‘तच्च साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । तुय्या । ‘अन्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुय्यशब्दः’—इति वृत्तिकारः । तच्च भवे इत्यर्थे ‘तुयाद् घन् (४, ४, ११५)’—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘तुय्या आपः’—‘तुय्यसुदकम्’ उभयमपि दृश्यते । ‘अश्वेरापः (तै०उ०)’—इत्यपां

* दि० ४, १८ । † यद्वेदेऽविशेषसूक्तनेव पुरस्तात् (१०० ४०) ।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने र्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-
लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यच्चस्यापि 'अग्नी प्रास्ताऽऽतिः सन्ध्या-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७ ६
श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्यवन्नया वरिष्ठ इन्द्रो
विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च ; तस्मात् तच्च भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र
यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते । "आवः ग्रमं वृषभं तुय्यासु (ऋ० सं०
१, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुय्ये सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति
च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । 'उदोऽध्यपूर्वस्य (७, १,
१०२)' । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्
वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य
वकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम् । बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति
वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुरवत् । * * * ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचोम । 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि क्षये (भू०
प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्चिस्तुमुञ्जसृष्टच्चिभुभायावापदियच्चिनीभ्यो मन्
(उ० १, १३७) बाङ्गलकादभिधानलक्षणाद्वा । 'क्षिप्तकारस्थेत्-
सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः । क्षियन्ति निवसन्धनेन प्राञ्चि-
नः, गच्छन्धनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । यद्वा ;
पूर्वस्माद् धातुदयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुचोम'—इति माधवः

पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः । 'वृक्षे ला जेमाय ला (य० ?)'—
इत्यत्र जेमश्च उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्* । 'धृञ् धारणे (भृ० उ०)' । 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिष् । धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । "पृथां विसर्गे धरुणेषु तस्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)" —"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २६, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरां । 'सृ गतौ (भृ० प०)' पचाद्यणि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । "वृच माश्रयानं सिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः । 'सरणञ्जीलास्त्रपु'—इति माधवभाष्यम् । 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति । 'पुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)'; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तदृत्तिः । 'पु प्रषवे' भादिरदादिश्च (प०) । 'सुस्रधाम्धिभ्यः क्कन् (उ० २, २३)'—इति क्कन्-प्रत्ययः । सुनेति क्लेदयति भूमि-मिति । प्रसूति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसक्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वे-षणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'आदृगमहन-जगः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति कि-प्रत्ययः । लि-ङ्गावात् दिर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्द्यस्य न विद्यते तदररि,

* नि० १२, २० । † 'सुरा' नि० १, ४; ११

अन्यैरदत्तमित्यर्थः । तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अरिदम् । नकार उपजनः अररिन्दम् । अथवा 'छत्य्युटो बडसम् (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति । ररि = दत्तम्, न ररि अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तत् ? सुखम् । अररि ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यात्वाददत्तमित्युच्यते । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २, २, ४, ५)”—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वसन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)' । चकारादधः-पतनेऽपि । औणादिकौ मनिग् भावे (उ० ४, १४०) । बाडस-काडु-लोपः (१, ३, १) । भस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधः-पतनं निष्प्रदेशगमनम् । जस्यार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप् ; 'अनो नुट् च (ऋ, २, १६)'—इति मतुपो नुडाममः, नुटो ऽधिङ्ङत्वात् (ऋ, २, १) तस्य च वलं भवति (ऋ, २, ८) । 'ध्वसन्वत् स्यात् ध्वंसगवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । “सं त्वा ध्वसन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)”—इति निगमः । माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमसं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२८) जामिर् । जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वसिषपिथ-जि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाडसकाद् भवति ।

* नैष पाठो यथाशुतः साधनीयः ।

† प० २, ५, ४, १ । निघ० २, ४ ; १. ४, २०. १०, ११ ।

जमति गच्छति निषं प्रदेष्टं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यदा ; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इष् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्रेरापः अद्वाः पृथिवीति (तै० उ०)' ऋतेः । "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनान्नर्षेयः ॥

(२८) आयुधानि* । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५ ङवा०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यदा ; 'इगुपधञ्जाप्रौकिरः कः (३, १, १ ३ ५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जसि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि जुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (सु० प०)' । कथादिस्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (सु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेनां धातु-वृत्तौ पद्यते । असुनि णिलोपः । क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम् । "क्षपो जिम्बन्तः पृषतीभि र्दृष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः† । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निषं प्रदेष्टम्, अभिसुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । 'पृथिव्या

* निर० १०, ६ ।

† कथादिसुरादेरन्तर्गः, अत्र सर्व रसादना धामनः पठिताः ।

‡ पु० १० ।

निघण्टुः अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र 'अहिं भुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतित्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः"—इति स्कन्दखामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम्* । निरुक्तं वाङ्मनाभसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अक्षयते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति शेषयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'स्रु गतौ (भू० प०) । 'स्रुरीर्भां तुट् च (उ० ४, १८७)"—इत्यसुन् । स्रवति निघं देवम् । "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः ॥

(३४) तपिः । 'तप् प्रेरणे (दि० प०) । क्तिन् । यदा ; 'क्तिष्कौ च सञ्जायाम् (३, ३, १७४)"—इति क्तिष् । तप्यन्ति हि देवता-स्तेन तर्पिताः, तप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच श्रुतिः—'मन्वे भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अदप यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३५) रसः† । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (३, १, १३४) । रसति हि तन्मोघपर्वतादिभ्यः पतत् । यदा ; 'रस आस्वादने (सु० प० अ०) । 'पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, ११८) । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिङ्गते इति रसः । यदा ; रसोऽर्पा गुणः,†

* पु० ११ ।

† पु० ११ ।

‡ 'वापचतुर्गुणा रसेन'—इति निघ० प० १, ४ ।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य कुन् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १३४); अर्थते देवतात्वात्, अर्थतेऽनेन देवता इति वा । “आ त्वा विश्वन्विन्द्वः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)”—इति निगमः ॥

(३६) उदकम्* । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’—इत्युणादि-सूत्रेषु उदकञ्चद्वे निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं खेन वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्लोपः उदकमिति; उदञ्चतीत्युदकम् । “उदागिषुर्भेदीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)”—इति, “समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)”—इति, “मण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)”—इति, “मण्डूका उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)”—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः† । ‘प्रीञ् तर्पणे (ऋ० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । दृष्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा; प्रपूर्वात् यमते (भृ० प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(३८) सरः‡ । ‘स्र गतौ (भृ० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) । सरति स्त्रियते वा सरः । “स्राकं सरांसि चिञ्चतम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)”—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम्§ । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ कण्ङादिः (प०) ।

* निघ० १, २४ । † प० १, ० । ‡ पु० ११ ।

§ प० १, ६ । निघ० १०, ०; २५ ।

पुंषि सञ्चार्या घः (३, ३, ११८) । भिषव्यन्धनेन भेषजम्, 'अन-
न्नावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु । "आप इदा उ
भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः । 'भेषं रोगं
जयति'—इति दुर्गेः । यदा; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम् । अर्ध
आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा "अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्त-
विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"—इति श्रुतिः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः* । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्ण-
मग्निं वा । यदा; सहो बलं (निघ० २, ६), तदस्यास्तीति मत्वर्थी-
यस्य लुक् (१, ४, १६ वा०) । बलवत् हि बलम् । "सहदातुं पुरुहृत
स्त्रियन्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः । सकारलोपश्चान्दसः ॥

(४१) श्रवः† । 'टु ओ शि गतिवृद्धोः (भृ० प०)' । 'श्वेः सम्प्र-
सारणश्च (उ० ४, १८८)"—इत्यसुन् । श्रयति गच्छति वर्द्धते वा
बर्षाकाले । श्रवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । श्रवति
गच्छति श्रवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माधवेन स्त्रीये नामनिघण्टौ
'श्रवः'—इत्येतन्नापाठि, 'श्रिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीय-
माश्रप्ताश्रिवासु माट्षु प्रतीपं श्रपत्तद्यो वदन्ति । श्रिवमिति सनि-
शमं हृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
समाज्ञायै अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, श्रवस्य

* प० १, ६ । निघ० ५, २५. ११, ६ ।

† प० १, ६ । निघ० १०, २६; २१. ११, २१; २५. ११, २१ ।

श्लोः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽच दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च
लेखकैः प्रायेण श्रव इति लिखितमिति । अपत्यनेनेति श्रापम् ।
'अकर्त्तति च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । इस्ते
स्युदक मादाय श्रपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः* । यातं प्राप्तं पिपासितैः, उतं च यज्ञे देवतात्वात् ।
असुनि यातेर्ऋयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; षष्ठोदरादिः । (६, ३, १०९)
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) श्लोः† । 'उज्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उज्जोर्वलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उज्जते
रूपपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उज्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्द्विकर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उज्जत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं,
वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात्? सुहितं
खेभ्यः निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः ।
नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणामचैत-
न्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५),
इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थ-
कथयाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अति-
श्रयेण हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे
आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

* प० १, ९ ।

† प० १, ९ । निरु० १, ८ ।

‡ निरु० ३, १३ ।

खेभ्य इति चतुर्थेव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्णः स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्यो यथा चुरः’ । चुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योद्दिष्टं दर्शयति—‘खं पुनः खनतेः (निघ० ३, २१)’, उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम् ? परब्रह्मप्राप्तिमुखम्, कथम् ? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(४ ५) लजम्* । ‘लदिः सौचः’ । ‘लद खैर्ये’ इति स्कन्दखामी । माधवपत्ने लदिः ब्रह्मलीकरणार्थं हिंसार्थश्च । ‘लद गतिहिंसनयोः’— इति सुबोधिनीकारः । ‘गुष्टवीपचिवचियमि [मनि] सदिचदिभ्य स्तः (उ० ४, १६२)’ । वर्षाव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूर्यरश्मिभिराहता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति ; जलाशयं प्राप्य वा ; अश्रते भुज्यते वा ; अतिपीतं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा ; गच्छति निक्षं गम्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; लजशब्दो बलनाम । अर्थ आद्यत् (५, २, १२०) । बलवद्धि जलम् । धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वान्ताच्छब्दम् । क्षतादन्नट्टिकतृक्त्वात् चायन्ते इति वा लत-शब्दात् चायतेश्च लजम्, षष्ठोदरादिः (६, ३, १०६) । “युवं नो घेषु^१ वरुण लजम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । इहश्च बल मसं वेति माधवभाव्यम् । “उत द्यावापृथिवी लजसुह

* प० २, १० ।

† लद संवरणेऽपि इहो बोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति लजेति ।

(ऋ० सं० ४, ८, ८, ३)”—इत्यत्र च क्वचं धनमिति इष्टम् । उभय-
मप्युदकं भवितुमर्हति ॥

(४ ६) आवयाः । आङ् पूर्वात् ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्वय-
गखादनेषु (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘इषस्यासिः (उ० ४, २१ ६)’
—इति बाङ्गलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गस्य धात्वर्थानुवर्त्तकः आभि-
मुख्यार्था वा ; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः
निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(४ ७) श्रुभम् । ‘श्रुभ दीप्तौ (भ्र० आ०)’ । क्षिप् प्रत्ययः ।
श्रोभते दीयते स्त्रेण तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । “श्रुभं पृच्छमिषमूर्जं वृष्टन्त (५, १, १, ४)”—“इषं
जनाय वव्ह्यः श्रुभस्यतीः (७, ८, १ ८, ४)”—“द्रवत्पाणी श्रुभस्यती
(१, १, ५, १)”—इति च निगमाः ॥

(४ ८) यादुः । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘भृ-भृञ्जीदृक्-
रित्सरितनिधनिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति बाङ्गलकादुप्रत्ययो
दुडागमश्च । याति निष्ठां प्रदेशं यादुः । ‘यादुः स्याद् गमनक्रियम्’—
इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो बाङ्गलकात् । “ददाति मष्ट्यं
यादुरी”-(ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘यादुरि-
त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः’—इति ॥

(४ ९) भूतम् । ‘भू सत्तायाम् (भ्रू० प०)’, निष्ठातकारः कर्त्तरि ।
पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । ‘अपएव ससर्जादौ तासु वीज-
मवासृजत् (१ अ० ८ श्लो०)’—इति यनुः । अथवा ‘भू प्राप्नौ (वा
आ०)’—इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यदा ; पक्षसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिचं निर्भयन्ते
अस्मिन् भूतानि (१, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमो-
ऽश्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम्* । 'भू सनायाम् (भू० प०)' । 'भूसुधूञ्भ्रसृजिभ्र-
म्हृन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उक्कारेणः । भव-
न्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवंगानि जुह्वत्
(ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—"इमा च विश्वा भुवंगान्यस्य (ऋ० सं०
२, २, २१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविव्यत् । भवतेरेव । 'लट् ऋषे च (२, २, १३)'—
इति लट्, 'लटः सदा (२, २, १४), 'स्यतासी ललुटोः (२, १,
३३)', इडागमः (७, २, २५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(५२) महता । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०), कथादिश्च
(सु० अ०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृथग्महद्दृह्यज्जगच्छिवश्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति
महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यदा ; मानेन स्वगतेन परिमाणेन
अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तरा
स्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् ।
आनञ्जडाञ्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्द्रूपसिद्धिः । "महत्त उल्बं स्वविर्
तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, १२, ७, १५, ८, १४, १०, ११; १४; ४६, १२, ११ ।

† प० २, १ । निघ० २, ११ ।

(५३) आपः* । एतदुक्तसमानार्थम् । * * * । कृत्स्नं ताभिर्हि
 व्याप्तम्, आप्रोतेः सङ्ग्रह-कर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका ऋतिः—
 आपो अये विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)—इति । यदा ;
 कर्मणि क्विप्, इच्छेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । तदाप्नोदिन्द्रो
 वो यतीस्तस्मादापो अनु^१ एन (अथ० सं० ३, १ ३, २)—इति ऋतिः ।
 “आपो हि हा मथोभुवः (७, ४, ५, १)”—इति निगमः ॥

(५४) व्योमा^१ । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३) । व्यवति प्राणिनः
 संवृषोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यज्ञः‡ । ‘अग्रू व्याप्ता (स्वा० आ०)’—‘अन्न भोजने
 (स्वा० प०) । ‘अग्नेर्देवने युट् च (उ० ४, १, ८६)’—इत्येतस्माद्
 बाह्यस्यकादुदकोऽपि भवति । ‘अग्नेर्युट् च’—इत्येव श्रीभोजदेवः ।
 अमुते व्याप्नोति जगत्, अय्यते वा प्राणिभिः । “तिर्यग् बिलस्यमस
 ऊर्द्ध्वुभ्रो यस्मिन् यज्ञो निहितं विश्वरूपम् । अचासत् षड्वयः
 सप्त साकं ये अस्त्र गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)”
 —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अचासुन् प्रत्ययः (उ०
 ४, १, ८४) । “मज्जा जिनेषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)”—
 इति निगमः । ‘महो अर्ष’ (ऋ० सं० १, १, ६, ३. निरु० ११, २७)
 —इत्यत्र ‘मह उदकनाम’—इति स्कन्दस्वामी । “महोम्यः स्वाहा
 (?)”—इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । ‘स्र गतौ (भू० प०) । ‘सर्षेर्नुम् च (उ० ४,

* पु० १ । † पु० १ । ‡ पु० १, ७, १० ।

२३)”—इतीकन् प्रत्ययः । अधिलतं कित्त्वन्तु बाहुल्यकाञ्च भवति, गुणः, धावति सर्षीकम् । “सलिषाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्तृतीकम् । ‘स्तृ ब्रह्मोपतापयो (भू० प०)’, स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्षतिकर्मा च (निघ० ३, १४) । ‘अस्तीकाद्यश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तु-गागमः । ब्रह्मं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्तृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “सतीकम्”—इति केचित् पठन्ति । ‘घट्स्त्व विग्ररणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः । गच्छति अवसौदति कुश्यानि, अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा (?)”—इति पूर्वसुक्तो निगमः । अत्र स-ब्रह्मेऽवसादकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचिञ्चान्त्* ॥

(५९) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात् । यद्वा; सती ब्रोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; ‘सञ्ज्ञापुरण्योश्च (६, ३, ३८)’—इति पुस्वङ्गावनिषेधः । “अथो सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन सत्वाद्यो भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् । ‘गाञ्च विलोडने (भू० आ०)’ । ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्ययः, बङ्गलवचनाद्गहनत्वम् । अवगा-

* पदकारेण चि ‘स । तीकाय’ एवमवष्टयीतम् । † प० १९. ६, ६ ।

ज्ञते प्राण्यभिः गहनम् । “अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः । अत्राम्भः गभीरमित्येते नि-
दृक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गमेर्धातोः ‘गभीरगभीरौ (उ० ४, २४)’
—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति
यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पषिं द्वीने गभीर आं (ऋ०
सं० ६, ४, ५, २, १)”—“न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८,
६, ५, ४)”—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । ‘हृदरादयश्च (उ० ५, ४२)’—इत्यर-प्रत्यया-
न्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भङ्गागमश्च । पूर्ववदर्थः । यदा ;
‘यह उपादाने (ऋ० ७, ७)’, पूर्ववदरन्, ‘हृद्यहोर्भङ्गन्दशि’ (सि०
कौ० वी० ३ अ०) । रेफश्च मकारो वाङ्मूलात् स चाकारात् परः ।
मृद्यते वसतीवर्यादित्वेन । “गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २,
४)”—इति निगमः ॥

(६३) ईमां । अव्ययमिदम् । “वि यदञ्जां अजयनावर्द्धं यथा
(ऋ० सं० ४, २, १४, ४)”—इति निगमः । वज्रसु पाठेषु “कम्भुः”—
इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्? । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘कृवृजृषिद्रुप-
न्यभिस्त्रिपिभ्यो नित् (उ० ३, ९)’—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते
प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि अत्नेन विना जीवन्ति प्राणिनः ‘अस्य

* पु० ११ । † प० ४, २ । निब० १, ९, ४, १९, ४, १८ ।

‡ प० २, ६ । निब० १, ९, १४, ४, १८, ६, १५ ।

§ निब० २, ९ ।

शोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः । न हि तोयाद् विना दृग्निः
स्वस्वखाप्यातुरस्य च” —इति वायगटः । अन्तेर्वा निडातकारः ; अचाञ्च
इति निर्देशात् जग्धादेशाभावः, अद्यते स्म । अन्नहेतुत्वाद्वा अञ्च
मित्युच्यते । “द्विरष्टदा ददुत्यर्जमसौ (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)” —
इति निगमः ॥

(६५) हविः । ‘ऊ दानादानयोः (जु० प०)’ । ‘अर्चिर्ऋचि-
ऊञ्चभिष्दिष्दिभ्य हसिः (उ० २, १०१)’ —इति हसि-प्रत्ययः ।
दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय । अथवा ह्यते
देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः ।
“द्विविषाज्जरो अपां पिपन्ति (ऋ० सं० १, २, २३, ४)” —“विश्वक-
र्मन् द्विविषा वावृध्नामः (ऋ० सं० ८, २, १६, ६)” —इति च निगमः ॥

(६६) सप्त* । (६७) सदनम्† । ‘षट् विश्वरथगत्यवसादनेषु
(भू० तु० प०)’ । पूर्वच, ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’ —इति मनिन्
प्रत्ययः । उत्तरच, ‘युच् बडलम् (उ० २, ७४)’ —इति युच् । विञ्जी-
र्यते शिलादिषु पातात्, विञ्जीर्यन्तेऽनेन कुद्यादय इति वा ; गच्छति
वागच्छति निम्बं, गम्यते वा प्राणिभिः ; अवसादयति पिपासायुक्तं
वा । ‘द्विहविष्मो मद्दि सप्त दैव्यम् (ऋ० सं० ७, २, ८, ५)”
—इति निगमः ॥

(६८) षटम्‡ ॥

* प० २, १७ ७, ४ ; २० ।

† निघ० ४, १७ ७, २४. १२, ४२ ।

‡ प० २, १० ; २५. २, ४. ४, १८. ५, ४. ६, २२. ८, ४ ; १८ । निघ० १०, ४० ।

(६६) धोनिः* । 'यु मिअण्डे (अदा०प०)' । 'वह्निश्रियुद्रु-
 ष्वाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं
 सन्मृत्तं सर्वपदार्थैः । यदा ; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारा-
 त्यरः अषादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना
 तीरेण वा । यदा ; योनिः कारणमस्य । 'वृष्टेरञ्च ततः प्रजाः
 (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्थितिः । "अरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः
 सन् (अ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वं प्रश्नान्युपरस्य योनौ (अ० सं०
 १, ५, २७, २)"—इति च निगमौ ॥

(७०) अतस्य धोनिः । यज्ञस्य धोनिः ; नद्युदकेन विना कश्चि-
 दपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, अतस्य आगामिनो वर्षजलस्य धोनिर्वा,—
 आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सह-
 स्रगुणसुतस्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य धोनिर्भवति'—
 इति माधवः । "अतस्य धोनि मा संदः (अ० सं० ४, १, १ ३, ४)"
 —"अतस्य धोनागर्भे सुजातम् (अ० सं० १, ५, ६, २)"—इति
 निगमौ ॥

(७१) सत्यम् । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—
 इति यत् । यदा ; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ६८)'—इति
 यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः ।
 "विद्युदशिविद्यामयाद्धानभृतास्त्यमुपैति (?)"—"अतात् सत्य
 सुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

* प० २, ४ । निब० १, ८ ; १६ ।

† प० २, १० । निब० १, १२. २, १२ ।

(७२) नीरम्* । 'नीम् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्त्रायितञ्चिवञ्चि-
ञ्चकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्रापयति श्ङिञ्
नीयते वा पुङ्क्षेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः† । 'रौक् गतौ (‡)' । 'अस इः (उ० ४, १३४)'
—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यदा ; रातेः
(अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ध्रस्वस्य । दीयते
पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्‍? । 'अस भुवि (अदा० प०)' । सट्‍: अतरि 'असो-
रहोपः (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रकृत्येऽपि नात्रा-
भावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पू पाखनपूरणयोः (जु० क्र्वा० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हसि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां नो षः (८, ४,
१)'—इति षत्वम्; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं
वा कटाहादिषु । यदा ; 'पूरी आप्यायने' दिवादिसुरादिषु । 'वा
दान्तान्तपूर्वदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोग-
क्षीणं आप्यायितम् । "पूर्वं पूर्वेन सिध्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)"
—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्॥ । 'स्र गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृम्बरिष्वलष्विष्वि-

* प० १, ४ । † प० १, १० । निघ० ४, १७ ।

‡ 'रौक् नवके' दिवादिः, 'री नतिरेवचयोः' क्र्वादिषु इच्छेदे; न तु 'रौक्
गतौ ह्यपि ।

§ प० २, २८ । निघ० १, १० । ॥ निघ० २, २४ ।

पट्वप्रज्ञेष्वाो अतन्त्रे (उ० १, १५१)”—इति निपातितम् । अतन्त्रे
अकर्त्तरीत्यर्थः । स्युतमनेन । यदा ; बाहुल्यकात् कर्त्तरि भवति ;
सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) । हिनास्ति पिपासासुष्णं
वा । ‘सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)’—इति निगमः ॥

(७०) अक्षितम्* । ‘चि क्षये (भू० प०)’ । भावे निष्ठातकारः ।
क्षितं क्षयः, स यस्मिन् न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वै रूपभुज्यमान-
मपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणादा क्षयरहितमित्यर्थः । क्षियः
‘निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोश्चदैन्ययोः (३, ४, ३०-३१)’—इति
विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घा-
भावात् ‘क्षियोदीर्घात् (८, २, ४३)’—इति निष्ठानत्वमपि न भवति ।
“उत्सृजितं व्यचिन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)”—“समानमर्थमक्षितम्
(सं० सं० २, १, १८, ५)”—“अक्षितमथै जुष्टेमि स्वाहा (?)”—
इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः† । निगमोऽन्वेष्यः । वृद्धेर्नलोपस्य (उ० २, १०२)
—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नामा‡ । नमतेः (भू० प०), ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—
इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते१ । नम्यते
पुरुषैर्देवतात्वात् । षिञ्जन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकट-

* निब० ५, ११, ११, ११ ।

† पु० २, प० ५, २ । निब० ८, ८ ।

‡ निब० २, १२, ४, २५ ।

१ ‘नामन्-सीमन् (उ० ४, १४१)’—इत्यादिनेति यावत् ।

वर्त्तिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भ्रूवादिः 'अम रोगे'
चुरादिः, गञ्-पूर्वः ; अस्माञ्चिपापनं पूर्ववत् । न अमन्ति गच्छन्त्यनेन ।
न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राप्तिनोऽन्यत्र गच्छन्ति ।
तथाहि—ओषधिसज्जलनदीप्रभृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते
स्यतिः । न आमत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो अमी-
वृषातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः । "नामानि यद्भो
अधि येषु वद्धते (ऋ० सं० ७, २, २३, १)"—"दधाना नाम अग्नि
धम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । 'अर्चिश्शुचिःशुचिपिह-
दिच्छर्दिभ्य इषिः (उ० २, १०१)'—इति इषि-प्रत्ययः । सर्पन्ति
द्रवद्रव्यत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः* । 'आसु व्याप्तौ (स्वा० उ०)' । आपः कर्माख्यायां
ह्रस्वो गुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुल्यकात्
जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् । "बद्धीनां
गर्भो अपसासुपस्यात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामीनामग्नि-
पसि खसृषाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, २)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् । 'पूञ् पवने (ऋ० उ०)' । 'पुवः सञ्ज्ञायाम्
(३, २, १८५)'—इति करणे इज-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं स्नातः ।
अथवा 'कर्त्तरि षर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात्
कर्त्तरि इज-प्रत्ययः । पुनाति पापकृतः । तथाच मनुः—'ज्ञानं

* प० २, १ । निघ० ७, २७ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, ६ ।

तपोऽग्निराहारोऽमृत्प्रगोवार्थुपाञ्चनम् । वायुः कर्षार्ककासौ च शुद्धेः
कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १० ५ सू०)”—इति । “उतपविचाः स्वध-
या मदन्तीः (ख० सं० ५, ४, १४, २)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम्* । नञ्-पूर्वात् द्वियतेर्धातोः ‘तनिमृत्-भ्यां
किञ् (उ० ३, ८ ५)”—इति तन् प्रत्ययः । न द्वियन्ते हि प्राणिनो-
ऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
‘अमृतोऽद्यापः’—इति श्रुतिः । “यच्चा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
(ख० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः† । ‘जि इन्वी दीप्तौ (ह० आ०) । अस्मात्
‘उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)”—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो वाञ्छ-
काद् भवति, धकारस्य दकारस्य । इन्वे दीप्यते स्वेन तेजसा
देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (ह० प०) । ‘उन्देरिच्चादेः
(उ० १, १२)”—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनन्ति भूमिमिन्दुः ।
यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्ये (भृ० प०) । अस्मादु-प्रत्ययः । परमेश्वरं
हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वात् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम‡ । हिरण्यमसु व्याख्यातम् (२) । हिनेति गच्छति
निष्कं प्रदेष्ट, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु । निगमो
ऽन्वेषणीयः ॥

(८६) स्वः॥ । सुपूर्वादर्चैरन्तर्भावित्पर्यात् ‘अन्येभ्योऽपि वृष्यन्त

* पु० २ । † प० २, १०. ५, ४ । निघ० १०, ४१ । ‡ पु० १ ।

§ पा० ख० चा० १, ४, ४ इत्ययः । ॥ पु० ४ ।

(३, १, ७५)”—इति विष्, गुणः, ‘स्तरादिनिपातमव्ययम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः । अनादृश्यादिजनितं क्लृप्तं सुष्ठु शोभनं गमयति नाह्वयति; स्वः । यद्वा; केवलादेव स्वार्थे णिप्, ‘अपिबन्धः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः’—इत्युक्तेरिष्टार्थेऽङ्घ्रिः । अरण्यं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निबन्धं प्रदेवमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा ; स्वः । अकारान्तमव्ययि । सुपूर्वाद्गमतेषु बाङ्गसकाद् भवति । * * * । “आविः स्वः लृप्ते गूहते वुसं (ऋ० सं० ७, ७, १२, ४)”—“स्वः सिषास्यधियो मविस्त्रिभु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)”—इति च रेफान्तस्य निगमौ । “आसु स्वासु वंसंगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)”—इत्यन्तारान्तस्य । समा-
न्नासपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । ‘सूत्रं त्रिसर्गे (तु० प०) । कर्मणि घञ् । दृश्यते मेघैर्विकस्यत इति सर्गाः; अघि सर्गाः । यद्वा; सर्गा वेगः; ‘अर्द्ध-
आदित्वादप् (५, २, १२७) । वेगवन्नि हि अलानि । “सर्गाघो
वृतांश्च (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)”—इति चित्रमः ॥

(८८) शम्बरम्* । सम्पूर्वाद् टृणोते: ‘यद्दृष्टदृजिषिमस्य (३, ३, ५८)”—इत्यप् । संव्रियते मेघैः । यद्वा; पचाद्यप् (२, १, १३४), टृणोति हि भूमिं संवरम् । पृषोदरादिभ्यात् (६, ३, १०८) शम्बरम् यद्वा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०) । तद्वानपीश्रः शम्बः, अन्वर्थीयस्य लुक् । ‘रा दाने (अद्वा० प०) ; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । ‘सज्ये क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)”—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

त्वान् कः । यद्वा ; ब्रह्म तद्वरश्च ब्रह्मरः । ब्रह्मन् च रोगाणामुत्कृष्टं
सर्वपदाथेषु इत्यर्थः । 'ब्रह्मरं सन्वरं जलम्'—इति माधवः । "अति-
धिम्बाय ब्रह्मरं गिरेद्यो अवाभरत् (अ० सं० २, १, १६, २)"—
इति निगमः ॥

(८८) अभ्वम्* । आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष वाङ्मलकाद् भवति,
उपसर्गद्वयलक्ष्णम् । 'ह्रस्वस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भूस्-
धियो विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति ।
आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम् । 'अभ्वमा भवति'—इति
माधवः । "सन्नेत्यम्भं मरुतो लुनग्नि (अ० सं० २, ४, ८, २)"—
इति निगमः ॥

(८९) वपुः† । 'टु इप वीजतनुसन्ताने (भू० ७०)' । 'अर्त्ति-
श्रवपियजितनिधमितपिभ्यो जित् (उ० २, ११०)'—इत्युक्ति-प्रत्ययः ।
उपनेजेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । "चरिणल-
१र्षिर्वपुषामिदिकम् (अ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९०) अन्वु‡ । अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरब्रह्मस्य निर्वचने विस्तरेणा-
नाम् (३) । निगमोऽन्वेवधीयः ॥

(९१) तोयम्§ । तवतेर्दृष्टिकर्मणः (निह० ६, २५) 'अप्राद-
यश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी । तुदतेः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यद्वा ; तुदिः

* पु० १० । † प० २, ७ ।

‡ निह० २, १० । § प० २, १५ ।

सौच आवरणार्थः । “तोयेन जीवद्भिः समर्जं भूम्याम् (?)”—
इति निगमः ॥

(८३) त्वयम्* । पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः
(६, ३, १ ३ ३) । निगमोऽम्बेषणीयः† ॥

(८४) कूपीटम् । ‘कूपू सामर्थ्यं (भू० आ०)’ । ‘कूपकूपिभ्यः
कौटन् (उ० ४, १ ८०)’—इति कौटन् प्रत्ययः । ‘कूपो रो सः (८,
१, १ ८)’—इत्यत्र, काञ्चिकावृत्तिः—‘कूपण-कूपीट-कर्पूरादयोऽपि
कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बज्जलम् (३, ३, १)’—इति च कूपेरेव
बाज्जलकाल्पत्वाभावः । भाष्ये तु—‘कूपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,
१, १ ८भा०)’—इति काल्पत्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यत्रा
कूपीटमनु तदहनि (ख० सं० ७, ७, ११, १)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम्‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्
‘शुचोऽत्रायवञ्चविप्र (उ० १, १७)’—इत्यादिना ककारान्तादेशो
र-प्रत्ययो गुणाभावस्य निपात्यते । श्लोचते शुक्रः । यद्वा ; श्लोचते
ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्यदादित्वात् (३, ३, ८ ५ वा०)
क्षिप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं तेजः
शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः
उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)”—
इति निगमः ॥

* प० १, १५ । निघ० ८, ११ ।

† ख० सं० ७, ७, १०, १ ३ ३ ३ ।

‡ निघ० ८, ११, ११, १० ।

(८६) तेजः* । 'तेजृ पाखने' भूवादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पाखयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यदा ; 'तिज निन्नाने (भू० आ०)' असुन् । अग्निजलादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा† । स्व-इत् उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्व-मर्थामिषं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्यतः (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; ब्रह्मो-त्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्षोतेः इष् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौचामणी-प्रैषे—“देवं बर्हिर्वारितीनाम् (ष० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अस्य भाष्यरुदुवटः—‘वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तोत्रम्’—इत्यादि ॥

(८९) जलम् । 'जल घातने (भू० प०)', 'घातनं तैस्तृणम्'—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यदा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ऊो निरूपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम् । 'सा आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* प० १७ ।

† प० १, ७, २, २० । निघ० ७, २५ ।

‡ 'तायदस्त्रायत्रं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः ।

(१००) जलाषम्* । जैः जातैः लब्धते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाषम् । ज-ञ्च् उपपदे लवेः कर्मणि घञ् । 'जलाषं ज-लपितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतु-त्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्दम् । “दुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, २, १६, ४)”—इति निगमः । 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवो ऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इति त्वाणुम् । 'इन्धेः कमिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कमि-प्रत्ययः । देवत्वा-दपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; ईयते निष्प्रदेयं गम्यते वा । यद्वा ; इन्धेः कमिन् बाज्जलकाश्लोपो धकारश्च इकारश्च । इन्धे दीप्यते इदम् । “स्वर्गारो या इदं ययुः (ऋ० सं० १, ५, २६, ५)”—“ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)”—“रूपामिमानो अकृणोद्विदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)”—इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकव्रतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । य्वञ्चः^(२) । खाः^(३) । सीराः^(४) । स्रोत्याः^(५) । युन्यः^(६) । धुनयः^(७) । रुजानाः^(८) । वृक्षणाः^(९) । खादौ-अर्थाः^(१०) । रोधचक्राः^(११) । हरितः^(१२) । स्रितः^(१३) । अग्रुवः^(१४) । नभ्वः^(१५) । वृध्वः^(१६) । हिरण्यवर्णाः^(१७) ।

* प० १, १ ।

(१) कातिरिक्त्वसर्वेष्वेव युलकेषु “यथाः”—इति, डीकाशसप्तमस्य ।

(१५) “नभ्वः” च । । “नभवाः” C. D. F ।

रोहितः^(१८) । ससुतः^(१९) । अर्षीः^(२०) । सिन्धवः^(२१) ।
 कुल्याः^(२२) । वर्यः^(२३) । उर्यः^(२४) । इरावत्यः^(२५) । पार्व-
 त्यः^(२६) । स्वन्त्यः^(२७) । जर्जस्वत्यः^(२८) । पयस्वत्यः^(२९) ।
 सरस्वत्यः^(३०) । तरस्वत्यः^(३१) । हरस्वत्यः^(३२) । रोधस्व-
 त्यः^(३३) । भास्वत्यः^(३४) । अजिराः^(३५) । मातरः^(३६) ।
 नद्यः^(३७) । इति सप्तचिंशत्सदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१) । अवन्ति जगत्
 खोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आसिद्धन्तीरवयः
 समुद्रम् (अ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न प्राणा अवनीरसुषत्
 (अ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निगमेषु ब्रह्मवचना-
 न्तत्वेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र ब्रह्मवचनान्तत्वम् † ॥

(२) यद्भयः‡ । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘मेवयङ्गिहापीवा-
 धामीवा (उ० १, १ ५२)’ — इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं
 उगागमश्च । बाङ्गलकादापः स्थाने ऊीप् पीप्यत्वादित्वाद् इष्टव्यम् ।
 याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यदा ; ‘यद्भयः’ —
 इति महन्नाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् ऊीप् । यद्भयः महत्यो नद्यः ।

(१९) “ससुतव्यः” — इति लाघवः । (२४) “उर्यः” ०, ३ ।

(२६) “पार्वत्यः” म. C. D. E । (३७) “नद्यः” — इति च टीकासम्मतः ।

* “इति सदीनाम्” न । † पु० १ ।

‡ एकवचनान्तापाठा अपि दृश्यन्ते परं ते प्रथिवीवाचकाः प्रायः । तथाचि ऋक्-
 संहितायाम् — १, १, ५, ५ अवनि = भूमिम्, ततः १, ४, १५, १ अवनि = भूमिः,
 इतः ३, १, १, १ अवनि = भूमिश्च इति ; एकत्र तु अवनि = एचकः इति व्याख्या-
 तवांच सायकः १, १, ८, ५ ।

§ प० १, १ । निघ० ८, ८ ।

द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ज्ञेजः, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) ।
 याताश्च प्राणिभिः कृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः । “खयमक्कैः परिदौयन्ति
 यङ्गीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)” —“अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यङ्गीः
 (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)” —इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु “यव्याः”—इतीदं नाम दृष्टम् । ‘यु मिश्रणे
 (अदा० प०)’ पृथग्भावोऽयस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे ‘विद्युते (निरु०
 ४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । ‘यु मिश्रणे’—
 इति अयं पद्यते, प्रयुज्यते च—‘जनयत्यै त्वा संयौमि’—इति, तथापि
 पृथग्भावेऽपि वर्त्तते । न चायं वेरूपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्
 —‘युतं धनमस्य’, ‘युतं भोजनमस्य’, ‘युतोऽयम्’—इति पृथग्भूत
 इति गम्यते—इति । अस्मात् ‘आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च (३, १,
 १२६)’—इति ष्यति प्राप्ते ‘छत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—
 इति ‘अचो यत् (३, १, ८७)’, गुण, ‘वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७८)’
 वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराकृष्टेन पृथग्-
 भवन्तीति वा । अथवा ‘युञ् बन्धने (ऋ० ७०)’ अस्मात् अन्नरा-
 दित्वात् (७०४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते आसु सेतुरिति,
 यव्याः । यद्वा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खलयवमाषतिल-
 वृषभ्रह्मणश्च (५, १, ७)’—इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः ।
 “वार्क्षं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)” —इति निगमः । ‘द्रुद-
 मिव कुल्याभिः’—इति माधवभाष्यम् । अनयोर्युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । ‘खन अवदारणे (भू० ७०)’, ‘अन्येष्वपि दृश्यन्ते

(३, २, १०१)”—इत्यत्र ‘अपिब्रह्मः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)”—इत्युक्ते निरूपपदादपि अनिव्यतिरिक्तादपि खने ऊः प्रत्ययः, टाप् । टृचहननादिन्त्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—‘अपां बिल मपिहितं यदासीद् वृचं जघन्वा अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, २८, १)”—इति, ‘इन्द्रो अस्मां अदद् वज्रवाजः (ऋ० सं० २, २, १३, १)”—इति च नदीवाक्यम्* । यदा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । ‘खै दाने (?)’ । ‘घञर्थे क-विधानम् ३, ३, ५८)”—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । ‘खै खैर्ये हिंसायाश्च (भू० प०)”—इति वा । खायन्ति खिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्रान्ते वा तेन, खाः । “सरायस्त्वामुप सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)”—“खध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः† । ‘षिञ् बन्धने’ भौवादिकः ऋष्यादिकस्य । ‘शुषि-चिमीनां दीर्घस्य (उ० २, २४)”—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बन्धन्ते आसु खेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । ‘सराणात् सीरः’—इति सर्वे र्धातोः ‘कृपृष्कृटिपटिभ्रौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)”—इति वाज-सकाद् भवति टि-लोपश्च । ‘सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, ह्रस्व-वचन आसुदान्तः’—इति माधवः । “द्रवित्त्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)”—“सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या

* तथाचेय मनुस्मृतिका—‘तत्र नदीवाक्यं चतुर्षीपठारुमीदृशस्यः’—इति तत्र चेयं पठौ ।

† निर० ८, ४० ।

(अ० सं० ३, ६, २, ३)”—इति च निगमः ॥ “सौरा युञ्जति कवथः
(अ० सं० ८, ५, १ ८, ४)”—इति हस-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । ‘स्रोतसो विभाषाश्चङ्घौ
(४, ४, १ १ ३)’—इति च-प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति ।
“नवति स्रोत्या नवं सुवन्तौ (अ० सं० ८, ५, १ ५, ३)”—इति
निगमः ॥

(६) एन्यः । ‘इण गतौ (अदा० प०)’ । ‘वीज्याञ्ज्वरिभ्यो निः
(उ० ४, ४ ८)’—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः । ‘छदिकारात्(४, १, ४ ५
वा०)’—इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-संभावा हि नद्यः गम्यन्ते
वा प्राणिभिः । “वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (अ० सं० ४, ३, १ २, २)”
—इति निगमः । एनी-ब्रह्मे नदी-वचनो ऽनोदात्तः अन्येषामु-
दात्तः इति माधवः । “एनी त एते हृती अभिप्रिया (अ० सं०
१, २, १ ३, ६)”—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः* । ‘धूञ् कम्पने’ भौवादिः । वज्रलानुवृत्तेः ‘वृषिपृष्णि-
पार्श्विर्षूर्णिभृष्णिं (उ० ४, ५ २)’—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किञ्च । धुन्वन्ति
कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात् । “द्वि-
द्वि धुनयो यन्मथम् (अ० सं० २, ७, १ २, २)”—इति निगमः ॥

(८) हजानाः† । ‘हजौ भङ्गे’ तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन
ज्ञानश्च, अथ च प्रथमा-समानाधिकरणे ज्ञानश्च भवति, मुनागमस्य न
क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । हजन्ति कूलानि । “सं हजानाः
षिपिष इन्द्रश्चः (अ० सं० १, २, ३ ७, १)”—इति निगमः ॥

* निघ० ४, २ ।

† प० ४, २ । निघ० ६, ४ ।

(८) । वचणाः* । 'वच रोषे (भू० प०)' । 'क्रुधमप्यार्षेभ्यश्च (?)'—इति युच् । वचन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन मच्छन्वः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा ; 'वच प्रापणे (भू० उ०)' । अस्माद् 'युच् बड्डलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि घुगागमो बाड्डलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । 'वचतिः प्राप्तिकर्मणः स्वात्'—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राप्तिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निबं वा । "प्र वचणा अभिनत् पवतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, २)"—"महि व्योतिर्नि हितं वचणासु (ऋ० सं० ३, २, ३४)"—इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोश्रर्षाः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्नर्ष्य-सुन् (उ० ४, १८४) अर्ष्यशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासामिति स्वादोश्रर्षः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्व-र्षसो नञ् १ः स्वादोश्रर्षाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्यत्र 'धन्वर्षसोऽस्वदवज्जलाः । स्वादोश्रर्षा अस्त्वान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं आसां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्षसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्ययं निगमः । अकार्षञ्-शब्दो विशेषणम्, अम्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधककाः । 'इधिर् आवरणे (इ० प०)', 'भावे (इ ३ १८)' घञ् । 'डु कञ् करणे (तना० उ०)', 'घञ्चो क-विधान्

* निरु० १, १६ ।

(३, ३, ५, ८ वा०)—इति कः । ‘ह्रजादीनां के द्वे भवतः’—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं ह्रतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । मद्यो वृक्षा प्राणिनां खैर-सञ्चरणनिरोधकारिणः । यदा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि मद्यः । सकारलोपम्हान्दसः । यदा ; रुधेः करणे घञि (३, ३, १८) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः षड्ः करणं निर्माणमासां विद्यते । “समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)”—इति निगमः ॥

(१२) हरितः* । ‘ह्रञ् हरणे’ भ्रवादिः (उ०), ‘ह्र प्रसङ्गकरणे’ जुष्टेत्यादिः (?) । ‘ह्रस्वरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसङ्ग हरन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘स्र गतौ (भ्रू० प०)’ । पूर्वेषु सूत्रेषु (उ० १, ८४) इति-प्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । “स्रस्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)” —“द्यो वां समुद्रान्त-सरितः पिपत्तिं (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)” —इति च निगमौ ॥

(१४) अयुवः† । ‘अहि गतौ (भ्रू० आ०)’ । ‘अनूादयस्य (उ० ४, २००)’—इति ह्र-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं षड्ः, निपातनास्त्र-लोपः, ‘तन्वादीनां ह्रन्दसि षड्लसम् (६, ४, ८६ वा०)’ —इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अयुवो गमनात् मद्यः’—इति माधवः । “समयुवो न समनेखञ्चन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)” —इति निगमः ॥

(१५) नभस्वः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः ऋादिश्च परस्मैपदी । 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाङ्गलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभन्ति, नभन्ति इति नभस्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक् षौचक्षुपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०८)'—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । "प्राप्तुवो नभस्वो ह नवक्ताः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । "प्र पवतस्य नभसूँरचुच्युः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंलिङ्गे । अथ 'सिन्धवः स्युर्नभस्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः† । 'वह प्रापणे (भ्र० उ०) । 'वहो धस्व (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उच्चन्ते वा भूम्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्षाः । हिरण्यवर्षो निरुक्तः (१।२।१) 'हर्यतेः कन्यन् हिरस्व'—इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'ऋञ्जेन्द्राय-वञ्ज (उ० १, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति म्रियते वाऽसाविति वर्षः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्त इष्टो वर्षो यासां ताः । यद्वा ; क्षिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रसहादजनयिष्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । "हिरण्यवर्षाः परिचयन्ति यज्ञीः (ऋ० सं० २, ७, २ ३, ४)"—इति निगमः ॥

* 'मनतेः शब्दकर्मसो नभाङ्कितवत् नभनवः उदक्ताणि'—इति च तत्रैव सावर्णीययास्त्रानाम् ।

† निघ० १, १ । ‡ ऋ० सं० ४, १, १, १ इत्यत्रः ।

(१८) रोहितः* । 'रुह बीजजन्मनि (भू० प०)' । 'रुहरुहि-
युषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)' । रोहन्याभिर्वीजानि, तज्जलेन हि
बीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) सस्रुतः । सस्रुवात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'क्रिप्
च (३, २, ७६)'—इति क्रिप् प्रत्ययः । सस्रुताः संस्रुतः । समोऽन्त-
लोपश्चान्दसः । सुद्रगद्यो महानद्यश्च परस्परं सस्रुता भवन्ति ततः
सस्रुत इत्युच्यन्ते । सस्रुत सस्रुता इति माधवः । यदा ; स्रुवतेः सस्रु-
दादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्रिप् । स्रुवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत
इत्यर्थः, तथा स्रु वर्तन्ते इति सस्रुतः । 'स्रुवण सः स्रुत्तायाम् (३,
६, ७८)'—इति सः, सस्रुतः । 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च
माधवः । "स्रुतस्य धेना अयजन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २, २, ८, १)"—
इति निममः ॥

(२०) अर्षाः† । 'अरण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यप् (३,
१, १३४)' । अर्षन्ति मच्छन्त्यर्षाः । यदा ; अर्ष इत्यकारान्तमणुदक-
नामेत्युक्तम् (१३५४०) । अर्ष आदित्वादप् (५, २, १२७) । कस्र-
वत्यो हि नद्यः । 'अर्षेर्षास्युपगाः'—इति माधवः । तत्र पठे
'धापृवस्रुव्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । यदा ;
पचाद्यप् (३, १, १३४), अर्षेः 'उदक्ते मुट् च (उ० ४, १८२)'
—इत्यसुनि विहितो मुडागमो वाऽऽसकाद् भवति । "अर्षोरपो
अनवृद्यर्षाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)"—इति विगमः ॥

* प० १५. २, ५ ।

† निघ० ११, २७ ।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रसवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्र-
सारणं धस्य (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
'अधो अत्राः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)"—
"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्थाने (भू० प०)' । भोलान्ति संस्थाप-
न्यसिन् प्रिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः
कुल्याः । 'भवे कन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिशनिर्वचने
'कुलघातनः (नि० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः
प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च घातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समु-
च्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी तु 'कुलानि
पर्वतानि श्यति पक्ष्मदेनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान् ।
यदा ; 'कुल्याऽस्या छचिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र
चीरस्वामिनो व्याख्या—'छचिमा अस्या च छेपसेकार्या कुल्या' ।
कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । यदाऽऽ—
'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुल-
मित्यन्ये हलां वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दन्ता कुल्या विघ्नताः
परस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—"द्वृङ् कुल्या इवाऽऽगत
(ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

* निघ० ४, २०, ८, २१, १०, ४ ।

† "अद्यानवं धर्मचलं यद्भ्रमं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां द्विजवं
ब्रह्मचरिणाम् ॥"—इति चारीतः । 'यद्भ्रमं मध्यमं चलमिति तथाविधं चलद्वेन
यावन्ती भूमिर्वाच्यते तन्मूलमिति वदति'—इति कुल्लूकः (मनः ७, ११८) ।

(२३) वर्यः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भ्रौ (क्रा० आ०)' । 'अच इः (उ० ४, १ ३ ४)'—इति इ-प्रत्ययः, 'छादिकारात् (४, १, ४ पूवा०)'—इति छीष् । वरणीयाः सम्भ्रजनीया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत् । 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २, ५ २)', 'ऋन्दधी वनिपौ च (५, २, १ २ २ वा०)'—इति मल-
र्थाद्यो वनिप्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति छीत्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (३, ३, १ ३ ७)'—इति दीर्घः ; ऋतावर्यः । "ऋतावरीरूपं मुङ्गत्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १ २, ५)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्द-
स्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्व्यः* । 'ऊर्षुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद्
वृष्णोतेश्च । उर्व्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) ।
महत्यो नद्यः, छादयिष्यो वा भूमेः खेगोदकेन ॥

— एतदादीनामुत्तरेषां नाब्बां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः† । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'ऋजोन्नायवञ्च-
विप्र (उ० २, २ ७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते ।
इरा बलं, तदासामसि मतुप्, वलं, छीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन
(१, १०, ८) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ८ २)'—इत्यण्, छीष् (४,
१, १ ५) ॥

(२७) स्रवत्यः । 'स्रु गतौ (भू० प०)', । स्रट्, श्रटतो छीष् ।

* पु० १ । † ऋ० सं० ४, ४, ७, १ निगमोऽस्य गृह्यन्तुः ।

सर्वदा गमनस्वभावः । “नवृत्तिं खोत्या नव च खवन्तीः
(ख० सं० ८, ५, २५, ३)”—इति निगमः । अत्र खोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ;
‘रयिः’—इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरामस्तीति महुप, ‘रये-
र्मता बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसारणम् । “पतिः
सिन्धुनामसि रेवतीनाम् (ख० सं० ८, ८, ३८, १)”—इति निगमः ।
सिन्धुशब्दो विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । ‘ऊर्ज बलप्राणनयोः’ सुरादिः (प०) ।
असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जा बलं तेन तद्वत्यः । ‘अस्मा-
यामेधास्तजो विनिः (५, २, १२१)’—‘बज्जलञ्जन्दसि (५, २,
१२२)’—इत्युक्तेर्महोप, ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भ-सञ्ज्ञा ।
बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति ।
‘ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती
रिव (?)’—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । ‘पा पाने (भू० प०)’ । पिबतेरी चासुन्
(६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्षा (भू०
आ०) असुनि बाज्जलकात्; ‘प्यायः पी (६, १, २८)’—इति
निष्ठार्यां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति
पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

* निर० ८, २२ । † पु० ७ ।

‡ निगमस्थस्य ख० सं० ५, १, १४, १ इत्यर्थः ।

(३०) सरस्वत्यः* । सर इत्युदकनाञ्चि निरुक्तम् (१२, ३८) ; तद्वत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ स्रवनतरणयोः (भू० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हञ् हरणे (भू० उ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तद्धि ब्रह्मो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तीरेण, तद्वत्यः । "चिन्ना रोधस्वती रनु" (ऋ० सं० १, ३, १७, १)—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः१ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्यः ; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः॥ । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-अग्निर-अग्नि-स्विर-स्विर-स्वविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति चिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिरम्'—इति चिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः॥ । 'माङ् माने (अदा० आ०)' । ढन्-ढचौ, 'अंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ढन्-ढचौ** (उ० २, ८७)'—इति वच-

* पु० ११ । † निगमस्वस्य ऋ० सं० ४, ८, २०, २ इत्ययः ।

‡ निगमस्वस्य ऋ० सं० १, १, २०, १ इत्ययः ।

§ पु० ८ ।

॥ पु० १, १५ ।

॥ निघ० १, ८, ४, १५, ८, १८, १९, ० ।

** 'ढन्-ढचौ अंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चाजिडौ'—इति कौ० पाठः ।

नात् । 'न षट्सखादिभ्यः (४.१,१०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, माटनस्योक्त्वा रक्षिका इति वा ; नदीमाटक इति हि देवस्य व्यपदेशः* । "जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु माटषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'णद् अव्यक्ते शब्दे (भृ० प०)' । पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिडयं पद्यते (४, १, १ ५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्षवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १९, २)"—"प्रतीपं प्रापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः^(१) । हयः^(२) । अवी^(३) । वाजी^(४) । सप्तिः^(५) । वह्निः^(६) । दृधिकाः^(७) । दृधिकावा^(८) । एतग्वा^(९) । एतशः^(१०) । पैदः^(११) । दौर्गाहः^(१२) । औच्चैःअवसः^(१३) । तार्क्ष्यः^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रभ्रः^(१६) । अरुषः^(१७) । मांश्चत्वः^(१८) । अव्यथयः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।

* "देशो नद्यन्-एशान्-सम्यग्र-त्पिपलितः । स्यान्नदीमाटवो देवमाटकश्च यथा-क्रामत्"—इति अम० को० २, १, ११ ।

† प० ५, २ । निब० २, २४. ९, २५. ११, ५९ ।

(९) "एतग्वाः" क ग-व्यतिरिक्तम् । ऋ० सं० १, ८, ७, २—इति च तत्र त्रिजगः

(१३) क तिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैःअवसः" इति ।

(१८) "माःशत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ङ, चक्षुषेवमपि तिजगः ऋ० सं० ७, ४, २१, २ । ऋ० सं० ५, ४, ११, २ इत्यस्यावपद्ये—"मांश्चत्वोः"—इति पदकार-सम्पत्तः, "मचतुः"—इति माःशत्वस्य च ।

(१९) "अव्यथयः" C. D. F । (२०) "श्येनासः" ङ ।

घतक्राः^(११) । नरः^(१२) । चार्याणाम्^(१४) । हंसासः^(१५) ।
अश्याः^(१६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ १४ ॥

(१) अत्यः। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' । 'कृत्यल्युटो बङ्ग-
लम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा 'अग्रादयश्च
(उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति सततं गच्छति,
गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । "वामत्या अपि कषं वहन्तु (ऋ०
सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(२) ह्यः । 'ह्य गतिविक्रान्ते (भू० प०)' । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । ह्यति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । 'अश्यादीनां गति-
विशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः । "ह्यो न विद्वां अयुजि स्वयं,
धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"ह्योसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"
—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वाः । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'स्वामदिपद्यर्त्ति-
पृश्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)'—इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं
प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । 'अर्वैररणवान् (निघ० १०, ३१)'
—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वैररणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं
द्रष्टव्यम् । अर्त्तैरन्तर्णीतण्यर्थादा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—
इति वनिनि रूपम् । प्रेष्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्श्यादिनेति वा ।
यद्वा ; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्या आरोहि-

(१४) "चार्याणाम्" ग. iid ।

* "इत्यश्याणाम्" न ।

† निघ० ४, १९ ।

‡ निघ० १०, ३१ ।

परतन्त्रः । “दू^१स्रो वृ^२षन् क्र^३त्वा ना^४र्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” —
इति निगमः ॥

(४) वाजी* । ‘वज गतौ (भू० प०) । घञ् । वाजो वेगः ।
‘रंहसरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः’—इति निघण्टुः(?) । ‘अजि-
ब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इत्यत्र न्यासः—‘चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद् वजेरपि क्तुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्’—इति । वाजो
ऽस्मास्ति ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ वाजी । वेगवान् अश्वः ।
यदा ; वाजोऽश्वं, देवतात्वे हविर्लक्षणम्, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचि-
तमुद्गाद्यस्त्रेण तदान् । ‘वाजाः पचाः अभूवन्नस्येति वाजी’—इति
चौरस्वामौ । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता
वा परेषा मित्यर्थः । अत्र ‘ओ विजी भयचलनयोः (ह० प०)’—
इत्यात्वाद् वाजशब्दः षोडशरादित्वात् सिद्धः । “विमोचनं वाजिनो
रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)”—इति निगमः ॥

(५) सर्पिः† । ‘सप समवाये (भू० प०) । ‘सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्’
—इति श्रीभोजदेवः । सपति सर्पगमेषु सहसामेवैति । गति-कर्मणो
वा सर्पिः । ‘सपतेः स्पर्शार्थात्’—इति माधवः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’
—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सर्पिः ।
“जुषाण इन्द्र सर्पिभिर्न आ गच्छि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)”—इति
निगमः ॥

(६) वक्त्रिः‡ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०) । ‘वह्निश्चिभ्युद्रुत्वाहा-

* पृ० ८ ।

† निघ० ८, २ ।

‡ निघ० ९, ४ ; ९, ८, १ ।

त्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)”—इति नि-प्रत्ययः । “चे त्वा वहन्ति
वक्रयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)”—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः* । ‘तच्च दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत्
क्रन्दतीति वा दधदाकारौ भवतीति वा (निघ० २, २७)”—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—‘दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति;
दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्येषारवं करोति; दधदित्याकारौ भवति अधि-
धितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-
चक्षुः, कर्षणशुक्रिकाकारो भवति’—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं
तस्य षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०६) तकारलोप इकारान्तादेशश्च ।
क्रामतेः क्रन्दते राष्ट्रपूर्वात् करोतेर्वीक्षरपदं, तच्च, क्रामतेः ‘जनसन-
खनक्रमगमो विट् (३२, ६७)”—इति विट्, ‘विङ्गनोरनुनासिकस्यात्
(६, ४, ४१)”—इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’
—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च षष्ठोदरादित्वेन
करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते । आङ् च धातोः परो घणादेशः;
दधिक्राः । “क्रतु^१ दधिक्रा अनु^१ सन्तवी^१त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४,
४)”—इति निगमः ॥

(८) दधिक्रावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च । “दधिक्रावेषमूर्जं
स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)”—इति निगमः ॥

(९) एतस्वा । ‘इण् गतौ (अदा० ५०)’ । ‘हसिष्टगूरावामिद-
मिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।

* प० ४, ४ । निघ० १, २०; १८. १०, २० ।

‘भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)’—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । ‘गञ् गतौ (भू०प०)’; ‘इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १,१५०)’—इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति म्वः गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतम्वः । अश्वस्तु श्रैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । ‘एतम्वः प्राप्तगन्तव्याः’—इति माधवः । यदा ; एतश्चब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्तिप्, ‘गमः क्तौ (६,४,४०)’—इत्यनुनासिकलोपः, ‘ऊञ् च गमादीनाम् (६,४,४०वा०)’—इत्युकारोऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतम्वः शुक्लवर्णा अश्वः । यदा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति ‘केशादोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०६)’—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०६वा०)’—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । ‘एतस्य श्वेतवर्णस्य म्वो मत्वर्थीयो भवति’—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र कापि श्रौक्लमस्ति रूपेण वा । एतम्व-शब्दोऽश्वे वर्त्तते । तथाच ‘विशाखाषाढौ मन्यदण्डयोः (?)’—इत्यत्र पदमञ्जरी—‘विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्त्तते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं श्रुत्यन्तिः क्रियते’—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । ‘एतम्व’—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । “एतम्व चिन्न स्युजा युजानः (ऋ०सं० ५,५,१७,२)”—“एतम्व चिद्य एतशा युयोजते (ऋ०सं० ६,५,६,२)”—इति च निगमादौ ‘सुपां सुलुग् (७,१,३६)’—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतम्वः । ‘इण् गतौ (अदा०प०)’ । ‘इणस्तम्वन्तम्वसुनौ

(उ० ३, १४५) —इति तन्नन्-प्रत्ययः । एतन्नः गमनकुञ्जलः । यदा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) ञ्श्* । एतद्वा एतच्छरीर एतन्नः ; षोदरादित्वात् (६, ३, १०६) सर्वसिद्धिः । “एतन्नो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)” — “यदेतन्नोभिः पतरै र्द्यर्थसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)” —इति च निगमौ ॥

(११) पैदः । ‘पद गतौ (दि० आ०) । ‘कृगृष्टदृभ्यो वः (उ० १, १५३)’ इति व-प्रत्ययो वाङ्मलकात्, अकारस्यैकारः षोदरादित्वात् (६, ३, १०६) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा । ‘पदेः पैदो गतिक्रियायाम्’ —इति माधवः । “पैदो न हि त्व मर्षि नावां हुन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)” —इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे मृह्नातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) ‘ईषद्ःसुषु कृच्छार्थेषु खल् (३, ३, १२६), षोदरादित्वात् (६, ३, १०६) मृह्नातेः रेफलोपः, गाहेर्ईखलम् । अश्वहृदयानमिच्छैर्गृहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दौर्गहः, प्रह्लादित्वादण् (५, ४, ३८)* । यदा ; ‘दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते’ —इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, ‘तत्र भवः (४, ३, ५३) —इत्यण् ; ‘अप्पु योनिर्वा अश्वः (अत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)’ —इति श्रुतिः । “सप्तश्लेषयो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) औषैःश्रवसः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उषैःश्रवाः । उषैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, ‘तस्यापत्यम् (४, १, ८२)’ —इत्यण् । तन्कुलीना ह्यश्याः सर्वे । निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

* अश्वपाठे तु नवात्मके सिःमादिगणे न दृश्यते एतशब्दः ।

† “अश्विं श्रवन्तं श्रयो रोषैःश्रवममृगवन्” —इति ऋ० सं० १०, ११८, १४ इत्यणः ।

(१४) तार्क्ष्यः* । तृषमञ्जते गन्तव्यं, तीर्षे अन्तरिक्षे चियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-ब्रह्मात् तीर्ष-ब्रह्मादा पूर्वपदम्, अत्रोतेः चीयते वीत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । अश्वो हि वेगवशादाकाञ्चे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा ; वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गगर्हो तार्क्ष्यो (अम०को०३, ३, १४५)'—इत्यत्र दृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति चीरस्वामी । निगमोऽश्वेषणीयः ‡ ॥

(१५) आशुः † । 'अशु व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'ह्रवापाजिम्बिखदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अत्रातेर्वा वाङ्मलादुण् (३, ३, १) । अत्राति महाश्रुते भवति । आशुरिति चिप्रनाम (निघ० १, १५), शीघ्रो वा । "द्वेषकेश्वाशुषु (ऋ० सं० ६, ३, १३, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः ॥ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषश्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र, उवटः—'अथं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽस्त्रादिवत् स्त्रयत् इति वा' ॥

(१७) अरुषः ॥ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)' । ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्थते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरि मृजन्धरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)"—इति निगमः ॥

* प० ५, ४ । निघ० १०, २० । † तार्क्ष्यो वायुः (निघ० १०, १८) ।

‡ 'त्वमू षु ङ, ङ, २१, १'—इत्यत्र ऋणापि निगमो भवितुमर्हति ।

§ प० १, १५ । निघ० १, १, ६, ६ ।

॥ प० ३, २ । ¶ प० ८ ।

(१८) मांसलः । 'मन ज्ञाने (दि० आ०)' । पदस्य न-सोपा-
भावः षष्ठोदरादिलात् (६, ३, १०८) । "महीमे अस्य वृषनाम
शूषे मांसले वा पृश्ने वा वधने (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)"—
इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाव्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य,
शूषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांसले । अश्वनामैतत् । मनु
चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे वाज्युद्धे, वधने ब्रह्मणां हिंसन-
शीले भवतः । सोऽयं अस्वापयच्छून्त्सोदयश्च । सोहनं प्रद्रावणम् ।
अथ प्रत्यचक्षतः'—इत्यादि । अत्र मांसलस्य * * * । समाश्चाय-
पाठेषु* मांसल इति दृश्यते । 'ब्रध्नं मांसतोर्वरुणस्य बभ्रुम् (ऋ०
सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मांसतु रित्यश्वनाम * * * ।
इह तु वरुणविशेषणम्' मांसतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्—इत्यभा-
षयतां ; निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः † । एषामष्टावुत्तराणि बज्रवदित्युक्तम् (निघ०
१, २४७), असन्देहार्थमेतदादीनि बज्रवचनान्तानि नामानि । 'व्यथ
भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्गामेषु अव्यययः
दृष्टे भयेऽप्यव्ययः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यथिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
"पतत्रिभिरश्रुभैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—इति निगमः॥

* निबल्लसमाश्चायपाठेषु चत्याश्वनामसु इत्यर्थः ।

† संक्षिप्तापाठे 'मांसतोः'—इत्यत्र, पदपाठे तु 'मांसतोः'—इति, वाङ्मनाकावे-
ऽपीच 'मांसतोः'—इत्यत्र प्रतीकमवसम्भितमिति ध्येयम् ।

‡ न एवमेव परुक्त्तिर्याच्छस्य ।

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निघ० ४, २४)'—
इति भाष्ये । जसि 'आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)' । "श्येनासो न
दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापृवस्त्र-
च्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपात्यन्ते यवसादि-
प्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः ह्येषारवादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् ।
पतते वा बाङ्गलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफ, शोभनगमना इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पत्ल् गतौ (भू० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ० १,
११७)' । यदा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम् †
(३, २, ६ द्वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २, ६ द्वा०),
'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६ ६)'—इति सुम् पतङ्गा इति । 'अथाः
पूर्वं पक्षिणो भूवन्—इति श्रूयते । "रथे युक्तासं आश्रवः पतङ्गाः
(ऋ० सं० १, ८, १८, ४)"—इति निगमः । आश्रुश्चन्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः‡ । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'नयते ङिच्च (उ०
३, ८ ३)'—इति ङच् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोहिणम्,
कर्मणां नेतारो वा नरः । "त्वं सुरो हरितो रामयो नृन् (ऋ०
सं० १, ८, २ ६, ३)"—इति निगमः । 'नृन् अश्वान्—इति माधवः ॥

(२४) झार्याणाम् । 'ङ् कौटिल्ये (भू० प०)' । 'ङ्ङह्लोर्णत् (३,
१, १२ ४)' । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यथाः ।

* प० ५, ५ । निघ० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।

‡ वार्तिकलक्षणे 'गमेः सुपि वाच्यः—इति ।

§ प० १, २ । निघ० ५, १ ।

यदा ; हरतिरनिकर्मा (निघ० २, ८), 'हृत्यल्लुटो वज्रसम् (३, २, ११३)'—इति षत् । हरत्यर्थम् अन्थाः हार्याः । 'हरि मत्तौ'—इति माधवः । "ह्यार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पचो न ह्यार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंसासः* । 'हन हिंसामयोः (अदा० प०)' । 'हृतृवदि-
ह्निकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति स-प्रत्ययः ।
घ्नन्ति गच्छन्धध्वानं, गच्छन्तः पद्मिन्ध्वानं हिंसन्ति वा (हि० ब्रा० ५,
१, १) । "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्मिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१,
४)"—इति निगमः ॥

(२६) अन्थाः† । 'अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'अश्रुप्रुषिल्लि-
कषिखटिविभ्रिभ्यः कुन् (उ० १, १४८)'—इति कुन् प्रत्ययः । अन्था-
तेर्वा वाडलकात् । अश्रुवतेऽध्वानं महाश्रवा भवन्तीति च । * * * ।
"यदाक्षिषुर्दिव्यमज्जमन्थाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

॥ इति षड्विंशतिरन्थनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराष्ट्यादिष्टोपबोजनानीत्याचक्षते साहचर्यंशानाच (निघ०
२, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपचापरपचावहोराचे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहितोम्नेः^(२) । हरित आदित्य-
स्य^(३) । रासंभावश्चिनोः^(४) । अजाः पूषणः^(५) । पृषत्यो
मस्ताम्^(६) । अरुण्यो गाव उषसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) ।

* निघ० ४, १२ ।

† प० ५, २ । निघ० १, १२. २, २०. ८, १ ।

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं स्वस्वामिहृत-
वाद्यापिदवः ।

विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशा-
ऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

“(१) हरौ इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अग्ना व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रामभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रामभवर्षा, तत्कालो-
चितेन श्यामलेन वर्षेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूषणः । अजा अजनात् । पूषणः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघ-
माला मरुताम् ॥

(७) अरुष्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुषि-
माया मागन्मयः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘कन्दांसि वै विश्वरूपाणि (अत० ब्रा०
८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ ढणपर्णानामबादेः सञ्च-
रणान्निष्पन्नान्नियुतः ॥”—इति स्कन्दस्वामियन्याः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्सावत् प्रदर्शयते—

(१) हरौ । ‘इञ् हरणे (भू० उ०)’ । ‘इपिषिरुहिवृतिविदि-
ह्दिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

* “इत्यादिष्टोपयोजनानि” इति ।

† प० १, १ । मि० ४, १८. ७, १४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इद्रस्य हरी, ताभ्यां हीर्द सर्वं हरति (६, १, १)’—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘अक्षामे वा इन्द्रस्य हरी’—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, २, ६) । ‘अक्षामे वै हरी’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरी^१ युयुजे अश्विना रथम् (अ० सं० २, ३, ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः‡ । ‘इन्द्ररुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’—इति इति-प्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः । “रोहिदश्च शुचिर्व्रत (अ० सं० ६, ३, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(३) हरितः‡ । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा । यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिदर्पो वा । “यदेतदयुक्ताहरितः सधस्यत् (अ० सं० १, ८, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(४) रामभौ । ‘राम् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘रामिवस्त्रिभ्याञ्च (उ० ३, १२१)’—इत्यभच्-प्रत्ययः । रामते शब्दं करोतीति रामभः, तौ रामभौ । ‘गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, २) । “युञ्जाथां रामभं रथे (अ० सं० ६, ६, ८, २)”—“तद्रामभो नामत्या सहस्रमाजा (अ० सं० १, ८, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः॥ । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । “अहेऋमानो ररिवां अजाश्च अवस्यतामजाश्च (अ० सं० २, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

* सामवेदाद्यब्राह्मणानामादिभ्यम् । † अतपचाभिधानमिति यावत् ।

‡ पु० १२ । § पु० ६ । ॥ निघ० ४, २५. ६, ४ ।

(६) पृषत्यः । 'पृषु वृषु सेचने (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने पृषन्महत् (६, ४, ३० वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह सङ्गताः'—इति माधवः । तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)'—इति डीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्धम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३) । गन्त्रयः । "युक्ते गवा मरुणानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(८) श्वावाः† । 'श्वैङ् गतौ (भू० आ०)' । 'कृगश्वदृभ्यो वः (उ० १, १५३)'—इति बाङ्गलकाद् व-प्रत्ययः । श्वावो धूसरारुणो वर्णः, तदन्तोऽपि श्वावाः; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुभ्रक्यः (१, ४, १८ वा०)' । "वि जनाञ्छ्वावाः श्रितिपादौ अस्थ्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । मानावर्णाश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)" — "बृहस्पतिर्विश्वरूपा सुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियतः§ । नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् क्विप् । नि युवन्ति मिश्रयन्ति त्वणपर्षादीनि, आत्मानं रथेन वा । यदा; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'मृथो रुतिः (उ० १, ८१)'—इति बाङ्गलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियतः । "नियुक्त्वा यविष्ट्ये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

* निब० १२, ७ । † पु० ७ ।

‡ निब० १०, १४. ११, १८. १२, ८, १८ । § निब० ५, १५ ।

भ्राजते^(१) । भ्राशते^(२) । भ्राश्यति^(३) । दीदयति^(४) ।
शोचति^(५) । मन्दते^(६) । भन्दते^(७) । रोचते^(८) । द्योत-
ते^(९) । ज्योतते^(१०) । द्युमत्^(११) । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्रवादिरात्मनेपदी । "भ्राजते
ऋषिदन् (ऋ० सं० ७, ७, १, ३)"—इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राश्यति । 'टु भ्राशृ भ्राशृ दीप्तौ' भ्रवादी
आत्मनेपदिनौ । 'वा भ्राश्रभ्राश्रभ्रमुक्रमुक्तमुचसिचुटिल्लपः (३,
१, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "नि तिग्मानि
भ्राश्रयन् भ्राश्रानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः ।
'भ्राश्यति शिलाजितादीनि'—इति माधवः । भ्राश्यतीति पाठान्त-
रम् । भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति । नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १९) । यदा ;
'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो
व्यत्ययेन, 'बङ्गसं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति श्रपो लुगभावः ;
परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "यो अनिभो दीदयदुपखन्त १' : (ऋ०
सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शोचति † । 'शुच शोके' भ्रवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थम्

(१) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न कापि दृश्यते । "भ्राश्रते" न ।

"भ्राश्रते" C. D । "भ्राश्यते" F नूनमयं लिपिप्रसादः ।

(९), (१०) "ज्योतते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः क ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" न । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क ।

† निघ० १०, १९ ।

‡ निघ० ५, १, १०, ४१ ।

त्त्वेकार्थत्वाद्वाहनात् । “अञ्जलेण शोचिषा शोशुषानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । ‘भदि क्षुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ अत्र दौ-
प्यर्थः । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । ‘भदि कल्याणे सुखे च’ भूवादिरात्मनेपदी,
दौप्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । ‘रुच दीप्तौ’ चुरादिरात्मनेपदी कथादिषु
“वि यत् सूर्या न रोचते वृहस्पः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योततेॣ । ‘द्युत दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । “अदिद्युतत्
(ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते॥ । ‘द्युत्तजुष्ट दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । थकार-
म्हान्दसः । यदा ; द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिसिन्नादेशे जः (उ० २,
१० ३)’ — इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने “हन्दते” — इति पठन्ति॥ । ‘हदि संवरणे’ — इति
चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; ‘हन्दस्युभयथा (३,

* प० २, १४ । निब० २, ५, ४, २४, ८, ५, ११, ८ ।

† प० २, १४ । निब० ५, २ ।

‡ निब० २, २०, २, ११, ११, २८ ।

§ निब० ११, २६ ।

॥ निब० २, १ ।

॥ प० २, ६, २, १४ । निब० ८, ८ ।

४, ११७) — इत्याद्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः । निगमदर्शनाच्चिर्ण्यः ॥

(११) द्युमत्* । द्योतते द्युत्, सम्प्रदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मत्तुप्, षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकार-
लोपः । यद्वा; 'दिव् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्निग-
तिषु (दि० प०)' — इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति- विचि
प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मत्तुपि 'दिव उत् (६, १, १३१)' —
इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः । समासाद्ये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक
माख्यातं नाम च तत्सहैवान्यथापि पद्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु
(निघ० २, ६) उग्निगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आभ्रुवान
इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववन्निथ विवचसे, पश्यतिकर्मसु
निघ० ३, ११) विचर्षणरित्यादि; एव मिहापि द्युमदिति नाम-
पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विद्वत्त्वाद्दिवेस्त्रानेकार्थत्वात्
ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम् । “द्युमदमौवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५,
२, १२, ६)” — इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

ज॒मत्^(१) । क॒ल्म॒ली॒किनम्^(२) । ज॒ञ्ज॒णा॒भ॒वन्^(३) ।
म॒ल्म॒ला॒भ॒वन्^(४) । अ॒र्चिः^(५) । शो॒चिः^(६) । तपः^(७) ।
तेजः^(८) । ह॒रः^(९) । घृ॒णिः^(१०) । ऋ॒ङ्गा॒णिः^(११) । ऋ॒ङ्गा॒णिः^(१२) ।

* निघ० ६, १९

(८) “पयः” च ।

(१०) “हृषिः” क-ग-व्यतिरिक्तेषु । “हृषिः” ग ।

(११) “अङ्गाणि” च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ ह्येमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आना श्यावी विभा-
वरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽर्णी ऽवनयो ऽत्यो हरीन्द्रस्य
भ्राजते जमदिति सप्तदश† ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः‡ ॥ १ ॥

(१) जमत्? । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्धेवोत्तराणि जमदि-
त्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *’—इति ।
‘जमु अदने (भू० प०)’ । “ऽणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)”
—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्ललीकिनम् । * * * कल्ललीकं भवेत्—इति
माधवः । षष्ठोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्ललीकिन”
नमोभिः (च० सं० २, ७, १७, २)”—इति निगमः ॥

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (च० सं० ६, २,
३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि (? १)”
—इति निगमः ॥

* “ऽणानि ऽणानीति ज्वलतः” न । “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” च ।

† अ-च-पुस्तकान्तिरिक्तेष्विदं अष्टप्रतीकसङ्गहवाक्यं न दृश्यते, परमस्येषां श्रेणी सर्व-
त्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ “इति निघण्टुके प्रथमोऽध्यायः” इ । “इति चतुर्थोऽध्यायः” न; अत्र नये शि-
क्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, अन्वये द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष सूतीयाध्यायत्वम्,
ततोऽसौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां ततुर्थः ।

§ प० १, १४ । निघ० २, ६, ७, १४ ।

॥ ‘कल्लयत्यपगमयति मलामिति कल्ललीकं तेजः, तद्वनम्’—इति सायणः ।

¶ आपस्तम्बशाखायामयमन्वेष्टा ।

(५) अर्चिः* । ‘अर्च पूजायाम् (भू०प०)’ । ‘अर्चिश्चिह्नस्यपि-
हृदिहृदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)’—इतीसि-प्रत्ययः । अर्चने
देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिष्वालादिः । “अथोद्भो अर्चिषा
यातुधानान् (ऋ०सं० ८, ४, ५, २)”—इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) । पूर्व-
सूत्रेण इसिः (उ० २, १०१) । शोचति शोचिः । “यदस्य वातो
अनुयाति शोचिः (ऋ०सं० ३, ५, ७, ५)”—इति निगमः ॥

(७) तपः । ‘तप सन्तापे (भू०प०)’ । ‘तप दाहे (भू०प०)’
वा । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । “परा शृणीहि
तपसा यातुधानान् (ऋ०सं० ८, ४, ७, ४)”—“अग्ने यत्ते तपस्तेन
तं प्रति तपा (अथ०सं० २, १९, १)”—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । ‘तिज निग्नाने (भू०आ०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । निग्नति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; ‘तेज पालने
(भू०प०)’ । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन ।
“अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ०सं० २, १९, ५)”—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । ‘हृञ् हरणे (भू०उ०)’ । असुन् । हरति तमः ।
“अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ०सं० २, १९, २)”—“रक्षो हरसा
शृणीहि (ऋ०सं० ८, ४, ७, ४)”—इति च निगमौ ॥

* इकारान्ताऽर्चि शब्देऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः । तथाहि—ऋ०सं० १, ४, ५,
२. ‘अर्चयः प्रकाशाः’—इति सायणः ।

† पु० १२ ।

‡ प० २, १९. ४, १ । निघ० ४, १९ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिपृन्निपाणिर्णुर्षिभूर्षि'—इति । 'घृ ऋण-
दीप्तोः (भू० प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते ।
जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृणु दीप्तौ (तमा० उ०)' । 'इगुपधात्
कित् (उ० ४, ११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप
ह्यामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे
सं संचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"इणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे
"आ घृणिः (नि० ५, ८)"—इत्यत्र, 'ज्वलनामसु क्रोधनामसु
(निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्"—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि† । 'शृङ्गि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'अिञ् सेवायां (भू० उ०)'—'शृ हिंसायाम्
(ऋ० प०)' । 'शृणातेर्ङ्खञ् (उ० १, १२५)' गन् (१२१),
कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, अियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । अितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति
तत् शीघ्रेण प्राणिनः । 'शृङ्गं अयतेः (नि० २, ७)'—इत्यत्र
'घ्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः ।
'बभु हिंसायाम्' ऋादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य चकारः ।
पूर्ववदर्थः । यद्वा; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्रकादेरुद्गतम्
ऊर्द्धगत मित्यर्थः । 'शृणातेर्ङ्खञ् (उ० १, १२५)'—इति गन्-

* प० ८ । प० २, ११, ४, २ । नि० ५, ८ ।

† नि० २, ७ ।

प्रत्यये नुमि च रूपम् । अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्गतं
 रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा
 शिरः-शब्दान्निर्गमेषु श्टङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः; 'असा-
 वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति अवणात् (अत० ब्रा० ७, ४, १, २०)
 शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः श्ट-भावे मकारे चोपजने रूपम् ।
 पृषोदरादित्वात् (६, २, १०६) सर्वत्र रूपसिद्धिः; श्टङ्गम् । तेजांसि
 श्टङ्गाणि । “यत्र गावो भृरिश्टङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४,
 ६)” — “वि श्टङ्गिणा मभिनच्छुष्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, २, २, २)” —
 इति च निगमौ ॥

‘अध्यायपरिसमाप्तिस्वरूपं दिवचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—
 इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यदा; दिवक्त-
 पदस्य शब्दशास्त्रे ‘तस्य परमाद्येडितम् (८, १, २)’—इति महा-
 सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् ‘अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आद्येद्यते अधिक
 सुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति; तेनैवञ्जातौयकदिवचनं जायन्ते
 इति शब्दविदो विदाञ्जुः । यथा—‘आद्येदर्शनीयाद्येदर्शनीय’
 (भहा० भा०)’—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः ह्यते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निर० ३, १)”—इति भाष्ये स्कन्दखामौ
‘व्यसनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः
अप्रः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां
नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थ-
वशात्—इति ॥

अपः^(१) । अप्रः^(२) । दंसः^(३) । वेघः^(४) । वेपः^(५) ।
विष्टी^(६) । व्रतम्^(७) । कर्वरम्^(८) । शुकम्^(९) । क्रतुः^(१०) ।
करुणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
करिक्रत्^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्वम्^(१७) । कर्त्तोः^(१८) ।
कर्त्तवै^(१९) । कृत्वी^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
शिमी^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः† । (२) अप्रः‡ । ‘आञ्जु व्याप्तौ (स्वा० प०)’ । ‘आपः

(४) “वेघः” न. च. C. D. F ।

(६) “विष्टी” च । (९) “शुकम्” न. C. D. F । “शुकम्” ङ । “शुकम्” च ।

(१४) “करन्ति” न. iid ।

(१६) “चक्रतुः”—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

(१७) “कर्त्तुः” न. C. D. F । (२५) “शक्तिः” F ।

* “इति कर्मणः” न ।

† निघ० ७, २० ।

‡ प० २. २. ७ । निघ० १, ११ ।

कर्माख्यायां ब्रह्मो नुट् च वा (उ० ४, २०, २)”—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च । आप्नुवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण । “इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)” —“ते सौभगं वीरवद्गोमदघ्नः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)” —इति च निगमौ ॥

(३) दंसः । ‘दसि दंसनदर्शनयोः’ चुरादिरात्मनेपदी ; असुन् (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा । अथ वा ; ‘दसि मोक्षणे’ चुरादिः परस्मैपदी ; असुन् (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा । यद्वा ; ‘तसु उपचये दसु च (दि० प०)’ । अचान्तर्णीतस्वर्यः । कर्मण्यसुनि बाहुलकासुम् । उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः । “दुस्सस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)” —इति निगमः ॥

(४) वेषः । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तुं, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा ; ‘वेवेष्टि’—इत्यन्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पच्यते । परिषेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्त्तुं । “कर्मणे वा^{१०} वेषाय (य० वा० सं० १, ६)” —इति निगमः ॥

(५) वेपः । ‘विपिः प्रेरणार्थः’—इति माधवः । असुन् (उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा ; ‘वेष्ट कल्पने (भू० आ०)’ ; असुन् (उ० ४, १८४) ; वेपः । “स्त्रं वेपसा तुविजातु स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)” —इति निगमः ॥

(६) विष्टी* । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जुगुप्सुजागृभ्यः क्तिन्

* निघ० ११, १६।

(उ० ४, ५४)”—इति बाङ्गलकात् किन् तुडागमस्य । वेधसमानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टी शमीभिः सुकृतः सुहृत्या (अ० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टी शमी तरणत्वेन वाघतः (अ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निर० २, १३)—‘व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सतइति ह्यतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणो सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा च’—इति । ‘इदमपीतरद् व्रतम्’ गुड-खवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति’—इति । पाठोऽर्थस्य—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निर० २, १३)’—इति । व्रतं कर्मेच्छते । कस्मात् ? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानस्य व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं बुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० ७०) ‘घृषिरञ्चिभ्यां कित् (उ० ३, १० ङ)’—इति विधीयमानोऽतस्-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति

* निर० २, १२, १३, १४, १५, १६, १७; ४५ ।

कित्वाद् गुणाभावः, यथादेशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् । 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति चीरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽचेति सुबोधिनौकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्चार्या घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिश्च वर्ज्यनार्थः । "अथा व्रयमादित्यव्रते तव (च० सं० १, २, १५, ५)"— "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (च० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ । "अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतव्रद्धे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भृ० प०) 'पुंसि सञ्चार्या घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम् । 'कृ विद्येपे (तुदा० प०)', 'छञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । 'कृगृहृष्टतिभ्यः खरश्च (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कौर्यतेऽस्मिन् पाचादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतदनेषि कवरा पुरुषि (च० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) ब्रक्य । 'ब्रह्म ब्रह्मौ (दि० उ०)' । 'अग्निशक्तिभ्यां ह्रन्दिषि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । ब्रक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, ब्रह्मोतीष्टं साधयितुं वा, ब्रक्यते कर्तुमिति वा । "मध्याकर्त्तान्यै- ध्याक्क धीरः (च० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्रतुः* । करोतेः (भृ० उ०) 'छञ् कतुः (उ० १, ७४)'—इति कतु-प्रत्ययः । क्रियते द्विजातिभिः । "क्रतुं दधिक्रा अन्"

* प० १, ९ । निब० २, २८, १०, १० ।

सम्बोलीत् (ख० सं० ३, ७, १४, ४)”—“अतःकतो मादयस्मा सुतेषु
(ख० सं० ४, ७, १३, ५)”—इति च निगमौ ॥

(११) करणम् । ‘कृ बिचेपे (तुदा० प०)’, ‘हञ् हिंसायाम्
(स्त्रा० उ०)’ । ‘कृवृदारिभ्य उगन् (उ० ३, ५०)’ । कर्तरेण समा-
नार्थम् । “स विच्यस्य कृष्णस्त्रेण एकः (ख० सं० १, ७, ८, ९)”—
इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोते: ‘युच् बडसम् (उ० २, ७४)”—
इति युच् क्रियते स्युट् वा । करणं साधनमिति प्राप्ते जधि
पाठो यथादृष्टम् । ‘कर्मवाचि करण माद्युदानम्’—इति माधवः ।
“प्र ते पूर्वाणि करणानि बोचम् (ख० सं० ४, १, ३०, १)”—
“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ख० सं० ३, ६, २, ५)”—इति च
निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । ‘भूतेऽपि
कृष्णन्ते (३, ३, २)’—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
‘करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केषु’—इति माधवः ।
“आविदाः आह विदुषे करांसि (ख० सं० ३, ६, २, ५)”—इति
निगमः ॥

(१४) करन्ती* । ‘हञ् करणे’ भूवादिः (उ०) । अतरि ङीप् ।
करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

(१५) करिकृत् । ‘दाधर्त्ति दधर्त्ति दर्हृषि (७, ४, ६५)”—

* “करन्ति” निघ० ३, १० ।

† ख० सं० ५, १, १, ९, इत्यर्थः “करन्ति” ।

इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य अतरि नुम्त्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—‘यणादेशे छते अनृ-कारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत् । ‘छञ् करणे’ भूवादिः (उ०) । श्रष्ट । ‘जुहो-त्यादिभ्यः झुः (२, ४, ७५)’—‘बज्जलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)’—इति श्रपः झुर्द्विवचनादिः यणादेशः । करोत्यभीष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ कोषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । “चर्कृत्यानि कृण्वतः (३२० सं० ६, ७, १३)”—इत्यत्र ‘कर्माणि चर्कृत्यानि’—इति भाष्यञ्च ॥

(१७) कर्त्वम् । करोतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा; ‘छत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)’—इति त्वन् प्रत्ययः, छत्यार्थत्वं भावकर्म । “तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (२० सं० २, ७, १, ३)”—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—‘कर्त्वमिति कर्मनाम’—इति ॥

(१८) कर्त्तौः । करोतेः ‘सितनिगमिमसिच्यविधाञ्क्रुश्रिभ्यस्तुन् (७० १, ६७)’—इति वाङ्मलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । षष्ठेःकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्याकर्त्तौर्वित्तं सञ्जभार (२० सं० १, ८, ७, ४)”—“मध्याकर्त्तौर्न्यधाच्छकधीरः (२० सं० २, ८, २, ४)”—इति च निगमौ ॥

* २० सं० २, १, १०० ४. द्रष्टव्यः ।

† जेतन् सायणीयम् । तत्र तु-‘चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि’—इत्येवमस्ति ।

(१८) कर्त्तव्ये । करोते: 'हृद्यार्थे तवैकेकेन्यत्वमः (३, ४, १४)'—इति तवै-प्रत्ययः । 'हृन्मेजन्तः (१, १, ३८)'—इत्यव्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) हृत्वी । करोते: 'पः क्विच्च (७० १, ६८)'—इति विधीयमानसु-प्रत्ययो वाङ्मलकाद् भवति । क्रियते ह्रतु । 'श्रित्पावन्ये ह्रतुर्थकम् (?)'—इत्यच माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यच 'इयाडियाजीकाराणामुपसञ्ज्ञानम् (७, १, ३८ वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः । "लं रथ मेतश्चं हृत्वे धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अच स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'हृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्माच संश्रीमः सङ्ग्रामार्थमाणिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सर्वेषामददविवस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यच तु त्वान्नं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः ‡ । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (७०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा ; दधातेः क्विपि 'धुमास्त्रागापाजहातिषां ह्रि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वञ्च क्विहोपेऽपि * * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधाते-निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यद्वा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्त्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं शीषधाति प्र पषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* "कर्त्तवे" ऋ० सं० १, ६, १०, २. इत्यादिः ।

† निघ० १९, १० ।

‡ प० २, ८ । निघ० ११, २७. १९, १८; २० । † पु० ११ ।

(२२) ऋचीः । 'अच व्यक्तायां वाचि' भूवादिरात्मनेपदी । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'ह्रस्विकारात् (४, १, ४ वा०)'—इति ङीष् । अचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्व्यस्यामिति ऋची । चौरस्वामी तु— 'अचति ऋची; अच अच गतौ'—इति व्याख्यात् । गत्यर्थः अचिर्धातुपाठे न दृष्टः । "यद् देवयन्तु मर्वयः ऋचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२३) ऋमी* । 'अम उपपन्ने (दि० प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत् । अम्यत्यनयाऽनिष्टानि । षिञ्जन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ । अम्यत्यनिष्टवाधादीनि । "ऋमीमर्मुर्मुखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ऋमी† । अमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थस्य । बाहुलकादकार-स्थेकारः । अङ्गोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्थेकारश्च । अम्येत्य-नेन समानार्थः । "धुनिः ऋमीवाङ्कहमाश्च ऋजीषी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) ऋक्कि‡ । अङ्गोतेः 'स्त्रियां क्किन् (३, ३, ८४)' । अङ्गते कर्तुं अङ्गते वानया परलोकं जेतुम् । "अङ्गीजनङ्किन्नीरोद्-मिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(२६) ऋचपम्‡ । 'ञील उपधारणे'॥ चुरादिः (प०), 'ञील

* निब० ११, १६ ।

† निब० ५, १२ ।

‡ निब० ७, २८ ।

§ प० २, ७ ।

॥ 'उपधारणसंज्ञाः'—इति कौ० ।

धमाधौ' भूवादिः (प०) । अन्योः 'ख्यञ्चिन्पञ्चवाच्यरूपसर्प-
तल्याः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४, ५१) च
उपधाया ङ्रस्त्वं निपात्यते । ङ्रीलयति ङ्रीलयतीति वा ङ्रिच्यम् ।
'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिसृत्तिः । ङ्रीलयन्ति पुनः पुन-
रभ्यस्यन्ति तदिति ङ्रिच्यम् । यद्वा ; ङ्रिनोति कर्त्तारं तनूकरोति
दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति जिपातनाद्रूपसिद्धिः । 'ङ्रिञ् निञ्जाने
(स्वा० उ०)' 'निञ्जानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः । "यन्ते
ङ्रिच्यं* कश्चप रोचनान्वत् (अथ० सं० १३, ३, १०.)"—"दिवः ङ्रिच्य
भवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तक्त्^(५) ।
शेषः^(६) । अङ्गः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) ।
यद्दुः^(११) । स्रुनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । बीजम्^(१५) ।
इति पञ्चदशपत्यनामानि† ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', ङ्रिप् । तोजति
हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष
मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थश्च'—इति माधवः । ङ्रिप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

* "चुञ्चं"—इति रोचमुद्रितशाखापाठः ।

(१) "तनयम्" न. O. D. F ।

(१५) "बीजम्" च. iid ।

† इत्यपत्यस्य न ।

गच्छत्यनेनानृषं पिबभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वासुनापि वा । यद्वा; 'द्युच प्रसादे (भ्रू० आ०)'; क्विप्, षष्ठीदरादित्वात् सकार-लोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ० सं० ६, २, ३ ३, ४)"—"तुचे तनाय तसु नो (ऋ० सं० ६, १, २ ८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम्* । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञार्था घः (३, ३, १ १ ८)', 'षष्ठीदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा; 'द्युच स्तुतौ (भ्रू० आ०)'; 'दृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३ ८)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्वयते तोकम् । तथाच हरिसन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यद्वा; 'तु'—इति सौचो धातु वृद्धार्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्, वर्द्धते वा मातापिबभ्याम् । यद्वा; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव । तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् द्युचेः सकारलोपश्च । "मा नस्तो-केषु तनयेषु रौरिषः (ऋ० सं० ५, ४, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

(३) तनयः† । 'तनु विस्तारे (तना० प०)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ६ ७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तार-यति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* निघ० १०, ७, १२, ६ ।

† निघ० १०, ७, १२, ६ ।

(४) तोक्त्वा । तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः षुषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्त्रा । तक्तेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, ३, १०८) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(६) श्लेषः‡ । 'श्लेष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भूवादिस्य (प०); असुन् (उ० ४, १८४) । क्षियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिश्लेषयति, परिश्लिष्यते वा पित्रादिभिः सह न क्षियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यदा; 'श्लिष्व विश्लेषणे' रुधादिः परस्मैपदौ; असुन् (उ० ४, १८४) । विश्लिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिश्रयितं करोति हि विद्यादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यदा; 'श्लिष द्विसार्थः' भूवादः परस्मैपदौ, श्लेषति हिनस्ति मातापितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । "न श्लेषे अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"— "मा श्लेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अन्नः¶ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२.१) बाहुलकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोते ईस्वस्य नुद् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्यायच्छं

* अथमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, १, १, १ ।

† निघ० ११, २५ ।

‡ अथ० सं० ५, ४, १; ८, निगमौ इदृशौ ।

§ निघ० १, २ । ¶ पु० १, १ ।

न कृतम्* । आभ्रोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आयते वा महता
पुष्टेन । “यश्चि च मग्न उषसो वर्हन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” ।
‘आयम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः† । गमेः ‘अन्नरादयस्य (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनाम्कारलोपः । ‘गाङ् गतौ (भृ०
आ०)’; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वलम् । गतावर्थः पूर्वमुक्तः । गीयते
रुह्यते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो
गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति निगमः ॥ “गयस्फानः
प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति च । ‘गृहापत्य-
घोर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘गृहम्’—इति तु माधवः ॥

(९) जाः‡ । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)’; ‘अन्येष्वपि वृष्यते
(३, २, १० १)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्
केवसाञ्जने ईः, टाप्, जस् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् ।
“सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)”—“अ-
नमीवो इद्रु जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)”—इति च
निगमौ ॥

(१०) अपत्यम्? । अपपूर्वात् तनेतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा ‘अन्नरा-
दयस्य (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनेते
ष्टिलोपः । * * * । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५,
४)”—इति निगमः ॥

* कौमुद्यान् कर्माप्यापचमसि (उ० ४, १० १) ।

† प० १०. २, ४ ।

‡ निघ० २, ६ । § निघ० ३, १ ।

(११) यञ्जः । यातेर्ङ्यतेघौरादिके ष्टगञ्जादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवन्नेन खनाका इयते च । ‘यञ्ज्यातस्याङ्गतस्य’—इति माधवः । “ईमानः सहस्रो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)”—इति निगमः ।

(१२) सूनुः* । ‘षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’—‘सुवः कित् (उ० ३, ३४)’—इति नु-प्रत्ययः । सूयते मात्वा । “अग्निं सूनुं सनभ्रुतं सहस्रो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नपात् । नञ्-पूर्वात् पतेर्णन्तात् ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-इन्द्रयोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णि-लोपः । ‘न भ्रातृपात् (६, ३, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति इ तेन पततीत्युक्तम् । “एहि वां विसुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)’—इति ङः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिङ्ङि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)”—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । ‘वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)’; इत्य-स्मादञ्-प्रत्ययः (३, १, १ ३४) । तथाच भोजराजीये ‘वियो जक्’—इति श्रुत्यादितम् । बवद्योरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृष्यं पितेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—‘वीज्यते वेति वा वीजं वाजिसौकिकः’—इति । ‘वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया’—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

* निब० २, २५. ५, २५. ११, १० ।

† निब० ८, ५ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वा-
भिवृद्धये भवति एव मपत्यमपि पित्राणामभिवृद्धिहेतुरिति बीज-
मित्युच्यते । “यस्यां बीजं मनुष्या इवपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७,
२)”—इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशपत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^(१) । नरः^(२) । धवाः^(३) । जन्तवः^(४) । विशः^(५) ।
क्षितयः^(६) । कृष्टयः^(७) । चर्षणयः^(८) । नहुषः^(९) । हरयः^(१०) ।
मर्याः^(११) । मर्त्याः^(१२) । मर्ताः^(१३) । व्राताः^(१४) । तुर्वशाः^(१५) ।
द्रुह्यवः^(१६) । आयवः^(१७) । यदवः^(१८) । अनवः^(१९) ।
पूरवः^(२०) । जगतः^(२१) । तस्युषः^(२२) । पञ्चजनाः^(२३) ।
विवस्वन्तः^(२४) । पृतनाः^(२५) । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यना-
मानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि सीवन्ति (निर० ३, ७)’—इति
भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—‘मत्वेत्यादिना मनेः सीवेस्य द्विधातुजत्वं
प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीवन्ति
सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः ।
मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसार्थां मत्वर्थीयः,

(१), (२) “नराः । धवाः । नरः” ग । “नराः । नरः” C. D. F.

(९) “नहुषाः” ग. iid ।

(१७) “अयवः” ग ।

* “इति मनुष्याः नाम्” ग ।

† निर० १, ६ ।

प्रश्नसं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः ।
 तथा च श्रुतिः—‘स पितृन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यान्सृजत’—
 इति । नित्यपक्षेऽप्यसति सृष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
 नुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोर्जातावञ्ज्यतौ पुक् च (४, १, १६१)’
 —इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं
 जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव
 इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात्
 क्युत्पादयति ; अञ्ज्यत्-प्रत्ययसन्निधोगेन पुर्गिति स्मरणान्तरं विनापि
 प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—‘समिद्धो अथ मनुषो दुरोषे
 (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)’—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
 श्रीनिवासः—‘मनेर्मनुः * * * मनेरुषि मनुषीति । यत् ।
 सा चास्त्रा मनुष्यगीः’—इति । “स्यार्हा वसु^१मनुष्या देदीमहि (ऋ०
 सं० २, ६, ३०, ४)”—‘दैव्याः शमितार आरभध्व सुत मनुष्याः
 (ऐ० ब्रा० २, १, ६)”—इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । ‘णीञ् प्रापणे (भू० ७०)’; ‘नयतेर्ङिश्च (उ० २,
 ८३)’—इति षट्-प्रत्ययः ; जम् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
 त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यदा ‘नृती गात्र-
 विक्षेपे (दि० प०)’; बाहुल्यकाटुम् ङिश्च । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं
 कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
 “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)”—“त्वां
 वृचेस्विञ्च सत्यंति नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

* नि० ४, १ ।

(३) धवाः* । ‘धुञ् कम्पने (खा० उ०)’, ‘धुञ् वा (क्रा० उ०) । पचाद्यच् । धूनयति * * * । धुनेति स्वावयवाम् धवः; जम् धवाः । यदा; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यदा; ‘धावु गतिशुद्धोः (भू० उ०)’; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १ ३४) षषोदरादित्वात् (६, ३, १० ८) ह्रस्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः । “को वां शयुचा विधेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)”-इति निगमः ॥

(४) जन्तवः† । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)’, ‘कमिमज्ज-निगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)’-इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । “इरञ्जन्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २ ८, ४)”-इति निगमः ॥

(५) विशः‡ । ‘विश प्रवेशने (तु० प०)’; क्विप् । विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यदा; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभू-राजादेः श्रिता इत्यर्थः । “विश्वो राजान् मुप तस्यु र्द्विग्यम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)”-इति निगमः ॥

(६) क्षितयः§ । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’; ‘क्लिप्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १ ७४)’-इति क्षिच् । क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, १ १, ५)”-इति निगमः ॥

* निघ० १, १५ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ प० ८ । निघ० १०, ८ ।

§ प० १, १ ।

(७) कृष्टयः* । 'कृष विलेखने (भृ० प०)'; भावे ऋः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफास्य वक्तव्याः (४,४,१२ ऋ०)'—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मनव्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा० ३,४,५,१)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृतम् (म० भा० भी० प० २६ अ० ५ श्लो०)'—इति । यदा; ऋद्धोऽपि कृषिर्विपूर्वस्वार्थे वर्तते । कर्मणि ऋः । विविधं कृष्टो विचित्रपरिकल्पयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षार्यां विद्वद्वेदस्त्वं कृष्ट-सामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मर्थीयः । तथाच भाष्यम्—'विद्वद्वेदो वा (ऋ० सं० सा० भा० ३,४,५,१)'—इति । 'कृषन्ति प्राक्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः । 'कर्षन्ति वञ्चीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "मिचः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३,४,५,१)"—सद्यस्त्रिद्यः ऋषा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८,८,२६,२)"—इति च निगमौ ॥

(८) कर्षणयः† । चरतेर्धातोः (भृ० प०) 'अर्चिष्टृधन्यश्च-वितृभ्योऽग्निः (उ० २,८५)'—इति ब्रह्मवचनादग्नि-प्रत्यये घुगागमस्य चरणवन्तः चरणशीलाः । यदा; 'कृषेरादेश्च सः (उ० २,८७)'—इति अग्नि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वञ्चीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यदा; कर्षणयः साधितारो द्रष्टारः

* निच० १०, २६; २१ ।

† निच० ५, २४; १९, २१ ।

सर्वेषां पदाथानाम् । यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विश्व-
णिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३,
३ ३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दखामिना व्याख्या-
तम् । "प्र चर्षणिभ्यः घृतनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २ ८, १)"—
"महाऽऽह्वे नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति
च निगमौ ॥

(८) नञ्जः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेहसिः (उ०
२, १० ८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, जस्, नञ्जः । नञ्जन्ते
कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नञ्जन्ति वा नहनीयम् । "सचा सनेम
नञ्जः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ यातं नञ्जुष्यरि
(ऋ० सं० ५, ८, २ ५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा 'अन-
हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रस-
न्नाणस्य नञ्जस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः† । 'हञ् हरणे' भूवादिः, 'ह प्रसङ्गकरणे' जुहो-
त्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान्, प्रसङ्गीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम्—'अहं प्रजासाक्रुशतीर्हरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्याः । 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०);

* कौमुद्यान् 'अहिभ्यामुषन् (उ० ४, ७२)', 'परः कुषन् (७४)', 'पुनषि-
कलिभ्यउषप् (७५)' एवं दृश्यन्ते ।

† पु० १, १५ ।

‡ निघ० १, १५, ४, २ ।

अन्नमादयश्च (उ० ४, १०८)—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । सियन्ते मर्याः । ‘कन्दसि निष्टर्क्य-देवद्वयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३, १, १२३)’—इत्यादिना यत्प्रत्य-यान्तं निपातितम् । “को नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)” —“मर्यायेव कन्या शशुचै त (ऋ० सं० ३, २, १३, ५)” —“मर्यन्न घोषा कृणुते सधस्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, ९)” —इति निगमाः । यदा ; ‘मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)’ ; इति सृष्टिरावामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)—इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् ‘वस्वमर्त्त * * * यविष्टेभ्यश्चन्दसि’—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्त्यैश्चमृतेः ष्टावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)” —इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)” —“तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)” —इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ ; ‘तातव्रातलात-सुपित्त’—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन ह्यप्रत्यये आङागमो निपा-त्यते । वृणन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रप्रियन्ते वा यज्ञादौ । यदा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तदन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यदा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् । ‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते’—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । ‘अथो

अत्राद् भूतानि जायन्ते जाताम्यजेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)”—इति,
 ‘अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, २)”—इति च श्रुतेः मनु-
 स्याष्टामस्यन्निवन्तम् । “पञ्च ज्ञाता अपत्यवः (ऋ० सं० ६, ८,
 ३, २)”—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः* । ‘तुर्वी हिंसायाम् (भृ० प०) । ‘कलेरत्रच्’
 —इति बाहुल्यकात् अत्रच्-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूत्रम् ।
 हिंसन्ति प्राणिनः, हिंसन्ते व्याधादिभिर्वा । यद्वा ; ‘द्वर स्वरण-
 हिंसणयोः (दि० अ०)’, अस्मात् क्षिपि द्वर ; अत्रोतेः पचाद्यच् ;
 तूर्ध्वमश्रुवते षषोदरादिनात् (३, २, १० ८) पूर्वपदस्य इत्स्वत्वं वका-
 रस्योपजनः । त्वस्त्वर्ध्वमश्रुते । ‘प्राप्यम्’—इति बाधवः । यद्वा ; तूर्ध्वः
 काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य इत्स्वत्वम् । ‘क्व कान्तै
 (अदा० प०)”—इत्यस्मात् ‘वशिरण्योरुपसञ्ज्ञानम् (३, २, ५ ८ का०)’
 —इत्यपि । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः
 सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः । “तुर्वशैश्चमवमहि (ऋ० सं० ५, ७, ३ ३,
 ५)”—इति निगमः ॥

(१६) द्रुञ्जकः । ‘द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०) ; औणादिकः
 क्षिपु ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति ‘हृन्दसि परेषावामपि
 (३, १, ८ का०)”—इति क्यप्, ‘क्याच्छन्दसि (३, २, १ ७०)”—इत्यु-
 प्रस्थयः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । “अद्रुिं चक्रु र्भृगुको
 द्रुञ्जवश्च (ऋ० सं० ५, २, २ ५, १)”—इति निगमः ॥

(१७) आयवः† । ‘इण् गतौ (अदा० प०) ; ‘हृन्दशीण (उ०

* ५० १६ । † निघ० ८, १. १०, ४१. ११, ४८ ।

१,२)”—इत्युष्-प्रत्ययः । गच्छन्ति यामात् यामिम्, गमनञ्चौसाः ।
 “बाहुभ्याम्प्रिमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)”—“आयोर्ह
 स्काश्च उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७, ५, ३, ३, ६)”—इति च निगमौ ।
 ‘अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । ‘यसु उपरमे (भू० प०)’; ‘यमेर्दुक्’—इति
 श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्थादीनाम् (६, ४, ३७)’—
 इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-
 प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “यो अस्ति चाद्वः पशुः (ऋ० सं० ५, ७,
 १६, २)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘यदुषु भवो यादो
 चदुरिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अगवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’; ‘अणश्च (उ०
 १, ८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-
 ष्यन्वः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात्
 अगन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्कलप्राणनाः ।
 तथाचोपनिषदि—‘तस्य च आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे
 ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदन्वत्स्य
 (?)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—
 इति । “अगवस्तो रथमन्वाय तलेन् (ऋ० सं० ४, १, २९, ४)”—
 इति च । अत्र ‘अगवः षडभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्त्तसुः
 सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, २०, ४)’—इति श्रुतिः ।
 तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तस्य सोम-
 पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० २, २, ५.)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा

अपैवावीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)”—इति च ॥

(२०) पूरवः* । ‘पूरी आप्यायने (दि० आ०)’ । ‘भृन्तृञ्चि-
चरित्सरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्याः कामानां ‘रूपूभ्यां कुः’—इति श्रीभोजदेवः । पूताः शुद्धाः
द्वानार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (च० सं० १, ४,
२ ५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः† । ‘गञ्चु गतौ (भृ० प०)’ । ‘वर्त्तमाने षष्ठद्दृह-
न्महज्जगच्छत्वच्च (उ० २, ७८.)’—इति क्षिप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञि लोपश्च निपात्यते । गच्छति यामात्
यामान्तरम् । “यदेशामयं जगता मिरज्यमि (च० सं० ८, २, ६,
२)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्थुषः‡ । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भृ० प०)’ । ‘कन्दसि लुङ्-
खङ्खलिटः (३, ४, ६)’ । ‘कासुः (३, २, १०७)’ । ‘वस्त्रेकाजाद्घसाम्
(७, २, ६७)’—इति इडागमः । ‘आतो लोपः (६, ४, ६४)’ ।
‘खलिटि धातोः (६, १, ८)’—इति द्वित्वम् । ‘अर्षूवाः खयः (७, ४,
६१)’—इति यकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)’—इति
तकारः । तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १,
८५) । ‘वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १२१)’ । ‘आसिवसिघसीनाश्च
(८, २, ६०)’—इति षत्वम् । तिष्ठन्ति खस्मिन् धर्मे । “चरन्तं परि

* निघ० ७, ११ ।

† प० ११; १४ । निघ० ५, २, ७, १३, ८, १३, १२, १६ ।

‡ निघ० १२, १६ ।

तस्युषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-
भाष्यकृदुक्तः ‘तस्युषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः’—इति ॥

(१३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—‘तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । “तदद्य वाचः प्रथमं मंषीय०—० जुषध्वम् (ऋ०
सं० ८, १, १३, ४)” । तदद्यवाचः परमं मंषीय ‘येनासुरानभिभवेम
देवाः’ । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेष्व इति वापि वासुरिति
प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तदन्नः । सोर्देवानसृजत तत्सुरा-
णां सुरत्वमेषोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ।
‘ऊर्जाद् उत यज्ञियासः’ । अन्नादाश्च यज्ञियासोर्गित्यन्ननामोर्जाय-
तीति सतः पक्षं सु प्रवृत्तमिति वा ॥ ‘पञ्चजना मम हेतुं जुष-
ध्वम्’ । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसौत्येके, चत्वारो वर्णाः
निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषादनेो
भवति निषल्लमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । “यत्पाञ्चजन्यया विष्वा
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)” । पञ्चजनीनया विष्वा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या
स्त्रिङ्गुचययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)—इति । अस्य स्कन्द-
स्वामी—‘पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति
सन्देहस्य मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र
यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न
मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमता-
न्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदस्मानुष्यपदार्थं वर्तते इति वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं

* निरु० ३, ७, ८, ४, १३ ।

† ‘पञ्च पृक्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा’—इति निरुक्तपञ्चक-पाठः ।

उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देव-
ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामेसुरेषु, पिशा-
चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाचः । सौचीकस्याये
विशेषां देवानां संवादो षेदजपस्यायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि
वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुक्तं स्वरसौष्टवार्थसदनत्वदेवताविभिष्टं
मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे
देवाः! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जादः! उत अपि यज्ञियासः
यज्ञस्य सन्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन षड्विंशनुष्याः ।
यमव्यवस्थपतीष्टौ निषादानां यज्ञसन्पादित्वमस्ति, षूद्रस्याप्योदन-
सत्वे; 'आयुरसीति षूद्राय प्रयच्छति, तप्ते प्रयच्छामीति षूद्रः
प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी केयच
दास्यादेर्यापारादप्येवं यज्ञसन्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गभूता
देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसन्पादिनः । अत उच्यते—'मम होचं
जुषध्वम्' । होह-कर्म जुषध्वम् सन्पादयतेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—
यदेकीयमतं यज्ञोपमन्यवस्य तद्भयमप्याचार्यस्येति । तथा च
मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजतयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः
सर्वेऽपि होतुः सञ्ज्ञेन व्यापारेण सेवध्वमिति सम्प्रत्यवासाधारणं
मनुष्यभाचनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विज्ञा' ।
प्रमाथस्वार्थम् । यत् ब्रह्मा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवस्य
विशेषेति पञ्चभिरपि मनुष्यजतैरित्यर्थः—इत्यादि । षड्भेति निर्वा-
च्यम् षुक्तेति निर्वाचनम् । सञ्ज्ञेति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरि-
त्याह—'सिङ्गत्रययोगेप्यवशिष्टा'—इति । ननु षडादौन्यव्यवशिष्टानि ?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् ।
 अपिच या शृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा शृक्तेति तदन्यत्र
 एकपदनिहङ्गव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं
 चास्माकमचानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । ‘पृषी संपर्के (६० प०)’ ।
 ‘कनिन् युट्षि (७० १, १ ५ ४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधि-
 कविध्यर्थत्वात् कनिनि वाङ्मलात् षकारस्याकारो नकार उपज-
 नस्य । भोजराजस्तु—‘दृषित्तराजिषसिपिप्रतिहिविभ्यः कन्’—
 इत्याह, तदा ‘पिचि विस्तारे (८० प०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो
 विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या । जायन्ते वनाः । पचायच् (३, १, १ ३ ४) ।
 ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति चौरस्वामी ॥

(२ ४) विवस्वन्तः* । ‘वस निवासे (४० प०)’ इत्यस्मात् ‘अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७ ५)’—इति विष्, दृग्निघण्टात् भावे भवति ।
 विविधं वसन् विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत्
 किञ्चित् विवचनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदान्तः, अन्यत्र
 मनुष्यविभेदे यजमाने द्वितौचाक्षरमुदान्तम्’—इति माधवः । “आ-
 विभैव सूक्तरूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३ २, ३)” —“शिवो दूतो
 विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २ २, ३)” —इति च निगमौ । अत्र विव-
 स्वान् यजमानः—इति माधवभाष्यम् । ‘महो जावा विवस्वतोव
 नात्र (ऋ० सं० ७, ६, २ ३, १)’—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२ ५) पृतनाः† । ‘पृङ् व्यायामे (तु० आ०)’ । “त्वयाध्वेण
 पृतना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १ ५, १)” —इति निगमः ॥

* निघ० ७, ११ । † निघ० ८, २४ ।

मनव्याणां बह्वन्तं, ततो बह्ववचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि ।
‘मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा मराः । स्युः पुमांसः पञ्च-
जनाः पुरुषाः पूरुषा विश्वः (अम० को० २, ६, ९)’—इत्यादिषु च
बह्ववचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^(१) । चवाना^(२) । अभीशु^(३) । अप्रवाना^(४) ।
विनङ्गसौ^(५) । गभस्ती^(६) । करसौ^(७) । बाहू^(८) ।
भुरिजौ^(९) । क्षिपस्ती^(१०) । शक्वरी^(११) । भरिचे^(१२) । इति
द्वादश बाहुनामानि* ॥ ४ ॥

(१) आयती । ‘यती प्रयत्ने (भू० आ०)’, गतिकर्मा वा (निघ०
२, १४)—‘इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४३०)’—इतीन्-प्रत्ययः ।
आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम् । बाहोर्द्वित्वात्
सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(२) चवाना । ‘च्युङ् गतौ (भू० आ०)’ । ‘सम्यानच् स्तुवः
(७० २, ८३)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्तेरानच्
प्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३९)’—इत्यादिना द्विवचनस्वाकारः ।
गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) “क्षिपन्ती”—इत्यपि ङीकासम्मतम् ।

* “इति बाह्वीः” न ।

† बह्ववचनान्ततायतीपदं परं सर्वत्रैवान्त्वन्तीत्वेवार्थस्वाकार साधकः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nataka, 3 fasci.....	Rs. 1 14
Srauta Sūtra, As'valayana, 11 fasci.....	6 14
Lātyāyana, 9 fasci.....	5 10
Sankara Vijaya, 3 fasci.....	1 14
Dasa-rūpa, 3 fasci.....	1 14
Kaushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.....	1 4
Sānkhyā-sāra, 1 fasci.....	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.....	3 12
Taittiriya Brāhmana, 24 fasci.....	15 0
Taittiriya Saṁhitā, 31 fasci.....	19 6
Taittiriya Aranyaka, 11 fasci.....	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.....	1 14
As'valayana Grihya Sūtra, 4 fasci.....	2 3
Mimāṁsā Darśana, 14 fasci.....	8 12
Tāṇḍya Brāhmana, 19 fasci.....	11 14
Gopatha Brāhmana, 2 fasci.....	1 10
Atharvana Upanishads, 5 fasci.....	3 2
Agni Purāna, 14 fasci.....	8 12
Sāma Veda Saṁhitā, 37 fasci.....	23 12
Gopāla Tāpanī, 1 fasci.....	0 10
Nrisiṅha Tāpanī, 3 fasci.....	1 14
Chaturvarga Chintāmani, 36 fasci.....	22 8
Gobhiliya Grihya Sūtra, 10 fasci.....	6 4
Piṅgala Chhandah Sūtra, 3 fasci.....	1 14
Taittiriya Prātisākhya, 3 fasci.....	1 14
Prithirāj Rāsu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2 8
Rājatarangini,	4 0
Mahābhārata, vols. III. and IV.,	40 0
Purāna Sangraha,	1 0
Pāli Grammar, 2 fasci.....	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.....	3 2
Chhāndogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1 4
Sāṅkhya Aphorisms, English, 2 fasci.....	1 4
Sāhitya Darpana, English, 4 fasci.....	2 8
Brahma Sūtra, English,	1 0
Kātantra, 6 fasci.....	6 0
Kāmandakiya Nitisāra, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhāmati, 8 fasci.....	5 0
Aphorisms of Sandilya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purāna, 6 fasci.....	3 12
Kathā Sarit Sāgara, English Translation, 6 Fasci.....	6 0
Prakrit Lakṣhanam, fasci. 1.,	1 8

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25	0
Risâlah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1	4
Fihrist Tûsi, 4 fasci.	3	0
Nukhbat-ul-Fikr,	0	10
Futûh-ul-Shâm, Wâqidi, 9 fasci.	6	10
Futûh-ul-Shâm, Azâdi, 4 fasci.	2	8
Maghâzi of Wâqidi, 5 fasci.	3	2
Isâbah, 28 fasci., with supplement,	20	14
Târikh-i-Fîrûz Shâhi, 7 fasci.	4	6
Târikh-i-Bâihâqi, complete in 9 fasci.	5	10
Muntakhab-ut-Tawârikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9	6
Wis o Râmin, 5 fasci.	2	3
Iqbâlnâmah-i-Jahângiri, complete in 3 fasci.	1	14
'Alungnâmah, 13 fasci., with index,	8	2
Pâdshahnâmah, 19 fasci., with index,	11	14
Muntakhab-ul-Lubâb, by Khâfi Khân, 19 fasci., with index,	12	12
Ain-i-Akbari, Persian text, 4to., 22 fasci.	27	8
Ain-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12	4
Farhang-i-Kashidi, 14 fasci., complete,	17	8
Nizâmî's Khiradnâmah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2	0
Akbarnâmah, 17 fasci. with Index,	20	0
Maâsir-i-Alangiri, by Muhammad Sâqi, complete, 6 fasci., with index,	3	12
Haft Asmân, history of the Persian Magi,	1	4
Tabaqat-i-Nâçiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10	0
Tabaqat-i-Nâçiri, Persian text, 5 fasci.	3	2
History of the Caliphs, (English Translation,) 5 fasci.	5	0

MISCELLANEOUS.

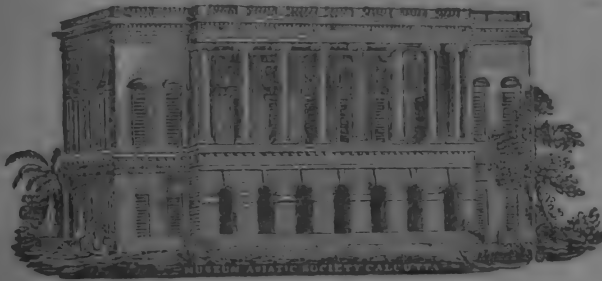
Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVIII, 1864-79, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Rs. 10	0
Do. Do. Index,	5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0
Tibetan Dictionary,	10	0
— Grammar,	8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14	0
Islâhât-i-Sâtiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
Jawâmi' ul-'ilm ir-riyâzi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
Aberigines of India, by B. H. Hodgson,	3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2	0
Han Koong Tsow, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1	8
'Inâyah, a Commentary on the Hidâyah, Vols. II. IV.,	16	0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Kőrös,	1	0
Khazânat-ul-'ilm,	4	0
Sharâyat-ul-Islâm,	4	0
Ans-ul-Musharrihin,	3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	2	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,	6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 460.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

(३) अभीष्ट* । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ प्र०) । अभ्यञ्जवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीज्ञाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाणा । 'आञ्जु व्याप्तौ (स्त्रा० प०)'; 'ताच्छील्यवयो-
वचनशक्तिषु षानश् (३,२,११६)', अथ सार्वधातुकत्वात् ऋः,
'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्द्ध-
स्वत्वं षषोदरादित्वात् (६,३,१०६) । आप्नतः कर्माणि । यदा ; अप्र
इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३ प्र०); तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ
(५,२,१२२ वा०)'—इति वनिपि विभक्तौ राकारः पूर्ववत्, सकार-
लोपश्चान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व् । नकारान्तो वेति सन्देहः ।
निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गुसौ । षाञ्जनाम । विनम्य पश्यतोऽस्मादिकमिति
माधवः । षषोदरादित्वात् (६,३,१०६) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक; 'पस
अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४), सम्प्रसार-
णञ्च । "अर्धसौ जोषमभरदिनङ्गुसः (च्छ० सं० ७,२,२७३)"—
इति निगमः ॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ प्र०) । पुरुषाः
अदन्त्याभ्या मन्त्रादीन् । 'ग्रहेर्गभस्ती बाह्व्, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां
पुरुषः'—इति माधवः । "अर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्वो; (च्छ०
सं० ७,५,२२,५)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, ५ ।

† पृ० १, ४, प० ५ ।

(७) करस्त्री* । करासीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यानः (१६७७) । तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्ठी वेष्टने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । 'कर्मणां प्रन्नातारौ (निघ० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । 'सुप्रकरस्त्रमूतये (च० सं० ६, २, २, ५)'—इति निगमः ॥

(८) बाह्या । 'बाह्य लोडने (भू० आ०)' । 'अर्जिदृशिकस्य-मिपसिबाधा मृजिपशितुकधुक्दीर्घकारस्य (उ० १, २६)'—इत्यु-प्रत्ययो होऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या मिति वा । "स्रज्जातद्वस्त्रं स्वविरस्य बाह्य (च० सं० ४, ७, ३१, ३)" —इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हञ् हरणे (भू० उ०)', 'डु भञ् धारण-पोषणयोः (जु० उ०)'; 'भञ् उच (उ० २, ७१)'—इति इजि-प्रत्ययः । हरतो विभ्रतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । "तमद्भन् भुरिजौ धिया (च० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्त्री । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवित-सेक्षिः (? †)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् । तदा अतरि ङीपि 'आष्ठीगद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, २, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्षः । क्षिपतः पदार्थान्

* निघ० ६, १७ ।

† निघ० २, ८ ।

‡ कौमुद्याम् 'वसेक्षिः (उ० ४, १७५)'—इत्येवं छत्रम् 'नी तसेः (उ० ४, १७०)'—इति चापरम् ।

इतस्येतस्य कर्मसु । यदा; चिपे: 'इक्षिगन्दिजीविप्राणिभ्यः
त्रिदात्रिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽ
न्नादेशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनाभिर्षेयः ॥

(११) ब्रह्मरी* । 'ब्रह्म ब्रह्मौ (स्वा० प०)'; 'त्वामदिपद्यर्त्तिपू-
ब्रकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च
(४, १, ७)'—इति ङीमौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । ब्रह्मतुः कर्माणि
कर्तुम् । "अङ्गुख्यः ब्रह्मरयो दिग्भ्य मे युञ्जे कल्पन्ताम् (थ०
वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरिचे । विभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अग्निचा-
दिभ्य इचोचौ (उ० ४, १६८)'—इति इच-प्रत्ययः । भरिवदर्थः ।
"अंशुं दुहन्ति इक्षिनेो भरिचैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)"—इति
निगमः ॥

इति द्वादश बाहुलानामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः^(१) । अख्यः^(२) । त्रिशः^(३) । क्षिपः^(४) । शर्याः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अथयैः^(८) । विपः^(९) । कक्ष्याः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।
सनाभयः^(१५) । योक्ताणि^(१६) । योजनानि^(१७) । धुरः^(१८) ।

* प० ११ । निब० १, ८ ।

(१) इतोऽनकारं "विधाः"—इत्यधिकं न पृच्छके ।

(२) "ह्रस्वः" च ।

(८) "अथयैः"—इत्यपि ङीमा-सम्मतम् । "अथयैः" न. C. D. F. ।

(१२) इतोऽनकारं "दिक्षितः"—इति न. iid ।

शाखाः^(१६) । अभीश्वः^(१७) । दीधितयः^(१८) । गर्भस्तयः^(१९) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अणुः† । 'जत्रादयश्च (उ० ४, १००)'—इति ह-प्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः ;
निपातनाञ्च-लोपः, तच्चादित्वादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति । यद्वा ;
अण-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् ह-प्रत्यये पूर्वपद-च-लोपः
गमेष्टिलोपश्च । अणे गच्छन्ति ताः । "तमी^१ हिवन्त्यणुवः (च० सं०
६, ७, १७, २)"—इति निगमः । अङ्गुलीनां बङ्गत्वात् सर्वत्र बङ्ग-
वचनान्ता ॥

(२) अण्वरः‡ । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अणश्च (उ०
१, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'वेतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति
ङीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्या-
भिरिति वा । यद्वा ; अण्वरः हस्तपरिमाणापेक्षयात्पपरिमाणाः ।
"तमीमण्वीः समर्य^२ आ (च० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः ॥

(३) त्रिशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' । 'किप् वचि (३, २,
१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः किपि
रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु । "तमी^१ हिवन्ति
धीतयो दश त्रिशः (च० सं० २, २, १३, ५)"—इति निगमः ।
'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

(१९) नाख्येतत् पदम् म. O. D. F पृष्ठकेषु । टीकाकृता तु एतच्छेव खाने केचिच्च
"सुचस्यः"—इत्, केचुवित् "ससुतः"—इति च दृष्टम् ।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" म ।

† पु० १, ११ ।

‡ निघ० १, २१ ।

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औष्णादिकः क्षिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेषु कर्मसु निक्षिपन्त्यास्त्रज्जुलीयकादीन् इति वा । "मजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(५) श्र्याः* । 'श्रु द्विषायाम् (क्र्या० घ्वा० प०) । 'अग्न्यादेराह-
तिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । प्रवृणोति पापात् । "आ यः श्र-
याभिस्तुविनुष्णो अस्तु (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) रश्मनाः† । रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३ ४ ४) ।
'युच् बहलम् (उ० २, ७४)"—इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते
आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अग्नेरश्म च'—इति श्रीभोजदेवः ।
अनुवृते कर्माणि । "रश्मनाभिर्दृश्वभिर्भूधौताम् (ऋ० सं० ७, ५,
३२, ६)"—"अच्छा बर्हीरश्मनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)"
—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः‡ । 'धी (दि० आ०)-धातोः 'क्लिच्क्नौ च सञ्ज्ञायाम्
(३, ३, १७४)"—इति क्लिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्या-
गापाजहाति (६, ४, ६६)"—इतीत्वम् । धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः
कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अत्रान्तर्णीतच्छर्त्तौ दधातिः ।
"स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

(८) अथर्थः । 'अत घातत्यगमने (भू० प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)"—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोराथरादेशः ;

* प० ५, २ । निघ० ४, ४. १०, २२ ।

† निघ० २, १४ ।

‡ निघ० २, २४. १०, ४१. ११, ११ ।

‘छादिकारादग्निः (४, १, ४ पूवा०)’—इति ङीप्; जस् । ‘उवर्बुध-
मथर्यो ह न दन्तम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ३)’—इत्यत्र ‘अथर्यो न स्त्रियः
इव’—इति माधवः । अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

“अथर्यवः”—इति पाठो बज्रषु दृष्टः । तद्वाङ्मनामकरणं
स्पष्टम् । निगमदर्शनास्त्रिर्षेयः ॥

(८) विपः* । ‘विप प्रेरणे (सु० प०)’, क्षिपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः
कार्येषु । “विपो न द्युषा नियुवे जगानाम् (ऋ० सं० ६, १, ३ ५,
३)”—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्याः† । “दग्नावग्निभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—
इत्यत्र ‘कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निघ० ३, ८)’—इति भाष्यम् ।
कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यगुणानफलेन फलेन वा कर्माणि । ‘ख्यातेः कक्ष्य-
शब्दनिर्वचनम्’—इति स्कन्दस्वामी । ‘गाहते क्यः इति नामकरणः
ख्यातेर्वा (निघ० २, २)’—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-
यन्वः—‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको
निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्यः—
इति । अथमभिप्रायः—प्रायेण ‘वृत्तुवदिह्निकमिकषिभ्यः सः (उ०
३, ५ ८)’—इति ख्यातेर्वाङ्मनात् स-प्रत्यये वाङ्मनाकादेव दिर्वचने
इत्यादिशेषे इत्यन्ते ‘कुहोसुः (७, ४, ६ २)’ न भवति वाङ्मनाकादेव,
‘अभ्यासे चर्ष (८, ४, ५ ४)’—इति चर्षम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यका-
राकारयोर्लोपः, ‘खरि च (८, ४, ५ ५)’—इति चर्षम्, ‘आदेशप्रत्यययोः

* सु० १, ११. प० २, १५ ।

† निघ० १, १. २, ८. ६, १८ ।

(८, ३, ५८)”—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाश्र्णं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्र्णते पुरुषेण । कस्यो वाङ्मत्त्वम् । ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’—इत्यर्थे ‘अरीरावयवाच्च (४, ३, ५५)’—इति यत्-प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कले भवा इति वक्तुं ब्रह्मते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्र्णो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुल-यस्यदन्तः प्रकाश्र्णाः किन्तु प्रकाश्र्णयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथासाधारस्थिते अरणी अग्निना प्रकाश्र्णे तत्र भवोऽग्निः प्रकाश्र्णको भवति तदत् । यदा; कक्ष्या रज्जुः तदन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-ब्रह्मेनोच्यन्ते । “परि^१ स्वजध्वं दग्धं कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)” — “दग्धावनिभ्यो दग्धकक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)” —इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११ पृ०) । अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा । “सुनात् सनीळा अवनी^१ रवाताः (ऋ० सं० १, ५, २, ५)” — “दग्धावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)” —इति च निगमौ ॥

(१२) हरितः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१२ पृ०) । हरन्त्याभिः पदार्थान् “एतं त्वं हरितो दग्धं (ऋ० सं० ६, ८, २८, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) खसारः‡ । ख-ब्रह्मे उपपदे ‘असु सेपणे (दि० प०)’— इत्यस्मात् ‘सावसे ऋन् (उ० २, ८८)’—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्थते

* प० १, १ ।

† पृ० १, १ ।

‡ निघ० ११, ११ ।

क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु चेत्यया वा । यदा ; ख-ब्रह्मे उपपदे
 'षट्ख विभारणे (भ्रू० प०)'—इत्यस्माद् बाडलकाद् बाडलकात्
 टि-लोपश्च । खं खं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, खस्मिन् खस्मिन्
 हस्ते वीदन्तीति वा । यदा ; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, हकहस-
 प्रभवत्वात् खसार उच्यन्ते 'न षट्खखादिभः (४, १, १०)'—इति
 स्त्रीप्रत्ययनिघेधः । "दुवखन्ति खसारो अर्हयाणम् (ख० सं० १, ५,
 १, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः*, सनाभयः । अनयो— —मर्थोऽनुबन्धेयः ।
 जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४,
 १२६)'—इति बाडलकादिष्-प्रत्ययः । 'अलिगलिपलिघसिजम्यणि-
 पणिय इण्'—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति
 अदम्याभिरन्नादीनि वा । जनेरेव वा बाडलकात्कारख मकारः,
 जाताः ख-कारणात् । "खं खानावधि जामयः (ख० सं० ६, ८,
 १६, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः† । 'णह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहो भस्य (उ०
 ४, १२९)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्नादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति
 नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेन्वस्मात्
 सहज्जस्य स-भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः
 मूलमासामिति वा । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ख० सं० ७,
 ३, २५, ४)"—इति निगमः ॥

* पु० १, १२ ।

† निघ० ४, ११ ।

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि । 'युजिर् योगे (इ० उ०)' । 'दाक्षीण्ययुजस्तुदसि (३, २, १८२)'—इति इन्-प्रत्ययः पूर्वच । 'युष् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । युञ्चन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् मपुंसकलिङ्गता । "दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः† । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १९) कर्त्तरि क्विपि (३, २, १७७), राक्षोपः (६, ४, १२) इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति म्रग्युपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाज्जलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्थं सुवर्णादि धारयति । "दश धुरो दश युक्ता वहङ्गः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः‡ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विहृते 'अश्रोतेर्भित्'—इति औभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । ख-शब्दाधिकरणे उपपदे श्रुतेः 'अधिकरणे श्रुतेः (३, २, १५)'—इति अच्-प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे श्रुते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यात्रकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तच्च श्रयनम् । खग्न्याः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्षदीर्घत्वे खन्न इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा । शक्तो-तेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारस्य ।

* निघ० २, ९ । † निघ० २, ९ । ‡ निघ० २, ९ । § निघ० १, ४, ९, २२ ।

अनुवन्ति हि तां अङ्गुल्यः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं वा ।
 यदा ; 'ब्राह्म व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यच् (२, १, २३४) । ब्राह्मन्ति
 व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यदा ; 'ब्रीह् स्वप्ने (अदा० आ०) ; अस्मात्
 'वृद्धावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो बाहुल्यकात् ह्रस्वावयवेऽपि भवति ।
 श्वेतेऽवतिष्ठन्ते आसु मखादयः इति ब्राह्मः । 'श्वते रिच वा'—
 इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिष्ठतः, इकारादेशस्य विकल्पित-
 त्वात् पक्षे ब्राह्मनिष्यन्त्या— — ब्राह्मस्त्रानीयत्वाद्वा ब्राह्म इत्यन्ते
 तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करब्राह्मः स्युः (२, ६, ८२)'—इति ।
 'हस्ताभ्यां दक्षब्राह्मभ्याम् (अ० सं० ८, ७, २५, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) अभीश्रवः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (३४ पृ०) । अश्रु-
 अनुवते कर्माणि, अभीश्रते वा कर्माणि कर्तुम् । "इद्वाभीश्रुभ्यो
 अर्धता जरैभ्युः (अ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(२१) दीधितयः† । व्याख्याता रश्मिनामसु (३५ पृ०) । अश्रु-
 रीयकादिधारणाद् दीधित्यन्ते । दीधित्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा
 इधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति क्रन्दः । "अग्निं नरो दीधितिभिररुष्योः
 (अ० सं० ५, १, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तयः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३५ पृ०) । गृह्णन्ति
 पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । "दीधित्यन्ते मधो रंजुषु
 गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः ॥

"सुहृत्वाः"—इति केचित् ।

एतस्य स्थाने “वसुतः”—इति च केचित् पठन्ति । तास्य
व्याख्याता नदीनामसु (१ ३८८ पृ०) । संसरन्ति सह नश्यन्ति कर्माणि
प्रति सङ्गता वा । स्वष्ट-निगमदर्शनाभिर्षयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गलिनामानि ॥ ५ ॥

वृश्मि^(१) । उश्रमसि^(२) । वेति^(३) । वेनति^(४) । वेसति^(५) ।
वाञ्छति^(६) । वष्टि^(७) । वनोति^(८) । जुघते^(९) । हर्यति^(१०) ।
आचके^(११) । उशिक्ष^(१२) । मन्यते^(१३) । छन्त्सत्^(१४) ।
चाकनत्^(१५) । चकमानः^(१६) । कनति^(१७) । कानिषद्^(१८) ।
इत्यष्टादश कान्तिकर्माणिः* ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निह० ३, ८)’=इच्छार्था धातवः—

(१) वृश्मि । ‘वश्न कान्तौ’ अदादिः परस्मैपदी । लडुत्तमैक-
वचनम् । “तदुहं वृश्मि पत्रमान सोम (ऋ० सं० ७, ४, ६, ४)”—इति
निगमः ॥

(१) इतोऽनकारम् “वसवेति”—इत्यधिकं न. G. D. F पुरुकेषु ।

(५) “विसति” च । “वेनति” च । डीकाकृतापि पाठान्तरतया लीकृतम् ।

(७) ‘वेष्टि’ च ।

(१०) इतोऽनकारम् “हर्यति”—इत्यधिकम् च पुरुके ।

(१२) “आचके” च । न. G. D. F पुरुकेषु नास्येवेदम् पदम् ।

(१४) “छन्त्सत्” C. D. F ।

* “इति कान्तिकर्माणः” न ।

† निह० १९, ५ ।

(२) उष्मसि* । वशेर्लङ्गुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सर्वधातुकम-
पित् (१,२,४)'—इति छिद्वद्भावात् 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—
इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७,१,४६)'—इति इकारः ।
“ता वां वास्तेन्युष्मसि गमध्वै (ऋ० सं० २,२,२४,६)”—इति
निगमः ॥

(३) वेति† । 'वी गतिप्रजनकान्यन्नखादनेषु' अदादिः परस्मै-
पदी । “वेषि होच सुत पोचं यजचा (ऋ० सं० १,५,२४,४)”—
इति निगमः ॥

(४) वेनति‡ । नैरुक्तो धातुः । “पुराणाः अनु वेनति (ऋ०
सं० ८,७,२३,१)”—“नासत्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,
२)”—इति च निगमौ ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुक्तो धातुः । 'वेसति'—इति पाठा-
न्तरम् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६) वाञ्छति । 'वाञ्छि इच्छायां' भौवादिकः (प०) । “विश्र
स्त्रा सुर्वी वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८,८,३१,१)”—इति निगमः ॥

(७) वष्टि§ । वशेः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “समर्थो गा
अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १,३,१,३)”—इति निगमः ॥

* निघ० १, १८, २, ७, ३, ५, ५, १८, ६, १३, ८, २८, १२, ३;—४३ ।

† निघ० १, ७, २, ६;—८;—१४, ४, १;—१८, ८, ४२;—४३, १०, १,
१२, ४६ ।

‡ प० १४, ३, १४;—१५;—१७, ५, ४, १०, ३८, १२, २८ । निघ० १,
७, १०, ३८ ।

§ प० ५, ११, १ ।

(८) वनोति । 'वन् धावने' तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्वाङ्म-
नामच कान्यर्थः । एव मन्यचापि । "स्याहं यद्रेक्ण परमं वनोषि
तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(९) जुषते* । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अच
कान्तिकर्मा । "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वात् (ऋ० सं० १,
५, २५, ५)"—इति निगमः । 'जुषते ह्यर्थति इति पाठात् जोषः
कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) ह्यर्थे† । 'ह्यर्थ गतिकान्योः' भूवादिः परस्मैपदी ।
'ता जुषाणे ह्यर्थति आतवेदाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)"—इति
निगमः ॥

(११) आचके । 'चक ढप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी ; लडुत्तमपुरु-
षैकवचनम् । "अनाम्योज आ चके (ऋ० सं० ३, ४, ८, ५)"—इत्यच
'कमेर्षिटि उत्तमे इटि मलोपश्चान्दसः'—इति भानुदत्तः । "त्वा
मवस्युराचके (ऋ० सं० १, २, १८, ४)"—इति निगमः । "यस्ते
अत्रुत्वमाचके (ऋ० सं० ६, ३, ४२, ५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु (७, १, ४१)' । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उञ्चिक्‍। वष्टेः 'वश्चः कित् (उ० २, ६८)"—इति चिक्-
प्रत्ययः, कित्वात् सम्प्रसारणम् । "उञ्चिक् पावको अरतिः सुमेधाः
(ऋ० सं० ७, ८, २८, १)"—इति निगमः ॥

* निघ० ६, १९, १९, ४९ ।

† प० १४ । निघ० ९, १०. ७, १०. १९, १५ ।

‡ प० २, १५ । निघ० ६, १० ।

(१३) मन्यते* । 'मन ज्ञाने' दिवाहिरात्मनेपदी । "आध्रसिध्म
मन्त्रमानसुरसिध्मत् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)" — "यदि मन्येतोपमुष्म-
मित्योदनैः (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) क्वन्सत्† । 'क्वदि संवरणे' पुरादिः । पञ्चमसकारः, तिप्,
'खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'सिन्धुज्जलं खेटि (३, १, ३४)', 'इतस्य
खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । 'वृष्ट्वा क्वन्द्भवति ह्येतः (ऋ०
सं० १, ४, १८, ४)' — इत्यत्र 'मन्यते क्वन्सत् चाकनत् इति कान्ति-
कर्मसु पाठात्, 'तद्विन्ने क्वन्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)' —
इति प्रयोगदर्शनाच्च क्वदिः कान्त्यर्थः' — इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
'दूरेचताय क्वन्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)' — इति, "अच्छान्तसु
पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)" — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत्‡ । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिसु (भृ० प०) ; घञ्-
लुगन्तः । 'जुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यात्ययेन पञ्चमसकारः,
'खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतस्य खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' ।
'अच्छोदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, २)" — "अे निः अचिड
चाकनत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१६) चकनामः । 'चक लप्ता' भूवाहिरात्मनेपदी । 'ताश्ची-
स्यवद्योवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु
दुग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, १, ७, १)" — इति निगमः ।

* प० ३, १४; — १८ । निघ० ३, २, ३, ८, ४, २५, ६, २५, ८, १३, ८,
२५, ११, २०, ११, ४२ ।

† प० ३, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० ३, ११, ४, १; — २ । निघ० ४, १४; — १५, ४, २४ ।

(१७) कनति* । 'कनी द्वीप्तिकान्तिगतिषु (भ्र० प०)' भ्रूवादिः परस्यैपदी । "भानत् कनति गुदतम् (?)" — "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)" — इति च निगमौ ।

(१८) कानिषता । कनतेर्लेटि परस्यैपदप्रथमपुष्पैकवचने चि-
म्बुल्लं लेटि, इडागमः, उपधाट्टद्धिर्वाञ्छलकात् इकारलोपः पूर्व-
वत् । "अग्ने हृतीद्ये सर्वने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)"
— इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृश्नः^(५) ।
पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अक्^(९) । द्यु^(१०) । धासिः^(११) ।
इरा^(१२) । इठा^(१३) । इषम्^(१४) । जक्^(१५) । रसः^(१६) ।
स्वधा^(१७) । अर्कः^(१८) । क्षन्न^(१९) । नेमः^(२०) । ससम्^(२१) ।
नमः^(२२) । आयुः^(२३) । स्रन्दता^(२४) । ब्रह्म^(२५) । वधिः^(२६) ।
कीलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्तनामानि ॥ ७ ॥

* पु० चनैव १५ । † पु० चनैव १५ ।

- (१) इवोऽनकारं "पाजः" — इत्यधिकम् ग. C. D. F पृष्केषु ।
(४) "प्रयः" — इत्येतन्नास्ति क-पुष्पकान्तिरिक्तेषु, देवराजनेन तु "अक्" — इत्यनेनाऽऽ-
विकल्पः स्वीकृतः ।
(७) "वयः" नास्त्येतत् च. ङ. च पृष्केषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने "द्युतः" — इति
दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्वाऽऽवसताकारवोक्ताः । ग. C. D. F पृष्के-
षु तु "द्युतम्" इति ।
(९) "सिनम्" ग ।
(११) "सुसत्" ग. "सुत्" C. D. F ।
(१८) नैतद् दृश्यते क-पृष्के ।
(१९) "क्षन्नः" च ।
(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पृष्केषु । † 'इत्यन्नस्य' ग ।

(१) अन्धः*। 'अन्धइत्यक्षनाम । आध्यानीयं भवति (निघ० ५, १)'—इति भाष्यम् । 'आभिसुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेषां प्रीतेः शरीर-स्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् चकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य द्रुस्त्वत्वं नुडागमस्य धातोः । यदा ; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धस्य (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धका-रस्यान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमन्ति । तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽन्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति । 'अनित्यनेनान्धः'—इति चौरस्वामी । अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः । अनित्यत्वं हि प्राणनम् । "आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)"—"इन्द्रेहि मत्यन्धसः (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः† । 'वज गतौ (भृ० प०)' । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । 'अजिप्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तच्च न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्देरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन दृष्टिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता । यदाङ्—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यदा ; गत्यर्था बुद्धयर्थाः ; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दत्र धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, १ । निघ० ५, १, ८, २६, ११, ८ ।

† प० १७ । निघ० १०, २२, ११, १६;—१६ ।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वनाम्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवस्र (ऋ० सं० १, १, ३, ५)”—अन्यत्र “वाजं हवनस्रद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति च निगमौ ॥

(२) पयः* । व्याख्यातं राक्षिनामसु पयदत्यत्र (निह० २, ५) । यदा ; ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते स्रजं । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोक्ष-खेस्र-वर्षभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । ‘जातान्यस्त्रेण वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’—इति श्रुतिः । “पयस्खानम् आगच्छि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यदौ मृतस्र पयसा पिधानः (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातसुदकनामसु (१११४०) । “उपप्रयो-भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयेन इमि सोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“प्रयस्वन्तः प्रति हर्षामधि वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(४) अयः । ‘अय अवणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते स्रजं वर्षमाणं अयो ययः । तद्धर्मान्ताच्छब्दं वा । “सत्यसिञ्ज अवसमाः (?)”—“मत्तं दधासि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, ३३, २)”—“अभिअय च्छब्दन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)”—इति च निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—इत्यादिषु

* प० १२. २, ७ । निष० २, ५ ।

† प० १० । निह० ४, २४. ८, १०. १०, १. ११, ८ ।

निरुक्त-टीकार्था स्कन्दस्वामिना प्रथदत्यन्नामेत्युच्यते । तथाच
 'अचि॑ति अ॒वः (ऋ० सं० १, ३, १०, ४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,
 'अथ इत्यन्नाम'—इति स्पष्टं मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्मूषयथा
 (निर० १०, ३) । अतः 'प्रयः'- 'अवः'- 'अद्भ्योः' उभयोरप्यन्नामत्वं
 स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृ॒क्षः* । 'पृ॒क्षो स॒म्यर्के (ऋ० प०)' । षौणादिके क्षिपि धातोः
 लुगागमः । सम्यर्कं हि तज्ज्ञाद्यभिः । पृ॒क्षति॑र्दानार्थं इति वा
 (अ॒दा० अ०) । "वा॒यो तत्र॑ प्र पृ॒क्षती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—
 इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तत्र क्षिपि बाहुलकात्-लोपः । दी॒षते
 ह्यन्मर्थि॑भ्यः । "क्षिः पृ॒क्षो अ॒क्षो अ॒क्षरे॑व पि॒प्यतम् (ऋ० सं० १, ३,
 ४, ४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृ॒क्षा अ॒क्षना॑मैतत् पठन्ति ।
 "पृ॒क्षो भर॑क्तं वाम् (ऋ० सं० ४, ४, १२, ३)"—इत्यादिषु बहुवच-
 नान्तस्य सामानाधिकरण्यादर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्—इति ।
 "अ॒ग्निं वि॒क्षा अ॒भि पृ॒क्षः स॒पन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, १)"—"पृ॒क्षो
 व॒हत॑मग्निना (ऋ० सं० १, ४, २, ६)"—इति च निगमौ । "त्वं
 अ॒र्द्धो मा॒रुत॑ पृ॒क्ष र्द्वि॒षे (ऋ० सं० १, ५, १८, १)"—इत्यादौ तु
 षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पि॒तुः† । 'पा र॒क्षणे (अ॒दा० प०)' । 'कमि॑मनि॒जनि॑भाया-
 गापा॒दिभ्यश्च (ऋ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः ।
 रक्षित्वं ह्यन्म । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।

* प० १७ ।

† निघ० ५, २ । निर० ८, १४ ।

“पितुं नु सोपम् (ख० सं० २, ५, ६, ९)”—“प्रमन्दिने पितुमर्द-
चेन वषः (ख० सं० १, ७, १२, १)”—इति विगमौ ॥

(७) वयः* । ‘वी गतिप्रजनकान्धप्रगन्धादनेषु (अदा० प०)’ ।
असुन् । गत्यादिर्षर्वाऽप्यर्थोऽचानुगुणः कारकभेदेन । ‘वय मतेऱ
(भू० आ०)”—इत्याद्यादसुन् वा । “इष्टदस्त्रे वय इष्टेऱ दधाति (ख०
सं० २, १, १०, २)”—“परिं वृंसमोमनं वं वयोगातव (ख० सं०
५, ५, १६, ४)”—इति च विगमौ ॥

केचिदस्य आने “सुतः”†—इति पठन्ति । तच्च ‘वृष्णं प्राणिस्रवणे
(अदा० आ०)’ । ‘ततमातसातसुत’—इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, वृष्णो
ब्रह्मत्वञ्च विपात्यते । सुथते वृष्णा । “आदित्याज्जायते वृष्टिं वृष्टे-
रञ्चं ततः प्रजाः”—इति हि आृतिः (मनुः ३, ७६) । अदा; ‘सु वु
वतौ (भू० प०)”—इत्येतद्-विषयं निपातनम् । विगमोऽप्येषां च ॥

(८) सिनम्‡ । ‘विष्णुं वन्धने (सा० आ० ७०)’ । ‘इष्णुं-
द्वौकुन्धविम्बो गक् (ख० ३, २)’ । ‘सिनाति भृतानि’—इति भाष्यम् ।
‘सिनाति वध्नाति जुधा विगम्यन्ति भृतानि धारयति’—इति, स्कन्द-
खामी । सीयते अनेनेति वा । अन्नेन हि भृत्यादयो वध्मन्ते ।
“येन आसिगं भरयः सखिस्थः (ख० सं० ३, ४, ८, १)”—इति
निगमः ॥

(९) अवः‡ । ‘अव रक्षणगतिप्रौतिरूप्यवगमप्रवेत्तवत्साम्बसाम-

* निघ० ६, ४ ।

† निघ० ५, १८;—१२ ।

‡ प० ४, २ । निघ० ५, ५ ।

§ निघ० १०, २२ ।

र्थाचनक्रियेष्वादीप्यवाप्यासिङ्गनदिंसादानभागवृद्धिषु (भू० प०) ।
असुन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः । “अवत् ब्रह्मण्यसा-
गमत् (?)”—“अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं०
१, ५, २५, ४)”—इति निगमौ ॥

(१०) तु । ‘टु चु ब्रह्मे (अदा० प०)’—‘क्षि निवासगत्योः (तु०
प०)’ । ‘खनिश्टभ्यां ङिष (उ० १, ३२)’—इति विधीयमानो ङित्-
कु-प्रत्ययो बाहुल्यकादाभ्यामपि भवति । जूयते ब्रह्मते खोदभिः
सूयते देवतात्वादन्नम् सूक्तादिभिः गुणवन्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन
वा । “त्वं वाजस्य जुमतो रायदग्निषे (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)”—“आ
ढ न इन्द्र जुमन्ताम् (ऋ० सं० १, ५, ३०, १)”—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । ‘सुचिश्टविकुषिभ्यः क्तिः (उ० ३, १५१)’—
इतिर्बाहुल्यकात् धाञोऽपि भवति, बाहुल्यकादेव ईत्वं न भवति ।
दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदत्सुर मा तनयाय
धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)”—अत्र ‘धासिरन्नगाम, इह तु पयस
आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४० प्र०) ॥

(१३) इका* । ईद्यते दीयते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा इकां सुवीरा
मा यजामहे (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) इवर्मा । ‘इषु इष्वायाम् (तु० प०)’ । औणादिकः क्तिप् ।

* पु० १, १ ।

† निघ० ६, २१. १०, २१. १५, १४;—२८ ।

इक्षत इति । यदा; 'इषु गतौ (दि० प०)' क्विप् । वेदे प्राचुर्येष
दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । "इषं खोदभ्य आभर (ऋ० सं० ३,
८, २२, १)" — "अग्निना यज्वरीरिषः (ऋ० सं० १, १, ५, १)" —
इति च निगमौ ॥

(१५) जर्क्* । 'जर्गित्यञनाम । जर्जयतीति सतः, पकं सुप्र-
वृक्तमिति वा (निद० ३, ८)'—इति भाष्यम् । 'जर्जयति' प्रबलति
प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पकमिति वा'
पकाशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्त-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते
रुगागमे चोर्गिति भवति । 'सुप्रवृक्तमिति वा' शब्दे र-शब्दलोपे कृते,
संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि इकि जन्ते च कृते जर्गिति भवति ।
सुष्ट्विदं हि तद्भवति मृदुत्वात्—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । * * * ।
'जर्जयते प्राण्यते जीयतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः । अथ 'जर्ज'
बलप्राणनयोः (सु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप् । "यंसि तमनमूर्जं
न विश्वध चरधै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः† । व्याख्यातमुदकनामसु । "महे यत् पिच ईं रसः
दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्नधा‡ । स्न-शब्दे उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्नेभ्यो दीयते
स्नस्मिन् धीयते वा, स्नेन धनेन धीयते वा । "विस्ना हि म्नाया

* निद० ३, ८, २०, —४२. ११, २६ ।

† पु० १, ११ । निद० ११, २५ ।

‡ पु० १, ११ ।

द्रास्ति । “सुधेन चिद्धिमदायावहो वसु (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)”—
इति निगमः ॥

(२२) गमः । ‘षसु प्रकृते (भू० प०)’ । असुन् । उपनतं
जातमाचंभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्म्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्,
नमन्यनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । “प्र वो
महे महि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १, ५, १, २)” — “एना वो अग्निं
नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)” — इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । “पाहि सद्मिद् विचायुः
(ऋ० सं० १, २, २२, ३)” — इति निगमः ॥

(२४) स्रुता† । व्याख्यातसुदकनामसु (५ ३४०) । सुधु नयन्ति
कुप्रयुक्तान् अर्थते वा तदर्थाभिः । यदा ; शोभना नरः सुनरः ‘अन्येषा
मपि वृक्षते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः, स्रुषु तायते विसीर्यते
पुष्टेन, ‘अन्येषामपि वृक्षते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः । वा
टाप् । “पुष्णीये जरते स्रुतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)” —
“अग्निना स्रुतावती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२५) वृद्ध‡ । ‘दृहि दृहि दृद्धौ (भू० प०)’ । ‘दृहेर्मलोपस्य
(उ० ४, १ ४१)’ — इति मनिन् । परिवृद्धं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा
भुज्यमानमप्यनुपचीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृद्धं सर्वस्य जगतो
भरणात्, वर्द्धन्नेनेन भूतानीति वा ‘जातान्यस्त्रेण वर्द्धन्ने (तै० उ०

* पु० २, १ ।

† पु० १, ८ ।

‡ प० १० । निब० १, ८, १२, २५ ।

२,२)”—इति मुतिः । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, ५)”—इति च निगमः ॥

(२६) वर्षः । ‘वर्ष दीप्तौ (भू० आ०)’ । असुन् । दीप्तिकरं द्यम् ब्ररीरादेः । “तमा संखज वर्षसा (ऋ० सं० १, २, १२, ३)” —“सं माग्ने वर्षसा खज (ऋ० सं० १, २, १२, ४)” —“आयुषा खज वर्षसा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” —इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । ‘कल गतौ (प०)’ चौरादिकः, ‘कील बन्धने (भू० प०)’, ‘कील खण्डने (?)’ । कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिगवदर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कीला जाठराग्नेर्जाला, तां लाति ‘कर्षण्य (३, २, १)’ । “कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ० सं० ८, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(२८) यज्ञः* । व्याख्यातमुदकनामसु(११७४०) । यज्ञो यज्ञे दीप्यथात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्षखदर्थः । “यज्ञो न पक्षं मधुगोष्वन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)” —“तुविद्युत् यज्ञस्तता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)” —इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥ ७ ॥

आवयति^(१) । भवति^(२) । बभस्ति^(३) । वेति^(४) । वेवेष्टि^(५) ।
अविध्यन्^(६) । बप्सति^(७) । भसयः^(८) । बभ्याम्^(९) । ह्वरति^(१०)
इति दशान्तिकर्माणिः † ॥ ८ ॥

* पु० १, १२ ।

(१०) “ह्वरति” न. C. D. F ।

† “इत्यन्तिकर्माणिः” न ।

(१) आवयति* । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं ह्रन्दसि (२, ४, ७ ३)'—इति प्रपो लुगभावः । यदा; 'वेङ् तन्नुसन्ताने (उ०)' भूवादिः; अनेकार्थत्वात् धातूनामचात्तिकर्मत्वम् । एवमन्ये-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । “आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)”—इति निगमः ॥

(२) भर्वति† । 'भर्वं हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदी । “पृथून्यग्निं रनु याति भर्वेन (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)”—“तेन सुभर्वे अतवत् सहस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)”—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡ । 'भस भर्त्सनदीप्तोः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । “इरी इवान्भामि बभस्ता (ऋ० सं० १, २, २ ६, २)”—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि§ । 'विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः ङुः (२, ४, ७ ५)' । “स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेवेष्टि- (?)”—“यदा ता अतिथयः परिवेष्टि (?)”—“मदतः परिवेष्टारः (?)”—इति च निगमाः । प्रयोजकव्या-
पारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति॥ । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी । “वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः (ऋ० सं० २, २, २ ३, ४)”—इति निगमः ॥

(६) अविद्यन्¶ । अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन षट्; षट्: सदा ।

* प० १४ । निब० १, १४. १०, २०. ११, १८ ।

† निब० ८, २२ ।

‡ निब० ५, १२; १२. ८, २१ ।

§ पु० १, ६ ।

॥ पु० २, ६ ।

¶ पु० चर्चैव १ ।

“ह्रस्वविध्यस्रतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २३, २)” — इति निगमः ।
 अथ च ‘अविध्यस्रत्तिकर्षा भक्षयस्रित्यर्थः’ — इति स्कन्दस्वामी ।
 तस्माद्विष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वसति* । भक्षेः प्रथमपुरुषे वज्रवचने ‘घसिभक्षो ह्रस्वि च (६, ४, १००)’ — इत्युपधालोपे रूपम् । “द्विर्द्विर्वानि वसति (ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)” — इति निगमः ॥

(८) भसयः† । भक्षेर्लटि थसि ‘बज्रलं छन्दसि (२, ४, ७६)’ — इति श्रपः स्रुर्न भवति । “न देवा भसयस्रुन (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)” — इति निगमः ॥

(९) वक्षाम्‍। भक्षेर्लटि तसस्वामि स्त्रौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचना-
 न्तत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न, ‘घसिभक्षो ह्रस्वि च (६, ४, १००)’ — इत्युपधालोपः । ‘धि च (८, २, २५)’ — इत्यादि-
 सूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमाचलोप इति पक्षे ‘स्रलोपस्रलि (८, १, २६)’ — इति सलोपः, भस्त्वज्जत्वे ।
 वक्षामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । * * * । “वक्षां ते
 हरीधाना (?)” — इति निगमः ॥

(१०) ङरति । ‘ङ्र कौटिल्यै’ भूवादिः परस्मैपदौ । “अपा-
 र्भतिष्ठद्भ्रुणङ्गर्त्तमः (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — “उपङ्गरे यदु-
 परा अर्धन्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)” — इति निगमौ ॥

इति दशान्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

* पु० अथैव २ ।

† पु० अथैव २ ।

‡ पु० अथैव २ ।

श्रोजः^(१) । वाजः^(२) पाजः^(२) । शवः^(३) । तरः^(४) ।
 तवः^(५) । त्वष्टः^(६) । शर्वः^(७) । बाधः^(८) । वृष्णम्^(९) । तर्वि-
 षी^(१०) । शुष्मम्^(११) । शुष्णम्^(१२) । शूषम्^(१३) । दक्षः^(१४) ।
 वीक्षु^(१५) । श्वौत्रम्^(१६) । सहः^(१७) । यहः^(१८) । बधः^(१९) ।
 बर्गः^(२०) । वृजनम्^(२१) । वृक्^(२२) । मज्जमा^(२३) । पौस्थानि^(२४) ।
 धर्षसिः^(२५) । द्रविणम्^(२६) । स्यन्द्रासः^(२७) । शम्बरम्^(२८) ।
 इत्यष्टाविंशतिर्वक्ष्यन्नामानि* ॥ ६ ॥

(१) श्रोजः। व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३५०) । उज्ज्वलनेन,
 वसवसन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावद्वयेन वा व्रतून् ।
 बर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, बर्द्धते व्यायामादिना । एमावर्थात्तरावपि
 वृक्षार्थेषु बोद्धव्यौ । 'सर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंस्यन्तेऽमेन
 ऋजवो वा । 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः ।
 ओषति दहति शत्रून् । "श्रोजवो जातमृतमन्यएनम् (ऋ० सं० ८,
 ३, ४, ३)"—"वसुनि जाते जनमान् श्रोजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३,
 ३)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः। व्याख्यातमघनामसु (२० ५५०) । गच्छन्त्यनेन

(५) "तवः" ख ।

(६) "त्वष्टः" म. C. D. F ।

(१५) "वीक्षु" C. D. H ।

(२२) "वृक्" म ।

(२५) "धर्षसि" क.-च-पुस्तकयोरन्यत्र ।

* "इति वक्ष्य" म ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० ७ ।

ञ्चून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्याचामादिना यत्नेन ।
इमावर्थावृत्तरचापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेर-
णार्थात्'—इति माधवः । अनेन ञ्चून् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
“परिवाजेषु भूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)”—इति निगमः ॥

पाजः* । 'पा रक्षणे (अदा० प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्
बलेन हिंस्यते सर्वम् । “कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृष्वीम् (ऋ०
सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः । 'समिद्धस्य रुग्ददद्भिः पाजः
(ऋ० सं० ३, ८, १२, २)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—
इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषथः
(ऋ० सं० ३, १, १२, ३)’—इत्यत्र बलनामेतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे
वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)’—इत्यत्र, 'अत्यं न
वाजं ह्वनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)’—इत्यादौ च
ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाज-
पाजशब्दयोर्बभूवोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्व-
ङ्गिरधीयताम् ॥

(३) श्वः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११२४०) । “मा भेम
श्वसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)”—इति निगमः ॥

(४) तरः । 'तृ सवनतरणयोः (भू० प०)'; असुन् । तरत्यनेन
आपदम् । “यावृत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)”—
इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्बधार्थः; असुन् । “अपादमिन्द्र तवसा जघन्य

(ख० सं० ३, २, २, ३)”—“योगेयोगे तवस्तरम् (ख० सं० १, २, २६, २)”—इति च निगमौ ॥

(६) लक्षः । ‘तच्च तनूकरणे (भृ० प०)’; असुन् । तनूक्रियन्ते तेन श्रवः । “स प्र रिक्तो लक्षसा षो दिवस्य (ख० सं० १, ७, १०, ५)”—इति निगमः ॥

(७) शर्द्धः । ‘शर्द्धतिरुत्साहार्थः’—इति स्कन्दस्वामी; असुन् । श्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिशर्द्धो महतोयदर्षणसम् (ख० सं० ४, ३, १५, ६)”—इति निगमः ॥

(८) बाधः* । ‘बाध विलोडने (भृ० आ०)’; ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १६)’—इति घञ् । बाध्यतेऽनेन श्रवः । निगमो ऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम्† । ‘नृम्णं * * * नृन् नतम् (निह० ११, ६)’—इति भाष्यम् । ‘नृन् श्रुभृतान् प्रति नमति; ष्यर्थो वा नमिः, नमयति प्रक्रीकरोति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्रं नृम्णं हि ते श्रवः (ख० सं० १, ५, २६, ३)’—इत्यत्र ष्टकभाष्यम्—‘यस्माच्छ्रुभृतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । “श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ख० सं० ८, १, ६, १)”—“महिश्रवस्तु-विनृम्णम् (ख० सं० १, ३, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) तविषी‡ । तविः सौचो धातुर्वृद्ध्यर्थः । तवेष्टिषन् प्रत्ययः ।

* निह० ६, ११. १०, ६ ।

† प० १० । निह० १०, १०. ११, ६ ।

‡ निह० ६, १५ ।

टिन्नात् ङोप् । “छण्णा रजांसि तविषीं दधानः (च० सं० १, २, ३, ४)” — “युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (च० सं० १, २, १८, २)” — इति निगमौ ॥

(११) शूष्मम्* । ‘शूष्म शोषणे (दि० प०) । ‘अविषिविषि-
शूष्मिभ्यः कित् (उ० १, १४ १)’ — इति मन्-प्रत्ययः । शूष्मत्यनेना-
रिः । ‘शूष्मिः प्रीषणार्थः’ — इति माधवः । प्रियं हि बलम् । ‘शूष्म-
मिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निर० २, २४)’ — इति भाष्यम् ।
‘परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः’ — इति
स्कन्दस्वामी । तच्च शोषयतेर्मनिन् ‘बल्लमन्यवापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः’
— इति लुक् । “शूष्मा इन्द्रमवाता अद्भुतप्लवः (च० सं० १, ४,
१२, ४)” — “यस्य शूष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (च० सं० २, ३, ७,
१)” — इति निगमौ ॥

(१२) शूष्णम्† ।

(१३) शूष्मम्‡ । ‘शूष्म शोषणे (दि० प०) । पूषमुषकलुषका-
रुषञ्जैलुषादयः’ — इत्यादिग्रहणात् ‘उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति’ —
इति दृष्टनाथ-वृत्तिः । उषप्रत्ययष्टिलोपस्य निपात्यते शूष्मवदर्थः ।
“इन्द्राय शूष्म मर्षति (च० सं० १, १, १८, ५)” — इति मन्ः सत्त्वभि-
र्षोऽहं शूष्मैः (च० सं० २, २, १३, २)” — इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः§ । ‘दक्ष श्रेष्ठे च (भू० आ०) चकाराद् वृद्धौ ।

* निघ० २, २४. २, २९. १०, १० ।

† निघ० २, २९. ४, २९. ६, २९ ।

‡ प० २, ६ ।

§ निघ० ११९, २. १९, २६ ।

‘दृच गतिहिंसनयोः (सु० घ० प०)’ । ‘दृचतिरुत्साद्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । ब्रुवुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंसन्ते वा ऽनेन ब्रुवः, प्रोत्साहितो वा भवति ब्रुवुविजये । “मिचं ऊवे पूतदक्षम् (ऋ० सं० १, २, ४, २)’—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘दृच इति सकारान्तं बलनाम’ । अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । “जञ्जाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)”—इति निगमः ।

(१५) वीळु । वीलयति संस्तम्भकर्षा । ‘भृष्टश्रीदृचरित्सरित-निधनिमिमस्त्रिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-दस्मादपि भवति । संस्तम्भो दृढो भवति अनेन, संस्तम्भन्ते ऽनेन ब्रुव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) श्यौलम् । ‘शुल् गतौ (भ्रू० आ०) । * * * । अन्तर्णीतश्चर्यो वा । श्यवन्ति श्यावयन्ति ब्रुवूननेन राज्यात् । “प्र श्यौल्लेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)”—इति निगमः ॥

(१७) सहः* । ‘सह मर्गने (भ्रू० आ०), ह्यन्दस्यभिभवार्थः । असुन् । सहत्यनेन ब्रुवन् । “वे सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) सहः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३प०) । प्राप्यते आकृष्यते वानेन ब्रुवुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः‡ । ‘हन हिंसागत्योः (भ्रू० प०) । ‘हनस्य वधः (३, ३, ७६)’—इत्यप् । ह्यन्यतेऽनेन ब्रुवुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, १२ ।

† पु० १, १२ ।

‡ प० ९० ।

(२०) वर्गः । (२१) वृजन* । (२२) वृक् । 'वृजी वर्जने (६०५०)' । घञ् । 'कृपुवृजिमन्निधाञ्भ्यः क्युः (७०२, ७६), 'क्लिप् च (३, २, ७६)' । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । "ज्रयन्ती वृजनं यददीयते (२० सं० १, ४, २, ५)"—प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (२० सं० ४, २, २२, १)"—इति च निगमौ ॥ माधवस्तु—'मधोदान्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः । "वृजनेन वृजिनान्तस्मिपेष (२० सं० २, २, १६, १)"—"त्वं शुष्णं वृजने वृत्त आणौ (२० सं० १, ५, ४, २)"—"ज्रयन्ती वृजनं (२० सं० १, ४, २, ५)" तु वर्त्तते उपद्रवे—इति । तदाश्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मञ्जना । 'टु मञ्जी शुद्धौ (तु०५०) । चोणादिको मनिन् (७०४, १४०) । 'स्रलां स्रञ् स्रञ्चि (८, ४, ५२)', चुलम्, हतीयैकवचनम् । मञ्जयति शत्रून् । "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मञ्जना (२० सं० २, २, १२, ४)"—"स इन्द्राहानि समिधानि मञ्जना (२० सं० १, ४, १८, ५)"—"वि रोदसी मञ्जना बाधते शत्रुः (२० सं० १, ४, १०, ५)"—इति निगमाः । निगमेषु हतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पठितः ॥

(२४) पौस्थानि । 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) सुरादिः । 'अन्नरा इयस्य (७०४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौस्थानि नियुतः सस्यु रिन्द्रम् (२० सं० ४, ७, ८, ३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौस्था (२० सं० १, १, १०, ४)"—"महत्तदस्य पौस्थम् (२० सं० १, ५, ३०, ५)"—इति निगमः ॥

* प० ६, २१ । निघ० ५, १८ ।

† प० १० ।

(१५) धर्षसि । 'धृष् धारणे (भू० ङ०)' । "सानसिवर्षसि-
पर्षसि (ङ० ङ, १० ङ)"—इत्यसि-प्रत्ययानुमागमोऽपि निपात्यते
गुः । भ्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'द्रुद्विभ्यामिनिन्
(ङ० २, ५२)' । "सनो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(१७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिच्चने (भू० आ०)' । 'अम्भ-
रम्भसिस्त्रिभ्रपुंड्रतीप्रभीप्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रज-
प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् असेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन
ब्रह्मन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) ब्रम्बरमां । व्याख्यातमुदकनामसु (१२ ६५०) । संभ्रियते
ऽनेन ब्रह्मः, संवृणोति वा तत्त्वत आपदम् । ब्रमनमुपद्रवाणामुत्कष्टं
च युद्धादौ, ब्रम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताहीनः । 'था च
का च बलछातिरिन्द्रकर्मव तन् (निद० ७, १०)'—इति भाष्यम्
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्वचनामणि ॥ ८ ॥

मघम्^(१) । रेक्णः^(२) । रिक्थम्^(३) । वेदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्वाचम्^(६) । रजम्^(७) । रुयिः^(८) । स्यचम्^(९) । भगः^(१०) ।
मीळहुम्^(११) । गयः^(१२) । युजम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।

* ष० १० । निद० ८, १ ।

† पु० १, १० ।

(११) "मीळम्" क ।

(१२) "गयः । च्चयम् । युजम्"—इति, "तना । च्चयः -इति च न C. D. F ।

वसु^(१५) । रायः^(१६) । राधः^(१७) । भोजनम्^(१८) । तना^(१९) ।
 नृम्णम्^(२०) । बन्धुः^(२१) । मेधा^(२२) । यशः^(२३) । ब्रह्म^(२४) ।
 द्रविणम्^(२५) । अरवः^(२६) । वृषम्^(२७) । वृतम्^(२८) । इत्यष्टा-
 विंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघमा । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) । 'घञर्थे
 क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात्
 क-प्रत्यये षष्ठोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारस्य । दीयतेऽर्थिभ्यः ।
 "तेभिरिन्द्र" चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)—
 "यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी" (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः ‡ । 'रिषिर विरेषने (ऋ० उ०)' । 'रिषे धने षिष
 (उ० ४, १८४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, षित्वात् 'चोः कुषि-
 ष्यतोः (७, ३, ५२)'—इति कुत्वम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिष्यते
 प्रयतः (निघ० ३, २)'—इति भाष्यम् । रिष्यते अवतिष्ठते प्रयतः
 क्षियमाणस्य धनं धनिना सह न क्षियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिषेः
 प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु ।
 "स्याहं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)"—
 "परिवष्यं ह्यरणस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च निगमौ ॥
 (३) रिक्थमृष्टे । रिषेः (ऋ० उ०) 'पाठतुदिवचिरिषिसिषिभ्य-

(१५) इतोऽनकारं "वसुः"—इत्यधिकं न ।

(१६) "रायम्"—इति न. iid । "वितम्"—इति च टीकाकृता इहमत्र केपुचित्तु,
 परं न सप्तम्यस्यतम् ।

* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च० । "इति धनस्य" न० ।

† निघ० १, ७, ४, १७, ५, ११ ।

‡ निघ० १, १ । § निघ० १, १ ।

खक् (उ० २, ६) —इति घक् । पूर्ववदर्थः । “न जामथे ताम्बोरि-
क्यमारीक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)” —इति निगमः ॥

(४) वेदः । ‘विदृष्ट खाभे (अदा० प०)’ । असुन् । विदग्ध्येतत्,
सम्भते वाऽनेन धर्मादिः । “हेतारं विश्वेदेसम् (ऋ० सं० १, १,
२२, १)” —इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘वृष् वरणे (स्वा० उ०),’ अस्माद् यङ्लुगन्तात्
असुनि वाऽऽसकादिलोपः । अथ म्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः
‘वित्तं बन्धु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्नानानि
मरीचोयद्यदुत्तरम् (२, १ ३ ६)” —इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरि-
वस्यकर्थ (ऋ० सं० १, ४, २ ५, ५)” —“अंहोराजन् वरिवः पूरवे कः
(ऋ० सं० १, ५, ५, २)” —इति निगमौ ॥

(६) आचम्* । आशुऽश्च उपपदे ‘अत सातत्यगमने (भृ० प०)’
—इत्यस्मात् ‘आदित्यश्चिदसि’ —इति क्तप्रत्ययः ; पृषोदरादिन्वेन
आशुऽश्चस्य लुप्तस्यते ; यणादेश-सवर्णदीर्घा । आशु अतति आशु
मच्छति ; चञ्चलं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रत्नम् । ‘रसु क्रीडायाम् (भृ० आ०),’ ‘रमेस्व च (उ० ३,
१२)” —इति न-प्रत्ययस्तकारस्नानादेशः । रमणीयं हि तत् ।
‘रमतेऽस्मिन्’ —इति खीरस्वामी । ‘वित्ते रमस्व वञ्च मन्यमानः’
—इति श्रुतिः । “धा रत्नं महि स्यूरं वृहन्ताम् (ऋ० सं० ४, ६,
८, ५)” —“हेतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)” —इति
निगमौ ॥

* प० २, १०. ४, २ । निव० ५, २ ।

† निव० ०, १५ ।

(८) रचिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२२४०) । गन्धते प्राप्यते पुष्टेन गच्छत्यनेन दन्तिं भोगसाधनत्वाद्, यत्रो वाऽऽदत्ते, दीयते ऽर्थिभ्य इति वा । “अग्निना रचिमन्वत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)”—इति निगमः ॥

(९) चक्षमा । व्याख्यातमुदकनामसु (११४४०) । पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तदति स्थिरं भवति, यद्भ्रते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि ऋद्वदर्थः । क्षतात् पापात् चायते । चक्ष-ऋदात् चायतेश्च षष्ठोदरादित्वात् चक्षम् । धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते । “न हि ते चक्षं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, १, १, १)”—“सुचक्षामो रिशार्दसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः† । ‘भज सेवायाम् (भृ० ष०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्थां चः प्रायेण (३, ३, ११८)’, ‘चजोः कुचिष्यतोः (७, ३, ५२)’ । भव्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना तदान् । भगञ्ज्यः पुंसिज्जोधनवचनः । “त्रिहासोदभ्यो मातिधम्भर्गो नः (ऋ० सं० १, ३, ३, ३)”—“यद्वित—स्योभगः (?)”—इति निगमौ ॥

(११) मीळ्हुम्‡ । ‘मिह सेचने (भृ० ष०)’ । * * * । ङत्व-चर्ल-द्युत्व-ढलोप-दीर्घाः, क्ङकार-भावश्च । सिच्यतेऽर्थिभ्योदाह-भिः । ‘सहस्रमीळ्हुष्टमग्निवागमा? इत्यत्र भृङ्भास्करमिन्मभाष्येऽपि

* पु० १, १२ ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० ४, ६ । निब० १, ०, ३, १०, ६, २१, ८, २१, १२, १२ ।

§ पु० १० ।

‘मीळु इति धननाम’—इति वृक्षते । ततो निष्कृत्य उकारान्त-
निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-
द्वयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । “रुद्रस्य ये मीळुषः सन्ति पुत्राः
(ऋ० सं० ५, १, ७, ३)” —“तां आ रुद्रस्य मीळुषः (ऋ० सं० ५,
४, २८, ५)” —इत्यादौ निर्वाहत्वात् “मीळुम्”—इति पठित-
व्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु “मीळः” इति सकरान्तमपि *
* । तेषां मीळस्यमिति निर्वाहः । उभयेषामपि “मृहस्य
मीळहे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)” —इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः ।
वज्रभ्यस्तु निर्वाहः ॥

(१२) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४४०) । इहापि
तदर्थः । गीयते ल्यथते हेतुभिः । “अपञ्चदाशुवगयम् (ऋ० सं०
१, ५, २१, २)” —इति निगमः ॥

(१३) युष्मत् । ‘युष्मत्सन्निष्’—इत्यादिना ‘युत दौप्तौ (भू०
आ०)’—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारस्यान्तादेशो निपात्यते । तेन
तदान् । दौप्यते युष्मत् । ‘यु अभिगमने (अदा० प०)’—इति
लौरस्वामी । अत्र धातोर्मगगमो निपात्यते । “युष्मत् संहस्यत-
मम् (ऋ० सं० १, १, २८, ३)” —“युष्मा वाचेभिरागतम् (?)”
—इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रिय-
जुष्टमिन्द्रियमिति वा (५, ३, ८३)’—इति च-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं

* पु० १ ।

† प० ४, १ । निच० ५, ४ ।

निपात्यते । इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’, परमैश्वर्ययुक्त
 उच्यते । इन्द्रस्य लिङ्गम् । धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यच्यते । अत्र
 षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ् । यदा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम् ।
 यदा; इन्द्र आत्मा, तत्कालेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम् । इन्द्र-
 जुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः । इन्द्रदत्तं वा;
 इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्तुपदन्तम् । सृष्ट-जुष्ट-दन्तार्थेषु तृतीया
 समर्थात् । “इक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्नाद् इन्द्रियं दधामि (ऐ०
 ब्रा० ८, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) वसुः* । राचिनामसु “वस्वी”—इत्यत्र व्याख्यातम् ।
 वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । * * * । “अर्हं
 भुवं वसुनः पूर्यस्यतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—इति निगमः ॥

(१६) रायः† । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘रातेऽः’ (उ० २,
 ६२) । जस् । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकालेन पूरणेन ।
 “अनामसुः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, २, १, १)”—इति
 निगमः ॥

(१७) राधः‡ । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)’ । असुन् ।
 ‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’—इति स्कन्दस्वामी ।
 राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिंसार्थोऽपि । हिनस्ति दारि-
 द्र्यम् । “राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)”—“राधस्यैवो
 विदददसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)”—इति निगमौ ॥

* पु० १, ७ ।

† निघ० २, २, ४, ७ ।

‡ निघ० ४, ४, ११, २४ ।

(१८) भोजनम्* । 'भुज पासनाभवहारयोः (इ०प०)' । क्युट्
'कृत्यक्युटो बडलम् (३, ३, ११३)'—इति । यदा; अभिमतार्थे
भवति भुज्यते तद्वदिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पास्यतेऽनेन
वा । "अचूयतामा भंरा भोजनानि (अ०सं० ३, ८, १८, ५)"—
"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मैषीः (अ०सं० १, ७, १८, ३)"—
इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त०प०)' । पचाद्यच् (३, १,
१ ३४) । तनोति विस्तारयति चिर्वर्गसाधनं हि धनम् । इतीथैक-
वचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः । "विक्रयन्ते तना
गिरा (अ०सं० ६, ३, २५, १)"—"आ वो मचू तनाय कम् (अ०
सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्षमा । व्याख्यातं बलनामसु (२१ ७४०) । नमति
प्रक्रीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वस्तु । "इस्ते दधानो नृम्षा विश्वानि
(अ०सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः† । 'बन्ध बन्धने (क्रया०प०)' । "इत्स्वृत्तिहिचय-
षिवसिद्धनिक्लिदिबन्धिमतिभ्यश्च"—इति उ-प्रत्ययः । बभ्रात्यनेन भृत्या-
दीन् । यदा; बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना सुअवसोपजग्मुषः (अ०
सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा‡ । 'मिष्ट मेष्ट सङ्गमे च (भू०उ०)' चकारात्

* निघ० ४, ५ ।

† पु० ८ ।

‡ निघ० ४, १ ।

§ निघ० १, १८ ।

हिंसामेधयोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छ-
तेऽनेन सर्वं तद्धता, चिंखते वा तद्दान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति चैवार्थ-
कारणात्'—इति महाभारतम् । यदा ; मत्तौ धीयते अर्जयितव्यं
रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तच्च मति-शब्द
उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः,
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं
विद्यस्य प्रसाधनम् (अ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यज्ञः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२पृ०) । "उत त्या
भे यज्ञसाप्तेतनायै (अ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्मा† । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२पृ०) । वर्द्धन्तेऽनेन
धर्मादयः, वृद्धकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म वृत्तनासु सद्वा
(अ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बलनामसु (२२१पृ०) । रयि-
वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविणं समस्तै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) अश्वः§ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२०५पृ०) । "अश्वो पृथु-
अश्वो वृष्टत् (अ० सं० १, १, १८, २)"—"वृष्टत्वा अश्वरोवर्द्धणा-
कृतः (अ० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृचम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२पृ०) । आच्छाद-
यति हारिद्रयम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभवात् । गत्यर्थे

* पृ० १, १२ ।

† पृ० ७ ।

‡ पृ० ८ ।

§ पृ० ७ ।

¶ पृ० १, १० ।

रथिवदर्थः । वृद्धौ ब्रह्मवदर्थः । “वृचं पुंस्कुत्साय रन्वीः (ऋ० सं० १, ४, १६, २)”—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना ‘वृचं धननाम’—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि “वित्तम्”—इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृत्तम् । ‘वृङ् सम्भ्रौ (ऋ० प०)’ । ‘दुतनिर्भां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)’—इति सकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ऋ-प्रत्ययः । सम्भ्रज्यते सर्वैः । “वृत्तञ्चयः सङ्गरिर्विष्कारितः (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)”—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अभ्रगा^(१) । उस्त्रा^(२) । उस्त्रिया^(३) । अही^(४) । मही^(५) ।
अदितिः^(६) । इठा^(७) । जगती^(८) । अक्षरी^(९) । इति नव
गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अभ्रगा । ‘अहन्तव्या भवतीत्यघञ्नीति वा (नि० ११, ४३)’—इति भाष्यम् । अघस्त्व दुर्भिक्षादेर्हन्वी वा अहन्तव्या । अघ ब्रह्मे नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अभ्रगादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते । “नहि मे अख्यभ्रगा (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)” —“अद्धि हणं मघ्नेव विश्वदानीं (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)”—इति निगमौ ॥

(१) “अदितिः” उ ।

* इति गवाम् ।

† प० ५, ५ । नि० ११, ४२ ।

(२) उखा* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६पृ०) । वसति
 क्षीरादि हविरस्थाम् । 'उक्षियेति गो-नामोत्खाविषोऽर्था भोगा
 उक्षेति च'—इति (निघ० ४, १८) भाष्यम् । 'उत्खाविषोऽर्था
 भोगास्ते ऊर्द्धं स्वन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति
 स्कन्दस्वामी । "मयोभू वर्तो अभिवातूखाः (ऋ० सं० ८, ८, २७,
 १)"—"उखः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—
 इति च निगमौ ॥

(३) उक्षिया† । उख-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्ये घः । अर्थः
 पूर्ववत् । "अविद्र उक्षिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—
 "समुक्षियाभि वावश्नन् नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च
 निगमौ ॥

(४) अही‡ । अहिशब्दे व्याख्यातो मेघनामसु (६८पृ०) ।
 'हृदिकारात् (४, १, ४ ५वा०)'—इति ङीप् । गम्यतेऽनया क्षीरादि-
 हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति ष्टङ्गादिना मनुष्यान्, न
 हन्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीयः । "इक्षेष्वासे अह्यो नचा-
 रवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) महीॠ, (६) अदितिः॥, (७) इळा । व्याख्यातानि पृथिवी-
 नामसु (१२-१३-१४पृ०) । तच्च द्यतेः क्लिनि, 'द्यतिस्यति (४, ७,

* पु० १, ५ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ पु० २, २० ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १, १ ।

¶ पु० १, १ ।

४०)”—इतीत्वे दितिः ; मञ्-समासः । इत्यदिति-ब्रह्मस्य व्युत्पत्तिः । मञ्जते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा । मञ्जन्तेऽनया देवाः पथ आदीनां हविषां तदायत्नत्वात् । “देवास्य व्याभिर्यजते ददाति च (?)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते । न क्षति, अखण्डनीया वा । ईक्ष्यते क्षयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया । गम्यते तदर्धिभिरिति वा । “महीनां पयोषि (य० वा० सं० ४, ३)”—इति, “अदित् एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिष्वा समिष्वाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)”—“इडे रन्ते ह्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४ ३)”—इति च निगमाः ॥

(८) जगती* । मनस्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८४४०) । ब्रह्म । ‘उगितस्य (४, १, ६)’—इति ङीप् । गम्यते तदर्धिभिः । जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अचाहार्याहरण्योरभेदेन वा जगती । “जागता हि पञ्चवो जगती हि तामनाहरत् (?)”—इति हि ब्राह्मणम् । “जागताः पञ्चवः (शे० ब्रा० ४, १, ३)”—इति च । “समोषधयोरशेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)”—इति निगमः† ॥

(९) ब्रह्मरौ‡ । व्याख्यातं बाहुनामसु (१८११०) । ब्रह्मेति क्षीरादिप्रदानेन तदन्नं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । ब्रह्मरौ-

* पु० ३ ।

† ऋ० सं० २, १, १०, ५. ब्रह्मस्योपरनिगमः ।

‡ पु० ५ ।

शब्दसम्बन्धादभेदेन वा शकरी । “पञ्चषो वै शक्यः पशून्नेवाव-
हन्वते (?)”—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रे॒ळते^(१) । हे॒ळते^(२) । भा॒मते^(३) । हृ॒णी॒यते^(४) । भ्री-
णा॒ति^(५) । भ्रेष॑ति^(६) । दो॒धति^(७) । व॒नु॒ष्यति^(८) । क॒म्प-
ते^(९) । भोज॑तः^(१०) । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥ १२ ॥

(१) रेळते । अयं नैरुक्तो धातुः । “अरेळता रुमषा देवानां
पतेत् (?)”—इति निगमः ॥

(२) हेळते । ‘हेड् अनादरे क्रोधे च’ भृवादिरात्मनेपदी ।
“अहेळमानोररिवां अजास्र (ऋ० सं० १, २, २, ४)”—“अहेळमानो
वरुणेष बोधि (ऋ० सं० १, २, २५, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भामते । ‘भाम क्रोधे’ भृवादिरात्मनेपदी । “द्वेव जुष्टो-
च्यते भामिनो गौः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“स्वयम्भूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(४) हृणीयते । ‘हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च’ कण्वादिः । “पुनः
प्रायश्चिद्दहणीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—“हृणीयमानो अप-
हिमदैयैः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)”—इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति । ‘भ्री भये’ ऋवादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-

(४) “हृणीयते” कान्तिरिक्तेषु सर्वत्रैव ।

* “इति क्रोधस्य” अ ।

भात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृष्णन्तमसुर भ्रीणन्ति
(अ० सं० २, ७, १०, २)” —इति निगमः ॥

(६) भेषति । ‘भेषु बखने’ भूवादिः खरितेत् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्रोधातुः । “इन्द्रो वृषस्य दोधतः (अ०
सं० १, ५, २८, ५)” —इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । ‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निर० ५, २)’ —इत्यथ
स्कन्दस्वामी — ‘वनेतेः कण्डादिप्रभेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन
च वनुभावो द्रष्टव्यः’ —इति । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(९) कम्पते । ‘कपि बखने’ भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(१०) भोजते । ‘भुञ्ज कौटिल्ये’ तुदादिः परस्मैपदी । ‘इन्द्र-
सुभयथा (३, ४, ११७)’ —इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेठ्ठः^(१) । हरः^(२) । घृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । चरः^(७) । तपुषी^(८) । जूणिः^(९) । मन्तुः^(१०) ।
व्यथिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामामि § ॥ १३ ॥

* प० ४, २ । निर० ५, २ ।

† “दीर्घप्रयच्छुमन्ति यो वनुष्यति (अ० सं० ५, ६, १, १)” —इति निगमं गृह्यात् ।

‡ अ० सं० १, ५, १८, २ । द्रष्टव्यः ।

(१) “हृक्कि.” सर्वत्र कान्तिरिच्छेद्यु ।

(७) “वरः” C. D. F ।

§ “इति क्रोधनामामि” न ।

(१) हेळः । हेळतेः भावे असुन् । “देवस्य हेळोऽव यासि
शीष्टाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)” — इति निगमः ॥

(२) हरः* । ‘हञ् हरणे (भू० उ०)’ असुन् । हरति कृत्या-
कृत्यविवेकं, द्वियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः
क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६०५०) । हरत्यनेन
खेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः ।
“आघृणो संसंचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः ।
‘मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)’ — इत्यत्र भाष्ये ‘हृणिरिति
क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते’ — इति स्कन्दस्वामी,
तत् कथमिति विचिन्वम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानौ (भू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते
सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः
पापं किञ्च कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुह्यनपि । क्रुद्धः पुरुषया वाचा
गरः साधूनपि क्षिपेत्” — इति हि महाभारतम् । “मृहसिदसि
त्यजसो वरुता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)” — “किं देवेषु त्यज एनस्य
कर्यं (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)” — इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा ‘भा दौप्तौ (अदा०
प०)’ । ‘अर्निस्तुसुष्ठुधृच्चिभुभायावापदियच्चिनीभ्यो मन् (उ०

* पु० १, १० ।

† ऋ० सं० ८, ४, ९, ४. — ऋ० सं० ८, ८, ११, १. — इमे ऋषौ विचार्ये ।

‡ पु० १, ९ ।

१, १३७)”—इति मन् । दीप्यते तेन तद्वान् । “देवजुष्टोच्यते
भामिने गीः (अ० सं० १, ५, २५, १)”—“खल्वभूर्भामो अभि-
मातिषाहः (अ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(६) एहः । ‘हन द्विसागत्योः (अदा० प०)’ असुन् । ‘नञि
हन एह च (उ० ४, २१८)’—इति नञ्प्रपपदे विधीयमान एहा-
देशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति । “अनेहसंस्ते हरिवो अभिष्टौ
(अ० सं० ८, १, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(७) ङरः । ‘ङृ कौटिल्ये (भू० प०)’ अन्तिकर्मा च । असुन् ।
ङरति कुटिलो भवत्यनेन अन्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी* । * * * ॥

(९) जूर्णिः† । ‘जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा‡’—इति भा-
ष्यम् (नि० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्ही
वा, द्विजस्ति परान् वा । निगमोऽन्वेषणीयः१ ॥

(१०) मन्युः॥ । ‘मन ज्ञाने (तना० आ०)’ । ‘यजिमनि-
शुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)’—इति युच् । बाहुलकादना-
देशाभावः । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यदा ; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच् ।
दीप्यतेऽनेन तद्वान् । “न हि ते च्चं न सहो न मन्युम् (अ० सं०

* नि० ६, १ “तपुषि” ।

† प० १४ ; ४, ३ । नि० ६, ४ ।

‡ मन्त्रिब्रह्मपुस्तके तु ‘जीर्यते वा’ -इत्येतस्य स्थाने ‘दूनेतेर्वा’ -इति दृश्यते ।

१ “द्विजा जूर्णिर्न गच्छति (अ० सं० १, १, १७, १)”—इत्यसौ निगम
इति सूत्रत एव याच्यते ।

॥ प० ५, ४ नि० १०, २९ ।

१, २, १४, २)”—“आ हृणानस्य मन्वर्व (ऋ० सं० १, २, १६, २)”—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । ‘व्यथ भयचलनयोः (भृ० आ०)’ । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इति इन् । विभेत्यस्मात् सञ्जनः, चलति
वानेन स्वधर्मात् । “पतत्रिभिरश्रमैरव्यधिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६,
७)”—“अग्रे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षति (ऋ० सं० ३, ४, २३,
३)”—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वक्तते^(१) । अयते^(२) । लोटते^(३) । लोठते^(४) । स्यन्द-
ते^(५) । कसति^(६) । सर्पति^(७) । स्यमति^(८) । स्रवति^(९) ।
स्रंसति^(१०) । अरवति^(११) । श्रोतति^(१२) । ध्वंसति^(१३) ।
वेनति^(१४) । माष्टि^(१५) । भुरुण्यति^(१६) । शर्वति^(१७) । का-
लयति^(१८) । प्रलयति^(१९) । कण्टति^(२०) । पिस्यति^(२१) ।
विस्यति^(२२) । मिस्यति^(२३) । प्रवते^(२४) । स्रवते^(२५) । चर्व-
ते^(२६) । कर्वते^(२७) । गर्वते^(२८) । नर्वते^(२९) । श्लोदति^(३०) ।
नक्षति^(३१) । सक्षति^(३२) । म्यक्षति^(३३) । सचति^(३४) ।

(१) “स्यन्दति” ग. C. D. F ।

(११) “अरवति” इह नास्ति, परस्मात् (२९) पाठभेदेन इक्षते ग. C. D. F

(२९) “अवते” ग. C. D. F ।

(३२) इतोऽनकारमेव “इयक्षति (४०)” ग. C. D. F ।

(३३) “मियक्षति” ग. C. D. F ।

(३४) इतोऽनकारम् “अचति”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

ऋच्छति^(१५) । तुरीयति^(१६) । चतति^(१७) । अतति^(१८) ।
 गाति^(१९) । इयच्छति^(२०) । सञ्चति^(२१) । त्सरति^(२२) । रंङ्-
 ति^(२३) । यतते^(२४) । भ्रमति^(२५) । भ्रजति^(२६) । रजति^(२७) ।
 लजति^(२८) । श्वियति^(२९) । धमति^(३०) । मिनाति^(३१) ।
 ऋष्यति^(३२) । ऋष्योति^(३३) । स्वरति^(३४) । सिसर्ति^(३५) ।
 विषिष्टि^(३६) । योषिष्टि^(३७) । रिषाति^(३८) । रीयते^(३९) ।
 रेजति^(४०) । दध्यति^(४१) । दृक्षोति^(४२) । युध्यति^(४३) ।

- (१७) "चतति (१७)" खाने "त्सरति (२२)" न. C. D. F ।
 (१९) "गाति (११२)" खाने "पतति (११४)" न. C. D. F ।
 (२०) "इयच्छति" इति नतं पुरस्तात् (१२), इत्यस्य खाने "चतति(१७)" न. D ।
 (२२) नतमिदं पुरस्तात् (२०) न. C. D. F ।
 (२४) नाश्वेवैतत् न. C. D. F ।
 (२६) इतोऽनकारमेव "भ्रमति (३०)" न. C. D. F ।
 (३०) नतमिदं पुरस्तात् (२६) न. D. C. F ।
 (३२) "मिनाति"—इत्यपि ङीष्वाकृत्यस्यतम् । एतस्यैव खाने "चिष्योति"—इति
 न. C. D. E ।
 (३३) "रिष्यति" F ।
 (३४),(३५) इष न ष इष इने न. C. D. F ।
 (३६) "विषिष्टि" ख. न. च. C. D. F । "विषिष्टि" ङ ।
 (३७) "योषिष्टि" ख ।
 (३८) "रिषाति" D. F । इतोऽनकारमिदं "रिष्यति" न. D. F "रिष्यति" C. इत्येव
 "इयच्छि (०७)"—इत्यपि न. C. D. F ।
 (३९) "रीयते" न. C. D. F ।
 (४१) "दध्यति" न. F । इतोऽनकारं "नध्यति"—इत्यधिकम् ।
 (४२) "दृक्षोति" न. C. D. F ।
 (४३) "युध्यते" न. C. D. F ।

धन्वति^(१७) । अरुषति^(१५) । आयति^(१६) । सीर्यते^(१०) ।
 तक्ति^(१८) । दीर्यति^(१९) । ईर्यति^(२०) । फर्यति^(२१) । हन-
 ति^(२२) । अर्दति^(२३) । मर्दति^(२४) । ससृते^(२५) । नसते^(२६) ।
 ह्यति^(२७) । इर्यति^(२८) । ईर्यते^(२९) । ईर्यते^(३०) । ज्वर्यति^(३१) ।
 श्वाषति^(३२) । गन्ति^(३३) । आगमीगन्ति^(३४) । जङ्गन्ति^(३५) ।
 जिन्वति^(३६) । जसति^(३७) । गमति^(३८) । भ्रति^(३९) । भ्राति^(४०) ।
 भ्रयति^(४१) । वहते^(४२) । रुय्यति^(४३) । जेहते^(४४) । षः-

- १५) "अरुषति" षः षः डीकदिस्वसतमपि । "अरुषति" न. C. D. F ।
 (१६) "आयति" न. D. F । "आयति" C. ।
 (१७) "सीर्यते" कतिरिक्त्तवर्षपुष्पकेषु ।
 (१८) "तक्ति" न. C. D. F ।
 (१९) "दीर्यते" न. C. D. F ।
 (२०) "ईर्यति" C. D. F ।
 (२१) "फर्यति" न. C. D. F ।
 (२२) "हनति" न. C. D. F ।
 (२३) "अर्दति" न. C. D. F ।
 (२४) "मर्दति" न. C. D. F ।
 (२५) "ससृते" न. C. D. F ।
 (२६) "नसते" न. C. D. F ।
 (२७) "ह्यति" न. C. D. F ।
 (२८) "इर्यति" न. C. D. F ।
 (२९) "ईर्यते" न. C. D. F ।
 (३०) "ईर्यते" न. C. D. F ।
 (३१) "ज्वर्यति" न. C. D. F ।
 (३२) "श्वषति" न. C. D. F ।
 (३३) "गन्ति" न. C. D. F ।
 (३४) "आगमीगन्ति" न. C. D. F । "आगमीगन्ति"—इत्यपि परस्कारदिशि (११२)
 न. C. D. F ।
 (३५) "जङ्गन्ति" न. C. D. F ।
 (३६) "जिन्वति" न. C. D. F ।
 (३७) "जसति" न. C. D. F ।
 (३८) "गमति" न. C. D. F ।
 (३९) "भ्रति" न. C. D. F ।
 (४०) "भ्राति" न. C. D. F ।
 (४१) "भ्रयति" न. C. D. F ।
 (४२) "वहते" न. C. D. F ।
 (४३) "रुय्यति" न. C. D. F ।
 (४४) "जेहते" न. C. D. F ।
 (४५) "षः" इतोऽङ्कारम् "मिनति (५१)" न. C. D. F ।
 (४६) "भ्रयति" न. C. D. F । इतोऽङ्कारम् "ब्रह्मयति" न. C. D. F ।
 (४७) "अरुषति" न. C. D. F । इतोऽङ्कारम् "ईर्यते" न. C. D. F ।
 (४८) "जेहति" न. C. । इतोऽङ्कारम्—"नदति" । "रति (१२०)" ।
 "दृषति" । "रुषति (१०२)" । "वृषति (१०५)" ।

कति^(९५) । क्षुम्पति^(९६) । सति^(९७) । वति^(९८) । याति^(९९) ।
 इषति^(१००) । द्राति^(१०१) । द्रूळति^(१०२) । एजति^(१०३) ।
 जमति^(१०४) । जवति^(१०५) । वञ्चति^(१०६) । अमिति^(१०७) ।
 पवते^(१०८) । इन्ति^(१०९) । सेधति^(११०) । अगन्^(१११) । अज-
 गन्^(११२) । जिगोति^(११३) । पतति^(११४) । इम्बति^(११५) ।
 द्रमति^(११६) । द्रवति^(११७) । वेति^(११८) । इन्तात्^(११९) ।
 रति^(१२०) । जगायात्^(१२१) । अययुः^(१२२) । इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्तन्ते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना
 प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां

- (९५) “कति” न. D. F । “कञ्कति” C. ।
 (९६) “क्षुम्पति” ख. च ।
 (१००) “आयति” न. G. D. F ।
 (१०१) “पतयति” न. C. D. F ।
 (१०२), (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७).—इमानिच न सन्ति न. C. D. F ।
 (१०८) “इवति” D ।
 (१२१) इतोऽजकारम्—“आजनीगन्ति (८४)” । “जाति (१६)” न. C. D. F ।
 (१२४) जतमिद् पुरस्तात् पाठभेदेन (१६) न. C. D. F ।
 (१२५) “वञ्चति” न. C. D. F ।
 (१२६) “इवति” C. D. F । इतोऽजकारम्—“द्रुष्मति (१०९)” न. C. D. F ।
 (१२९) “इयन्तात्”—इति सर्वेषु, परं टीकायामप्रधान्येन स्वीकृतम् ।
 (१२०) जतमिद् पुरस्तात् (९४) न. C. D. F ।
 (१२२) “अययुः” ख. क. च । “अययुः” न. C. D. F ।
 * “इति गतिकर्माणः” न ।

निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते* । 'वृत्तु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते† । (३) लोटते । (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।
“स्यन्दन्तां कुश्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)”—
इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कस गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । “नमो असु सर्पेभ्यः
(?)”—“अहिर्न जूर्णामतिं सर्पति लघुम् (ऋ० सं० ७, ३,
२०, ४)”—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । “अवस्रवेद्घञ् सो वत-
रम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)”—इति निगमः ॥

(१०) संसते । 'संसु अवसंसने (भू०)' आत्मनेपदी । “जातेन
जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)”—इति निगमः ।
‘ससतिरन्तर्णीतिष्यर्थः’—इति हरदत्तः ॥

(११) अवतिट् । 'अव रचणगत्यादौ (भू० प०)' । “प्रावन् वाष्णीः

* निघ० ८, ८; १०, २२ ।

† निघ० ४, १९; ७, २१; ८, २; ९, १४; ९, २२; ११, १८; १२, ११;
१२, २० ।

‡ निघ० ९, १० ।

§ १० = १ ।

पुरङ्गतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५) — “तं घेद्भिर्घृधावति
(ऋ० सं० ६, ५, २ ६, ४)” — इति निगमौ ॥

(१२) स्रोतति* । ‘स्रुतिर् चरणे (भृ० प०)’ । “स्रोतन्ति ते
वयो स्त्रोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)” — इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्धातुः । “आ प्र द्रव हरिवो मा वि
वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)” — “नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ०
सं० ४, ४, १ ६, २)” — इति निगमौ ॥

(१५) मार्षिः॑ । ‘मृज शृद्धौ’ अदादिः । “मृगो न भीमः
(ऋ० सं० २, २, २४, २)” — “पुरावन्तरिचो मर्जयन्त (ऋ० सं० ५,
४, ६, ३)” — इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति॑ ॥ । ‘भुरण धारणपोषणयोः’ कण्ठादिः । “भुर-
ण्यन्तं जनां अणु (ऋ० सं० १, ४, ८, १)” — “शृचिर्वीं स्तोमो भुर-
णावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)” — इति च निगमौ ॥

(१७) ब्रवति॑ ॥ । ‘ब्रव गतौ’ । ‘शु गतौ’ — इति स्कन्दस्वामी ।
“मा भेम ब्रवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(१८) काखयति** । ‘काख क्षेपे’ चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

* निघ० ५, ११ ।

† निघ० ४, ३ ।

‡ पृ० ६ ।

§ निघ० १, २०; १२, ४२ ।

॥ निघ० १२, २२ ।

¶ प० २, ५ । निघ० २, २; २, ८; ४, १२ ।

** निघ० २, २५ ।

स्वानिवद्वावाद्द्विः । “तं काले कालान्नामते यते (? *)”—
इति निगमः । ‘कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (नि० २, २५)’—इति
शास्त्रः ॥

(१८) पेलयति । ‘पेल पेल बेल गतौ (भू० प०)’ ।
“वयांसि पला गन्धेन पिपीलिकाः प्रजाद (? †)”—
इति निगमः । ‘पिपीलिका पेललेर्गतिकर्मणः (नि० ७, १२)’—
इति शास्त्रः ॥

(१९) कष्टति । ‘कटि गतौ (भू० प०)’ । “चातुधानेभ्यः
कष्टकीकरीम् (घ० वा० ष० ३०, ८)”—इति निगमः । ‘कष्टकः
कन्तपोवा कन्ततेर्वा कष्टतेर्वा क्वाद् गतिकर्मणः इति निष्काम्
(८, ३२) । ‘कष्टति पश्यति परान्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२०) पिष्यति । ‘पिष्य पेद्य गतौ (भू० प०)’ । व्यत्ययेन
पिष्य ॥

(२१) विष्यति ॥ (२२) मिष्यति । ‘विष प्रेरणे’, ‘मधी
परिमाणे’ दिवादिः । मिष्यतीतौकारश्चान्दसः । “इचं इष्येभिर्बि-
सखा इवाद्वात् (च० ष० ४, ८, २०, २)”—इति निगमः । अप
‘विष्यतिर्गतिकर्मसु पद्यते’—इति स्कन्दस्वामी । चम्भाये—विष्यति
मिष्यति इमौ नैरुक्तात् ॥

* अथ० सं० १८, ५२-५४. स्कन्तदयं द्रव्यम् । अ० सं० ७, ८, ४. अथ च ।

† नि० ७, १२ ।

‡ अ० सं० ७, ९, २१, २. विचार्यः । अथ० सं० ७, ५९, ७. इत्यस्य ।

§ नि० ८, ३२ ।

॥ नि० २, २५ ।

(२४) प्रवते* । (२५) स्रवते । (२६) च्यवते । 'च्युङ् च्युङ् प्रुङ् मुङ् च्युङ् क्युङ् गतौ (भू० आ०)' । "अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)" — "त्विष्टः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, २, ५, २)" — इति निगमौ ॥

(२७) कवते† । 'कुङ् गतिञ्जोषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीन-वारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)" — इति निगमः । 'कवतेर्गतिकर्मणः कबन्धमुदकम्' — इति स्कन्दखामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'णु ऋतौ' अदादिः (प०) । 'बङ्गलं ङन्दसि (२, ४, ७३)" — इति ऋषो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)" — इति निगमः ॥

(३०) षोदति । 'कुदिर सम्प्रोषणे' इधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन ऋप् । "षोदन्त आपो रिण्ते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, २३, ६)" — इति निगमः ॥

(३१) नक्षति‡ । 'नक्ष गतौ (भू० प०)' । "अफच्युतोरुण्णुनक्षत् च्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)" — इति निगमः ॥

(३२) सक्षति॑ । 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०) । 'सिप् बङ्गलं खेटि (३, १, ३४)', 'खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)' । नैरुक्तधातुर्वा ।

* निब० ७, १० ।

† निब० ५, २१ ।

‡ प० १८ । निब० ३, २० ; १०, २१ ।

§ प० अथैव १४ ; ३, २८ । निब० ३, २१ ; ५, ८ ; ७, २२ ; ८, २८ ; ९, २२ ; ११, ४८ ।

“सच्छादेव प्र णस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)”—इति निगमः ।

‘सचतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३३) स्यच्छति* । स्य च्चेर्गतिकर्मणो रूपम्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०) । “अच्छिन्नपचाः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” — “अग्निं विश्वा अभि पृच्छः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” —इति निगमौ । सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३५) च्छच्छति । ‘च्छ गतिप्रापणयोः (भू० प०) । ‘पाघाघ्ना (७, ३, ७८)’—इत्यादिसूत्रेण च्छच्छादेशः । वाचा खेनं ब्रव च्छच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्कधातुः ॥

(३७) चतति† । ‘चते याचने’ स्वरितेत् । “दूदादूरमचौचतम् (?)” —इति निगमः । ‘चततिर्गत्यर्थे च’—इति भट्टभास्कर-मिश्रः ॥

(३८) अतति । ‘अत सातत्यगमने’ । “अथमु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)” —इति निगमः ॥

(३९) गाति‡ । ‘गाङ् गतौ (अदा० आ०) । व्यत्ययेन परस्मै-पदौ । “निर्यत्—पूतेव खधितिः अचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)” —इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १५ ।

† निघ० ६, २० ।

‡ निघ० ९, १९; ९, २२; १०, २९; २०; २२, २९ ।

(४०) इत्यक्षति* । 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'हृन्द्सुभयथा (३,४,११७)'—इति हि आर्द्धधातु-कत्वात् खि-लोपः । अजेः सजि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कृविमिबलसि प्रयज्यो (ख० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

(४१) सस्यति† । सचतेरेव ह्यन्द्सः प्रकारश्चपजनः । "असस्यन्ती भूरिधारे पयस्वती (ख० सं० ५,१,१४,२)"—"स्यज्जीषिण्य वृषणं सस्यतः त्रिये (ख० सं० १,५,८,२)"—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति‡ । 'त्सर ह्यग्नौ (भृ० प०)' । "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ख० सं० ५,७,१८,१)"—"अवत्सरस्युग्रत्यसिकित्वात् (ख० सं० १,५,१५,५)"—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति४ । 'रंहि गतौ (भृ० प०)' । "सहस्रसाः श्रतसा अस्य रंहिः (ख० सं० ८,८,३६,३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो द्विषः (ख० सं० १,४,१७,३)"—इति निगमौ । 'रथो रंहतेर्गति-कर्मणः (निह० ८,११)'—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते॥ । 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भृ०) । "हंसा इव अणिग्नो यतन्ते (ख० सं० २,३,१२,५)"—"मिषं न यातयज्जगम् (ख० सं० ६,७,११,२)"—इति निगमौ ॥

* निब० २, १४ ।

† प० ४, २ । निब० ५, १ ।

‡ निब० ५, २ ।

§ निब० ८, ११ ।

॥ प० १८ । निब० १०, २१ ।

(४५) भ्रमति । 'भ्रमु चलने (भ्र० प०)' । "भ्रमिरस्पृसिहन्म
र्त्यानाम् (?)"—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति* । 'भ्रज भ्रजि गतौ (भ्र० प०)' । "भ्राजिरेकस्थ
ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अहिधुंनिर्वातं इव
भ्रजौमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति† । (४८) लजति‡ । (४९) चियति१ ॥

(५०) धमति॥ । 'धमिः सौचः'—इति स्कन्दखामी । यदा ;
'भा शब्दाग्निसंयोगयोः (भ्र० प०)' । 'पान्नाभास्या (७, ३, ७८)'—
इत्यादिना धमादेशः । "प्रावन्वाणीः पुरङ्कृतं धमन्तीः (ऋ० सं०
३, २, २, ५)"—"निःषीमद्भ्यो धमथो निःषधस्यात् (ऋ० सं० ४,
१, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति॥ । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे (७,
३, ८१)'—इति ह्रस्वः । "मिनेति"—इति पाठान्तरम् । तच्च
'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः । "सप्तचक्रं रथ मविशमिन्वम् (ऋ० सं०
२, ८, ६, ३)"—इति निगमः । 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेषापि लोके
नावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) ष्वलति । 'ष्वि रवि गतौ (भ्र० प०)' । 'इदितो

* निघ० १९, २० ।

† प० २, १४ ।

‡ निघ० १, ९ ।

§ निघ० ९, ६; ४, ३; ९, १०; १०, १९; १०, १४ ।

॥ प० १९; ४, १४ । निघ० ६, २ ।

¶ प० १९ । निघ० ०, १९ ।

जुम् धातोः (७, १, ५८), 'रयेर्मतौ बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)'—
इति बज्जलवचनात् सम्प्रसारणम् । “व्यानुषग् वार्थिा देव ष्णति
(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)”—इति निगमः । “ऋणतिर्गतिकर्मा, अन्त-
र्षीतिर्णर्थः । विविधं गमयति”—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् ॥

(५३) ष्णोति । ‘ऋण गतौ’ तनादिः खरितेत् । “सञ्ज्ञापू-
र्वको विधिरनित्यः (प० ब्र० ८३)”—इति लघूपधगुणाभावः “अभि
कृष्णेन रजसा द्याम्बुषोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)”—“ऋणो रपो
अनवद्यार्थाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति निगमौ । उभयो-
रपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् ॥

(५४) खरति* । ‘खृ ऋदोपतापयोः’ । “इरी इन्द्रप्रतदस्र
अभिखर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)”—इति निगमः ॥ ऋच ‘गति-
कर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दखामी । “अनिमेषं विदधाभि खरन्ति (ऋ०
सं० २, ३, १८, १)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः’—
इत्युक्तम् ॥

(५५) सिषन्ति† । ‘ऋ स्र गतौ’ जुहोत्यादिः । ‘अर्चिपिपन्थीञ्च
(७, ४, ७७), ‘बज्जलं हृन्दसि (७, ४, ७८)’—इति अभ्यासस्त्वम् ।
“प्र बाहवा सिद्धतं जैवर्मे न (ऋ० सं० ५, ५, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(५६) विषिष्टि‡ । ‘विष्ण व्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (उ०) । लेटि
‘सिम्बज्जलं लेटि (३, १, ३४)’ । “अग्ने संवेषिषोरचिम् (ऋ० सं०

* प० ३, १४ । निब० १, १२ ।

† निब० १, १८ ; १०, २ ।

‡ निब० १०, ४६ ।

६, ५, २६, १)”—इति निगमः । ‘समन्तान् प्रापय’—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः ॥

(५०) योषिष्ठि । ‘युष हिंसायाम् (भू० प०)’ । खेष्टि सिधि
व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति* । ‘री गतिरेषणयोः’ क्र्यादिः स्वादिश्च । “रि-
घायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, ३)”—“लोपा-
मुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)”—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । ‘रीङ् अवणे’ दिवादिः । “एद् र्निष्ं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)”—इति निगमः । ‘रीयते रेजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति† । नैरुक्तधातुः । “इव्यो नव इषवान् मन् रेजति
(ऋ० सं० २, १, १७, १)”—‘सलति मच्छतीत्यर्थः’—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(६१) दध्याति‡ । ‘दघ पालने’ स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् ।
“पश्यादघा यो अघस्स धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)”—इति च
निगमः ॥

(६२) दध्नोति§ । ‘दध्नु दध्ने’ स्वादिः ॥

(६३) युध्यति । ‘युध सम्प्रहारे’ दिवादिसात्मनेपदी, व्यत्ययेन
परस्मैपदी ॥

* निघ० १, ५ ।

† निघ० १०, ४१ ।

‡ निघ० १, ७, ८ ।

§ प० १८ । निघ० ५, १९ ।

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भृ० प०)' । "परि
सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)" — "न यस्व
द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुधातुः । "वि धूममग्ने अरुषं मियेध
(ऋ० सं० १, ३, ८, ४)" — "स्वमारः श्वावी मरुषीमजुषन् (ऋ० सं०
१, ५, १५, १)" — "प्रतीचौरग्नेरुषीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८,
१०)" — इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम् — 'अरुषतिर्गतिकर्मा' — इति
दृष्टम् । "युञ्जन्ति म्रध्रमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)" —
इत्यादौ द्विचवोः प्रदेत्रयोः 'अरुषतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा
दृष्टमपि, ब्रह्मणु प्रदेत्रेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कुतेन कर्त्वेव च (ऋ० सं० ८,
१, ५, ३)" — "तमिषुशैलैरार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)" — इति
च निगमौ ॥

(६७) डीवते । 'पिञ्च बन्धने' स्वादिः आदिश्च । व्यत्ययेन
ष्यन् । "डीवते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डीङ् विहायसां नतौ'
दिवादिः । निगमदर्शनाच्चिर्षयः ॥

(६८) तकति । 'तक हसने (भृ० प०)' । "यः प्रहृषाता
परितन्त्रे धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)" — "अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतन्त्रे
(?)" — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीङ् ष्ये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

* प० १, ७ । पु० १, ८ । नि० १२, ७ ।

“श्लेनो न दीतन्नर्ष्वेति पाथः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)”—इति निगमः ॥

(७०) ईषति* । “ईष गतिर्हिंसादानेषु’ आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “उतानोगा ईषते वृष्णावतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)”—इति निगमः । बह्वुषु ‘ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्”—इति स्कन्दखामी ॥

(७१) फणति† । ‘फण गतौ’ । “यथामहुंस्व न्यापनीफणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(७२) हनति‡ । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः । ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७३)”—इति ऋषोल्गु न भवति । “सं यद्भुज्जन्त मन्नुभिर्जनासुः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)”—इति निगमः ॥

(७३) अर्दति§ । ‘अर्द गतौ याचने च’ ॥

(७४) मर्दति॥ । ‘मृद मर्दने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) सृष्टिं¶ । ‘सृष्ट गतौ’ जुष्टात्यादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य हगागमः । “प्र सर्षाते दीर्घमायुः प्रयत्ने (ऋ० सं० ३, १, १, १)”—“जातेन जात मति स प्र सृष्टिं (ऋ० सं० २, ७, ४, १)”—इति निगमौ ॥

* “ईषते” निघ० ४, २; ८, ८; १०, ११ ।

† निघ० २, २८ ।

‡ निघ० २, १७; ६, २; ७, २२; ८, २० ।

§ “अर्दयति” प० १८ ।

॥ प० १८ । “ऋदुः” निघ० २, २ ।

¶ अनेव ५० ५५ ।

(७६) गसते* । 'गस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अचीर्भ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(७७) ह्यर्त्तिं । 'ह्यर्त्त गतिकान्त्योः' ॥

(७८) ह्यर्त्तिं । 'ह्य ह्य गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्त्त्याश्च (७, ४, ७७)' । "कृष्टीरिद्यर्त्त्यांसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते । 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी । "मत्स-
रासः प्रसुपः साकमौरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः ॥

(८०) ईङ्गते । 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी । "य ईङ्ग-
यन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति निगमः । अत्र
'ईङ्गतिर्गतिकर्मा'—इति स्वन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(८१) अयति । (८२) अचति । एतौ नैरुक्तधातु ।

(८३) गन्ति १ । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन शपोलुक् ।
"अङ्गिरोभि रागहि यञ्चियेभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"—इति
निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति ॥ । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । दाधर्त्ति-

* 'गसतेः' प० ४, १ । "गसन्ताः" ७, १७ निब० ।

† निब० ७, २० ; ७, १७ ; ११, १५ ।

‡ निब० ८, ४ ।

§ 'गमधौ' निब० १, ७ । "अय्युषः" निब० १२, ४१ ।

"आगच्छान्" निब० ४, ५० । "आगन्" निब० ५, २ ।

"आगत" निब० १२, ४० । "आ गमज" निब० ११, १५ ।

"आज्युः" निब० १२, ४१ । "आगनीगन्ति" निब० ८, १८ ।

"समयान्" निब० १२, २४ । "सङ्गयानः" निब० ४, १२ ।

॥ इहव्यम् पुरस्तादिद्यैव (८३) ।

दर्धर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गनेर्लटि अन्धासस्य चुत्वाभावो नीगागमस्य निपात्यते। यङ्लुगन्नादा लटि निपात-
नाद्रूपसिद्धिः। “वृक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १,
१८, ३)”—इति निगमः ॥

(८५) अङ्गन्ति* । गमेर्थङ्लुकि ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य
(७, ४, ८५)’—इति नुकि च रूपम्। “प्रातर्मन्तू धियावसुर्जगम्वात्
(ऋ० सं० १, ४, २४, ४)”—इत्यच ‘अङ्गन्तेर्गतिकर्मणएतद्रूपम्’—इति
स्कन्दखामि-भाव्यम्।

(८६) जिम्बन्ति† । ‘इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भू० प०)’ ॥

(८७) असति। ‘जसु मोक्षणे’ दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन ञप् ॥

(८८) गमति‡ । ‘गम्ह गतौ (भू० प०)’। खेट्। ‘खेटो-
ऽडाटौ (३, ४, ८४)’। बाङ्लकात् ‘सिम्बङ्गलं खेटि (३, १, २४)’
—इति सिप् न भवति। यद्वा; ‘सर्वे विधयश्चन्दसि विकस्यन्ते’—
इति क्त्वाभावः। “त आ गमन्तु तद्दह शुवन्तु (ऋ० सं० ४, ८,
५, १)”—इति निगमः ॥

(८९) भ्रति। (९०) भ्राति। (९१) भ्रयति। चयोऽपि नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते॑। ‘वह प्रापणे’ (भू० उ०) स्वरितेत्। “वैश्वानरं

* पु० इन्द्रयमिहैव (८२)।

† प० ४, १। निघ० ६. २२। “प्रजि.वोषि” निघ० ११, २७।

‡ पु० इन्द्रयमिहैव (८३)।

§ “वसि” निघ० ८, १८। “आ वसत्” निघ० ८, ४२; ४३।

“वसतु” निघ० ११, ८; ११। “वसि” निघ० १, ४; ६; ८, १।

मातरिश्वा परावतः (अ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(६३) रथर्यति* । नैरुक्ताधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावस्य षषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (अ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(६४) जेहते । 'वेह जेह वाह प्रपञ्जे' आत्मनेपदौ । "थे ता-
दृषुर्देवचा जेहमाणा (अ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।
'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(६५) च्वःकति । (६६) चुम्पति† । (६७) स्याति ‡ ।
(६८) वार्ति§ । (६९) याति॥ ॥

(१००) इषति॥ । 'इष गतौ' दिवादिः(प०) । व्यत्ययेन ञः ।
"तचास्रभूमिषवः ञर्म्मं यंसन् (अ० सं० ५, १, २१, १)"—इति
निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (६, १८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति¶ । 'द्रा कुस्वितायां गतौ' अदादिः(प०) । वसू-
थवोमतर्यो दस्र दद्रुः (अ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, २८ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, १६ ।

‡ निघ० ९, २४; ६, ५; ११, २९ ।

§ प० ३, १९ । निघ० ९, १; ६, १९ ।

॥ निघ० ९, १८; "इषिता" ८, ८ ।

¶ निघ० ९, २ ।

(१०२) द्रूळति । मैदृक्कधातुः ॥

(१०३) एजति* । 'एजृ कम्पने (भू०प०)' । "यूद्येन वृष्णिरजति (ऋ०सं० १, १, १८, २)" — "यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)" — इति निगमौ ॥

(१०४) जमति† । 'जमु अदने (भू०प०)' । "न जामयि ताञ्चौरिक्थ मारैक् (ऋ०सं० ३, २, ५, २)" — इति निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकर्माणः' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति‡ । 'जु गतौ' — इति शौरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजुर्तु नः (?)" — "विपाट इतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)" — इति निगमौ ॥

(१०६) वसति । 'वसु गतौ (भू०प०)' । "वसो वसते परिवसते (य०वा०सं० १६, २१)" — इति निगमः ॥

(१०७) अनिति§ । 'अस प्राणने, अन च (अदा०प०)' । "अच मातर्यात्वमिति (?)" — इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा' — इति माधवः ॥

(१०८) पवते॥ । 'पूङ् पवने' । "नेन्द्राकृते पवते धाम किञ्चन (ऋ०सं० ७, २, २२, १)" — "सुकं संश्राप पविभिन्द्र तिग्मम् (?)" — इति निगमौ ॥

* निघ० २, १६ ।

† निघ २, ६ । "जसत्" पु० १, १७ ।

‡ "जवेते" निघ० ८, २८ ।

§ निघ० ११, ४७ ।

॥ "पवस" २, २० ।

(१०८) इति* । 'हन द्विसागतयोः' अदादिः (प०) । "नि येन
सृष्टिहृत्या (ख० सं० १, १, १५, २)"— "आद्य वज्र मधिसानौ
जघान (ख० सं० १, २, २७, २)"— इति निगमौ ॥

(११०) वेधति । 'विधु मत्याम् (भू० प०)' । "वेधतं द्वेषो
भवतं सचा भुवा (ख० सं० १, २, ५, ५)"— इति निगमः ॥

(१११) अगर्गा । 'गमृष्ट गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि ज्ञः
'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'— इति लुकि, 'इतस्य (३; ४, ८७)'—
'संयोगान्तलोपः (८, २, २३.)', 'भोनोधातोः (८, २, ६४)'— इति
मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा चतस्र (ख० सं० १, २,
२१, २)"— इति निगमः ॥

(११२) अजगर्गा । मसेर्लुङि 'बज्रलं हृन्दसि (२, ४, ७३)'—
इति ऋपः झुः । पूर्ववज्रत्वम् (८, २, ६४) । "यन्माहुरजगस्रुषः
(ख० सं० २, १, ५, २)"— इति निगमः ॥

(११३) जिगाति१ । 'गा स्तौ (अदा० प०)' । हृन्दसि जुष्टो-
त्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्थीस्य (७, ४, ७७)' 'बज्रलं हृन्दसि (७, ४, ७८)'
— इति अभ्यासस्यत्वम् । "धेना जिगाति दाशुषे (ख० सं० १, १, ३, ३)"
— इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्'— इति स्कन्दखामि-
भाष्यम् ॥

* "जघन्वत्" नि० १, १०; ७, २१; "हनोः" ६, १; "आजङ्गिति",
"अपलिङ्गते" ८, १० ।

†, ‡ इदं पुरसात् (८२) ।

§ इदं पुरसात् (१८) ।

(११४) पतति* । 'पत्त्वा गतौ (भृ० प०)' । "गोभिः ससङ्का
पतति प्रसृता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इवति† । 'इवि गतौ (भृ० प०)' । "देवीद्वारो
हृदतीर्विश्वमिन्वा (य० वा० सं० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति । 'द्रम इव मीमृ गतौ (भृ० प०)' । "प्र
सुन्द्रमास्त्रिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)"—इति निगमः ।
'सुन्द्रमासायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निर० ११, ५) । 'द्रमति-
र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति‡ । 'टु द्रु गतौ (भृ० प०)' । "यत्रा नरः
सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति§ । 'वी गतिप्रजननकान्धजनखादनेषु' अदादिः ।
'अपामीवां बाधते वेति सूच्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ० सं०
१, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) हन्तात् । हन्तेर्लोपि तातडि रूपम् । "हयन्तात्"—
इति केचित् पठन्ति । तत्र 'हय गतौ (भृ० प०)'—इत्यस्य तातडि
तकार उपजनः ॥

(१२०) एति॥ । 'इ गतौ' अदादिः (प०) । "विचाकश्चसुन्द्रमा
नक्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

* "आपन्नत्" निर० ११, १४ ।

† प० १८ ।

‡ निर० ४, १५, १९ ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १४ ।

(१२१) जगायात्* । 'गा स्तौ' जुष्टोत्यादिः (प०) । लिङि 'हृन्दसुभयथा (३,४,११७)'—इत्याद्धृधातुकत्वेन 'ई हृद्यघोः (६,४,११३)'—इतीत्वं न भवति । "स्त्राग्निः पुनरस्त्रं जगायात् (ऋ० सं० ७,७,२०,१)"—इति जिगमः ॥

(१२२) अयथुः । द्वितोऽथुच् (३,३,८८)—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत्तमं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु^(१) । म॒क्षु^(२) । द्र॒वत्^(३) । अ॒घम्^(४) । जी॒राः^(५) ।
जू॒र्षीः^(६) । श्रू॒र्ताः^(७) । श्रू॒घ॒नासः^(८) । शी॒र्भम्^(९) । तृ॒षु^(१०) ।
तृ॒यम्^(११) । तृ॒षिः^(१२) । अ॒जि॒रम्^(१३) । भु॒र॒थुः^(१४) । शु^(१५) ।
आ॒शु^(१६) । प्रा॒शुः^(१७) । तृ॒तु॒जिः^(१८) । तृ॒तु॒जानः^(१९) ।
तृ॒ज्य॒मा॒नासः^(२०) । अ॒ज्जाः^(२१) । सा॒ञ्चि॒वित्^(२२) । यु॒गत्^(२३) ।

* इषेव पुरस्तात् (१८) ।

(५) "जि॒राः" च ।

(८) "श्रू॒घ॒नासः" च । "श्रू॒घ॒नाः" न. C. D. F । "श्रू॒घ॒नासः" च ।

(१०) "तृ॒षु" C । (११) "तृ॒यम्" न. C. D. F ।

(१२) "तृ॒षिः" च. न ।

(१३) "अ॒जि॒रम्" च ।

(१५) "शुः" न । (१६) "आ॒शुः" च. न. च. C. D. F ।

(१७) "प्रा॒शु॒चित्" न. C. F । "प्रा॒शु॒चित्" D ।

(१८) "तृ॒तु॒जिः" न. C. D. F ।

(१९) "तृ॒तु॒जा॒नासः" न. C. D. F ।

(२१) "अ॒ज्जाः" च ।

(२२) "सा॒ञ्चि॒वित्" ङ. च । "सा॒ञ्चि॒वत्" न ।

(२३) "यु॒गत्" न. iid ।

ताजत्^(१४) । तरसिः^(१५) । वातरंघा^(१६) । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० ३, ६)’—इत्यत्र भाष्ये
‘गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति
‘भुरणुः’ ‘भ्रुकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकालविशिष्टा
स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च
तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियादारकम् । तत्र ‘मत्तु’ ‘कृणुषि’ इत्या-
दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपसदान् । निघण्टुगुणनामधेयोदा-
हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-
मात्रवचनतया स्यात् कर्त्तृविशेषणभूतक्रियास्वरूपा व्यवच्छेदकविशेषे
वर्त्तते निघण्टु गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्त्वशब्दस्य
द्रव्यवचनत्वे खारस्यात् क्रियावासाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि
नामधेयानि’—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-
दाहरणानि ‘जीराः’ ‘अजिरम्’ इत्यादीनि ॥

(१) गुा । निपातोयम् । “इन्द्रं नु त्रीर्याणि प्रवेष्टुम् (ष०
सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मत्तु । ‘टु मरुजौ ऋद्धौ (तु० प०)’ । ‘मञ्जीषोषुक्’ इति
भोजसूत्रेषु षुक्-प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्णीतस्थर्यश्च मरुजौ ।

* “इति क्षिप्रस्य” न ।

† प० २, १२ निघ० १, ४ ; ११, ५० । “नु कर्म” २, १२ ।

“न च”—“नू चित्” प० ४, १ ; निघ० ४, १० ; १०, २ ।

क्रियायाः पापतो वा मष्णयति शिरकालमिति । “मञ्चु छणु हि मोजितौ कः (? *)”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्* । ‘द्रु गतौ (भृ० प०)’ । ‘संसृत्-दम्पद्-वेहत् (उ० २, ७६)’—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन । * * * । ‘द्रवत्पाणी शुभस्यती (ऋ० सं० १, २, ५, २)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” —“ओषः पाचं न ओषिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । ‘अन्नोदान्तो निपातः स्यादाख्याने चा-द्युदात्तता’—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवतिर्गतिकर्मा । ‘जोरी च (उ० २, २५)’—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । “जीरा अजिरत्रोषिवः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)” —“जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २, ३०, ११)” —इति निगमौ ॥

(६) जूर्षिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३ ५ ५०) । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्नाः । ‘तातव्रातसुत’—इत्यादि भोजसूत्रे आदिब्रह्मेण शृण्णात्यस्मात् ऋ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृण्णाति फललाभम् । “त्वया शूर्त्ना वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)” —इति

* “आ वो मञ्चु तत्राञ्च कम् (ऋ० सं० १, २, १६, २)” —इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पु० १४ (११०) ।

‡ पु० १२ ।

निगमः । 'शूर्त्ताः क्षिप्रास्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः ॥

(८) शूघनासः । सु ऋद्धे उपपदे हन्तेः 'युष् बङ्गलम् (उ० २, ७४)"—इति युष् बङ्गलकात् कुलं णिलोपस्य निपात्यते दीर्घश्च । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जषोऽसुक् । "सिन्धोरिव प्राध्वने शघनासः (य० वा० सं० १७, ८५)"—इति निगमः । 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः ॥

(९) शीभम् । 'शीभ कत्यने (भू० आ०)' । घञ् । शीभ्यतेऽनेन तद्वान् । "प्रयात शीभनाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"आ वक्षणाः पृषध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ ॥

(१०) ढपु* । 'ञि लरा सम्भ्रमे (भू० आ०)' । 'मत्तृजीषोषुक्'—इति बाङ्गलकात् षुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरत्यनेन फल-लाभमद्य, लरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "दृष्वविष्वसतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"दृष्वौमनुप्रसितिं द्रुणानः (ऋ० सं० ३, ४, २ ३ १)"—इति निगमौ ॥

(११) ढयम्† । व्याख्यातसुदकनामसु (१२ ८४०) । वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः स्नाय्याः । "आपित्वे नः प्रपित्वे ढयमा गहि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) ढर्षिः‡ । 'ञि लरा सम्भ्रमे' । 'वह्निश्रियुद्रुग्साहालरिभ्यो

* निघ० ६, १२ ।

† पु० १, १२ ।

‡ निघ० ७, २० ।

नित् (उ० ४, ५१)”—इति नि-प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् ।
 “अपो यत्पूर्णिस्वरति प्रज्ञानम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, १)”—“सुतमा
 गन्तुं तूष्णीं चः (ऋ० सं० १, १, ६, २)”—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम्* । ‘अज गतिचेपण्योः (भू० प०) । ‘अजिर-
 मित्रिरिन्द्रिषिषिस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिराः (उ० १, ५३)”—इति कि-
 रप्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । चिपति फलोत्पत्तिमाद्यम् ।
 “त्वा मौ॑ळते अजिरं दूत्याव (ऋ० सं० ५, २, १४, २)”—इति
 निगमः ॥

(१४) भुरष्णुः† । भुरष्णुतिर्गतिकर्मा । ‘भृगव्यादयश्च (उ० १,
 ३६)”—इति क्यु-प्रत्ययः । “येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १, ४,
 ८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरष्णुतिः शीघ्रकरणार्थे’—इति
 प्रतिपादितम् । तत्र ‘भुरष्णु-भ्रम्भश्च शीघ्रविश्रिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि
 सन्न्वेव वृत्तिः । “श्रीषा॑न्नुप॑स्यादिव॑ भुरष्णुः (ऋ० सं० १, ५, १२,
 १)”—इति निगमः । ‘भुरष्णुतेर्गतिकर्मण इदं, चिप्रनाम वा’—
 इति स्कन्दस्वामिभाव्यम् ॥

(१५) इडुः‡ । निपातः । “शानं व॒सो बौध॑यितार॑ म॒त्रवीत्
 (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘इडु आशुगामी’—इति
 निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः§ । ‘अशु व्याप्ता । ‘हवापाजिमिस्त्रिदिषाद्य-

* पु० १, ११ ।

† निब० ११, ११ ।

‡ निब० ६, १ ।

§ पु० १, १४ ।

शुद्ध उण् (उ० १, १) । व्याप्नोत्यनेन नरत्रैलक्षणेन व्याप्तव्यम् ।
 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दखामिभाष्यम् । आशु
 इति च ब्रह्मस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति निपातः,
 आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्द-
 खामी "समाशुमाशुत्रे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋभाष्ये
 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति शु इति च क्षिप्र-
 नामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति
 चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । "त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशु-
 क्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः* । 'सत्ववाच्याशुशुब्दवत्'—इति भाष्ये प्रक-
 र्धार्योऽतिरिक्तः । 'इस्तो इन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति
 भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दखामी । "सुप्रायाः प्राशुषाक्रेष
 वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तृजिः । 'तृज तृजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं
 किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'हृन्दिषि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन्
 प्रत्ययः । सिद्धवद्भावात् द्विवचनम् । "तृजादीनां दीर्घोऽभ्यासश्च (६,
 १, ७)"—इति दीर्घः । तृष्वदर्थः । 'आयुंज्ञाता मृषिणा तृजिं
 रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)"—इति निगमः ॥

(१९) तृजानः† । तोजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याहि
 तृजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)"—इति निगमः । 'क्षिप्रार्थे खर

* निरु० १, ७ ।

† निरु० १, २० ।

आदित अन्नोदानः तुमर्थस्तुजानो महे मतः—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि भ्रानच् । “तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)”—इति निगमः ॥

(२१) अज्जाः । अजतेः स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २, १२)—
इत्यादिना रक् । ‘बाङ्गलकादारुद्धातुके विकल्प इत्यते’—इति वैक-
ल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं गिरयो
माज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)”—इति निगमः । ‘अज्जान् सत्वरान्
शीघ्रान्’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । चयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽम्बेषणीयः ॥ “अतस्त्वा गीर्भिर्द्यु-
गदिन्द्रकेभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)”—इति निगमः । अत्र
माधवस्तु—‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’—इति चैतङ्गाथ्ये
उक्तवान् । ‘द्वतुजानः तरणिः द्युगत्’—इति चिप्रनामसु द्युगच्छब्द
स्तेनाथपाठि ॥ “ताजत् — — मार्च्छति (?)”—“ताजत्
प्रमीयते (?)”—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः ‘अर्निमुष्टधम्यम्यश्चिविद्वभ्योऽनिः (उ० २,
८ ५)—इत्यनि-प्रत्ययः । दृषुवदर्थः । “विद्यौ भ्रमौ तरणिलेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)”—“तरणिविन्दर्घतः (ऋ० सं० १, ४, ७,
४)”—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । ‘वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)’ । ‘हसि-
न्टपिषामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तान् (उ० ३, ८४)’—इति तन् । ‘रसु
क्रीडायाम् (भृ० आ०)’; ‘रमेच्च [वेगे] (उ० ४, २० ८)’—इत्यसुञ्

जगामस्य । वातवत् रंघो यस्य सः । “वातरंघो दिव्यासो अर्थाः
(अ० सं० २, ४, २५, २)”—इति निगमः ॥

इति षष्ठिभ्रतिः छिप्रनामानि ॥ १५ ॥

त॒क्रि॒त्^(१) । आ॒सात्^(२) । अ॒म्बर॑म्^(३) । तु॒र्वशे^(४) ।
अ॒स्त॒मी॒के^(५) । आ॒के^(६) । उ॒पा॒के^(७) । अ॒र्वा॒के^(८) । अ॒न्त॒-
मा॒नाम्^(९) । अ॒व॒मे^(१०) । उ॒प॒मे^(११) । इ॒त्ये॒का॒द॒शान्ति॒क॒-
ना॒मानि* ॥ १६ ॥

(१) त॒क्रि॒त् । ‘तड आघाते’ चुरादिः । ‘ताडेषिषुक् च (उ०
१, ८५)’—इतीति-प्रत्ययः । “दूरे चित् सन्तक्रिदिवार्ति रोचसे
(अ० सं० १, ६, ३१, २)”—“घा नो ददे त॒क्रि॒तो च अ॒रा॒तयः
(अ० सं० २, ६, ३०, ४)”—इति निगमौ ॥

(२) आ॒सात् । ‘आस उपवेजने (अदा० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । “आ न इन्द्रो दूरा-
दाने आसात् (अ० सं० ३, ६, ३, १)”—“स नो दूरासासा
(अ० सं० १, २, २२, ३)”—इति निगमौ । ‘आसादित्यन्तिकनाम’
—इति स्कन्दखामिभाष्यम् । ‘आसादासेः’—इति माधवः ॥

(१) “तक्रि॒त्” अ. न. च ।

(२) “आसा” न. O. F ।

(३) “तुर्वशः” च ।

(४) “अर्वा॒कः” च ।

* “इत्ये॒का॒द॒श” न ।

† अि० २, १०. “तक्रि॒तः” २, ११ ।

(३) अम्बरम्* 'क्षद्रादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो सुगागमस्य निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । “यज्ञासत्या परावति यद्वा खो अथ्यन्वरे (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)”—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-
व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वञो† । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२४०) ॥ त्वर्षं व्याप्यते अन्निकम् । “यज्ञासत्या परावति यद्वा खो अधि तुर्वञे (ऋ० सं० १, ४, २, २)”—इति निगमः ॥

(५) अस्ममीके । अस्मिंश्च उपपदे मातेः 'अस्मीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)”—इति वीकम्प्रत्ययो धातोर्लोपस्य निपात्यते । अस्मिं प्राप्यते अस्मिन्, अन्निकस्मिं हि नाप्यते । “सर्वस्व नः पराक आ सर्वस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाकेॴ । (८) अर्वाके । आङ्ङुपार्वाङ्ङ-
व्येषूपपदेषु क्रामतेः 'वलाकादयश्च (उ० ४, १४)”—इति आक-
प्रत्ययो धातोर्लोपस्य निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक्र-
म्यते गन्तुभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आके न्गियामो अर्वाभि
र्द्विद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)”—“सिन्धोरुर्मा उपाक (ऋ०
सं० १, २, २३, १)”—“यज्ञासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्
(ऋ० सं० ५, ८, ३२५)”—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्निकशब्दान्तमपि 'तमीदश्च'—इति

* पु० १, २ ।

† पु० २, २ ।

‡ प० २, २६ ।

ॴ नि० ८, १२ ।

तादिलोपः । अन्तिकतमकन्तिमम् । “अथात् अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)” — “त्रिणा वखो अन्तमख (ऋ० सं० १, २, २२, ५)” — इति निगमौ । आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तम् तृतीया-
वज्रवचनम्; “अतो वयमन्तमेभिर्युजाणाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)” — इति माधवः ॥

(१०) अवमे । ‘अव रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेख वा इति म-प्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बङ्गनामवमाद्य सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” — “मध्यमस्वामवमस्वामुत ख्यः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” — इति निगमौ ॥

(११) उपमे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति डः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । “उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, २, ४)” — “अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्धाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नदनुः^(४) । भरै^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आह्वे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
सङ्काः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मीळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । स्पृधः^(१९) । मृधः^(२०) । पृत्सु^(२१) । समत्सु^(२२) ।

(१३) “नेमधितिः” न. C. D. F ।

(११) “समसुधः” न. C. D. F ।

(१२) अस्मत्सु ‘संयुने(१९)’ — इत्यस्मान्तरम् न. C. D. F ।

समर्थे^(१९) । समरथे^(२०) । समोहे^(२१) । समिये^(२२) ।
 सङ्घे^(२३) । सङ्गे^(२४) । संयुगे^(२५) । सङ्गथे^(२६) । सङ्गमे^(२७) ।
 वृषतूर्ये^(२८) । पृष्णे^(२९) । आणौ^(३०) । शूरसातौ^(३१) ।
 वाजसातौ^(३२) । समनीके^(३३) । खले^(३४) । खजे^(३५) ।
 पौस्ये^(३६) । महाधने^(३७) । वाजे^(३८) । अज्जमे^(३९) । सद्म^(४०) ।
 स्यत्^(४१) । संवतः^(४२) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
 नामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘वशिरष्टो
 रूपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)’—इत्यप् । ‘रणन्ति दुन्दुभयोऽच
 धोधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः ‘रान्नासान्नास्थूणा-
 वीणाः (उ० ३, १ ३)’—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपा-
 त्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । “मूर्त्वां

(१९) “समोहे” क-ड. अनयोरन्यत्र ।

(२६) अस्येतत् “सङ्ग”-इत्यनकारम् ‘समीचे’-इति न. C. D. F ।

(२७) कार्तिरिक्त-सर्वत्रैव “सङ्घे” इति ।

(२८) न. C. D. F. अस्येतत् “संयुत्”-इत्यस्य पुरस्वात् ।

(२९) नास्येतत् न. C. D. F ।

(३७) इतोऽनकारम् “प्रधने”-इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(३८) “अज्जम्” न. C. F ।

(४०) “स्यम्” न. C. F । “स्यम्” D ।

(४१) “संवतः” न. C. F ।

(४२) ‘संवतम्’ न. ।

* “इति सङ्ग्रामस्य” न ।

† निघ० ४, ८; ८, २०; १०, ४० ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
“इवन्त उ त्वा ह्य्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)"—इति
निगमः ॥

(३) विखादः । ‘खद खैर्यं हिंसायाञ्च (भृ० प०)’ । विञ्चिष्टं
खैर्यमत्र प्रहाराणां हिंसनं वा । “तं विखादे सच्चि मृच्य अतं
नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । ‘णद अव्यक्ते ऋन्दे (भृ० प०)’ । ‘अनुङ् नदेश
(उ० ३, ४९)"—इति चानुङ्-प्रत्ययः । “यदा कणोषि नदनुं
समुहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे* । ‘डु षञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ । ‘नन्दि-
यहिपचादिभ्यः (३, १, १ ३४)’ तत्र गणपाठाः—‘पच-वच-वप-वद-
लप-तज-भराः’—इति । विभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यत्रो
वा । यदा ; ‘पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, ११८)’ । विभ्रत्यनेन जय
सञ्जीं योधाः । उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्
यदा ; ‘भ्र भर्त्सने ऋादिः खादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र ऋचवः ।
हरते वा भः । द्वित्यन्ते हि तत्र योभना मायूंषि धनानि च । ‘इयहे
भंश्चन्दसि (३, १, ८४ वा०)’ । “अस्मिन् भरे नृतम् वाजसातौ
(ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—“अनु क्रोशन्ति सितयो भरेषु (ऋ०
सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(६) आकन्दे । ‘कदि क्रदि क्तिदि आकान्ते रोदने च (भृ०

* निघ० ४, २४ ।

श्री०) । अन्वयान्वायन्तेऽन्वोन्यमन्, इदन्ति वानेन बन्धुविनाश-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे* । 'ङेञ् स्यर्द्धायाम् (भू० उ०)' । 'आङि युद्धे
(३, ३, ७३)—इत्यप् । "बहुलं हृन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्र-
सारणञ् । आङ्गयन्तेऽच परस्परं स्यर्द्धया बोधाः । "न कस्यन स हत
आह्वेषु (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(८) आजौ† । 'अज गतिचेपणयोः (भू० प०)' । 'अज्यतिभ्याञ्च
(उ० ४, १२७)—इति इण्-प्रत्ययः । बाहुलकाद् वी-भावाभावः ।
अजन्ति गच्छन्त्यच विजयमियं वीङ्कारः, कातराः पराभवं वा । एव
मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । चिप्यन्ते अस्त्राणि चिपन्त्याचिपन्ति वान्वोर्न्व
वीर्यतारतम्यात् । * * * । "तेन वाजं सनिषदस्मिन्वाजौ (ऋ०
सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९) घृतनाज्यम्‡ । घृतना-शब्दोपपदादङ्घ्रतेश्च अग्रादित्वात्
(उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । घृतनानां सेनानामजनं यच्च । "गवां
सुद्वल्लः घृतताज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) अभीके§ । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयस्य (उ० ४, २५)'
—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपस्य निपात्यते । यद्वा; न विद्यते
भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते ।

* निघ० १, १७ । "आहावः" ५. ११ ।

† निघ० ८, २१ ।

‡ निघ० ८, २४ ।

§ प० ३, १६ । निघ० ३, २० ।

“वाचि वक्षिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १, ८, २३, ४)”—इति निगमः ॥

(११) समीके । सं पूर्वाऽच एतिः । अभीकवत् । निगमोऽन्वे-
षणीयः ॥

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जघः इति योद्धृषां वाक्श्वविषय-
त्वात्ममसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जग ममसत्येभ्यिञ्च
(ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता* । ‘सुधितवसुधितनेमधितधिव्वधिवीय च
(७, ४, ४५)’—इति नेमपूर्वाद्घातेः त-प्रत्यये इत्समिडागमो न
निपात्यते । नेमब्रह्मो दानपर्षवः । सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः
(७, १, ३९) । “इन्द्रसरो नेमधिता इवन्ति (ऋ० सं० ५, ३, ११,
१)”—“विद्वन्मो नेमधिता चिकित्वाण् (ऋ० सं० १, ५, १७,
४)”—“नेमधिता न पौष्ट्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)”—इति
निगमाः ॥

(१४) सङ्गाः† । सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाङ्गलका-
दङ्गलथ्यछिखोपस्य । यद्वा ; संपूर्वात् किरतेः छान्तेर्वा ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ऊः । सङ्गीर्त्तन्नेऽच योद्धारः, सम्यक्
छत्रयन्ते छिद्यन्ते आयुर्धैर्वा । “इषुधिः सङ्गाः पृतनासु सर्वाः (ऋ०
सं० ५, १, १९, ५)”—इति निगमः ॥

* ‘नेमः’ प० ३, २९ । विच० ३. २० ।

† निघ० ९, १४ ।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । “राजाणः समितित्वात्
(ख० सं० ८, ५, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । ‘सम एव च वैज्ञान्यो (भू० प०)’ । समन्ति
विज्ञात्वा भवन्त्यस्मिन् प्रहाराः । * * * । “व्या इयं समने पारयन्ती
(ख० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, “वि या सजति समनं” (ख०
सं० १, ४, ४, १)”—इति च निगमौ ॥

(१७) मीळ्हे । “मीळ्हम्”—इति धननामसु व्याख्यातञ्च
(१२४४५०) । मीळ्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळ्हम् । यद्वा ;
मीळ्हमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफासु (४, ४, १२८४०२)’—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । “प्रधने”—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम ।
प्रकीर्णान्यस्मिन्निति अन्तरणरूपेषु चूडामणिकककविद्येयात् । “स्त्री-
मीळ्हे नरं आजा इवन्तो (ख० सं० १, ५, ५, १)”—इति निगमः ।
‘स्त्रीमीळ्हे । स्त्रित्युद्दकनाम । उद्दकार्थं सङ्ग्रामे आजौ अन्वस्मिन्नपि
सङ्ग्रामे”—इति खन्दस्त्रानिभाष्यम् । “ब जामिन्निर्यत्सुमजास्मिमीळ्हे
(ख० सं० १, ७, १०, १)”—इति च ॥

(१८) वृत्तनाम् । ‘वृत्त् व्यायामे (तु० आ०)’ । ‘पृष्ठां कित्’
—इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तोऽप्य चोद्धारः । “रथाव निग्नन्
वृत्तनासु वृत्तून् (?)”—इति निगमः ॥

(१९) स्युधः । ‘स्युद्धं सङ्घर्षे (भू० आ०)’ । ‘स्त्रिष्वचिप्रसिद्धि-

* निघ० ८, १४, १८; ४०, ७, १० ।

† प० १, १० ।

‡ निघ० ८, १४ ।

(३, २, १ ७ ष्वा०)”—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३, २, १ ७ ऋभा०)”—इत्युक्तेः क्विप् । षष्ठीदरादित्वात् रेफस्य षकारोऽसौ-
पञ्च । अस्मि स्युधः । स्युद्धन्तेऽच परस्परं द्यौद्धारः । “अथेम् संयुधि
स्युधः (ऋ० सं० १, १, १ ५, ३)”—इति निगमः । ‘स्युध इति सङ्ग्राम-
नाम, ‘तत्करोति (३, १, २ ५ वा. ० २)”—इति णिजन्तात् क्विप्;
सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः* । अर्मर्द्धन्ता धामपेयाय देवा (ऋ० सं० ३, १, २ ५, ४)”—‘मिहे न पातममृधम् (ऋ० सं० ३, १ ४, १)”—इत्यादौ
‘मृधिसिंशार्थः’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् । तत्र पूर्ववत् क्विप् श्म् ।
“अयं सुतः सुमस्रमा मृधस्कः (ऋ० सं० १, ६, २ १, ४)”—“विम्
इन्मृ मृधो अहि (ऋ० सं० ८, ८, १ ०, ४)”—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु । पृत्नाशब्दश्च सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि ‘नासिका-
पृत्ना-सापूर्णा गस्-पृत्-स्त्रवो वाच्याः (६, १, ६ ३ वा०)”—इति
पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःणठः । “यर्मणे पृत्सु मर्त्यम् (ऋ० सं०
१, २, २ ३, २)”—इति निगमः ॥

(२२) समत्सु । सम्पूर्वादन्तेः क्विप् सम्बन्धयन्ति द्यौद्गुणामाशुषि ।
सम्पूर्वात्सदौ हर्षे इत्यस्मादा क्विपि समो मलोपः । संह्वयन्ति तत्र
सुभटाः । “समत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, ३ ६, ३)”—
“धन्वना तीव्राः ससदो अथेम् (ऋ० सं० ५, १, १ ८, २)”—इति
निगमौ ॥

* वि० ७, १ ।

† वि० ८, १०; १० ।

(२३) समर्थे । मर्यञ्चन्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८० पृ०)
मर्थेः मरणधर्मिभिः सह वर्तते ; सहञ्चन्दस्य स-भावः । “मास्मै
तादृगपगूहः समर्थे (च० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव खधाव इय-
मासमर्थे (च० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् ‘च स्र गतौ (भृ० प०)’ — इत्यस्मान्
स्रुट् । “मां वृताः समरणे हवन्ते (च० सं० ३, ७, १७, ५)” — इति
निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर दुहिर अर्हने (भृ० प०)’ । नञ्-पूर्वा-
दुहे घञ् । सम्यगुद्यन्ते अर्हन्तेऽच मिथो योद्धारः । ‘अभिगव
ओहुम् (च० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति
स्कन्द्रस्वामी । स च सम्पूर्वाद्दहेर्घञि षष्ठोदरादित्वात् सम्प्रसारणे
स्रधूपधगुणः । समुद्यन्तेऽच रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि ।
“समोहे वा च आगतं (च० सं० १, १, २६, १)” — इति निगमः ।
‘अक्तोदान्तं सङ्ग्रामनाम्, मधोदान्तं समुल्लन्तम्’ — इति माधवः ।
“इयन्ति रेणुं मघवा समोहम् (च० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति
समुल्लन्तम् ॥

(२६) समिथे । सम्पूर्वादेतेः ‘समीणः (उ० २, १०)’ — इति
द्यक् । “यदन्यरूपः समिथे बभूथ (च० सं० ५, ६, २५, ६)” —
“स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना (च० सं० १, ४, १८, ५)” —
इति निगमौ ॥

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८; १, १० ।

(२७) सङ्गे । सम्पूर्वात् चकिठः 'अन्वेष्यपि वृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्जायन्त्येवोः (२, ४, ५४ वा०)'—इति आजा-
देशः; षष्ठीद्वारादित्वाच्चकारलोपः । सम्पूर्वच्चिर्वर्णार्थः । सञ्ज्यते का-
तरैः । यदा; सम्पूर्वात् अत्रोतिः 'डिच'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन
धातुलोपः । समञ्जवतेऽस्मिन्नन्वोन्वं योङ्कारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् नमेर्डः 'अन्वेष्यपि वृश्यते (३, २, १०१)'—
इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समसु वृचहा (ऋ० सं० ८, ७,
११, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (३०७०)', यञ् । उक्त्यादिषु
युज्यन्त्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-
ज्यते, कासविशेषे रथायुपकरणे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा
यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ षष्ठादयः'*—इति
थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं० २,
८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'घट्टवृत्तिस्त्रिगमस्य (३, ३, ५८)'—
इत्यप् । "जैत्रुं यन्ते अनुमदीम सङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, ३)"—
इति निगमः ॥

(३२) वृचद्वयैः । वृचद्वयो मेघनाम, अचासुरः ब्रह्मवचनः ।
मेघनामसु व्याख्यातः (७२५०) । 'तुरि गतित्वरक्षिस्थोः (दि०

* कैमुदीपाठस्येवम्—'तिघट्टवृत्तयूथप्रोथाः (७० १, ११)' इति ।

† निघ० १०, २९ ।

‡ पु० १, १० ।

आ०), अन्नगदित्वाद् (उ० ४, १०८) । वृचत्वर्यतेऽनेनास्मिन्
वा । “इन्द्रोष्टृणीत वृचत्वर्ये (?)”—यूषमिन्द्रमष्टृणीभं
वृचत्वर्ये (?)”—इति निगमौ* ॥

(३३) वृचे । ‘वृची सम्यक्ते (६०५०)’ । ‘स्रुष्टस्त्रिक्तृतृषिभ्यः
कित् (उ० ३, ६२)’—इति वाङ्मलकात् स-प्रत्ययो भवति । सम्यक्-
न्तोऽस्मिन् परस्परं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आसौ‡ । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (३०५०)’ । ‘अवि-
त्रिविपलिघसिजम्यषिपनिभ्य इण्’ । रणवदर्थः । “त्वं श्रुणु” वृजने
वृक्ष आसौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)”—इति निगमः । ‘आसौ इति
सङ्ग्रामनाम’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ१ । ‘शू गतौ (शौचः)’—इत्यस्मात् ‘शुभिवि-
चीर्णां शौर्घञ् (उ० २, २४)’—इति रन्-प्रत्ययः । ‘षणु दाने
(त० उ०)’ । ‘जतिभूमिज्जुतिसातिहेतिकीर्त्तयञ् (३, ३, ६७)’—
इति समोक्तेः ‘अन्सवखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यान्ने कृते खरो
निपात्यते । स्यते वा ‘द्यतिस्थति (७, ४, ४०)’—इतीत्याभावश्च ।
शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन । “यः शूरसाता परि-
तन्मये (ऋ० सं० १, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

* इमौ तु वङ्मलकानामाष्याभिर्न लभ्येते, परं सम्येवास्य वचनो निगमा ऋन्ने-
वर्षादित्याम् । तथाचि—“इचत्वर्ये” २, २१, २ । ६, १२, २ ; १५, ६ ; २४, ५ ;
६२, ५ । ङ, २४ ; १६, २० ; ७४, ६ ; १२ । २०, ६१, ङ ; १०४, ६ । “इचत्वर्य-
यन्” १, १०६, २ । ६, २४, ५ । ङ, २७, १ ।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. इत्ययः ।

‡ निघ० ६, २१ ।

१ “शूरः” निघ० ४, १२ ।

(३६) वाजसातौ* । वाजोऽस्रं दीयते येन । “वृधे च नौ भवत् वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)”—इति निगमः ॥

(३७) समनीके । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘अनिहृषिभ्यर्णं किञ्च (उ० ४, १७)’—इति ईकन् प्रत्ययः । अनित्यनीकम् । यदा ; मञ्-पूर्वाञ्चयतेः ‘पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)’—इति निपात्यते । न नीयते न चास्यते अनीकम् सेनाविघ्नेषः । सङ्गतान्यनीकाणि यस्मिन् । “भोजः ब्रून्त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(३८) खलो । ‘खज मन्ये (भ्रू० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः । मग्यते हि योद्धार-सञ्च । ‘स्वल सञ्चलने (भ्रू० प०)’—इत्यस्माद् घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । स्वलन्ति तच्च कातराः । “खले न पर्धान् प्रति हस्मि भृरि (ऋ० सं० ८, १, ६, २)”—इति निगमः ॥

(३९) खले । ‘खज मन्ये (भ्रू० प०)’ । पूर्ववत् साधोऽर्थश्च । “कर्मन् कर्मञ्छ्रुतमूतिः खजहुरः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”—इति निगमः ॥

(४०) पौखे । बलनामसु व्याख्यातम् (२२० पृ०) । अभि वर्द्धते, नेन * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) महाधने । ‘मह पूजायाम् (भ्रू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने षषद्दृहन्महजगच्छवच (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । धविः

* निघ० १९, ४५ ।

† निघ० २, १० ।

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्त्वानुम् । पचाद्यच् । वकारलोपः, इकारस्थाकारश्च शृषोदरादित्वात् । धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा । महचाद्यौ धनञ्च महाधनम् । महद्भूनमर्थोऽने-
नेति वा । “इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)”—
“नास्य वृत्ता न तदुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)”—इति
निगमौ ॥

(४२) वाजे* । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१५४०) ।
“इन्द्रु वाजेषु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)”—“तं त्वा वाजेषु
वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)”—इति निगमौ ॥

(४३) अज्मा† । ‘अज गतिचेपणयोः (भू० प०)’ । मनिन् ।
“अग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना (ऋ० सं० १, ७, १६, २)”—इति
निगमः । ‘यज्ञगृहे युद्धे वा’—इति माधवः ॥

(४४) सद्म‡ । सदेर्मनिन् । अवसाद्यन्तेऽच प्राणिनः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४५) संयत् । सम्पूर्वात् चमेर्यतेर्वा औणादिकः क्षिप् । यमे-
रनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । “इक्रान्नः
संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । ‘संयत् सङ्ग्रामः’—इति हर-
दत्तः । “आसंयतं मिश्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”—
इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’—इति माधवः ॥

* पु० १, ७ ।

† पु० १, ४ । निर० ४, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

(४ ६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्प्रदादित्वात् क्तिप्, अनुनासिक-
लोपे तुगात्मः । संवननीयो हि शूद्रैः सङ्ग्रामः । “पर॑स्या अर्धे
संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २ ६, ५)” — “स संवतो नवजातसु तुर्थात्
(ऋ० सं० ४, १, ७, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्षत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नक्षति^(२) । आक्ष्णाणः^(३) । आनट्^(४) ।
आष्ट^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनशे^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणि* ॥ १८ ॥

(१) इन्वति । अत्र बधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-
कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इति व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधीनां योग-
मिन्वति (ऋ० सं० १, १, ३ ५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नक्षति । ‘नक्ष एक्ष मतौ (भू० प०)’ । “नक्षद्वाभंतहुरिं
पर्वतेष्टाम् (ऋ० सं० ४, ६, १ ३, २)” — “टड्डस्य चिदड्डतो घामि-
नक्षतं (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति नक्षतीति
व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्चान्दसः’ — इति स्कन्दस्वामि-
भाव्यम् ॥

(१) “नमचे” न. C. D. F ।

(५) “आष्ट” न. “आष्टः” C F । “आष्टः” D ।

* “इति व्याप्तिकर्माणि” न ।

† पु० १, १४ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ अथपक्षकारसु ‘नक्षतः’ — इत्येकपदमात्रम् ।

(३) आलापः* । अत्रोतेर्लिटि ज्ञानच् । 'सिम्बुज्जं खेटि (३, २, ३४)'—इति वाजलकान् सिम्, उपधादीर्घश्च, ज्ञादिष्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५६)', षत्वम् "आलापो षूँर वज्जिवः (ख० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट् । 'एष अदर्शने (दि० प०)' । लुङि ज्ञेः 'मन्वे ष्वङ्करणश्च (२, ४, ८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८, २, २३), ज्ञादिष्वे (८, २, ३६), ज्ञत्वम् । 'इन्द्रस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आङ्गमः । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ख० सं० ८, ६, ५, १)"—"घर्मस्त्रेदेभिर्द्रुमिणं ध्यानट् (ख० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ ॥ यदा; अत्रोतेर्लिटि एष्वे व्यत्ययेन एषोलुक्, ज्ञादिना षत्वम्, 'स्रुतां जज्ञोऽप्ते (८, २, ३६)', 'वावसाने (६, ४, ५६)' । "उपांशुना समममृतत्वमानट् (ख० सं० ३, ८, १०, १)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अत्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट मविदार्यगाधम् (?)" —इति निगमः ॥

(६) आपानः† । 'आशु व्याप्तौ (स्वा० प०)' । ज्ञानच् । अश्वते बंधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । "आपानासौ त्रिवस्यतः (ख० सं० ६, ७, ३४, ५)" —इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निब० ३, १०) ॥

* निब० ३, १० ।

† निब० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १६; २५; १२, १८ ।

‡ निब० ३, १० ।

(७) अग्रत् । अग्रोते व्यत्ययेन छडि ङोः पूर्ववत् लुक् ।
‘बहुलं ह्रस्वमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नग्रत् । नग्रयतेर्लिटि ‘खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’, ‘इतस्य
खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । “स धीतये ते नग्रत् (?)”
—“न किः प्रवांसि ते नग्रत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(९) आनग्रे । अग्रोतेर्लिटि रूपम् । “न कि स्वस्य आनग्रे
(ऋ० सं० १, ६, ६, १)”—इति निगमः ॥

(१०) अग्रुते । “अतप्ततनूर्नतदामो अग्रुते (ऋ० सं० ७, ३,
८, १)”—“अग्रुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)”
—इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दुभ्रोति^(१) । अग्रति^(२) । ध्वरति^(३) । धूर्वति^(४) । वृण-
क्ति^(५) । वृश्चति^(६) । ह्रस्वति^(७) । ह्रन्तति^(८) । अंसिति^(९) ।
नभति^(१०) । अर्हति^(११) । स्तृणाति^(१२) । स्नेहति^(१३) ।

(१) इतोत्कारम् “अग्रति”—इत्यधिकम् न ।

(२) “अग्रति” C. D. F ।

(३) “ध्वरति” न । “ध्वरति” iid ।

(४) “धूर्वति” न. iid ।

(५) “वृणक्ति” न. iid ।

(६) “वृश्चति” न. iid. इतोऽनकारम् “अर्हति” इत्यधिकम् ।

(७) “ह्रस्वति” न. iid ।

(८) “ह्रन्तति” न. iid ।

(९) “अंसिति” न. iid ।

यातयति^(१७) । स्फुरति^(१८) । स्फुलति^(१९) । नि षपन्तु^(२०) ।
 अथ तिरति^(२१) । विर्यातः^(२२) । आ तिरत्^(२३) । तक्रित्^(२४) ।
 आखण्डल^(२५) । द्रूणाति^(२६) । रम्णाति^(२७) । शृणाति^(२८) ।
 शृन्नाति^(२९) । तृणोच्छि^(३०) । ताच्छि^(३१) । नि तोशते^(३२) ।
 नि बर्हयति^(३३) । मिनाति^(३४) । मिनोति^(३५) । धमति^(३६) ।
 इति चयस्त्रिंशत् बधकर्माणः* ॥ १६ ॥

व्याप्तिकर्मसु प्राक्पूणेरतिरिक्ता एव “विध्याकः”—“उद्व्यपाः”—
 “किमे”—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभोति । ‘दभु दभे’ स्वादिः (प०) । “न ता केता
 आ दध्वन्ति भुष्यथः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)” —इति निगमः ॥

(२) अथति । अथ क्रथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०) । अथद्
 वृच मुत सनोति वाजम् (४, ८, २७, १)” —“नव पुरो नवतिं च
 अथिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)” —इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति । ‘तुर्व धुर्व दुर्व युर्व हिंसार्थाः (भू० प०) । ‘उप-

(१७) “यापति” न iid । “यावति” C ।

(१८), (१९) इने न ख एव न. C. D. F ।

(२६) इतोऽनकारमिच्चैव “मिनाति (३४)” —इति न. C. D. F ।

(२८) “नितोशयति” न. C. D. F । “नितोषते” च ।

(३०) “वर्हयति” F ।

(३२) “जूर्वति” —इत्यधिकम् न. C. D. F ।

* “इतिबधकर्माणः” न. ।

† निब० ५, २१ ।

‡ निब० १, २१; ११, ४७ ।

§ निब० १, ८ ।

‘धायाञ्च (८, २, ७८)’—इति दीर्घः । “धूरन्धि धूर्ध्वं धूर्ध्वन्तं धूर्ध्वं
 (य० वी० सं० १, ८)”—इति निगमः ॥

(५) वृद्धन्ति । ‘वृद्धौ तर्जने’ रुधादिः । “नि वृद्धेण रथ्वा
 दुष्यद्वा वृषक् (अ० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(६) वृसति* । ‘प्रस्य क्सेदने’ तुदादिः । ‘ग्रहिव्या (६, १, १६)’
 —इत्यादिना सम्प्रसारणम् । ‘वृस्य मध्यं प्रत्ययं वृष्योहि (अ०
 सं० ३, २, ४, २)”—“वि वृसु वज्रेण वृचमिन्द्रः (अ० सं० १, ४,
 २८, ५)”—इति निगमौ ॥

(७) छलति† । ‘छवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)’ । ‘व्यत्ययेन
 ‘ध्विन्विछण्ण्योरश्च (३, १, ८०)’—इत्येतन्न भवति ॥

(८) छलति‡ । ‘छती क्सेदने (प०)’ तुदादिः । ‘त्रेसुपादीनाम्
 (७, १, ५८)’ । “वि दष्टूर्ध्वान्वाकछतो वृथापाठ (अ० सं० १, ५,
 ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) नभते§ । ‘णभ तुम हिंसाबाब् (भू०) आत्मनेपदी ।
 “नभन्ता नन्यके संमे (अ० सं० ६, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(११) अर्हयति । ‘अर्ह हिंसायाम् (भू० प०) आष्टवीथः ।
 “वृचं विपर्वमर्हयत् (अ० सं० २, ५, ६, १)”—इति निगमः ॥

(१२) स्तृणाति । ‘स्तृञ् आच्छादने’ ऋधादिः रुधादिश्च । “कदु
 वृचन्नौ अस्तृतम् (अ० सं० ६, ४, ४८, ५)”—इति निगमः ॥

* प० १, २० ।

† निघ० ६, २२ ।

‡ निघ० २, २२ ।

§ निघ० १०, ५ ।

(१३) खेहति । 'खिह खेहने' पुरादिः । "यः खीछितीषु
पूर्वः (ख० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः । खेहतिर्बधकर्मो
—इति स्कन्धखामी ॥

(१४) यातयति* । 'यति निकारोपस्कारयोः' पुरादिः ।
अयांतयन्त चित्तयो नवम्याः (ख० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति । (१६) स्फुलति † 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सङ्-
खने' तुदादि, कुटादिः । "पदा कुम्पमिवा स्फुरत् (ख० सं० १, ६,
६, २)"—"आलौ इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ख० सं० ५, १, १८,
४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति बधकर्मसु पाठान्'—इति स्कन्ध-
खामी ॥

(१७) नि वपन्तु † 'दु वप वीजसक्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात्
लोड । "अन्यने अस्मद्वपन्तु येनः (ख० सं० १, ७, १८, १)"
—इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति † । तरतेर्लट् 'कळखं कन्दसि (७, ४, ७८)'
—इतीलम् "अवातिरुच्यतेतिषाग्निर्मासि (ख० सं० ४, ५, ११,
१)"—"यदिच्छु आरदी रुवातिरः (ख० सं० १, १, २०, ४)"—इति
निगमौ ॥

(१९) विधातः † । 'तच्च विधात इत्येनद् विधातयन्इति विया-

* निघ० १०, २२ ।

† निघ० ५, २०; ८, ४० ।

‡ निघ० १, २६; ४, ७; १०, २५; ४०; २१, ६; २६, २०; २६;
२९, २८ ।

§ निघ० २, १० ।

तथेति वा (निघ० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—‘वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बोधनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्’—इति । धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन ‘व्यत्ययोवञ्छम् (३, १, ८५)’—इति अस्मादपि ‘अनुपसर्गा-‘सिम्पविन्द (३, १, १३८)’—इति सूत्रेण ञ-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत्* । आङ् पूर्वान्नरते षङ् पूर्ववत् इत्यम् ।
‘इङ्गः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)’—इति निगमः ॥

(२१) तस्त्रिता । अग्निकनामसु व्याख्यातम् (२६४४०) ॥

(२२) आखण्डलः ‡ । ‘खड खडि कडि भेदे (५०)’ चुरादिः ।
अस्मादाङ्पूर्वात् ‘मङ्गेरखत् (७० ५, ७२)’—इति बाङ्गलकादखत् ।
‘आखण्डल प्र ङ्गयथे (ष० सं० ६, १, २४, २)’—इति निगमः ॥

(२३) द्रूणाति । ‘द्रू हिंसायाम्’ ऋादिः । ‘दृष्वी मनु प्रसितिं द्रूणागः (ष० सं० ३, ४, २३, १)’—इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति † । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी ; व्यत्ययेन आ, परस्यैपदम् ॥

(२५) ष्टृणाति । ‘ष्टृ हिंसायाम्’ ऋादिः ष्वादिश्च । ‘ष्टृणाति वीक्रुहजति स्थिराणि (ष० सं० ८, ४, १५, १)’—इति निगमः ॥

(२६) ञ्जाति ॥ ‘ञ्ज उपञ्जने’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ ।

* इत्यैव पुरस्तात् (१८) ।

† पृ० १६ ।

‡ निघ० ३, १० ।

§ निघ० १, १८ ; १५ ; १०, ८ ; १२ ।

॥ ‘असमानः’ प० ३, १४ ; ४, २ । निघ० १, ८ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.....	Rs.	1 14
Srauta Sûtra, As'valáyana, 11 fasci.....		6 14
Látýáyana, 9 fasci.....		5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.....		1 14
Dasa-rûpa, 3 fasci.....		1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, 2 fasci.....		1 4
Sáṅkha-sára, 1 fasci.....		0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.....		3 12
" " Translation, 1 fasci.....		1 0
Taittiriya Bráhmaṇa, 24 fasci.....	15	0
Taittiriya Sañhitá, 31 fasci.....	19	6
Taittiriya Aranyaka, 11 fasci.....	6	14
Maitri Upanishad, 3 fasci.....	1	14
As'valáyana Grihya Sûtra, 4 fasci.....	2	3
Mimáñsá Darśana, 15 fasci.....	9	6
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.....	11	14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.....	1	10
Atharvana Upanishada, 5 fasci.....	3	2
Agni Purána, 14 fasci.....	8	12
Sáma Veda Sañhitá, 37 fasci.....	23	12
Gopála Tápani, 1 fasci.....	0	10
Nrisiñha Tápani, 3 fasci.....	1	14
Chaturvarga Chintámuni, 36 fasci.....	22	8
Gobhiliya Grihya Sûtra, 12 fasci.....	7	8
Piṅgala Chhandah Sûtra, 3 fasci.....	1	14
Taittiriya Prátiśákhya, 3 fasci.....	1	14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2	8
" " Translation, Part II, 1 fasci.....	1	0
Rájatarangini,.....	4	0
Mahábhárita, vols. III. and IV.,.....	40	0
Purána Sangraha,.....	1	0
Páli Grammar, 2 fasci.....	1	4
Áitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.....	3	2
Chhándogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1	4
Sáṅkha Aphorisms, English, 2 fasci.....	1	4
Sáhitya Darpana, English, 4 fasci.....	2	8
Brahma Sûtra, English,.....	1	0
Kátantra, 6 fasci.....	6	0
Kámandakiya Nitisára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.).....	2	8
Bhámati, 8 fasci.....	5	0
Aphorisms of Sáṅḍalya, English, Fasci. 1.,.....	0	10
Vayu Purána, 6 fasci.....	3	12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 7 Fasci.....	7	0

Prakrit Lakshanam, fasci. 1.,	Rs.	1	3
Nirukta, 2 fasci		1	4
Vishnumriti, fasci. 1.,		0	10

Arabic & Persian Series.

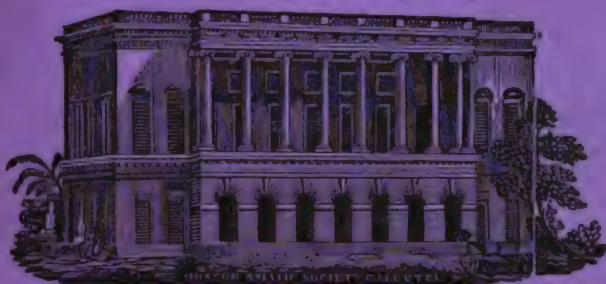
Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs.	25	0
Risâlah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),		1	4
Fihrist Tâsi, 4 fasci.		3	0
Nukhbat-ul-Fikr,		0	10
Futûh-ul-Shâm, Wâqidi, 9 fasci.		5	10
Futûh-ul-Shâm, Azâdi, 4 fasci.		2	3
Maghâzi of Wâqidi, 5 fasci.		3	2
Isâbah, 28 fasci., with supplement,		20	14
Târikh-i-Firûz Shâhi, 7 fasci.		4	6
Târikh-i-Balhafâ, complete in 9 fasci.		5	10
Muntakhab-ut-Tawârikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.		9	6
Wis o Râmîn, 5 fasci.		2	3
Iqbâlnâmah-i-Jahângiri, complete in 3 fasci.		1	14
'Alamgirnâmah, 13 fasci., with index,		8	2
Pâdshâhnâmah, 19 fasci., with index,		11	14
Muntakhab-ul-Lubâb, by Khâfi Khân, 19 fasci., with index,		12	12
Âin-i-Akbari, Persian text, 4to., 22 fasci.		27	8
Âin-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.,		12	4
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,		17	8
Nizâmî's Khiradnâmah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,		2	0
Akbarnâmah, 17 fasci. with Index,		20	0
Maâsir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sâqi, complete, 6 fasci., with index,		3	12
Haft Asmân, history of the Persian Masnawî,		1	4
Tabaqât-i-Nâçiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.		10	0
Tabaqât-i-Nâçiri, Persian text, 5 fasci.		8	2
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.		6	0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX, 1843-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXIV, XXVI, XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-3 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX. each,	Rs.	10	0
Do. Do. Index,		5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,		2	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,		1	0
Tibetan Dictionary,		10	0
— Grammar,		8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.		14	0
Istilahât-i-Sûfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.		1	0
Jawâmi' ul-'ilm ir-riyâzi, 168 pages with 17 plates, 4to.		2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,		3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,		2	0
'Inâyah, a Commentary on the Hidâyah, Vols. II. IV.,		16	0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Kőrös,		1	0
Khazânat-ul-'ilm,		4	0
Sharâyat-ul-Islâm,		4	0
Anis-ul-Musharrihin,		3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,		2	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,		6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 471.

सभाघट्टि-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.
FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

“शिशिरं जीवनायकम् (निह० १, १०)”—इति निगमः । ‘शिशिरं
 शृण्वातेः श्रवातेर्वा’—इति निरुक्तम् (१, १०) । ‘श्रवातेः हिंसा-
 र्थस्य’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) दृषेच्छि । ‘दृहि हिंसायाम्’ इधादिः । छटि तिपि
 * * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताच्छि । ‘तड आघाते’ सुरादिः । लण्-मध्यमः ।
 षषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । “वि श्रुन्ताच्छि वि मृधेगुदस्व
 (ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)”—इति निगमः ॥

(२९) नितोश्रते । तोश्रते गैरुक्तो धातुः । “मन्दी मदाय
 तोश्रते (ऋ० सं० ७, ५, १२, ४)”—“इन्दुरिन्ध्राय तोश्रते नितोश्रते
 (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)”—“सुनासीरा इविषा तोश्रमानाः (?)”
 —इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । ‘बर्हि हिंसायाम्’ सुरादिः, निपूर्वः ।
 “बर्हियते नि सृष्ट्वाणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, २६, १)”—इति
 निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनेति, (३३) धमति* । गतिकर्मसु
 व्याख्याताः (२४ ६४०) । “न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः
 (ऋ० सं० ३, ४, १, १)”—“न मिनन्ति वेधसः (?)”—“उश्रिग्धो
 नामिमीत वर्षाम् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)”—इति मिनाते निर्ग-
 माः । अत्र, ‘मिनातिर्बधकर्मा’—इति स्कन्दस्वामी । “द्यात्रा वर्षा

चरत आमिनामे (अ० सं० १, ८, १, २)”—“उत द्विवर्ही अमिगः
सहेभिः (अ० सं० ४, ६, ७, १)”—इति मिनेतेर्निगमौ। अगयोः,
‘मिनोतिर्वधकर्मा’—इति स एव। “वि स्ररश्मिरधमत्तमांषि (अ०
सं० ३, ७, २, ६, ४)”—इति निगमः ॥

इति चयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १८ ॥

द्विद्युत्^(१) । नेमिः^(२) । हेतिः^(३) । नमः^(४) । पविः^(५) ।
सृकः^(६) । वृकः^(७) । वधः^(८) । वज्रः^(९) । अर्कः^(१०) ।
कुत्सः^(११) । कुलिशः^(१२) । तुजः^(१३) । तिग्मम्^(१४) । मेनिः^(१५) ।
स्वधितिः^(१६) । सायकः^(१७) । परशुः^(१८) । इत्यष्टादश वज्र-
नामानि* ॥ २० ॥

(१) द्विद्युतां । ‘द्युत द्वौतौ (भृ० आ०)’ । ‘द्युनिगमिजुहे-
तीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)’—इति क्षिपि द्वित्वे, ‘द्युति-
स्त्रायोः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)’—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
द्योतते उज्वलत्वात् । द्योतेर्वा क्षिपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः ।
द्युति शूनम् । “अस्तुर्न द्विद्युल्लेष प्रतीका (अ० सं० १, ५, १०, ४)”

(४) इतोऽनन्तरमिदं “वज्रः (९)”—इति. न ।

(७) मास्येतत् क पुञ्जके ।

(१०) “अर्कः” न. C. D. F ।

(११) इतोऽनन्तरमिदं “नेमिः (१५)”—इति न ।

(१२) “कुलिशः” कान्तिरिक्तेषु सर्वेषु ।

(१४) “तिग्मम्”—इति क ।

* “इति वज्रस्य” न ।

† निब० १०, ७ ।

—“यत्रा वो द्विद्युद्दति (ऋ० सं० २, ४, २, २)” —“या ते द्विद्युद्व्य
स्य (ऋ० सं० ५, ४, २, २)” —इति निगमाः ॥

(२) नेमिः । नयतेः ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ —इति मि-
प्रत्ययः । नयति ब्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्यात् । यदा ;
‘षमु प्रकृत्वे (भृ० प०)’ । उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात्
(३, २, १७१ भा०)’ —इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गङ्गावाद् द्विर्वचने
‘अत्र एकहस्त्वमध्येऽनादेशादेशिनिटि (६, ४, १२०)’ अन्तर्णीतण्यर्थो
नमिः । नमयति ब्रून् । “अरिष्टनेमिं वृत्तनाजं माशुम् (ऋ०
सं० ८, ८, ३६, १)” —इति निगमः ॥

(३) हेतिः* । हन्तेर्हिनेतेर्वा ‘जतिथूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्त-
यस्य (३, ३, ९७)’ —इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्यत्वम्, हिनेतेर्गुणस्य
निपात्यते । हन्यन्तेऽनेन ब्रूवः, गम्यतेऽनेन जयः, वक्ष्यते वैश्वर्यम् ।
“ब्रह्मदिवे तपुषि हेति मस्य (ऋ० सं० ३, २, ४, २)” —इति
निगमः ॥

(४) नमः† । नमतेरसुम् । नेमिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) पवि‡ । पवतिर्गतिकर्मा । ‘अपरः (उ० ४, १३ ४)’ । नम्रा
ब्रून्, गम्यतेऽनेन यन्न इति च । “सृकं सृत्रार्थं पविर्मन्द्र तिग्मम्
(ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)” —इति निगमः । सृकतिग्मब्रह्मावच
क्रियाब्रह्मदौ ॥

* निघ० ६, २; ९, १५ ।

† निघ० ४, १५ ।

‡ पु० १, ११ ।

(६) कृकः । 'कृ गतौ (भू० प०)' । कृवृभ्रसुषिमुषिभ्यः कृक् (उ० ३, ३८)—इति क-प्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं० ८, ८, ३८, २) ॥

(७) कृकः* । 'कृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, २, १२५) । आदत्ते कृत्प्रमाणम् । कृककोर्वा के कृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(८) वधः† । 'जनिवधोश्च (७, ३, ३५)'—इति कृद्धि-प्रतिषेधः । हेतिवदर्थः । "कृचक्ष् चद् कृष्टिमता वधेन (अ० सं० १, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार (अ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) वधः‡ । 'व्रज गतौ (भू० प०)' । 'अश्वेन्द्र (उ०, २, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । यद्वा; कृष्णोर्हेतुमस्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति प्राप्तेः कृचून् । अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति कृचून् । "त्वष्टासौ वधं स्वयन्त-नवः (अ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अर्कः§ । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । 'इदाधारार्चिक-स्त्रिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति क-प्रत्ययः । 'चोः कुः (८, २, ३०)' "इन्द्रः पूभिर्दातिरुदासमर्कैः (अ० सं० ३, २, १५, १)" — इति निगमः ॥

* प० ३, २४, ४, २ । निघ० ५, २०० १, २१० १२, ४४ ।

† प० ८ ।

‡ निघ० ३, ११ ।

§ प० ७ ।

(११) कुत्सः* । कृन्ततेः । 'सुवृषिंस्तृषिभ्यः कित् (उ० ३, ६ ३)'—इति स-प्रत्ययः । कृन्ततेरकारस्य बाहुल्यकादुत्तमम् । कृन्तति ब्रून् । यद्वा ; 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सय-त्यनेन ब्रून् । "सद्यो दस्युन् प्र मृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३, ५, १८, २)"—इति निगमः । चकार उपजनः ॥

(१२) कुक्षिन्नः† । 'कुक्षपर्वतान् क्षति पक्ष्ण्डेदेन तनूकरोति'—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—कुक्षन्नञ् उपपदे क्षतेः 'आतोऽनु-पसर्गे कः (३, २, ३)', घृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः । यद्वा ; कुक्ष-न्नञोपपदादन्तर्णीतच्छर्थात् 'ब्रून् ज्ञातने (भृ० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि ब्रूक्षते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघ-स्थानं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुक्षानीव, तेषां ज्ञातनात् । "स्कन्धाः शीव कुक्षिन्नेनाविवृक्षिः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)"—इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेष-णीयः‡ ॥

(१४) तिग्मम्§ । 'तिज निजाने' चुरादिः । 'युजिद्विचिर्जा कुञ् (उ० १, १४ ३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च । तिज्यते तीक्ष्णी-क्रियते । 'तिग्मं तेजतेहसाहकर्मणः तीक्ष्णद्वयायुधं चोद्धारमुत्साह-

* निब० ३, ११ ।

† प० ४, २ । निब० ६, १० ।

‡ तुजमे ऋ० सं० ४, २, १, ० ।

§ निब० १०, ६ ।

यति तिग्मघातनः—इति माधवः । “वि तिग्मेन वृषभेण पुरोभेत्
(ऋ० सं० १, ३, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्षणः ‘उत्सर्गतम्हृन्द्सि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१भा०)’—इति कि-प्रत्ययः । मेमिवत्
प्रक्रिया । कान्यते हि आयुधम् । यदा ; ‘मिञ् हिंसायाम् (ऋ०
उ०), ‘वीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४ ङ)’—इति बाडसकात् नि-प्रत्ययः ।
हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) स्रधितिः‡ । स्र-शब्दोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’—
इत्यस्मात् क्तिन् । स्रं धनं धीयतेऽनेन । “न स्रधितिर्वनन्वति (ऋ०
सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । ‘घोऽन्तकर्मणि (दि० प०)’ । एवुल् वृद्धौ
‘आतो युक् विण्कतोः (७, ३, ३३)’ । श्रुणामन्तकरः । ‘विञ्
बन्धने (ऋ० उ०)’—इत्यस्माद्वा एवुल् । वध्नाति स्थिरीकरोति
तद्वत् ऐश्यादि । “पुरीषिणं सायकेना हिरण्यम् (ऋ० सं० ङ,
१, ५, ५)”—“न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३,
३)”—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । ‘श्रु हिंसायाम् (ऋ० प०)’ । ‘आङ्परयोः
खनिश्रुभ्यां डिञ् (उ० १, ३२)’—इति कु-प्रत्ययः । डिच्चाङ्घ्रिलोपः ।
‘परान् श्रुणातीति परशुः’—इति दण्डनाथवृत्तिः । ‘परान् श्रुतीति

* पृ० १, ११ ।

† निघ० १, १५ ।

‡ ऋ० सं० १०, २, ११, ११. दण्डवः ।

परशुः—इति चीरस्वामी । तत्र मृगश्व्यादित्वात् (उ० १, ३६)
कुः । “जिञ्जीते नम परशु स्त्रायसम् (अ० सं० ८, १, १४, ३)”—
“अभीदुःशक्रः परशुर्यथावनम् (अ० सं० ५, ७, ८, १, ४)”—इति
निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरुज्यति^(१) । पत्यते^(२) । क्षयति^(३) । राजतीति
चत्वारण्येऽर्थकर्माणाः* ॥ २१ ॥

(१) इरुज्यति† । कप्ङादिः । “यएकश्चर्षणीनां वसूना मिरु-
ज्यति (अ० सं० १, १, १४, ४)”—“मृशो नृम्यस्य धर्मणामिरुज्यति
(अ० सं० १, ४, १८, ३)”—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैहन्धातुः । दिवादौ ‘तप ऐश्वर्ये वा’ इत्यस्य
स्थाने ‘पत ऐश्वर्ये’ इति केचित् पठन्ति । * * * । “उद्यं ब्रवः
पत्यते धृष्यसोऽजः (अ० सं० ३, २, १८, ४)”—“द्युतद्यामानियुतः
पत्यमानः (अ० सं० ४, ८, ५, ४)”—इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡ । “वेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (अ० सं० १,
२, ३८, ५)”—इति निगमः ॥

(४) राजतीथै । ‘राजू दीप्तौ (भृ० उ०)’ स्वरितेत् । “धियोवि-

(१) “इरुज्यति” न । पु० १, १४ ।

* ‘इत्यैऽर्थकर्मणः’ न ।

† प० ३, ५ ।

‡ नि०—“क्षयन्तम्” ५, ८. “क्षयः” ८, १८ ।

§ नि० १९, ४६ ।

श्वा वि राजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—“राजन्तमध्वराषाम्
(ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वारिंशदर्थकर्मणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री^(१) । अर्य्यः^(२) । नियुत्वान्^(३) । इन्द्रन्^(४) इति
चत्वारिंशदर्थकर्मणः* ॥ २२ ॥

राष्ट्री । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । ‘इन्द्रन्,
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)’—इति इन्द्रन् प्रत्ययः । प्रश्नादिना
(८, २, ३६) षत्वम् । षित्वात् ङीष् (४, २, ४१) । “राष्ट्री देवानां
निघृसाद् मन्त्रा (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(१) अर्य्यः। ‘ऋ गतौ (भृ० प०)’—इत्यस्मात् षति प्राप्ते ‘अर्य्यः
स्वामिवैश्वर्ययोः (३, १, १० ३)’—इति यञिपात्यते । गन्वते हि सर्वै-
रीश्वरः । “समर्थो गा राजति यस्तु वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, १)”—
“मंहिष्ठो अर्य्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)”—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् । नियुच्छब्दो व्याख्यातो ‘नियुतो वायोः’
इत्यत्र (१५५४०) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । ‘तस्यै मत्वर्थे
१, ४, १८’—इति भ-संज्ञाया विधानाज्जस्रं न भवति । “अतो नो
यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)”—इति निगमः ॥

* “इतीश्वर्य्य” न ।

† निघ० ११, २८ ।

‡ निघ० ४, ८ ।

§ निघ० ५, २८ । ‘नियुत्’ पु० १, १५ । “नियुतः” प० २, १०. व०
वा० सं० १७, २ ।

अस्य स्थाने “पतिः”—इति* केचित् पठन्ति । तत्र ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’, ‘पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)’ । रक्षिता हीश्वरः । ‘पिता पाता वा पालयिता वा’—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) अत्र प्रातेर्षन्ताद् वाञ्छसकात् उतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । “अग्निं वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ॥

(४) इतः† । एतेः सम्भोजनार्थं वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टादा ‘इणसिञ्जिदीङुख्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—इति नक्प्रत्ययः । अर्घस्तु ‘तत्रेण इत्येतत्सगितः (निरु० ३, ११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “इनेो विश्वस्य भुवमस्य गोपाः (ऋ० सं० १, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारोश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याः आयत्यगुवैवशम्यन्धः आवयत्येजा-
मघमघगारेऋतेहेऋवर्त्तते नुतऋद्रखइन्वतिदम्भेतिदि-
द्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः § ॥ २ ॥

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ३, ११ ; १२ । “इततमः” निरु० ११, ११ ।

‡ § १५८ श्लोकाः ‘†, ‡’ -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयोः प्रथमाः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु^(१) । तुवि^(२) । पुरु^(३) । भूरि^(४) । शश्वत्^(५) । विश्वम्^(६) ।
परीणसा^(७) । व्यानशिः^(८) । शतम्^(९) । सहस्रम्^(१०) । सखि-
सम्^(११) । कुविदिति^(१२) द्वादश बहुनामानि* ॥ १ ॥

(१) उरुं । उर्विति पृथिवीनामेति उरुग्रन्थो व्याख्यातः ।
आच्छाद्यते ज्ञानेनाख्यम् । “उरु^१छदु^२दु^३ण^४स्र^५द्धि (ऋ० सं० ६, ५, २ ६,
१)”—इति निगमः ॥

(२) तुविं । तवतिर्दृश्यः । सौत्रो धातुः । ‘अथ इः (उ० ४,
१ ३ ४)’ । वृद्धिर्हि वज्रः । “तुविजाता उ^१दु^२चया (ऋ० सं० १, १,
४, ४)”—इति निगमः ॥

(३) पुरुं । पृणातेः पृभिदिव्यधिद्विधृष्टिभिः (उ० १, २ ३)—
इति कु-प्रत्ययः । ‘उदोऽस्यपूर्यस्य (७, १, १० २)’—इति उत्तम् ।
पुरुरेव वज्रः । “पुरु^१भूजा चन^२स्रतम् (ऋ० सं० १, १, ५, १)”—
इति निगमः ॥

(१२) ‘सरिरम्’ न. C. D. F ।

* “इति वाचोः” न ।

† पु० १, १ ।

‡ नि० “तुविजा” ६, २२ ; “तुविजाता” १२, २६ ।

§ नि०—“पुवथा” ८, १२ ; “पुवथा” १०, २४ ; “सुवरथः” ११, २२ ;
“पुवथः” ११, २१ ; “पुवथः” १, १२ ; १, ३ ; ८, २२ ; ‘पुवथाट्’ २, ६ ; “पुरु-
रवम्” १०, ४६ ।

(४) भूरि* । भवते: 'अदिभ्रदिभ्रुभ्रुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४, ६५)'
—इति क्तिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्थानुसददा । "यच्च गावो
भूरिभ्रुङ्गा अथासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(५) श्रमता । 'टु ओ शि गतिवृद्धोः (भ्र० प०)' । 'संश्रुत्तृप्य-
देहन् (उ० २, ७८)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्था-
कारो ङित्वा माद्युदान्तश्च निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । "अहं
धनानि सञ्चयामि श्रमताः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—"यच्चिद्धि श्रमता
तमा (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विमर्मा । (७) परीषसाष्टे ।

(८) ध्यानग्निः । वि-पूर्वाद्भ्रोतेरुत्सर्गतम्हृन्द्शि गमादिभ्यो दर्श-
नात् (३, २, १७१ भा०)—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अत्रो-
त्तेश्च । विविधं व्याप्नोति । "ध्यानग्निः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं०
७, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(९) श्रतम् । 'पङ्क्तिर्विश्रित्स्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिषप्तत्यष्टी-
तिगवतिश्रतम् (५, १, ५८)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते ।
"दशदशतः" इति निरुक्तम् (३, १०) । निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि
वर्तते । "वाजयामः श्रतकतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, ७; ६, २२; ११, २१; "भूरिदावन्" ६, ८; "भूरिधारा"
५, २; "भूरिभ्रुङ्गा" २, ७ ।

† निघ० १, ५; ४, १६ ।

‡ निघ० ३, २२; ५, २४; ६, २२; २६; ८, १४; ८, १५; १०, ४; ११;
१४; १७; २४; ४२; ४६; ११, २०; २८, ४१; २९, ८; २१; २२;
२५; २७; २९; २०; ३०; ३२; ४०; ४२ ।

§, ऋ० सं० ४, १, २, १ निगमोद्गच्छः । ¶ निघ० २, १० ।

(१०) षड्द्वयम्* । षड्द्वयं बलनामसु व्याख्यातम् (११२, ११८
 ४०) । रोमलर्थीयः । अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । “षड्-
 द्वावरा परमे व्योमम् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(११) सल्लिखम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१००४०) । गम्यते
 हि जलवत् । “अप्रकृतं सल्लिखं सर्वमा दृढम् (ऋ० सं० ८, ७, १७,
 ३)”—इति निगमः । ‘सल्लिखमिति वज्रनाम । सल्लिखं कुविदिति
 पाठात्’—इति हरदत्तः ॥

(१२) कुविता । निपातोऽयम् । “कुविता सोमस्यापामिति
 (ऋ० सं० ८, ६, २६, २)”—इति निगमः ॥

इति द्वादश वज्रनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्^(१) । ह्रस्वः^(२) । निघृष्टः^(३) । मायुकः^(४) ।
 प्रतिष्ठा^(५) । कथुकः^(६) । वसुकः^(७) । दुभ्रम्^(८) । अभुकः^(९) ।
 क्षुल्लुकः^(१०) । अल्प^(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि ‡ ॥२॥

(१) ऋहन् । ‘रुह वीजजन्मनि (ऋ० प०)’—‘रुह त्यागे (ऋ०

* निघ० २, ०१ ।

† निघ० ४, १५ ।

(१) “ऋहन्” म. C. F । “ऋहन्” D । “ऋहन्” च ।

(२) इतोऽनकारस्य “ह्रस्वः” इत्यधिकम् म. D । तथापि “निघमः” इति पाठः O. F ।

(३) “निघृष्टः” म. C. F । “ऋहृष्टः” D ।

(४) “दुभ्रम्” म. C. F । “दुभ्रकः” D ।

(५) “प्रतिष्ठा” म. C. D. F ।

(६) “कथुकम्” म. iid ।

‡ “इति ऋहस्य” म ।

प०) । अग्नयोः 'संखनृग्यहेहदित्यादयोः' (उ० २, ७८) — इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, अत्रवङ्गावस्य निपात्यते । तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिपहणाद्दिहदियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आ इत्यन्ते हि इत्सो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दौर्घार्थिभिः । "इहन्तं चिद्वृते रन्ध्रयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)" — इति निगमः ॥

(२) इत्सः । 'सर्वनिघृष्वन्नव्वलव्वन्नवपद्मप्रफेव्वोअतन्ने'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । इत्सतिः अन्वार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते । "गमो इत्सार्थं च वाम्नार्थं च (य० वा० सं० १६, ३०)" — इति निगमः ॥

(३) निघृष्वः । 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०) । अत्र न्यूनार्थः इत्सुपधलक्षणः कः । इत्सवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः । 'उ मिङ् प्रक्षेपणे (ऋ० उ०) । 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युष् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनाथायेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५ ऽवा०)'—इति वाङ्मलकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) छधुः । 'कृती ऋदने (ह० प०) । 'पृभिदियधिगृधिधु-

* कौमुदीपाठसु "संखनृग्यहेहत्"— इत्येव ।

† निब० २, १२ ।

‡ 'प्रमायुकः' निब० २, ५ ।

§ ऋ० सं० ४, २, १, ७ निगमोद्भवः ।

॥ निब० ६, २ ।

षिभ्यः (उ० १, २, ३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययसकारस्य धकारस्य । 'नि छन्तमिव हि तद् भवति इस्त्रत्वादेव'—इति स्कन्दखामी । “यो अस्त्रधोयुरजरः खर्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) वस्रकः* । 'टु वम उज्जीरणे (भू० प०)' न्यूनार्थः । 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १, २)'—इत्यादिना बाहुलकाद्द्रक् । ततः स्वार्थे कः (५, ३, ८७) । “वस्रकः पद्भिर्हृषर्षर्षदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५, ६)”—इति निगमः । “स्त्रवानो वस्रो विजघान स्रिन्द्रहः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)”—इत्यत्र 'वस्रः इस्त्रनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिक-क-प्रत्ययात्मो इस्त्रनामसु पठितम्'—इति स्कन्दखामी ॥

(८) दधर्मा । दधतिन्यूनार्थः । 'स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १, २)'—इति रक् । 'नेड्वश्चि छति (७, २, ८)'—इतील-प्रतिषेधः । “दधं पयस्य उर्विया विचच (ऋ० सं० १, ८, १, ५)”—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः† ।

(१०) लुल्लकः । लुधं खाति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वार्थे कः । 'लुधं खाति लुल्लकः'—इति चीरखामी । “नमो महद्भ्यः लुल्लकेभ्यश्च लुल्लका श्रिपिविष्टका (? ?)”—इति निगमः ॥

(११) अल्पः । 'अलं भूषणपर्याप्तवारणेषु' । 'अखितलिग्रीड-

* निघ० ५, २ ।

† प० २८ । निघ० ३, २० ।

‡ प० २८ । निघ० २, २० ; ४, १५ । “मृचङ्गोऽर्भकं केभ्यश्चुवो नमः (य० वा० सं० १६, २६)”—इति निगमः ॥

§ अथ० सं० २, ४, ३२, ५ द्रष्टव्यः ।

दृपाभ्यः पः*—इति पः । “अल्पा एनं पशवो मूञ्जन्त उपतिष्ठेरन्
(?)”—इति गिगमः ॥

इत्येकादश द्रुखनामानि ॥ २ ॥

म॒हत्^(१) । ब्र॒ध्नः^(२) । ऋ॒षः^(३) । बृ॒हत्^(४) । उ॒क्षितः^(५) ।
त॒वसः^(६) । त॒विषः^(७) । म॒हिषः^(८) । अ॒श्वः^(९) । ऋ॒भुक्षाः^(१०) ।
उ॒क्षाः^(११) । वि॒हायाः^(१२) । य॒क्षः^(१३) । व॒वक्षि॒यः^(१४) ।
वि॒वक्ष॒से^(१५) । अ॒भ्रुणः^(१६) । मा॒हि॒नः^(१७) । ग॒भीरः^(१८) ।
क॒कु॒हः^(१९) । र॒भसः^(२०) । ब्रा॒धन्^(२१) । वि॒र॒प॒शी^(२२) ।
अ॒हु॒तम्^(२३) । ब॒र्हि॒ष्ठः^(२४) । ब॒र्हि॒षदि॒ति^(२५) प॒ञ्चविंश॑-
तिर्म॒हन्ना॒मानि† ॥ ३ ॥

(१) महत् । ‘मानेनान्यान् जहातीति श्राकपूषि मंहनीयो
भवतीति वा (जिह० ३, १३)’—इति भाष्यम् । ‘मानेन खगुणेन
परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

* जैतन् कौमुद्यां इत्यवे । तत्र तु ‘पानीविधिभ्यः पः (उ० ३, २१)’—इति ।

(१) “महः” न. O. D. F ।

(४) “तुषः” न. iid ।

(१९) “ककुषखिना” न. iid ।

(२१) “ब्राधन्” न. “ब्राधन्” च. ।

(२२) “ववक्षुतः” न. iid ।

(२४) “बर्हिष्ठः” न. iid ।

(२५) “बर्हिषि” न. iid ।

† “इति महतः” न ।

‡ पु० १, १२ ।

मानशब्दात् जहातेऽनेति ब्राह्मणैः । निर्वचनसाधवात् मंहतेः पूजा-
कर्मणो वदत्याचार्यः—इति स्कन्दखामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने
पृषद्दृष्ट्वात् (उ० २, ७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
“महत्तदुत्सव्यं स्वविरं तदाभीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)”—इति
निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमन्थनामसु (१४६५०) । बध्नाति स्वगुणैः
सर्वान् वेतनदानेन श्रुत्यादीन् । “युञ्जन्ति ब्रध्नं मन्थस्यरन्तम्
(ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः ॥

(३) ऋष्वः* । ‘ऋष गतौ (तु० प०) । ‘सर्वनिघृष्य (उ० १,
१५१)’—इति वद्-प्रत्ययो गुणाभावस्य निपात्यते । गम्यते हि महान्
सर्वैः गतो वा भूमिम् । इभावर्थो गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । ‘ऋषिर्दंनान्
(निघ० २, ११)’—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः । दर्शनीयो हि महान्
“ऋष्यात् इन्द्र स्वविरस्य वाङ् (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)”—इति
निगमः ॥

(४) वृहत् । ‘वृहि वृद्धौ (भृ० प०) । ‘वर्त्तमाने पृषद्दृष्ट्वात्
(उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । परितृद्धं भवति हि मवत्त्वं, वर्द्ध-
तेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः । वृद्धार्थेऽश्वेवमर्था बोद्धव्यः ।
“वृहद्देम विदथे सुवौराः (ऋ० सं० २, ५, १६, ६)”—“उरो
ऋष्वस्य वृहत् (ऋ० सं० १, २, १७, ४)”—इति निगमौ । उरोऋ-
ष्वस्येत्यत्र ‘ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, वृहत् एतदपि महन्नामैव ।

* निघ० ७, ६ ।

† प० २० । निघ० १, ७; २, १५; ५, १६; ८, ११, ६, ८; १६; ‘वृहती’
७, १९; ‘वृहदिवः’ ११, ४६ ।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन प्रीतिं प्रत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उचिनः । 'उचतिर्द्वयर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्द्वयर्थः । 'अत्यविषमितमिगमिरभिलभिन-
भिनपिपतिपनिपषिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' । "रजसुर'
तवसं माहृतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—"तत्त्वा मृषामि तवस
मतव्याम् (ऋ० सं० ५, ६, २ ५, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । 'तवेषिदा (उ० १, ४८)'—इति
टिषच्-प्रत्ययः । "सानु' गिरौषा तविषेभिर्मुमिभिः (ऋ० सं० ४,
८, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः 'अविमङ्गोष्टिषच् (उ० १, ४५)' । महद-
दर्थः । यदा ; महतेः क्तिप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः 'अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)'—इति उ-प्रत्ययः ; 'तत्पुरुषे छति वडलम्
(६, ३, १४)'—इति अलुक ; 'सुषामादिषु च (८, ३, ६८)'—इति
षन्वम् । महि महति स्थाने वीदन्नास्ते महिषः । "महिषासौ मायि-
मसिचभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)"—इति निगमः ॥

(९) अभः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८६४०) । आ समन्तात्

* निब० ५, ८ ।

† निब० १, २४ ।

‡ निब० ७, २६ ।

§ पु० १, १० ।

भवतीति कौर्त्तिमत्वात् । यदा ; भवतेः सत्तार्थान् प्राप्तर्यादा गन्-
पूर्वात् 'नञि भुवोङित्'-इति क्-प्रत्ययः । न भवत्यनेनोपद्रवो-
ऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लुप्तेः । "न धे वातस्य प्र मिनग्वभ्वम्
(ऋ० सं० १, २, १४, १)"—"आ यो नौ अम् ईषते (ऋ० सं० १, २,
१८, ३)"—इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुषाः* । 'ऋ गतौ (भृ० प०) । 'अर्त्तेर्भुञ्जिक्'-
इति भुञ्जिक्-प्रत्ययः । 'पथिमघ्यभुञ्जामात् (७, १, ८५)', 'इतोऽत्
सर्वनामस्थाने (७, १, ८६)' । उह विलीर्णं भाति, ऋतेन सत्येन
यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः । मेधावी महत् स्थानं वा ।
उह्रम्यादुपपदाद् भावेर्भवतेर्वा 'मृगव्यादयश्च (उ० १, २६)'—
इति कु-प्रत्ययः । पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणश्च निपात्यते ।
स्यतेरैश्वर्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'वृतेऽह्न्दसि (उ० ४, २३६)'—
इति बाङ्लकादिनि टिलोपश्च । ऋभूणां कथति ईष्टे, ऋभौ
महति स्थाने निवसति वा । "लृभुषानयस्त्वं षाट् (ऋ० सं० १,
५, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(११) उषाः । उषतेर्दृष्ट्यर्थात् 'अनुसन्पूषन् (उ० १, १५५)'
—इति क्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) विहायाः‡ । 'बहिहाधान्-भ्यह्न्दसि (उ० ४, २३५)'—
इति अहातेर्जिह्वीते वा बाङ्लकात् षुगभावेऽपि युगागमोनिपात्यते ।

* निघ० ८, २ ।

† निघ० १९, ८ ।

‡ निघ० ४, १५ ; १०, २१ ।

कृष्णादुद्खादर्या विहायाः (ख० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः ॥

(१३) यङ्* । यजतेः 'ब्रैवथङ्जिङ्गायीवाघ्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य ङकारस्य निपात्यते । यजते देवपूजादिकं करोति । यदा; 'थसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'थसोश्च'—इति कान्-प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्वति प्रयत्यते ब्रचुलाञ्ज-यादौ । 'यङ् इति महतो नामधेयम्; यातश्च हतश्च भवति'—इति (निद० ८, ८) भाष्ये 'यातस्यासावाङ्गनश्च वार्थिमिः, ह्नस्यासौ प्ररणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'—इति स्कन्दस्वामी । ततोऽच चातेर्ङ्यतेश्च 'मेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् भूते क-प्रत्ययो ङ्यतेः सम्प्रसारणाभावश्च । "प्रवो थुङ् पुङ्शाम् (ख० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः ॥

(१४) ववचिथा । (१५) विवचिथे । 'तच्च ववचिथ विवचिथ इत्येते (निद० ३, १३)'—इत्यादिभाष्ये क्षणयोरस्थ्यातयोर्महत्त्वामसु पठनीयत्वं महदाशकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववचिथेत्यत्र 'धन्यनः (८, ४, ७८)'—इतीत्वामावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्वाकारस्त्वेषु ध्यात्ययेन । "अतिविश्वं ववचिथ (ख० सं० १, ६, १, ५)"—"शीरं पावकञ्चोचिषु विवचिथे (ख० सं० ७, ७, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१६) अभृणः । अमतेः क्षिप् । विभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाङ्गलकात् न-प्रत्ययः । "पिञ्चमृष्टिमभृ-

* पु० १, १९ ।

†, § निद० १, १९ ।

णम् (अ० सं० २, १, २२, ५)”—इत्यत्र ‘अभ्रुणस्य महतः फलस्य हेतुभूता’—इति स्कन्दखामी ॥

(२७) माहिनः । महतेः । ‘महेरिणश्च (उ० २, ५३)’—इति इनण-प्रत्ययः । “प्रयो न हर्मिं सोमं माहिनाय (अ० सं० १, ४, २७, १)”—इति निगमः ॥

(२८) गभीरः* । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८५०) । प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । “उद्व्यथा वरिमता गभीरम् (अ० सं० १, ७, २६, २)”—इति निगमः ॥

(२९) ककुहः । ‘ककु सहने’ । ‘ककेहः’—इति उह-प्रत्ययः । सहते अभि भवति ब्रून्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । “वृथ्यन्ते वा ककुहासः (अ० सं० १, ३, ३३, ३)”—इति निगमः । ‘ककुहः इति महत्नाम’—इति स्कन्दखामी ॥

(३०) रभसः† । ‘रभ राभस्ये (भृ० आ०)’ । ‘अयविचमितमिन्नमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)’ । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा ब्रूयुः । “अधै न टुका रभसार्थे अयुः (अ० सं० ८, ५, ३, ४)”—इति निगमः ॥

(३१) प्राधत् । प्रधातेः ‘ससत्पदेहदित्यादयः (उ० २, ७९)’—इतीति-प्रत्ययः आ आगमस्य निपात्यते । “स प्राधत्तो नकुधो दंसु जूनः (अ० सं० २, १, २, ४)”—इति निगमः ॥

* पु० १, ११ ।

† “आ(मस)” निघ० १२, २१ ।

(२२) विरप्ञी* । 'रप सप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' वि-पूर्वः । 'रपश्चक्रम्यभिकुभ्योग्रम्'—इति बाङ्गलकात् प्रक् । विविधं रपतीति विरप्ञाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्ञी । यदा; विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि महः इत्यसुन्नन्तपाठश्च । विर-प्ञी गोमती महि (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्यादौकारान्तो-पादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम् । "क्रत्वे अपिबो विरप्ञीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)"—"विरप्ञिने वञ्चिणे व्रन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)"—इति निगमौ ।

(२३) अङ्गुतम्† । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'अदि भुवो-जुतश् (उ० ५, १)' । 'अदित्यास्यर्थार्थोऽव्ययम्'—इति चौरखामी । तच्च सम्युवाद् विभर्त्सेवां बाङ्गलकात् जुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च । सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्थाश्रितेनेति वा । "सद-मस्यतिमङ्गुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)"—"वर्षट्कृतस्याहुतस्य इक्षा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महश्चामाद्युदान्तः स्याद-चास्यर्थभूतेऽन्तोदान्तः स्वरः'—इति माधवः । "तन्न क्षुरीपमङ्गुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंहिष्ठः । 'बहि महि वृद्धौ (भू० आ०)' । लघिबंहोर्न-लोपश्च (उ० १, २८)—इति बङ्गपदम्; तत इष्टन्-प्रत्ययः । 'बंहते बङ्गलं मलर्यायः'—इति चौरखामी । अतिशयेन बङ्गलो बंहिष्ठः । 'प्रियश्चिरस्फिरोहबङ्गल (६, ४, १५७)'—इत्यादिना बंहादेशः ।

* निघ० ६, २२ ।

† निघ० १, ६; ६, २१ ।

यद्वा ; 'निसुखवञ्जुखवकुसमूखपृथुखलूखविषखूलादयः'—इति बंहेह-
लक्षप्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । "यद्दृष्टिं गति
विधेसुदानू (ख० मं० ४, ४, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(२५) बर्हिषत्* । 'दृष्ट दृष्टि दृष्टौ (भू० प०)' । 'दृष्टेर्मलोपश्च
(उ० २, १० २)'—इति इषि-प्रत्ययः । बर्हिः-अञ्च् उपपदे सतः 'सत्सू-
द्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप् । षोदरादित्वाद्बर्हिषः सकार-
लोपः । सुषामादित्वात् (ऋ, ३, ८ ऋ) षत्वम् । यद्वा ; 'अनिते (ऋ, ३,
१८)'—इति । 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । अन्यत्
पूर्ववत् । परिवृद्धे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणौयः ॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महानामानि ॥ ३ ॥

गयः^(१) । कृदरः^(२) । गर्त्तः^(३) । हर्म्यम्^(४) । अस्तम्^(५) ।
पस्त्वम्^(६) । दुरोणे^(७) । नीळम्^(८) । दुर्याः^(९) । स्वसरा-
खि^(१०) । अमा^(११) । दमे^(१२) । कृत्तिः^(१३) । योनिः^(१४) ।
सन्न^(१५) । शरुणम्^(१६) । वरुधम्^(१७) । छर्दिः^(१८) ।
छदिः^(१९) । छाया^(२०) । शम्भ^(२१) । अजमेति^(२२) द्वाविंश-
तिर्यहनामानि † ॥ ४ ॥

* "बर्हिः" पु० १, ३ ।

(४) इतोऽनकारमित्येव "नीरम् (ऋ)"—इति C. D. F ।

(६) "पस्त्वम्" iid.

(७) "दुरोणे" A ।

(१५) इदमेव "अमे" —इति न. C. D. F ।

(२१) "शम्भ" —इति न. iid.

† "इति द्वाविंशतिः" न ।

(१) गयः* । ध्याख्यातमपत्यनामसु (१७४५०) । गन्धते वासाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्थेऽप्येवमर्थोऽनोद्बुध्यः । गीयते स्त्रयते स्वाभ्यातिग्रथेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च । “अर-
श्वाग्रुषे गयम् (अ० सं० १, ५, २१, २)” —इति निगमः ॥

(२) छदरः† । ‘छती छेदने (तु० ह० प०)’ । ‘छदरादयश्च (उ० ५, ४४)’ —इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावस्य तकारस्य दकारश्च निपात्यते । छत्यते छिद्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुभास्त्रमर्था-
दथा । यदा ; ‘इङ् आदरे (तु० आ०)’ । ‘यद्विद्वृनिश्चिगमस्य (३, ३, ५८)’ —इत्यपि । छतोदर आदरोऽच छत-दरः । पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्भः‡ । ‘गृ शब्दे (आ० प०)’ स्तुतिकर्मा वा । ‘हसिष्ठपि-
स्वामिदमिलूपधूर्विभक्षन् (उ० ३, ८३)’ —इति तन्-प्रत्ययः ।
शब्द्यते तस्मिन् स्त्रयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्यम् । ‘हृज् हरणे (भू० उ०)’ । ‘मध्यविध्यशिक्ष
(?)’ —इति क्यन्-प्रत्ययो सुडागमो गुणश्च निपात्यते । हरति
अनुद्धियते आद्धियतेऽच धान्यादि । यदा ; ‘अम द्रम ह्यम मौमृ
गतौ (भू० प०)’ । अन्नगादित्वाद् (उ० ४, १०८) चक्-
प्रत्ययः । “मन्वोरिथाय हुर्येषु तस्यौ (अ० सं० ८, ३, ४, ४)” —इति
निगमः ॥

* पु० २, २ ।

† प० ७, २८ निब० १, २० ।

‡ निब० २, ५ ।

(५) अस्मत्* । 'अस् भुवि (अदा० प०)', 'अस गतिदीप्यादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)' । 'इसिष्टयिस्वामि (उ० ३, ८ ३)'—इति बाहुल्यकात् तन् । द्वितीयैकवचनं भक्त्यङ्गनसुखं दीप्यते हि तत् । आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, चियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा । "अस्त्रं न गात्रो जलन्त इद्भुम् (ऋ० सं० १ ५, १०, ५)"—इति निगमः । "तमग्निमस्त्रे वसवो न्यूँषन् (ऋ० सं० ५, १, २ ३, २)"—इति च ॥

(६) पस्वमा । 'मध्यविध्य (?)'—इत्यादिनौषादिकः क्यच्, नुगागमश्च निपात्यते । पस्यन्त्यस्मिन् । यद्वा; 'पत्स्व गतौ (भू० प०)' । निपातनात् सकार उपजनः । 'पस्वा पसेः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः । "वहृषः पस्वा इस्वा (ऋ० सं० १, २, १७, ५)"—"प्रप्र द्वाभ्यान् पस्वाभिरस्थित (ऋ० सं० १, ३, २१, २)"—इति निगमौ । 'पस्वमिति गृहनाम । अजादित्वात् (४, १, ४) टाप्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७) दुरोषेः । 'रात्रासाक्षा'-इत्यादि-भोजस्य च आदियहणात् दुरोषादयः—इति वृत्तिः । दुःपूर्वात् अवतेर्नकि इटि गुणः । 'दुरोष इति गृहनाम । दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निघ० ४, ५)'—इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्वावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ऋटि हान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आद्गुणश्च । गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्वार्थकथनम्—इति स्कन्दस्वामी । "जुष्टोदमूनाश्रतिथिर्दुरोषे (ऋ० सं० ३,

* निघ० १२, १८ ।

† "पस." निघ० ५, ११ ।

‡ निघ० ४, ५ ; ८, ५ ।

८, १८, ५)”—“मध्ने निषन्तोर्लो दुरोणे (सू० सं० १, ५, १३, ९)”—इति निगमौ ॥

(८) नीळम् । ‘व्याडक्रोडकुहोडादयः’—इति उडष् प्रत्ययः, प्रत्ययादेशोपोगुणभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽच पदार्थाः, नयति सुखनिःश्वसनमिति वा । “आ यो मृहः शूरः सनादनीळः (सू० सं० ८, १, १७, १)”—इति निगमः ।

(९) दुर्थाः* । ‘दुर्त्रीं हिंसार्थां (भू० प०)’ । ‘अग्रादिनाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनास्मि हि तं दुःखम् । यद्वा ; दुःखम्पूर्वात् यातेः ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८, वा० १)’—इति कः । ‘दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वारादि अर्हन्तीति वा दुर्था गृह्णा उच्यन्ते’—इत्युक्तः । “अवीरहा प्र चरा सोम दुथान् (सू० सं० १, ६, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) खसराणि । व्याख्यातमहर्गमसु (५६५०) । खेन खननेन स्त्रियते प्राप्यते रवेर्गृह्वतोष्णातिभिः श्रियते, सुष्ठु अखन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमाः । ‘अम गतिभन्वद्भेषु (भू० प०)’ । ‘पुंषि सञ्ज्ञार्यां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । गन्धकोऽस्मिन् भस्मन्ते ब्रह्माखन्ते वा । यद्वा ; निपातोऽयम् । “अमात्यम् (सू० सं० ५, २, २०, १)”—इत्यच, उवटः—‘अमा गृह्वचनः ब्रह्मचर्येणो वा ।

* पु० १ १० ।

† पु० १, ८ ।

‡ नि० ५, १, ११, ४९ ।

अथयात् त्यप् तच् भव इत्यर्थे । गृहे सत्याह्ना भवति अमात्यः—
इति । “सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)”—
“अमा मते वहसि भूरिवामम् (ऋ० सं० २, १, ८, २)”—“अमा-
जूरिव पित्रोः सचासुती (ऋ० सं० २, ६, २०, २)”—इति निगमाः ॥

(१२) दमे* । ‘दम उपशमने (दि० प०) । घञ् । ‘नोदात्तोप-
देशस्य (७, २, २४)’—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । शास्यतेऽनेन श्रौतादि,
दान्तः क्लेशः । “बद्धमानं स्वे दमे (ऋ० सं० १, १, २, ३)”—“इस्क-
र्णारं दमेदमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) कृत्तिः† । ‘कृती कृदने (तु० रु० प०) । क्तिन् । कृदर-
वदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) योनिः‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१ पृ०) । मिथ्यते
ऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीता वा प्राका-
रादिना जायेव । “जायेव योनावरं विश्वसौ (ऋ० सं० १, ५, १०,
३)”—इति निगमः ॥

(१५) सद्गॄ॑ । सदेर्मनिन् । सौदत्यस्मिन् । “सद्गैव धीराः
सस्माय चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)”—इति निगमः । ‘सद्ग गृह-
नाम’—इति स्कन्दस्वामी ॥

‘वर्म’ इति केचित् पठन्ति । वृणोतेर्मन् । म्रियते तेन, सम्भज्यते
वा गृह्णिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० ४, ४ ।

† प० ४, २ । निब० ५, २२ ।

‡ प० १, १२ ।

§ प० १, १२ ।

(१६) शरणम् । शृणोते: 'युच् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । शृणोति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । "तोदखेव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १९, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वरुथम् । 'वृज् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जृवृज्भ्यामूथन् (उ० २, ५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरुथं शृणोते विभावे (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) कृदिः । 'कृदं सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिश्चि-
ञ्चपिहृदिहृदिभ्यदसिः (उ० २, १०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु कृदिः (ऋ० सं० १, ४, ५, ५)"—"वरुथ्यः मस्तियच्छृदिः (ऋ० सं० ६, ४, ५२, १)"—इति निगमौ ॥

(१९) कृदिः । 'कृद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्व-
दिस् । 'हादेर्घे झुपसर्गस्य (६, ४, ९६)' । 'इसन्त्वल्क्षिषु च (६, ४, ९७)'—इति ड्रस्वः । णि-लोपः । हाद्यते हि तत् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) क्वाया । 'क्वो क्वेदने (दि० प०)' । मास्थामसौस्त्रभ्योयः । वृत्तिवदर्थः । क्वायाकरत्वाद्वा क्वाया । "यस्य क्वायामृतम् (ऋ० सं० ८, ७, ३, २)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्मा । शृणोते: शरेः अयतेर्वा मन् । अयतेर्वाज्जल-
काद्रूपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्यामे-

* य० वा० सं० ४, १८. "इन्द्रस्य कृदिरसि"—इति निगमः ।

† प० ६ । नि० ६, १९; २२; २९, ४५ ।

दिङ्गुलं जर्मणि (अ० सं० १, १, ८, १) — “किं धातुं जर्मं वहतं
शुभस्यती (अ० सं० १, २, ४, ६) — इति निगमौ ॥

(२२) अज्ज* । अज्जः ‘अर्त्तिस्तुमुज्जसृष्टिन्तु (उ० १, १ ३७)’
— इत्यादिना बाज्जसकात् मन् । असत्वर्यः । “षेषामज्जेषु पृथिवी
(अ० सं० १, २, १ ३, ३) — इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गहनानामि ॥ ४ ॥

इरज्यति^(१) । विधेम^(२) । सपर्यति^(३) । नमस्यति^(४) ।
दुवस्यति^(५) । ऋध्नोति^(६) । ऋषड्वि^(७) । ऋच्छति^(८) ।
सर्पति^(९) । शिवासतीति^(१०) दश परिचरणकर्माणः †
॥ ५ ॥

(१) इरज्यति † । ‘इरज् ईर्यायाम्’ कण्ठादिः, गतिकर्मसु । अने-
कार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नन्थाये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेमः । ‘विध विधाने’ तुदादिः । लिङुत्तमपुरुषवज्जव-
चनम् । “यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः (अ० सं० २, ७, २४, २) —
“हविर्ननो विधेम ते (अ० सं० १, २, ८, २) — “हेतेव सद्य
विधुतो वि तारीत् (अ० सं० १, ५, १, १) — इति निगमः ॥

* पृ० १, १० ।

(१) “इरज्यति” न. C. D. F ।

(९) “सर्पति” न. iid ।

† “इति परिचरणकर्माणः” न ।

• १,

वि० १०, २२ ।

(३) सपर्यति* । 'सपर पूजायाम्' कण्वादिः । "दूतं देव सपर्यति (अ० सं० १, १, २ ३, २)"—इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । 'नमोवरिवस्यचडः क्यच् (३, १, १ ६)' । नमसः सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः (अ० सं० १, ३, १, २)"—"यं नमस्यन्ति हृष्टयः (अ० सं० १, ३, १ १, ४)"—इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति† । 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्वादिः । "दुवस्यन्ति स्वसारो अङ्गयाणम् (अ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः ॥

(६) अघ्नोति‡ । "अधु वृद्धौ" स्वादिः । अतएव "आ अघ्नोति हृविष्कृतिम् (अ० सं० १, १, ३ ५, ३)"—इति निगमः ॥

(७) अण्ड्रिष्टे । व्यत्ययेन अम् ॥

(८) अष्कति¶ । 'अश् गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' (तु० प०) ॥

(९) सपति॥ । 'सप समवाये (भू० प०)' "अविदांसो त्रिदुष्टं सपेम (अ० सं० ४, ५, १ ८, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) विवासति** । नैरुक्तधातुः । 'वि-पूर्वात् वसेर्लिच् । "इन्द्रस्युभयथा (३, ४, १ १७)"—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् लि-

* निब० ११, ८ ।

† निब० १०, २० ।

‡, § निब० २, ६; ८, ६ ।

¶ निब० ८, ४ ।

॥ प० १४ । निब० ५, १६ ।

** निब० २, २४. ११, २२ ।

लोपः—भट्टभास्करमिश्रः । “ह्रविष्ठाः आविर्वासति (ऋ० सं० १, १, २, ३, ३)”—इति निगमः ॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता^(१) । शतरा^(२) । शानपन्ता^(३) । शर्म^(४) ।
 स्यमकम्^(५) । श्रेष्ठम्^(६) । मयः^(७) । सुगम्यम्^(८) । सुदि-
 नम्^(९) । श्रूषम्^(१०) । शनम्^(११) । शग्मम्^(१२) । भेषजम्^(१३) ।
 जलाशम्^(१४) । स्योनम्^(१५) । सुम्नम्^(१६) । श्रेवम्^(१७) ।
 शिवम्^(१८) । शम्^(१९) । कमिति^(२०) विंशतिः सुखना-
 मानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता । ‘शिङ् निशाने (स्वा० उ०)’ । ‘निम्बविम्ब-
 शिम्बहिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः’—इति शिनोतेर्व-प्रत्ययो मुम् निपा-
 त्यते । अततेर्घञ् । दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते† ॥

(४) “शिरुगुः”—इत्येव कातिरिक्तपूर्वेषु, पाठान्तरतया देवराजोनापि स्वीकृतम् ।
 इतोऽनन्तरमेव “श्रेष्ठम्(६)” ग. ।

(५) “स्यूम । कम्”—इति द्विपदमिदम् ग. ।

(११) “इतोऽनन्तरमेव “शम्(१९)”—इति ग. O. D. F ।

(१२) इदम् पदमुपान्यम्(१९) ग. । “शग्मम्”—इति iib ।

(१६) “नास्त्येवैतत्” ग. ।

(१७) “कत्” ग. iid ।

* “इति सुखस्य” ग. ।

† “वंशमेव पृषथां शिम्बाता” (“ऋ० सं० ८, १, १, ४)”—इति निगमः ।

(२) शतरा* । शतं बज्र, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददाति
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' ॥

(३) श्रातपन्ता । 'श्रो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा । पततेः
'हसिमृष्टिणामि० (उ० ३, ८ ३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । श्रातेन
दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्त्रयते । त्रिष्वपि द्विवचनस्थाकारः ।
मिचेव च्छता शतरा श्रातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति
निगमः ॥

(४) शर्मा । व्याख्यातं गृहनामसु (३११४०) "ता नो देवीः
सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २ ८, ७)"—इति निगमः ॥ अस्य
स्थाने "श्लिगुः"—इति केचित् पठन्ति । 'श्ल गतौ (भू० प०)' ।
'वलिफल्बोर्गुक् च (? †)'—इति कु-प्रत्ययो बाङ्गलकादकारस्थे-
कारः । गम्यते पुण्यवङ्गिः, गच्छत्यनेन दृष्टिम्, गच्छति वान्द्यमनित्य-
त्वात् । एवमर्या गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम् । 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)' । 'अत्रिषिवि-
षिषुषिभ्यः कित् (उ० १, १ ४ १)'—इति मन् प्रत्ययः । 'च्छोः शूड-
नुनासिके च (६, ४, १ ८)', यणादेशः, स्वार्यं कः । स्युतं पुण्यवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) श्रेवृधम् । श्रे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः ।
* * * । श्रेवस्य वर्द्धयित् श्रेवृधम् । षष्ठादरादित्वादुभयत्र रूप-

* अत्रपदमेवादार्थिथमात्रनिगमोऽस्यापि भवितुमर्हति ।

† प० ४ ।

‡ कौमुदीपः तस्वेत्—“कलिपाठिनमिमनिष्यां गक् पाठिनाकिषतश्च (उ० १, १८)"—इति ।

मिद्धिः । “स श्रेष्ठमधि धायुषमसौ (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)” —
इति निगमः ॥

(७) मयः । “मिञ् हिंसायाम् (खा० उ०)” । असुम् । हिनस्ति
दुःखम् । “मयः कृणोषि प्रय आ च सुर्ये (ऋ० सं० १, २,
३३, २)” —इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । सुपूर्वात् गमेः अत्रादित्वात् यन् प्रत्यय उपधा-
लोपश्च । “उषा देदातु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)” —“आ
सुगम्याय सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, २, ७, ५)” —इति निगमौ ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यातमहर्णामसु (५७ पृ०); अथ सुपूर्वम् ।
सुष्ठु घति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) शूषम्* । व्याख्यातं बल्लनामसु (२१८ पृ०) । शूष्यत्त्वे-
न दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम् । “सास्माकैर्भिरैतरी न शूषैः
(ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” —इति निगमः ॥

(११) शूनम्† । ‘शून गतौ (तु० प०)’ । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’ —इति बाङ्गलकात् कः । “शूनं नः फाला विष्ठषन्तु
भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ८, ८)” —“शूनं ऊक्तेम मघवान्मिन्द्रम् (ऋ०
सं० ३, १, ४, ७)” —इति निगमौ ॥

(१२) श्रमम्‡ । श्रं-श्रद्धे उपपदे गमेः ‘गेहे कः (३, १, १४४)’
—इति कः । गमहनेत्युपधालोपः (६, ४, ८८) । षोदरादित्वात्

* प० २, ८ ।

† “शूनः” निब० ८, ४ ।

‡ निब० १, ४ ।

ब्रह्मो म-स्रोपः । सुखं गम्यतेऽनेन दुःखतादिब्रह्मनेन वा । यदा ;
ब्रह्मे: 'युजितिजिह्वां कुञ्च' (उ० १, १४ ३)—इति बाहुल्यकात्
मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारस्य । ब्रह्मोति द्विं जनयितुम् । "वास्त्रोष्यते
श्रग्मयां संसदा ते (ऋ० सं० ५, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) भेषजम् । (१४) जलाब्रह्मम् । व्याख्याते उदकनामसु
(११ १२५०) भिषज्यतिरच सुखनार्थः । "हृद्रं जलाभेषजम् (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥ 'जलाभजं सुखादोषधम्'—
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) स्योनम् । 'षिवु तन्मुषन्ताने (दि० प०)' । 'सिवेष्टेर्युट् च
(उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्यये गुणः । स्युमवदर्थः । स्योन मिति सुख-
नाम, स्यतेरवस्यन्धेतत्—इति (निह० ८, ९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेस्य
स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना । तत्र बाहुल्यकान्न-प्रत्यये
टेर्युट् । "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"—"स्योना
पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१६) सुखायम् । 'राष्ट्रासांस्त्रासुखद्युन्ननिश्चेति भोजसूत्रम् ।
शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्टु मीयते परिच्छिद्यते भागे-
नेति वा । "क्व वः सुखा नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)"—
"सुखायं वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमौ ॥

* "युजित्वचित्तिजां कुञ्च"—इति कौ० पाठः ।

† पु० १, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

§ निब० ८, ९; ११. ९, २१. ११, ८ ।

॥ "सुखावरी" पु० १, ८ ।

(१७) श्रेवम्* । (१८) श्रिवर्मा । 'श्रीङ् स्त्रप्ते (अदा० आ०)' ।
 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)' । 'सर्वनिघृष्य (उ० १, १५१)'—
 इति श्रीङो ऋस्वल् वन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च निपात्यते । 'श्रेवमिति
 सुखनाम (निघ० १०, १७)' इत्यादिभाष्ये । श्रिष्यतेत्युत्पादितावेतौ ।
 तकार्थस्तु—श्रेषति हिनस्ति क्रोशं, श्रेषथति विश्रेषथति वा स्वाश्रयम् ।
 "जने न श्रेव आङ्गर्थः सन् (ऋ० सं० १, ५, १३, २)"—"श्रिवाभि
 नं स्यमानाभि रागात् (ऋ० सं० १, ५, २७, २)"—इति निगमौ ॥

(१९) श्रमम् । निपातोऽयम् । यदा; श्राम्यतेर्विन्। श्रामथित क्रोत्रा-
 नाम् । "श्रं तै सक्तु प्रवेतसे (ऋ० सं० १, १, १०, २)"—इति निगमः ॥

(२०) कम्ठे । अथमपि निपातनम् । "श्रियमे कं भानुभिः
 सस्मिन्निचिरे (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—"आ वो म्बु तर्नाय कम्
 (ऋ० सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ । "अद्दे कमिन्द्र चरतो
 वितन्तरम् (ऋ० सं० १, ७, १४, २)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेद-
 मव्ययम्'—इति हरदत्तः ॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्बिक्^(१) । वत्रिः^(२) । वर्षः^(३) । वपुः^(४) । अमतिः^(५) ।
 असः^(६) । सुः^(७) । अम्रः^(८) । पिष्टम्^(९) । पेशः^(१०) । ह्यशनम्^(११) ।

* निघ० १०, १७ ।

† निघ० १०, १७ ।

‡ निघ० ४, २१. ११, २० ।

§ पु० १, १२ ।

(४) इतोऽनन्तर 'वपुः' इत्यधिकम् C. D. F ।

(७) "सुः" न. C. D. F ।

स्रः^(१२) । अज्जुनम्^(१३) । ताम्रम्^(१४) । अरुषम्^(१५) ।
शिल्पम्^(१६) इति षोडश रूपनामानि* ॥ ७ ॥

(१) निर्षिक्ता । ‘णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)’, निज्जम्-
पूर्वः क्तिप् । निर्षिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । “वर्हणे
वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १, २, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(२) वज्रिः† । ‘वृङ् वरणे (स्त्रा० उ०)’ । ‘आद्गमहनजनः
किकिनौ सिट् च (३, २, १७१)’, दिर्वचनम्, कित्वाद् गुणाभावः,
यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, म्रियते वा । “विद्युद् भवन्ती
प्रति वज्रि मोहत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(३) वर्षः‡ । ‘वृङ् सन्नौ (क्रा० आ०)’ । ‘वृङ्श्रीङ्भ्यां रूप-
स्त्राङ्गयोर्युट् च (उ० ४, १८६)”—इत्यसुम् । भज्यते हि तत् । वृणोते
र्वा बाङ्गलकादसुन् युट् च । वज्रिवदर्थः । “मा वर्षो अस्मदपं गूह
एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)”—इति निगमः ॥

(४) वपुः॥ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२०४०) । उच्यते
स्वाश्रयः “वपुर्भि राचरतो अन्यान्था (ऋ० सं० १, ५, २, ३)”—इति
निगमः ॥

(१२) “मवत्” कानित्तिषे सर्वच ।

(१३) अज्जम् न. C. F. I. “शिल्पम्” D ।

* “इति रूपम्” न ।

† निव० ५, १८ ।

‡ निव० १, ८ ।

§ निव० ३, ८ ।

॥ पु० २, १९ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अपसः† । ‘अपसदति रूपनामाप्सातेः (निरु० ५, १३)’—
इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अपसशब्दो व्युत्पादितः । तत्रकारेण
निर्वचनं प्रदर्शयते । नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः
आप्पोतेर्वा । ‘वृहवदिह्निकमिकषिभ्यः सः (उ० ३, ५६)’—इति
स-प्रत्ययः । * * * । “उषाहस्तेव नि रिणीते अपसः (ऋ० सं०
२, १, ८, २)” —“अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५, ३, २४,
२)” —“अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, ६)” —इति
निगमाः । * * * ॥

(७) स्युः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । ‘मृगव्यादयश्च (उ० १,
३६)’—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारश्च च व्यत्ययश्च
निपात्यते । स्फुरति हि तत् । “वहन्ते अहुत स्यवः (ऋ० सं० ६,
१, ३७, २)” —“शुष्मा इन्द्र मवाता अहुतस्यवः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)” —इति निगमौ ॥

(८) अप्नः‡ । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१६ ३५०) । तेन हि
हात्त्रमाअयं व्याप्नोति । “अभि सन्ति जन्मया ता अन्रसः (ऋ०
सं० २, ६, ३०, ४)” —इति निगमः ॥

(९) पिष्टमृ१ । ‘पिष्ट अवयवे (तु० प०)’ ‘पिष्ट गतौ (भू० प०)’

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, सेकप्रसादाद्वा नेपसभवे ।

प० ४, २ । निरु० ६, १२ ।

† निरु० २, ५. ५, १२ ।

‡ पु० २, १ ।

§ निरु० ८, १० ।

—इति क्षीरस्वामी । ‘पिबेः क्विप् (उ० ३, ६२)’—इति ऋः, गुणा-
भावश्च; ‘तितुचथ (७, २, ६)’—इतीट्प्रतिषेधः । ‘पिबितम्, अव-
यवञो विभक्तमित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । ‘पिब आक्षेपणार्थः’—
इति माधवः । आश्लिष्यत्याश्रयम् । “पिष्टं रुक्मभिरञ्चिभिः (ऋ० सं०
४, ३, १६, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कृन्ननम्* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(२० पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्दान् । पेशसः
पिष्टवदर्थः । कृन्ननस्य निगमोऽन्वेषणीयः । “पेशोमर्था अपेशसे (ऋ०
सं० १, १, ११, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) स्फुरः । ‘स्फुर स्फुल्लने (तु० प०)’ । असुन् । पृषोद-
रादित्वात् (६, ३, १०६) सकारपकारयोर्यत्ययः । स्फुरति हि तत् ।
“महि स्फुरो वरुणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)”—“वषो देव स्फुर-
स्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)”—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छब्दं‡ पठन्ति । तद्विरण्यनामसु व्याख्यातम्
(२२ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्§ । व्याख्यातसुषोनामसु (५० पृ०) अर्जुनीत्यत्र ।
“अर्हस्य कृष्णमहर्जुनस्य (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)”—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । ‘तसु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । ‘अमितम्योर्दी-
र्घस्य (उ० २, १४)’—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

*, † पु० १, १ ।

‡ पु० १, १ ।

§ पु० १, ८ ।

तामम् । “आपो दिवादा तामः (?)”—इति निगमः ।
 “असौ यस्तासो अरुणे (य० वा० सं० १६, ६)”—इति च ॥

(१५) अरुणम्* । व्याख्यातमुषोनामसु अरुणीत्यत्र (५, ३४०) ।
 आ रोचते । निगमोऽश्वेषणौयः ॥

(१६) शिल्पिन्मां । ‘शिल्प विशेषणे (रु० प०)’ । ‘खण्डशिल्पिन्मां-
 वाप्यरूपतस्याः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययः । षकारस्य लकारो
 बाहुलकात् गुणाभावस्य निपात्यते । विशेषयति नदन्तम् । “अश्वा-
 मयोः शिल्पिं स्युः (य० वा० सं० ४, ८)”—इति निगमः ॥

॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमाः^(१) । अनेमाः^(२) । अनेद्यः^(३) । अनवद्यः^(४) ।
 अनभिशस्ताः^(५) । उक्थ्यः^(६) । सुनीयः^(७) । पाकः^(८) ।
 वामः^(९) । वयुन^(१०) मिति प्रशस्यस्य ‡ ॥ ८ ॥

(१) अस्त्रेमाः । ‘स्त्रिबु गतिश्लेषणयोः (प०)’ ; दिवादिर्नञ्पूर्वः
 ‘मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १४०)’—इति मनिनि बाहुलकात्
 आडभावः, ‘लोपोव्योर्वसि (६, १, ६६)’—इति वकारलोपः, मुणः ।
 न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्वस्माद् गुणाः ।

* पु० १, ८ ।

† पु० १, ९ ।

(१) मास्येवैतत् न. C. D. F ।

(२) इतोऽनकारम्—“अनिन्द्यः”—इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(४), (५) “अनभिशस्त्रिः (य० वा० सं० ५, ५.) । अनवद्यः” न. iib ।

(९) “वामः” A ।

‡ “इति प्रशस्यस्य” न ।

अस्त्रेमाणं तरुणिं वीरुजम्भम् (ऋ० सं० ३, १, ३४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वाश्रयते र्मनिन् । नेतुमश्रयतेदुर्मागम् निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'णिदि कुत्सायाम् (भ्र० उ०)', नञ्पूर्वः; आगमानित्यत्वाश्रम् न क्रियते; 'अहलोर्णत् (३, १, १२४)', "मार्धन्दिनस्य सवगस्य वृचहसनेद्यु (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)"—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अनभिग्रस्ताः । 'ग्रस्त हिंसायाम् (अदा० प०)' । * * * । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(६) उक्थयः† । 'वच परिभाषणे (अदा० प०)' । 'पातृत्तुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक् (उ० २, ६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थयश्चः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । 'कन्दसि च (५, १, ६७)'—इति चः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । 'क्रतुर्भवत्युक्थः (ऋ० सं० १, १, ३२, ५)"— "गाय गायच मुक्थम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡ । नयतेः 'इनिकुषिनौरमिकाग्निभ्यः कथन् (उ० २, २)' । नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । हिरण्यहस्ते असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)"—"गभीरवेषा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, १)"—इति निगमौ ॥

* जैनद्वयव्याख्यानं देवराजान्, देवप्रसादादप्राप्तमन्त्रे वा ।

† निच० ११, ११ ।

‡ निच० ४, १८ ।

(८) पाकः* । पाते: 'इण्भीकापात्रत्यतिमर्षिभ्यः कन् (उ० ३ ४ १)'—इति कन् । रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८, ६, १ ६, ४)"—इति निगमः । "अपाको विष्णुर्थश्रसे पुरुषि (?)"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वमषण सम्भक्तौ (भू० प०)' । 'इषियुधौन्विदसि-
श्यासुस्रभ्योमक् (उ० १, १ ४ २)'—इति बाङ्गलकाम्प्रक् प्रत्ययः, नका-
रखाकारश्च । सम्भजनीयो हि प्रशस्यः । "न दूढोश्च अगददासि
वामम् (ऋ० सं० २, ५, १ २, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजते: 'अजियमिञ्जीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५ ८)'
—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः । अस्त्रेणवदर्थः । 'वयुनं वेतेः, कान्निर्वा
प्रज्ञा वा (निघ० ५, १ ४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाङ्गलकादुनन्,
मलर्थीयस्य लुकः; कान्निमान् प्रज्ञावान् वा । "विमान् मग्निर्वयुनश्च
वाचताम् (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः^(१) । केतुः^(२) । चेतः^(३) । चित्तम्^(४) । क्रतुः^(५) ।
असुः^(६) । धीः^(७) । शचीः^(८) । माया^(९) । वयुनम्^(१०) ।
अभिख्ये^(११) त्येकादश प्रशानामानि § ॥ ९ ॥

* निघ० २. १२ ।

(१), (२) "केतः । कुतुः" न ।

† निघ० ४, २६. ६, २२; २१. ११, ४६ ।

‡ प० ८. ४, २ । निघ० ५, ८; १४. ८, २०. ८, १५ ।

§ "इति प्रश्नायाः" ।

(१) केतः । 'वायु पूजानिष्णामनयोः (भृ० उ०)' । 'वायः की (उ० १, ७५)'—इति त-प्रत्ययो धातोः कीरादेशो भुष्य । पूजते । "पु० र० वो० जु० ते० के० त० मा० य० म् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)"—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) केतः । (४) चित्तम् । 'चित्ती सञ्ज्ञाने (भृ० प०)' । 'अञ्चि-
चृषिभ्यः (उ० ३, ८६)'—इति बा० ल० कात् त्तः । केतवदर्थः । "ऋ० ता-
वा० नं० वि० चै० त० स० म् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"—"सञ्चयाचित्तं चित्तेन मञ्च-
तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६ पृ०) क्रियते-
ऽनया धर्मादिविचारः । "अग्निर्होता क० विक्रतुः (ऋ० सं० १, १, १,
५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'श्रु० त्वि० हि० च० य० सि० वि० सि (उ० १, १०)'—
इति उ-प्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (नि० ० ३, ८)'—इति भाष्ये,
अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-
परिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) धीः॥ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६८,
१७० पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, धायन्तेऽनया
देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

* नि० ० ११, ६; १०. ११, ०; १५ ।

† पु० १, १ ।

‡ नि० ० १, ८. ११, १८ ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १, ११ ।

परिहारश्च । “चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १६)” —
 “दोषावसार्धियावयम् (च० सं० १, १, २, १)” — “ऋषोरत्तं न
 ऋषीभिः (च० सं० १, २, ३१, ५)” — इति निगमाः ॥

(८) माया* । ‘माङ् माने (अदा० आ०)’ । ‘माहाससिभ्येयः
 (उ० ४, १० ६)’ — इति य-प्रत्ययः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया
 पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (च० सं० १, १, २१, ७)” —
 “इमामनु कवितमस्य मायाम् (च० सं० ४, ४, ३१, १)” — इति
 निगमौ ॥

(१०) वयुनम्† । व्याख्यातं प्रपञ्चनामसु (३२४४०) । गतौ
 ऋषीवदर्थः, क्षेपणे ऽसुवत् । “विद्धां अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (च०
 सं० १, ५, १७, २)” — इति निगमः ॥

(११) अभिख्या । ‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’ । ‘आतसोप-
 सर्गे (३, ३, १० ६)’ — इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽन्यार्थाः । “अभिख्या
 भाषा हृहता प्रुप्रुक्निः (च० सं० ६, २, ६, ५)” — इति निगमः ।
 भाष्यं द्रव्यव्यम् ॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ६ ॥

बट्^(१) । अत्^(२) । सत्वा^(३) । अद्वा^(४) । इत्या^(५) । ऋत^(६)
 मिति षट् सत्यनामानि ‡ ॥ १० ॥

* निघ० ७, २०, १२, १० ।

† पु० ८ ।

(४), (५) ‘इत्या । अद्वा’ न ।

‡ ‘इति सत्यम्’ न ।

(१) षट्* । (२) अत् । (३) सचा । (४) अद्वा । (५) इत्या ।
 कडादथो निपाताः । “बल्लहाश्च अशि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, ९)” —
 “अद्भुत्याग्निः समिधते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)” — “सन्नादावृक्षपा
 वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)” — “सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्रावाग् (ऋ०
 सं० १, ४, १४, ३)” — “मच्छित्त्वा धिया मरा (ऋ० सं० १, १,
 ४, १)” निगमाः ॥

(६) षतम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१४०) । गच्छत्यनेन
 सुगतिम् । ‘षतम् अर्त्तेः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः’—इति माधवः ।
 “षतेन मिषावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)” —इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत्^(१) । चाकनत्^(२) । आचक्ष्^(३) । चष्टे^(४) । वि
 चष्टे^(५) । विचर्षणिः^(६) । विश्वचर्षणिः^(७) । अवचाकश्^(८)
 दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः § ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत् ॥ । (३) आचक्ष् । (४) चष्टे ।

* निब० ११, १७ ।

† प० ४, २ । निब० ४, १५. ४, ५. ६, २. ११, २० ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) “चिक्यम्” न. C. D. F ।

(२) “चना” न. C. D. F ।

(३) “चाक” न. C. D. F । “अचक्ष” ङ ।

§ “इति पश्यतिकर्माणः” न ।

॥ पु० १, ६ ।

(५) विचष्टे* । इति चच्छिङ्गेदर्शनार्थानि व्याख्यातानि । 'चिष्य
दित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यबुक्तम् ।
'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासि-
कान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचक्ष्म । आङ्पूर्वस्य चच्छिङ्गे लङि महिङ्गेमसादेशो-
व्यत्ययेन । "अतस्य वाये अदितिं दितिञ्च (ऋ० सं० ४, २, ३१, ३)"—
इति निगमः ॥

(४) चष्टे* । (५) विचष्टे । केवसाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथम-
पुरुषैकवचने संयोगादिलोपे वृत्ते च रूपम् । "तेभिश्चष्टे वक्षणे
मित्रो अर्थमा (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"इतो जातो विश्वमिदं
वि चष्टे (ऋ० सं० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वर्षणिः । (७) विश्वर्षणिः । विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'छष
विश्वेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'छषेरादेश चः (उ० २, ६७)'—
इति अति-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च । यदा ; चायतेरेव
वाङ्मलकान् अनि-प्रत्ययो धातोर्ङ्गः षभावश्च । विविधं द्रष्टा
विश्वर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वर्षणिः । "सक्कान् पिर्षि विदये
विश्वर्षणे (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"सोमैर्भिर्विश्वर्षण्ये (ऋ० सं०
१, १, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(८) अवचाकश्चत् । 'काष्ट दौप्तौ (भू० आ०)' अत्रपूर्वः । यङ्-
लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । "जनानां धेना अवचाकश्चद् वृषा

* निघ० १०, २०, १९, २७ ।

† निघ० ७, २०, १०, ४६ ।

(ख० सं० ७, ८, १५, १)”—“सुभे सोमावचाकञ्जत् (ख० सं० ६, ८, १२, ४)”—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्^(१) । नुकम्^(२) । सुकम्^(३) । आहिकम्^(४) ।
आकीम्^(५) । नकिः^(६) । माकिः^(७) । नकीम्^(८) । आ-
ह्यत्^(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाभानाय*
॥ १२ ॥

(१) हिकम् । (२) नुकम् । (३) सुकम् । (४) आहिकम् ॥ ।
(५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् । एते
निपाताः । “वसुर्वसुं पतिर्हिकम् (ख० सं० ६, ३, ४०, ४१)”—“इमां
नु कम्भुवना (ख० सं० ८, ८, १५, १००)”—“सौषधामातिष्वतेसवता-
सुकम् (?)”—“पृङ्गं ह्वीष्टि मधुना हि कं गतम् (ख० सं०

(२), (३) ‘सुकम् । नुकम्’ न. D. F. च ।

(४) मास्येतत् न. D. F ।

(५) “आकिम्” CI इतोऽनकारमेव “नकीम् (८)” न. D. F ।

(६) इतोऽनकारम् “आकीम्” इत्यधिकम् न. D. F । “माकिम्” CI ।

* “इत्यसिवाशि” न ।

† “हि” निघ० १, ६ । “कम्” निघ० १, ८ ; १४. ४, १८. ६, १५ ।

‡ “नु” निघ० १, ४ ।

§ “सु” निघ० १, २. १०, २८ ।

॥ “आ । हि । कम्”—इति पदपन्थः । “आ” निघ० १, २ ; ४. ४, ६ ; ७ ।

¶ परकारस्वव “हि । कम्”—इति चिञ्चेद् ।

** पदकारस्वव “मधुना । हि । कम्”—इत्येवं चिञ्चेद् ; बाष्पातश्च तथैव
सावधमेति ध्येवम् ।

२, ८, १, ५*)"—“आकी॑रु॒ सूर्य॑स्य रो॒च॒नात् (अ० सं० १, १, २७, ३)”—“न कि॑रि॒ञ्च॒ तदु॑त्तरो (अ० सं० ३, ६, १८, १)”—“माकि॑-
र्ने॒श॒न्माकी॑ रि॒षत् (अ० सं० ४, ८, २०, २)”—“नकी॑ वृ॒धीक॑ इ॒न्द्र ते
(अ० सं० ६, ५, ३१, ४)”— इति निगमाः ॥

(८) आकृतम् । निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्याच पाठात् सङ्गतेरयमपि
निपातसमाहाररूपो निपातितः । कृत-शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्
निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाह्वय ॥ १२ ॥

इ॒दमि॑व^(१) । इ॒दं यथा^(२) । अ॒ग्निर्न॒ ये^(३) । च॒तुर॑श्चि-
ह॒द॑मानात्^(४) । ब्रा॒ह्म॒णा व्र॑त॒चारि॑णः^(५) । वृ॒क्षस्य॑ नु ते
पुरु॑ह॒तव॑याः^(६) । ज॒ार आ भ॑गम्^(७) । मे॒षो भू॑तो॒भि
यन्न॑र्यः^(८) । तद्रू॑पः^(९) । तद॑र्याः^(१०) । त॒द्वत्^(११) । तथे॑^(१२)-
त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि (निघ० ३, १३—
१८) ॥ १३ ॥

अ॒र्षेति^(१) । गा॒यति^(२) । रे॒भति^(३) । स्तो॒भति^(४) । गू॒ह्ये-

* पदकारत्वेन “नु । कम्”—इत्येवावप्युच्यते ।

† “यद्वा समुद्रे अथाकृते”—इति (अ० सं० ५, ८, २४, १) निगमो द्रष्टव्यः ।

‡ एतदध्यायस्याख्यातानो देवराजेषां चिन्हावबोधकित्वादेन व्याख्यातानामपि ।

यति^(५) । गृणति^(७) । अरते^(७) । ह्यति^(८) । नदति^(८) ।
 पृच्छति^(१०) । रिहति^(११) । धमति^(१२) । कृपायति^(१३) ।
 कृपयति^(१४) । पनस्यति^(१५) । पनायते^(१६) । वल्गूयति^(१७) ।
 मन्दते^(१८) । भन्दते^(१९) । छन्दति^(२०) । छदयते^(२१) । शश-
 मानः^(२२) । रञ्जयति^(२३) । रजयति^(२४) । शंसति^(२५) ।
 स्तौति^(२६) । यौति^(२७) । रौति^(२८) । नौति^(२९) । भनति^(३०) ।
 पणायति^(३१) । पणते^(३२) । सपति^(३३) । पपृक्षाः^(३४) ।
 मृहयति^(३५) । वाजयति^(३६) । पूजयति^(३७) । मन्यते^(३८) ।
 मदति^(३९) । रसति^(४०) । स्वरति^(४१) । वेनति^(४२) । मन्द्र-

(७) “अरति” न. C. D. F ।

(८) “ह्यति” न. iid ।

(८), (१०), (११), (१२) “रिहति । धमति । नदति । पृच्छति” न ।

(१३) “कृपा” न. C. D. F ।

(१५) “पचस्यति” न. iid. च । इतोऽनकारमेवेच “पचते (१२)” न ।

(१६) नास्त्येवैतत् न । “पचायते” C. D. F ।

(१९) “नौति (२९)” — इत्यनकारनिर्द्द इच्छते न. iid ।

(२१) “छदयति” न. iid ।

(२३), (२४) क्तिप्रमेवेच पाठः न ।

(३०) “भनति” न ।

(३१) “मकायते” न. iid ।

(३३) “सपति” न ।

(३४) “पिपृक्षाः” न. iid ।

(३८) “मदति” न. iid ।

(४१) नास्त्येवैतत् न. iid ।

यते^(४९) । जल्पतीति^(५०) चतुश्चत्वारिंशदर्थतिकर्माहः*
॥ १४ ॥

(१) अर्चति । 'अर्च पूजायाम् (भ्र० प०)' । "अच^{१०}न्त्^{१०}र्क^{१०}म^{१०}र्किणः^{१०}। (च० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(२) गायति । 'कै गै ब्रध्दे (भ्र० प०)' । "गायन्ति त्वा गायचिणः (च० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(३) रेभति । (४) सोभति । 'रेभ ब्रध्दे (भ्र० आ०)', 'द्युभ स्तोत्रे (भ्र० आ०)' । आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६, ५, ६)"—"सोमः पविचमभेति रेभन् (च० सं० ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभत विञ्चतिः (च० सं० १, ५, ३०, ४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति । नैरुक्धातुः । "तङ्गूर्द्धया स्वर्षरम् (च० सं० ६, १, २८, १)"—इति निगमः ॥

(६) मृणाति । 'मृ ब्रध्दे' ऋादिः स्वादिश्च । "कख्तमो नाम मृणाति मृणाम् (च० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(७) जरते । नैरुक्धातुः । "पुर्णीये जरते मृतावान् (च० सं० १, ४, २५, ७)"—इति निगमः ॥

(४९) "जल्पते" न. iid ।

(५०) इतोऽनकारम्—"मन्त्रयते । वन्दते" इति द्वे परैःषिके न. iid ।

* "इत्यर्चतिकर्माहः" न ।

† निघ० १, ८ ।

‡ निघ० १, ५ ।

§ प० ४, १ । निघ० ४, २८. १०, ८ ।

(८) कृषते* । 'क्रेञ् स्पृङ्ङीधाम् (भू० उ०)' । "वाचिष्ठो वां ह्वानाम् (ऋ० सं० ६, २, २६, १)"—इति निगमः । 'हवाः स्तोमाः इत्यतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति† । 'एद अवाक्ते शब्दे (भू० प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति ‡ । 'प्रच्छ शीषायाम् तुदादिः । 'ग्रहिया (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति§ । 'रिह कत्यनादौ'—इति चीरस्वामी । तुदादिः । "त्रिगुं न विग मतिभीरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तिलप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्याथ-वचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतोत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति¶ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४ ६ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपण्यति । (१५) पनस्यति । नैरुक्त-धातवः । "सर्वताता धे कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, ३, ५, ३)"—इत्यत्र कृपणन्त रुवन्ति॥—इति भट्टभास्करमिश्रः । "खेषं पनस्युम-किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चति-कर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

* ०० १, ८ ।

† निघ० ५, १ ।

‡ प० १६ ।

§ पृ० १, १४ ।

॥ धायसेन त्वच 'कृ-रुक्त प्रयच्छन्ति राशुको वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते* । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भृ० आ०)' । 'गुपूधूपविष्किपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "अभीष्टूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वल्लुगूर्याति† । 'वल्लु पूजाधुर्ययोः' कण्ठादिः । "वल्लुगूर्याति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते‡ । 'मदि स्तुतिमोदमदखप्रकान्तिगतिषु (भृ०)' आत्मनेपदी । "प्र वो महे मन्दमानायान्मसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते§ । 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी । "पुरप्रियो भन्दते धामभिः कविः । (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) कन्दति॥ । 'कदि संवरणे' चुरादिः । 'बहुलमन्यथापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २, २१)"—इति लुक् । "वृषाच्छन्दुर्भवति ह्येतो वृषा (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) कदयते॥ । 'कद अपवारणे' चुरादिः । 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० श्रे० ८३)"—इति वृद्धभावः । 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) शन्नमानः¶ । 'शन्नमानः शंसमानः (निरु० ६, ८)"—इति

* निरु० १, २१, ८, १६ ।

† प० २, १४ ।

‡ प० १, १६ ।

§ प० १, १६ ।

॥ "वल्गु" निरु० ८, ८ ।

¶ प० ४, २ । निरु० ६, ८ ।

भाष्ये 'असु सुतावित्यस्य अन्नन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी ।
असिर्लटि षष्ठोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । यदा ; 'अन्न सुतगतौ (भू०
प०)' । 'ताच्छील्यवयोवचनअक्रिषु चानञ् (३, २, १२८)' । "यो
वा यज्ञैः अन्नमानो ह दास्यति (ऋ० सं० २, २, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति* । 'रञ्ज रागे (भू० उ०)',
'जृष् वयोहानौ (दि० प०)' हेतुमतो षिष् ॥

(२५) अंसति । 'अंसु सुतौ (भू० प०)' । "मा चिद्व्यङ्गि
अंसत (ऋ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२६) सौतिः । 'सु सुतौ' अदादिः । 'उतो वृद्धिर्लुकिहसि
(७, ३, ८८)' । "इदमित् स्रोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति
निगमः ॥

(२७) यौतिः । (२८) रौतिः । (२९) नौतिः ॥ । 'यु
मिअण्ये', 'ह अदे', 'नु सुतौ' अदादयः । "हवद्भोचापप्रथानेभिरेवैः
(ऋ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगमः । "युञ्चैरभि प्र षोनुमः
(ऋ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्कधातुः ।

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, २८. १०, ८ ।

† निघ०—'स्रवे' ६, २१. 'स्रवत्' ५, २२. 'स्रोषम्' ८, २५. 'सुषेय्यम्'
११, २१ ।

‡ निघ०—'यूयवत्' ८, ४२. 'यूयवन्' १२, ४४ ।

§ निघ० 'रोषवत्' ५, १६ ।

॥ प० २, १२ । निघ० १, ४. ११, ५० ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च (भ्रू० आ०)’ । ‘गुपूधूप (३, १, २८)’—इत्यादिना आयः ; हान्द-सत्वात् आय-प्रत्यये विकल्पिते* पणते इति रूपम् । “देवोऽनयत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)”—इति निगमः । ‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २, ६)’—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सर्पाति । ‘षप समवाये (भ्रू० प०)’ । “मत्सुरासः प्रसुपः साकमौरते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)” । ‘प्रसुपः सपतेरर्धतिकर्मणः’ । “वि ये चृतक्युता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—इति निगमौ ॥

(३४) पपृचाः । पृञ्चतिर्नैरुक्तधातुः । पृचेः सनि ‘हलन्ताश्च (१, २, १०)’—इत्यत्र हल्यपहणस्य जातिवाचकत्वात् ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-लोपः गुणाभावश्च । सनन्तात्पृटि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ८४), ‘इतश्च लोपः (३, ४, ८७)’ । “वायो तत्र प्रपृञ्चती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)”—इत्यत्र ‘पपृचाः, महयति,—इत्यर्धतिकर्मसु पाठात् पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । ‘मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । “त्यं सु मेघं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)”’—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्षिच् । “वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

* तत्र घेद्म्—हान्दमत्वात् ‘उभयपञ्चान्यपि’—इति (१, ४, २० वा०) चार्ध-धातुकत्वे ‘आयादय चार्धधातुके वा (१, १, २१)’—इति विकल्पः ।

† पु० ५ ।

(३७) पूजयति । 'पूज पूजायाम्' चुरादिः ॥

(३८) मन्यते । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । 'इमा उ वा भूमयो मन्यमानाः (ऋ० सं० ३, ४, ६, १)'—इति निगमः ॥

(३९) मदति* । 'मदी हृषंश्लेषणयोः (दि० प०)' । "बुमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)"—"इन्द्रं गौर्भिमदता वस्त्रो अर्णवम् (ऋ० सं० १, ४, ६, १)"—इति निगमौ । 'मदति रसतीत्य-
र्षति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(४०) रसति† । 'रस शब्दे (भू० प०)' ।

(४१) स्वरति‡ । 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)' । "स्वरेणाद्रिं स्वर्योश्च नवम्वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)"—इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्"—इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्षतिकर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्"—इत्यत्र 'स्वरतिरर्षतिकर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति§ । (४३) मन्द्रयते । नैरुक्तधातुः । "अनर्वाणं वृषभं मद्रजिङ्गम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति निगमः । 'मन्द्रयतिरर्षतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' ॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशद्वर्षतिकर्माणः ॥ १४ ॥

* निघ० ६, ५ ।

† निघ० ११, १५. 'रसत्' १२, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ पु० १, १ ।

विप्रः^(१) । विग्रः^(२) । वृत्सः^(३) । धीरः^(४) । वेनः^(५) ।
 वेधाः^(६) । कखः^(७) । कृभुः^(८) । नवेदाः^(९) । कविः^(१०) ।
 मनीषिः^(११) । मन्धाता^(१२) । विधाता^(१३) । विपः^(१४) ।
 मनश्चित्^(१५) । विपश्चित्^(१६) । विपन्धवः^(१७) । आकोनिपः^(१८) ।
 उशिञ्जः^(१९) । कीस्तासः^(२०) । अङ्घ्रातयः^(२१) । मतयः^(२२) ।
 मत्तुथाः^(२३) । वाघतः^(२४) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामा-
 नि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । ‘टु वप वीजसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘त्रिप चेपे’—
 इति चौरखामी । ‘अञ्जेन्द्रायवञ्जविप्र (उ० १, २७)’—इत्यादिनां
 रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उच्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा ।
 चिपत्यनया पापं वा । यदा; ‘विप्’—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम्
 (१८४४४), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; षष्ठोदरादित्वात्
 जञ्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यदा; ‘प्रा पूरणे (अदा० प०)’
 वि-पूर्वः । ‘आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)’—इति कः । ‘आतोऽलोप इटि

(१) “मेघः” न. C. D. F ।

(१४) माण्डवेत् न. C. D. F ।

(१७) “विपन्धुः” iid. न ।

(१८) इतोऽङ्गारम् “कोनिपः” इत्यधिकम् न. iid ।

(२२) “मनुष्याः” न ।

(२४) “मेधाविनः” न. C. D. F ।

* “इति मेधाविनाम्” न ।

† नि० १०, १८ ।

च (६, ४, ६४) । विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः । “गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २ ६, २)”—इति निगमः ॥

(२) विद्यः । विपूर्वात् गृणाते: ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उः । विविधं गृणात्यर्थान् । “परं हि विद्यमसृत्तम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(३) गृत्सः* । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । ‘अचिरवि-
द्विदृष्टिश्चिद्गृत्सुभ्यः कित् (? †)’—इति स-प्रत्ययः । अभिकाङ्क्षयते
सर्वैः । यद्वा, गृणाते: स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक-प्रत्ययोद्बलत्वं
तुगागमश्च । स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । “गृत्सस्य धीरा
स्त्वसो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)”—“नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-
पतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)”—इति निगमौ ॥

(४) धीरः‡ । दधाते: ‘सुसूधौगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २३)’—
इति क्रन् प्रत्ययः; ‘घुमास्त्रागापा (६, ४, ६६)’—इतीत्वम् । धत्ते
श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा; धीः प्रज्ञा कर्म वा;
रो मत्वर्थीयः । ‘धियमीरयति’—इति चौरस्वामी । तत्र धीश्च
उपपदे ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । “समाधीरः पाकमचात्रिवेश (ऋ०
सं० २, २, १८, १)”—इति निगमः ॥

(५) वेनः§ । अजते: ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० २, ६)’—इति
न-प्रत्ययः; वी-भावः । गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* निब० ८, ५ ।

† “गृधिपणोदकौच (उ० ३, ६१)”—इति कौमुदी ।

‡ निब० २, १२. ४, १०. १२, २२ ।

§ प० १७. ५, ४ । निब० १, ७. १०, २८ ।

अवगच्छत्यस्मादर्थसंग्रहान्, गच्छन्त्येवं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं
वा । यदा; वेनतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वाप्तिकर्मणो वा 'पुंसि
सञ्ज्ञार्था घः (३, ३, ११८)' । "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा
(ऋ० सं० १, ४, २१, २)"—इति निगमः ॥

(६) वेधाः* । दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञ्जो वेध च (उ० ४, २१९)'
—इत्यसुन् वेधादेशश्च । विदधाति काव्यादि । "मोषथा वृजं कपनेव
वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)"—"सोमो न वेधा चत प्रजातः
(ऋ० सं० १, ५, ९, ५)"—"आ पृच्छेग विश्यति विक्षुवेधाः (ऋ० सं०
१, ४, २६, २)"—इति निगमाः ॥

(७) कणः । 'कण शब्दे (भृ० प०)', 'कण निमीलने (चु० प०)'
वा । 'अशुप्रुषिलटिकणखटिविग्निभ्यः कन् (उ० १, १४९) । कणति
स्रोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्मूयते वा, निमीलयति परान्
वा स्वतेजसा । "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)"
—"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति
निगमौ ॥

(८) च्चभुः† । 'च्चभुजा इत्यथ व्याख्यातम् (३० २५०)' ।
'च्चभुर्च्चभुभिरुभि वः स्याम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)"—इति
निगमः ॥

(९) नवेदाः । "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ० सं० २,
३, २६, ३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत

* निघ० १०, ६ ।

† प० ५, १५ । निघ० ११, १५ ।

हतत् ? निपातनात् ; वैयाकरण 'नभ्राप्नपात्रवेदा (६, ३, ७५)'
—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दखामी । तत्र द्विगञ्-पूर्वाद्
विदेः कर्त्तर्यमुनि एकस्य मन्त्रोद्योपोऽन्यस्य प्रकृतिभावस्य निपात्यत
इति भावः । “मिच्चिद्यो अद्या भवतं गवेदसा (ऋ० सं० १, ३,
४, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कविः* । ‘कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निह०
१२, १३)’—इति भाष्ये ‘क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्’
—इति स्कन्दखामी । क्रामतेः कवतेस्य ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,
११४)’—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वम् रेफलोपस्य बाह्यल्लकात् ।
क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । ‘अती-
तानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः’—इत्युच्यते ।
“कवी नो मिचावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः† । ‘मनु अवबोधने (दि० आ०) । ‘हृद्भ्या-
मीषन् (उ० ४, २६)’—इति बाह्यल्लकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति
ग्रीष्मादित्वात् इति । यदा ; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा ।
पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । “घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ०
सं० १, १, २४, ५)”—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्द्युट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य
विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । “मन्धातासि द्रविणोदा
स्तता वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* निह० १२, १३ ।

† निह० १, २५, ८, १० ।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेऋच् । वेधः-ब्रह्मवदर्थः ।
जिगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप लेपे (उ० प०)' । इगुपधस्यः कः (३,
१,१,३५) । विप्रवदर्थः । "असृष्टाद् बर्हणा विपो (ऋ० सं० ६,
४,४ ३,१)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मनः-ब्रह्मोपपदात् 'चितौ सञ्ज्ञाने (भू०
प०) इत्यस्मादौषादिकः क्षिप् । मनसा चेतयते । जिगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाचसेतयते 'तत्पुरुषे छति बज्रसम्
(६,४,१४)'—इत्युक् । 'विपश्चसेतयते'—इति चौरस्वामी । षष्ठी-
दरादित्वात् पश्यतेरूपम् । "धर्मज्ञते विपश्चिते पनस्यवे (ऋ० सं०
६,७,१,१),—"इन्द्रं षष्ठा विपश्चितम् (ऋ० सं० १,१,७,४)"—
इति निगमौ ॥

(१७) विपन्ववः । विपनेः 'कत्युश् चिपेस्य (उ० २,४८)'—
इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्देशस्याधिकविधर्थत्वात् कत्युश् प्रत्ययः । यद्वा;
विविधं पनमं स्तुतिः 'मृगव्यादयस्य (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः ।
"विपन्ववो विप्रासो वाजसातये (ऋ० सं० ६,६,१०,६)"—इति
निगमः ॥

(१८) आकेनिपः । आङ्-ब्रह्मे, के-ब्रह्मे, नि-ब्रह्मे चोपपदे चि-
पूर्वात् पततेः 'अन्वेष्यपि वृष्यते (३,२,१०१)'—इति उः । 'तत्पु-
रुषे छति बज्रसम् (६,४,१४)' । के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

* प० ५, ५ । निघ० १०, १६. ११, ११ ।

† प० १, ५ ।

—इति श्रुतिः—इत्युवटः । मतं ज्ञानं तुयो मनुष्यैः । तेन मनुतुथाः
सन्तः पृषोदरादित्वेन मनुतुथाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) वाघतः* । वहेः 'संश्रुत्तृण्वदेहत् (उ० २, ८८)'—इति
प्रत्ययः, उपधाट्टद्धिः, हकारस्य घकारस्य निपात्यते । निवइति ण्व्या-
द्याम् । “विट्टी प्रमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—
इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनइति मेधाविनामाणि ॥१५॥

रेभः^(१) । जरिता^(२) । कारः^(३) । नदः^(४) । स्तामुः^(५) ।
कीरिः^(६) । गौः^(७) । सूरिः^(८) । नादः^(९) । छन्दः^(१०) ।
स्तुप्^(११) । रुद्रः^(१२) । छपय्यु^(१३)रिति चयोदश स्तोत्र-
नामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः । रेभतिरर्धतिकर्मा (३३२पृ०) । अण् । सौति ।
निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(२) जरिता । जरतेरर्धतिकर्मणः (३३२पृ०) । “तामच्छा
जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)”—इति निगमः ॥

(३) कारः‡ । करोतेः 'कृवापाजि (उ० १, १)'—इत्यण् । कर्मा
“विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)”—इति निगमः ॥

* प० १८ । निघ० ११, १६ ।

(५) “तामुः” न. C. D. F ।

(११) “स्तुत्” न. C. D. F ।

† “इति सौतृनाम्” न । इष च सन्ति पाठव्यतिश्रमाः ।

‡ “सप्त रेभा शुभि सप्तवक्त्रे (ऋ० सं० ८, २, २२, २)”—इति ऋषयः ।

§ निघ० २, १७, ६, ६. ८, १२ ।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३३३पृ०) । अच् । “नदस्य
मा रुधत काम आगन् (ख० सं० २, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(५) स्नासुः । ‘षम घृम अवैक्ये (भृ० प०)’ । ‘कृन्दशीणः
(उ० १, २)’ —इति बाङ्गलकादुण् । स्तोत्रकर्मणि “तासु” —इति
केचित् पठन्ति । ‘तसु काङ्गनायाम् (दि० प०)’ । पूर्ववद् बाङ्गल-
कादुण् । काङ्गति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । ‘कै गै रै शब्दे (भृ० प०)’ । ‘कायः कीः (? †)’ —
इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रलक्षणं शब्दमारभयति ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ “कीरेष्विक्कन्तं मनसा वृमोषि
तम् (ख० सं० १, २, ३४, ३)” —इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६पृ०) । गीयन्ते स्तयन्ते-
ऽनेन देवताः । “यो अस्यानां मवां गोपतिर्वृषी (ख० सं० १, ७,
१२, ४)” —इति निगमः । ‘गोपतिः स्तोत्रपतिः’ —इति कृन्द-
स्नामौ ॥

(८) सूरिः‡ । ‘सू प्रेरणे (तु० प०)’ । ‘सूळः किः (उ० ४, ६४)’
—इति सुवतेः किर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । “सदा पश्यन्ति
सूरयः (ख० सं० १, २, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ ॥

* प० ४, २ । नि० ५, २ ।

† ‘कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माद्यन्तात् ‘अचदः (उ० ४, ११४)’ —इति इ-प्रत्यये
षिलोपे धादेःरन्त्यलोपश्चः ।’ —इति सायणः ॥

‡ प० १, २ ।

§ नि० ११, २ ।

॥ “नादे परि पातु मे मनः (ख० सं० ७, १, ९, २)” —इति इत्ययः ।

(१०) रुन्दः* । रुन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४४०) । असुन् ।
‘रुद आच्छादने (सु० प०)’ । ‘रुदेसा’—इत्यसुन् । आच्छादयति
स्रोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप् । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३२२०) । क्तिप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(१२) रुद्रः ॥ । रौतेः क्तिप्, इत् शब्दः; मत्वर्थीयोरः । स्तोत्र-
लक्षणशब्दानित्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ० सं०
१, ४, २३, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) कृपयुः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः^(१) । वेनः^(२) । अहुरः^(३) । मेधः^(४) । विदधः^(५) ।
नार्यः^(६) । सर्वनं^(७) । होत्रा^(८) । इष्टिः^(९) । देवताता^(१०) ।
मखः^(११) । विष्णाः^(१२) । इन्दुः^(१३) । प्रजापतिः^(१४) । घर्म^(१५)
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

* निघ० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्देशान्यो भवति; तथाचोपादिस्त्वम्—‘चन्देशे चः ।
४, २१२’—इति ।

‡ “स्तुपः” निघ० १०, ३२ ।

§ “रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ० सं० ७, १, २०, ३)” —इति इत्यसुन् ।

॥ प० ५, ४, १ निघ० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(१) “नार्यो” न. C. D F ।

¶ “इति यज्ञस्य” न । इत् च सति पाठयति क्रमाः ।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैदक्ताः (३, १, ८)'— इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो ब्रह्मधा व्युत्पादितः । यजे: 'यजयाचयतविष्कप्रक्करचो नङ् (३, ३, ८०)' । यज-नम् । इत्यन्तेऽच देवताः । अन्येषु षष्ठोदरादित्येन रूपसिद्धिः । "यज्ञे-यज्ञे न उदेव (ऋ० सं० ३, ८, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् इत्यम्, तेनाच देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽश्वेषषीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बन्धकर्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञार्या चः (१, ४, ११८)' । गञ्-पूर्वः । द्वारा हिंसा, तदभावो यच । अतएव श्रियाः स्मरन्ति—'श्रोषथ्यः पशवो वृक्षा स्त्रियञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्मुच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे ब्रह्मप्रीतिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १, १, २, ३)"—इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२० पृ०) । गच्छन्त्यच देवता हविर्गृहीतुः, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्वनेन पापं वा । 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्भुविषस्य सारभूतात्'—इति माधवः ।

* "यज्ञनी" निब० ७, १० । "यज्ञिया" निब० ७, २०. २८. ८, ३०. १०, ८ ।

† प० १५ ।

‡ निब० १, ८, १, ११. १०, १८ । "अध्वरुः" निब० १, ८ ।

§ प० १५ ।

“मेधं जुषन् वज्रयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—“तं मेधेषु प्रथमं देव्यन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)”—इति निगमौ ॥

(५) विदथः* । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, ‘विद विचारणे (इ० आ०)’, ‘विदुस्त्वाभे (तु० उ०)’, ‘विद सन्तायाम् (दि० आ०)’ । ‘इदिविदिभ्यां क्तिन् (उ० ३, १११)’—इति अथ-प्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरश्च, विचार्यते हि विदुस्तिः, भावयत्यनेन फलम् । “अथा जिमी^१ विदथ्यमावदाथः (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति निगमः ॥

(६) नार्थः । ‘नृ नये’ ऋषादिः । ‘ऋह्लोर्णत् (३, १, १२४)’ । नयति स्त्रमं कर्त्तारम्, नौयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(७) सवनर्मा । ‘पुञ् अभिषवे (स्त्रा० उ०)’ । ‘सुयुहृष्टभ्यो युष् (उ० २, ७०)’ । अभि पूयतेऽस्मिन् स्तोमः । “उप नः सवना गृहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)”—इति निगमः ॥

(८) होचाः। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८४०) । दीयतेऽस्मिन् इविः । “होचाविदुः स्तोमंतष्टासो ऋकैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवर्धः, इष्यते हि सः । ‘इष्टिश्चन्द्रो इविर्यज्ञे आद्युदान्तः, यज्ञमात्रे नोदान्तः’—इति माधवः । “यथातत्तुष्ठासीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निब० १, ७, २, १२, ६, ०, ८, १२, ८, २ ।

† निब० ५, २५ ।

‡ पु० १, ११ ।

(१०) देवताता* । 'दिवु क्रीडादौ (दि०प०)' । दीव्यन्ति
सुवन्थत्र देवताः । देव एव देवता । 'सर्वदेवान्नातिल् (४,४,१४३)
सप्तम्या आकारः (७,१,३६) । "चिर्देवताता चिरुतावृत्तं धियाः
(ऋ० सं० १,३,४,५)"—“आ देवताता हविषा विवासति (ऋ०
सं० १,४,२३,१)"—इति निगमौ ॥

(११) मखः† । 'मह पूजायाम् (भृ०प०)' । 'महेः ख च'
ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च । महन्थत्र देवताः । यदा; 'मख गतौ' च ।
वेनवदर्थः । "मखः महखदर्चति (ऋ० सं० १,१,१२,३)"—“विवक्ति
वद्विः स्वपस्य ते मखः (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"—इति निगमौ ॥

(१२) विष्णु‡ । 'विष्णु व्याप्नो (जु०उ०)' । 'विषेः क्विष्
(३० ३,३७)'—इति नु-प्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् । "जूरसि
धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)"—इति निगमः ॥

(१३) इन्दुः§ । 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)' । 'उन्दे रिचादेः
(उ० १,१२)'—इत्युप्रत्ययः । क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१४) प्रजापतिः॥ । प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५
पृ०) ईश्वरनामसु (२६१५०) च व्याख्यातौ । प्रजापतिर्वृश्वादि-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० १२, ४४ ।

† निब० ३, २१ ।

‡ प० ४, २, ५, ६ । निब० १२, १८ ।

§ पु० १, १२ ।

॥ प० ५, ४ । निब० १०, ४२ ।

(१५) धर्मः* । ‘घृ चरणदीप्तोः (भू० प०)’ । झ-प्रत्ययः ।
 चरण्यस्त्रिन् चोमः, दीप्यन्तेऽचाग्रय इति वा । “धर्मस्त्रिंशद्भिर्द्रविषं
 यानट् (अ० सं० ८, २, १६, १)” — “सत्यैः कथैः विहृभिर्धर्मिणा
 (अ० सं० ७, ६, १८, ४)” — इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः^(१) । कुरवः^(२) । वाघतः^(३) । वृक्षबर्हिषः^(४) ।
 यत्सुचः^(५) । मरुतः^(६) । सबाधः^(७) । देवयव^(८) इत्यष्टा-
 वृत्विङ्नामानि † ॥ १८ ॥

(१) भारताः । ‘भृञ् भरणे (भू० उ०)’ । ‘भृञ्दृञ्चिञ्जिपर्व-
 च्यमितमिनमिङ्गमिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’ । ‘यज्ञदारेण नृन्,
 सभरतीति’ स्कन्दस्वामी । विभर्त्तेर्वातच् । ‘पुथ्यन्ते’ दक्षिणाभिः ।
 “अमन्थिष्टां भारता (अ० सं० ३, १, २३, २)” — इति निगमः ॥

(२) कुरवः‡ । ‘कृ विक्षेपणे (तु० प०)’ । ‘कृयोरुच (उ० १, २४)’
 — इति कु-प्रत्ययः । विक्षिपत्यहानि कर्माणि । यद्वा ; करोतेर्बाङ्-
 सकादुत्वम् । कुर्वन्ति कर्माणि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पृ० १, ८ ।

(१) “भारताः” कां रिक्तेषु सर्वत्र ।

(७) “सबाधः । सवताः” — इति न ।

† “इत्युत्तिकां” न ।

‡ तिच० ६, २९ ।

(३) वाघतः* । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४४४०) । वहन्ति हवीं-
षि । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, २)” — इति निगमः ॥

(४) वृक्वर्हिषः । ‘वृजौ वर्जने (ऋ० प०)’ । अत्र ह्येदमर्थः ।
निष्ठा ; ‘श्रीदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)’ — इतीट्-प्रतिषेधः ।
वर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३४०) । वृक्वं वर्हिर्यैः ।
“नासत्यो वृक्वर्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)” — इति निगमः ॥

(५) यतसुवः । ‘यसु उपरमे (भृ० प०)’ निष्ठा ; ‘सु गतौ
(भृ० प०)’ । ‘सुवः कः-चिक् च (उ० २, ५७-५८)’ — इति चिक्-
प्रत्ययः, इकार-ककाराविसञ्ज्ञकौ । उद्यताः सुवो जुह्याद्या यैः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) मरुतः† । व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२४०) । “वृहदिन्द्राय
गायत मरुतः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)” — “आर्ष्वन्नं मरुतः
सस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)” — इति निगमौ ॥

(७) सबाधः । ‘बाध लोडने (भृ० आ०)’, क्षिप् । बाधा सह
वर्तते इति सबाधः । राक्षोन्नमन्वोच्चारणं रक्षोबाधनात् । “तं
सबाधो यतसुवः (ऋ० सं० ३, १, २८, १)” — इति निगमः ॥

(८) देवयवः‡ । देव-शब्दोपपदात् यातेः ‘मृगयादयस्य (उ०
१, ३६)’ — इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति मनसा
हविःप्रदानसमये । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥

* पु० १५ ।

† पु० १, २ ।

‡ ‘देवया’ निघं- १२, ५ ।

ईमहे^(१) । यामि^(२) । मन्महे^(३) । दृद्धि^(४) । शुग्धि^(५) ।
 पूर्द्धि^(६) । मिमिद्धि^(७) । मिमीहि^(८) । रिरिद्धि^(९) ।
 रिरिहि^(१०) । पीपरत्^(११) । यन्तार^(१२) । यन्धि^(१३) ।
 इषुध्यति^(१४) । मद्महि^(१५) । मनामहे^(१६) । मायत्^(१७) ।
 इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) ईमहे । 'ई गतौ' दिवादिः । 'बज्रखं छन्दसि (३, ४, ७, ३)'—इति श्रपो लुक् । "इतो वा सासि मीमहे (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(२) यामि । 'या प्रापणे' अदादिः । "तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)"—इति निगमः ॥

(३) मन्महे । 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदौ । लोपस्या-
 ख्यान्यतरस्याम्बोः (३, ४, १०, ७)—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः । "वृथं
 हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)"—इति निगमः । 'ईमहे,
 यामि, मन्महे, इति याञ्चाकर्मासु पाठात्—इति स्कन्दखामी ॥

(४) "दृद्धि" ग. C. D. F ।

(५) इतोऽनकारमिच्चैव "रिरिद्धि (१०)" ग ।

(६) इत्यनेन चैतन् "रिरिद्धि" इत्यनकारम् ग ।

(१२) "यन्धि" ग. C. D. F ।

* "इति याञ्चा कर्माणः" ग । "इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः"—इति च ।
 तत्र तत्र च "मिमिद्धि", "रिरिद्धि" इति ।

† निघ० १, १ ।

‡ "मन महे" निघ० १, २५ ।

(४) दद्धि । 'दद् दाने' भूवादिः । व्यत्ययेन षपः स्रुः । 'ऊङ्गुभ्यो हेर्धिः (६,४,१०१)' । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) षग्धि* । 'षक्नु षक्नौ' स्वादिः । पूर्ववत् स्रुः । 'झलाञ्छष्-
झसि (८,४,१३)' ॥

(६) पूङ्ङी† । 'पृ पासनपुरणयोः' ऋादिः ष्वादिश्च । व्यत्ययेन षप्, 'बङ्गलं कन्दसि (२,४,७३)'—इति लुक् । अगुणपृङ्गुभ्यश्च-
न्दसि (६,४,१०२)'—इति धि-भावः । "षग्धि पूङ्ङी प्र थंसि
च (ष० सं० १,३,२५,४)"—"रायसूङ्ङी स्वधावोस्ति (ष० सं०
१,३,१०,२)"—इति निगमौ । "शाकी भव यजमानस्य चोदिता
(ष० सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "षग्धि पूङ्ङी (ष० सं० १,३,
२५,४)"—इत्यत्र च 'षग्धिपूङ्ङीति याञ्जाकर्मसु पाठात् षकि-
ष्टणाती याञ्जाकर्माणौ'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिद्धि । 'मिह शेषने (भू० प०)' । 'बङ्गलं कन्दसि
(२,४,७६)'—इति षपः स्रुः, कान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमीहि‡ । 'माङ् माने' जुष्टोत्यादिः । व्यत्ययेन षिः ।
'मिमीहि (७,४,७५)' । 'ई हल्यघोः (६,४,११३)' । "यत्
सीं वरिष्ठे वृहती विमिन्वन् (ष० सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र
'मिमौहि इति याञ्जाकर्मसु पद्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्'
—इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम् ॥

* "षेकुः", "षाषेकुः" निष० ५, २५. १२, २२. ७, १० ।

† निष० ४, २ ।

‡ निष० "मिमिती" ८, ११. "मिमान" ८, १२. "मिमिती" ८, ११ ।

(८) रिरिद्धि । 'रिह कत्यने' तौदादिकः* । पूर्ववत् झः
ढलोपाभावश्च ॥

(१०) रिरौहि । 'रौह गतौ' । व्ययवेग परस्मैपदं, ह्यै ऋपः
झुः । "प्रजावतौ रिन्ना गोष्ठे रिरौहि (अ० सं० ८, ८, २७, ३)"—
इति निगमः ॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पौपरता । षृणोतेर्णिचि, लुङि, उपधाद्भवत्वे, द्वित्वे,
सन्वद्भावादित्वे, 'दौर्घालघोः (७, ४, ८४)', "अतश्च (७, ४, ८२)",
'ब्रह्मं ह्रन्द्स्वमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः ॥

(१२) यन्तारः । 'यसु उपरमे (भृ० प०)' । ढच् । जस् । "इन्द्र
इन्द्रायः चयति अयन्ता (अ० सं० १, ४, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(१३) यन्धि । 'यसु उपरमे (भृ० प०)' । पूर्ववच्छपो लुक्, हेः
'वा ह्रन्दि (३, ४, ८८)'—इति हेरपित्वे, 'अङ्गितश्च (६, ४,
१०, ३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । "उद् षो यन्धि
जीवसे (अ० सं० ६, ५, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१४) इषुधति । 'इषु चरणे' कण्वादिः । "विश्वैराय इषुधति
(अ० सं० ४, ३, ४, १)"—इत्यत्र 'इषुधतिर्याज्ञाकर्मणः'—इत्युवटः ॥

(१५) मर्देमहि । 'मदी हर्षस्वपनयोः' स्वरितेत्, लिङ् ॥

(१६) मनामहे ॥ । 'आ अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाप्मा-

* न ह्रस्ववेऽर्थं धातुपाठे, तत्र तु 'रिष्' इति षान्तः ।

† निघ०—“अप्राधि” ८, २८. “पारयन्ती” ८, १८. “आप्रा” १९, १६ ।

‡ निघ०—“यच्छत” १९, ४५. “यच्छताम्” ८, १८. “संसन्” ८, १८ ।

§ पु० १४ ।

॥ पु० इचैव (१) ।

भाष्याद्या (७, ३, ७८) — इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “सूत्रयो मना-
महे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)” — इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याज्ञिककर्माणः ॥ १९ ॥

दाति^(१) । दाशति^(२) । दासति^(३) । राति^(४) । रासति^(५) ।
पृणति^(६) । पृणति^(७) । शिषति^(८) । तुञ्जति^(९) । मंह-
त^(१०) इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दातिं । ‘दाप् लवने’ अदादिः, ददातेर्वा ‘वज्रलं हृन्द-
सि (२, ४, ७३)’ — इति शपोलुक् । “दातिं प्रियाणि शिवसु (ऋ०
सं० ३, ५, ८, ३)” — इति निगमः ॥

(२) दाशतिं । ‘दाश्ट दाने’ खरितेत् । “घनं यत्ने ददाश-
मर्त्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)” — इति निगमः ॥

(३) दासतिं । ‘दास दाने’ खरितेत् ॥

(४) रातिं ॥ । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे रास तस्य ते
भक्षणाय (?)” — इति निगमः ॥

(१) “प्रकृति” म. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं “हसति” — इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(९) नास्वेतत् पदम् म. C. D. F ।

* “इति दानकर्माणः” म ।

† निब० — “दाः” १०, १९. “दातवे” ४, १५ ।

‡ निब० — “दाशति” १, ७. “ददाशः” ११, १४. “दाशसे”, “दाशपः”,
“दाशांसः” ११, ११. १२, ४० ।

§ निब० — “दासः” “दासपत्नी” २, १७ ।

॥ पु० २, १४ ।

(५) रासति । 'रासु ऋद्धे' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स नो रास-
रुधसुन्द्रायाः (ऋ० सं० ४, ८, १, ३)"—इति निगमः ॥

(६) पृणति । 'पृची सम्पर्के' रुधादिः । "पृणतिं सानुसिं क्रतुम्
(ऋ० सं० ८, ७, २ ८, ४)"—इति निगमः ॥

(७) पृणति । 'पृ पालनपूरणयोः' ऋधादिः स्वादिश्च । "यः पृणति
स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति निगमः ॥

(८) श्रिति* । श्रचेः 'सनि मीमा (७, ४, ५४)'—इति इस् ।
'अच लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)', संयोगादिलोपः (८, २, २९)
"यस्तुभ्यं दाश्राद् यो वा ते श्रितात् (ऋ० सं० १, ५, १२, ३)"—
इति निगमः । 'श्रितिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्जति† । 'तुजि हिंसायाम् पालने च' । "तुञ्जे तुञ्जे
य उन्तरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः ॥

(१०) मंहते‡ । 'वृद्धि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी । "स्तोतृभ्यो
मंहते मघम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परिस्रव^(१) । पवस्व^(२) । अभ्यर्ष^(३) । आशिष^(४) इति
चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः § ॥ २१ ॥

* निघ० १, ७ ।

† पु० २, १५ ।

‡ निघ० १, ७ ।

(१) "परिस्रव" च ।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग ।

(१) परिस्त्रव* । 'स्रु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः । खोण्मध्यमैकवचनम् । "इन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्त्रा । 'पूञ् पवने (भू० उ०)' । "पवस्त्र सोम मन्द-
यम् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्षः । 'ऋष गतौ' तुदादिः । 'इन्द्रस्यभयथा (३, ४, ११७)"—इति श्रयाद्धातुकत्वे कित्वाभावाद् गुणः । "अभ्यर्ष
स्त्रायुधा (?)" —इति निगमः ॥

(४) आग्निषः । अत्रोतेर्लेट् । 'सिक्वज्जलं लेटि (३, १, ३४)',
इट्, 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)" ॥

इति चत्वारोऽध्वेषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति^(१) । सस्ति^(२) ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति ॥ । 'ञि च्वप श्यने' अदादिः । तिपि 'रुदा-
दिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)" —इतीट् । "यो दीचिनः स्वपिति
(?)" —इति निगमः ॥

(२) सस्ति ॥ । 'षस स्वप्ने' अदादिः । "सस्तु मात सस्तु पिता
(ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)" —इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

* पु० २, १४ ।

† 'पवते' पु० २, १४ ।

‡ "स्वपिति" पु० २, १४ ।

§ पु० २, १८ ।

(१) "इति" च ।

॥ पु० १४ ।

¶ ति. व० — "स्वपिति" ११, १६. "सस्तुः" ४, १८ ।

कूपः^(१) । कातुः^(२) । कर्मः^(३) । वृत्रः^(४) । काटः^(५) ।
 खातः^(६) । अबृतः^(७) । क्रिविः^(८) । सूदः^(९) । उत्सः^(१०) ।
 ऋश्यदात्^(११) । कारीतरात्^(१२) । कुशयः^(१३) । वे वट^(१४)
 इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः । कु-शब्दोपपदात् पिबते: 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (५, ३, १३७)'—इति दीर्घः । कुक्षितं पानमत्र, कृच्छ्रसाध्यत्वाच्चासम्भवाद्वा । यद्वा; 'कूप क्रोधे' दिवादिः । इगुपलक्षणः कः, षष्ठोदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दुरादानजलत्वात् । यद्वा; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुपुभ्याञ्च (उ० ३, २५)'—इति प-प्रत्ययः, कित्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "चित्तः कूपेऽवहितः (अ० सं० १, ७, २३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । चितनिगमिमसिष्य-
 विधाञ्कुञ्चिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)'—इति बाजसकाप्तुन् । ब्रह्मघते
 बज्जलत्वादिना । यद्वा; क-शब्दे उपपदे अन्ते: 'हृन्दसीषः (उ०

(१) इदमेव पदं "क्रिविः (८)"—इत्यनन्तरम् न ।

(२) नास्तेतन् पदम् न ।

(४) अस्य पुरस्तादेव "वृत्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे इच्छेते न ।

(६) इत अनन्तरम् "अबटः"—इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(८) "क्रिविः" C. D. F ।

(१२) "कारीतरा" न ।

* "इति कूपणा" न ।

१,२)”—इति बाङ्गलकादुष् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । ‘हृषिमृषिषामिदमिलुपूधू-
र्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८ ३)’—इति बाङ्गलकान्तम् । क्रियते उत्पाद्यते
पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्षवतः, कस्य षतः प्राप्तिरचेति
वा । “कर्त्तमन्वेष विन्तमादाय इत्यन्ति (?)”—इति निगमः ॥

(४) वयः । ‘वृञ् सम्भक्तौ (खा० उ०)’ । ‘घञ्चर्च क-विधा-
नम् (३, ३, ५८ वा० २)’—इति कः । ‘हृञ्जादीनां कें द्वे भवतः
(३, ३, ५८ वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । “वृञ्चो अङ्गुलां अङ्-
वा पदौह (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)”—इति निगमः ॥

(५) काटः । ‘कटे वर्षावरणयोः (भृ० प०)’ घञ् । आत्रियते
जलार्थिभिः । यदा; ‘अट पट गतौ (भृ० प०)’ घञ् । “काटे नि-
बाळ्ह षड्विरङ्कइतर्षेः (ऋ० सं० १, ७, २४, ६)”—इति निगमः ॥

(६) खानः । ‘खनु अवदारणे (भृ० ष०)’ । निष्ठा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १ ३ ४) ब्रकञ्वा-
दित्वात् पररूपम् (६, १, ८ ४ वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति
द्रोणाहावमवतमभ्याचक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १ ८, १)—“आट्टताषो-
ऽवतासो न कर्त्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २०, ३)”—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः । करोतेः छणोतेर्वा ‘ह्रविषृष्विह्रविष्विकिकी-

* नि० ४, २१. १०, ११ ।

† नि० ४, २० ।

दिवि (उ० ४, ५ ६) — इतीन्-प्रत्ययोरिदादेशस्य निपात्यते । कर्त्त-
वदर्थः । “आत्र इन्द्रं क्तिविं यथा (ऋ० सं० १, २, २८, १)” — इति
निगमः ॥

(८) रुदः । ‘रुद चरणे हिंसायाञ्च (भृ० आ०)’ । चरत्यस्मा-
ञ्चलं, हिंसार्यां कर्त्तवदर्थः । ‘शोभनोदकः सुम्बिरोदकोवा रुदः’ —
इति हरदत्तमिश्रः । ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५७)’ निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१०) उत्सः* । उत्सूवात् सर्त्तः सदेः स्यन्देर्वा उ-प्रत्ययः ।
स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपस्य (? *)’ —
इति स-प्रत्ययः । उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा
जलेन । “उत्सं न काञ्चिज्जपानुमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”
— इति निगमः ॥

(११) ऋशदान् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । ‘अग्न्यादयश्च
(उ० ४, १०८)’ — इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य आदेशो गुणाभावस्य
निपात्यते । ऋश्यामृगाः । ऋश्यान् घति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३,
२, ३)’ । पञ्चम्येकवचनम् । कूपोहि दुर्यहजलत्वात् ऋश्यान् खण्ड-
घति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति । “रुवं वन्देनमृश्यादा-
दुद्धपथुर्युवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)” — इति निगमः ॥

(१२) कारोनरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारेण
खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा । यद्वा;

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः हतोदको वा । पृषोदरादित्वात्
कारोत्तरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

(१३) कुश्वयः । कौ श्वेते । 'अधिकरणे श्वेतेः (३, ५१५)'—
इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । 'केट्ट सेवने (भृ० आ०)' । 'शकादिभ्योऽटन्
(उ० ४, ७८)'—इत्यट्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । "माकी सं
भारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)"—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

दृपुः^(१) । तक्षा^(२) । रिम्बा^(३) । रिपुः^(४) । रिक्का^(५) ।
रिहायाः^(६) । तायुः^(७) । तस्करः^(८) । वनर्गुः^(९) । हुर-
श्चित्^(१०) । मुषीवान्^(११) । मलिम्बुचः^(१२) । अघशंसः^(१३) ।
दृक^(१४) इति चतुर्दशैव स्तेननामानि † ॥ २४ ॥

(१) दृपुः । 'दृप प्रीणने (दि० प०)' । 'ईषेः किञ्च (उ० १,
१३)'—इति वाङ्मलादुप्रत्ययः किञ्च । परद्रव्यापहारात् दृप्यति ।
निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(१) "रिपुः" न. C. D. F । इतोऽनकारमेव 'रिपुः (४)'—इति ।

(२) "रितक्षा" न. C. D. F । इतोऽनकारम् "रितक्षा"—इत्यधिकम् न. C. F ।
D पुसके तु "दक्षा"—इति ।

(३) "रिक्का" न. C. D. F ।

(४) नैतत् पदम् न. C. D. F पुसकेषु ।

* स० वा० स० १९, १९ कथिकायां ब्रह्मः—"कारोत्तराभिषम्"—इति ।

† "इति खेनस्य" न ।

(२) तक्का । तक्ततिर्गतिकर्था, 'तक्क सङ्घने (भृ० प०)' । 'अन्वेभ्योऽपि वृष्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सङ्घते अभिभवति । "तक्का न भ्रूणिर्केना सिषक्लि (ष्ट० सं० १, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(३) रिभ्वाः । 'रभ राभस्त्रे (भृ० आ०)' । पूर्ववद्वनिप् । घृषो-
दरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च । रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः । 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु० प०)'
'ईषेः किञ्च (उ० १, १३)'—इति बाङ्गलकादु-प्रत्ययः । "रिपति"
केचित् पठन्ति । तच्च बाङ्गलकादेव फकारस्य पकारः । रिफति,
मोषणार्थं युद्धते स्निस्ति वा निन्दते च सन्पुद्भवैः । "मा मः स रिपु-
रौञ्चर (ष्ट० सं० १, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(५) रिक्का* । 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)' । 'अन्वेभ्योऽपि
वृष्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्वनिप् । चकारस्य ककारो व्यत्ययेन ।
वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिहायाः । 'रिह कत्यनादौ'—इति क्षीरस्वामौ । 'परस्त्रे-
कूट्रधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपा-
त्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः† । 'तायृ सन्तागपासनयोः (भृ० आ०)' । 'कृन्द-
शौषः (उ० १, २)'—इति बाङ्गलकाद् गुणः । पास्यते यस्मात् सर्वम् ।

* "क्षारैम्" निघ० १, १८, १, १ ।

† निघ० ४, १४ ।

यदा ; तसेहपक्ष्यार्थात् पूर्ववदणि बाहुलकात् सकारस्य यकारः ।
 'उपसौणोसात्रिह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्,
 परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । "अपु त्ये
 त्तायवो यथा (च० सं० १, ४, ७, ९)"—"उत स्मं बन्तमयिजं
 त्तायुम् (च० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(८) तस्करः* । तत्करोतीति षिद्यद्वा 'दिवाविभानिज्ञाप्रभा
 (३, २, २१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः । 'करोति यत् पापकम्'—
 इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थभाधान्वाच पापकर्म-
 निर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति । वैयाकर-
 णस्य ब्रह्मपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तदृष्टयोः करपत्योश्चैरदेवतयोः
 सुट् तलोपश्च (६, १, १५ ७ ग० सू०)'—इति । तनोतेर्वा स्थात्
 सन्तानकर्मैति सन्ततम् । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि
 मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः क्विपि
 न-लोपे तुकि चर्षम् । यदा ; 'त्यजियजितमिभ्यो ङित् (उ० १,
 १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तत् । कर्मब्रह्मस्य मकारलोपः । शृषो-
 ढरादित्वात् रूपम् । "तन्मूक्यैव तस्करा वनर्गु (च० सं० ७, ५,
 ३९, ६)"—"तस्कराणां पतञ्जे गमः (य० वा० सं० १६, २१)"—
 इति निगमौ ॥

(९) वनर्गुः† । वनब्रह्मोपपदात् गमेः ङुग्व्यादयश्च (उ० १,
 ३६)'—इति डु-प्रत्ययो वजागमश्च निपात्यते । तस्करो हि मोष-
 णार्थं यदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

* वि० २, १४ । † नि० २, १४ ।

‡ पूर्वप्रदर्भितरवाच कुतो न दृश्यते (च० सं० ७, ५ ३९, ६) ?

(१०) ऊरसित् । 'ह्रस्वा कौटिल्ये (भ्र० प०)' । क्विप् । रा-
लोपः (६, ४, २१)—इति वकारलोपः । 'चिती सञ्ज्ञाने (भ्र० प०)' ।
क्विप् । ऊरः कौटिल्यानि चेतयते । यद्वा ; हरतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)'—इति विचि गुणः, षष्ठोदरादित्वात् अकारस्थोकारः ।
ऊरः अर्थानामाहर्तृन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप् । ऊरः इतानर्थान्
सञ्चिनोति । अपिब्रह्मात् अच कर्मणि विच् । 'तत्पुरुषे छति षड्-
लम् (६, २, १४)'—इत्यलुक् । "अपप्रोथन्तः सनुतऊरसितः (च०
सं० ७, ४, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(११) मुषीवान् । 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)' । अच् । 'छदिका-
रादक्लिन्तः (४, १, ४५ वा०)'—इति डीष् । मुषी मोषणमस्यास्ति ।
'ह्रस्वोवनिपौ (५, २, १२२ वा० २)'—इति वनिप् । "मुषीवाष्'
ऊरसितम् (च० सं० १, ३, २४, ३)"—इति निगमः । अच 'परो-
चहर्त्ता चौरौ मुषीवान्, प्रत्यचहर्त्ता ऊरसित्'—इति माधवः ॥

(१२) मलिम्लुचः । मलमस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिच्छाष्टृङ्गिणो-
र्जस्त्रिभूर्जस्त्रलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)'—इति मलिनो
निपात्यते । 'म्लुच स्तेयकरणे (भ्र० प०)' । 'इगुपधश्चाप्रौतिरः कः
(३, १, १३५)' । मलिनश्चासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः । षष्ठोदरादित्वेन
न-लोपः । निषमोऽन्वेषणीयः । * * * ॥

(१३) अघञ्शः । आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यन्ते (३,
२, १०१)'—इति डः । षष्ठोदरादित्वात् आङोद्भवत्वं हकारस्य
घलश्च । शंसेः पचाद्यच् । आहन्ता, बधस्वभावः, आञ्जमानश्च ।
"अघञ्शस्य कस्यचित् (च० सं० १, ३, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) वृकः* । व्याख्यातमृत्किङ्कामसु (३५१४०) । वारको मार्गस्थ । “यो नः पूवञ्चो वृकः (अ० सं० १, ३, २४, २)”—इति निगमः ॥

॥ इति षष्ठैत्र खेगनामानि ॥ २४ ॥

निण्यम्^(१) । सस्वः^(२) । सनुतः^(३) । हिरुक्^(४) । प्रती-
च्यम्^(५) । अपीच्य^(६) मिति षण्णिर्णीतान्तर्हितनामधे-
यानि† ॥ २५ ॥

(१) निण्यम् । निर-ब्रह्मपूर्वान् गयतेः ‘अघ्रादयस्य (उ० ४, १०८)’—इति यत् प्रत्ययद्विलोपोरेफलोपस्य निपात्यते । निर्णीतं षड्निर्णीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । “वृचस्य निण्यं वि षरन्धापः (अ० सं० १, २, ३७, ५)”—“निण्यः सञ्ज्ञो मनसा षरामि (अ० सं० २, ३, २१, २)”—इति निगमौ ॥

(२) सस्वः । सभूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विशि रपर-गुणः । समोऽन्तलोपः । अस्यगन्तगतं विनिर्गतं वा । “सस्वर्ह्वं यन्मरुतो गतेभोवः (अ० सं० १, ६, १४, ५)”—“यत् सस्वर्त्ता जिह्वीष्विरे षदाविः (अ० सं० ५, ४, २८, ५)”—इति निगमौ ॥

(३) सनुतः‡ । (४) हिरुक्॥ । स्वरदिः । “सनुतर्द्धेहि तं

* प० १८ ।

(५) “प्रतीच्यम्” ख ।

† “षट्”—इत्येव नास्तीति न ।

‡ निव० २, १६ ।

§ निव० ६, ७ ।

॥ निव० २, ८ ।

ततः (ऋ० सं० ६, ६, २६, ३)"—“य इं इदृश् द्विगुञ्चु तस्मात्
(ऋ० सं० २, ३, २०, २)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम् । अपीच्यमपगतमपचितम्
(निघ० ४, २५)"—इत्यादिभाष्ये ‘प्रत्यपचितं स्थितम्’—इति स्कन्द-
स्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अन्नरादित्वात् य-प्रत्य-
यष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमोऽश्वेषणौयः † ॥
“नाम लटुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)"—“य उच्चाणामपी-
च्या इ (ऋ० सं० ६, ३, २६, ५)"—इति निगमौ ॥ ‘यउच्चाणाम-
पीच्या’—इत्यत्र ‘अपिपूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५८)
किन् प्रत्ययः, ततो ‘भवे कृन्दसि च (४, ४, ११०)"—इति यत्;
‘अचः (६, ४, १३८)’—इत्यकारलोपः, ‘चौ (६, ३, १३८)’—इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘अपीच्योऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके^(१) । पराके^(२) । पराचैः^(३) । आरे^(४) । पराव-
त^(५) इति पञ्च दूरनामानि § ॥ २६ ॥

(१) आके ॥ । (२) पराके ॥ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

* “प्रतीकम्” निघ० ७, २१ ।

† निघ० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८ ४, ६, ८ प्रत्ययः ।

§ “इति दूरस्य” ग ।

॥ प० २, १६ ।

॥ निघ० ४, ८ । “परा” निघ० १, ३ ।

‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपस्य निपात्यते । यद्वा ; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः ‘अन्येष्वपि (३, २, १०१)’—इति उः । आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽश्वेषणीयः ॥ “चयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”—इति निगमः ॥

(३) पराचैः* । ‘नीचैरिति वदन्नयं पराकैः’—इति भट्टभास्करमिश्रः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(४) आरे । अव्ययम् । “न हि त्वदारे निमिषस्य नेत्रैः (ऋ० सं० २, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(५) परावतः† । ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)’—इति वतिः । षष्ठीदरादित्वात् प्रञ्चदस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति । “परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—“ससारसीं परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)”—इति निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम्^(१) । प्रदिवः^(२) । प्रवयाः^(३) । सनेमि^(४) ।
पूर्यम्^(५) । अहाये^(६) ति षट् पुराणनामानि † ॥ २७ ॥

* निब० ११, २५ ।

† निब० ७, २९, ११, ४८ ।

(५) ‘पूर्या’ च ।

‡ “इति पुराणानि” न ।

(१) प्रथमम् । 'नञ् पुराणे प्रात् (५, ४, २ पूना० २)'—इति न-प्रत्ययः । "तम् प्रथया पूर्वथा विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४, २, २ ३, १)"—इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः । "यद्दीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८, ३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "क्षत्रं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २ ३, ५)"—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन, "इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १ ८, २)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवदत्येव सामानाधिकरणदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत् । तेन प्रवतानि दिनान्यस्य षष्ठो-दरादित्वाच्चकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्याख्य-यस्याप्रवणीयत्वम् ॥

(३) प्रवषाः । प्रवतं वयो यस्य । वषः कालमात्रमथ । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि । अच्ययम् । "सनेम्यस्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)"—"सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)"—"सनेम्यभं मरुतो जुवन्ति (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)"—इति निगमाः ॥

(५) पूर्वम् । 'पूर्वं पुराणे (भू० प०) । पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४) । वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्वम् 'भवे छन्दसि

* निघ० १२, २२ ।

† निघ० ४, ८, ८, १८ ।

‡ निघ० ४, ११ ।

(४, ४, ११०)”—इति यत् । यदा; ‘पूर्वेः क्तमिन्यौ च (४, ४, १३३)’
—इति यः । “पूर्व्ये षोत्तरस्य नः (अ० सं० १, २, २०, ५)”—“यः
स्तोत्रेभिर्वावृद्धे पूर्व्येभिः (अ० सं० ३, २, ११, ३)”—इति निगमौ ॥

(६) अङ्गाय । अव्ययम् । निगमो, श्लेषणीयः ॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्^(१) । नूत्नम्^(२) । नूतनम्^(३) । नव्यम्^(४) । इदा^(५) ।
इदानी^(६) मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम् । * * * । यदा; ‘णु स्तुतौ (अदा० प०)’ ।
‘अदो रप् (३, ३, ५७)’ । नूयते स्तूयते, अचिरकालत्वेन रमणीय-
त्वात् इति । “नवेन पूर्वं द्यमानास्य (? †)”—इति निगमः ॥

(२) नूत्नम् । गैतरेव । ‘रास्त्रासास्त्रा (उ० ३, १३)’—इत्या-
दिना न-प्रत्ययोदीर्घश्च निपात्यते । “नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वृच-
मूती (अ० सं० ६, २, २, २)”—इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेशः, ‘वृत्तनृत्तनथस्त्राश्च प्रत्यया
वक्रव्याः (५, ४, २ ५वा० १)’—इति तनप्-प्रत्ययः । “ईद्यो नूतनैरुत
(अ० सं० १, १, १, २)”—इति निगमः ॥

(४) नव्यम् ॥ । नवमेव नव्यम् । ‘शाखादिभ्योयत् (५, ३, १० ३)’

* “इति नवस्य” न ।

† निव० ४, १५ ।

‡ “नवेनवेन अयति जायमानः” अ० सं० ८, १, २२, ४ ।

§ निव० ७, १६ ।

॥ निव० २, १, ६, ८ ।

—इति स्वार्ये घत् । यदा ; नैतेः ‘अपोयत् (३, १, ८७)’—‘वा-
जोयि प्रत्यये (६, १, ७८)’ । “इन्द्राग्नी सोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)”—इति निगमः ॥

(५) इदा । ‘तयोर्दाहिलौ च कृन्दसि (५, ३, २०)’—इति इदं-
शब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः । “इदा हि व उपसृतिम् (ऋ०
सं० ६, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

(६) इदानीम् । ‘दानीञ्च (५, ३, १८)’—इति तस्मादेव दानीं-
प्रत्ययः । “इदानीमङ्ग उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)”—
इति निगमः ॥

॥ इति षडेव गवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे^(१) । अभीके^(२) । दभ्रम्^(३) । अर्भकम्^(४) ।
तिरः^(५) । सतः^(६) । त्वः^(७) । नेमः^(८) । षष्ठाः^(९) । स्तृभिः^(१०) ।
वृद्धीभिः^(११) । उपजिह्विका^(१२) । ऊर्हरम्^(१३) । ऊर्दरम्^(१४) ।
रुम्भः^(१५) । पिनाकम्^(१६) । मेना^(१७) । ग्राः^(१८) । श्रेपः^(१९) ।
वैतसः^(२०) । अया^(२१) । एना^(२२) । सिषक्तु^(२३) । सचते^(२४) ।
भ्यसते^(२५) । रेजत^(२६) इति षड्विंशति द्विश उत्तराणि
नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०-२१) ॥२९॥

(१५) “रुम्भः” A ।

(२१) “अया”—इत्येवमेव A ।

(२३) “सिषक्ति” न. C. D. F ।

(२५) “भंसते” न ।

* “इति द्विशः” न ।

स्वधे^(१) । पुरन्धी^(२) । धिषणै^(३) । रोदसी^(४) । क्षीणी^(५) ।
 अम्भसी^(६) । नभसी^(७) । रजसी^(८) । सदसी^(९) । सद्गनी^(१०) ।
 घृतवती^(११) । बहुले^(१२) । गभीरे^(१३) । गम्भीरे^(१४) । ओण्यौ^(१५) ।
 चम्बौ^(१६) । पाश्र्वौ^(१७) । मही^(१८) । उर्वी^(१९) । पृथ्वी^(२०) ।
 अदिती^(२१) । अही^(२२) । दूरेअन्ते^(२३) । अपारे^(२४)
 अपारे इति चतुविंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नाम-
 धेयानि* ॥ ३० ॥

उर्ध्वहन्महद्गयद्दरज्यतिशिम्वातानिर्णिगसेमाकेतु-
 र्वट्चिक्यङ्कमिदमिवाचतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईम-
 हेदातिपरिस्रवस्वपित्कूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपि-
 त्वस्वधे चिंशत्† ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ‡ ॥ ३॥

(४) इत उत्तरम् “रोधसि”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(७) मास्येतत् म. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् “नप्वौ”—इत्यधिकम् म ।

(१६) “चम्बौ” म. C. D. F ।

(१७) “पाश्र्वौ” म. C. D. F ।

(२०) इत उत्तरम् “पृथ्वी”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते म. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२४) क-म-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु “अणे”—इत्येव, परं तत् देवराज-
 सायक्योरनभिसतम् ।

* “इति द्यावापृथिवीः” म ।

† क-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्ग्रहवाक्यमस्ति ।

‡ “इति षष्ठोऽध्यायः” म (इदं पुराणात्) । “नैघण्टुके” क ।

(१) खधे* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१२८-२०८ प्र०) । खेना-
द्वना भूतघामं धारयतः, खं धनं धीयते अगयोरिति वा ।
द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र दिवचनान्तम् । तथाच “आर्तुं मुवाते
मिथुनानि नाम (ख० सं० २, ३, ४, ५)”-इत्यत्र, स्कन्दस्वामी-
‘मिथुनानि दिवचनसंयुक्तानि नामानि ‘खधे पुरन्वी’-इत्यादीनि
स्रोतःभ्यः’-इति ॥

(२) पुरन्वी‡ । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मस्थधिकरणे च
(३, ४, ८, ९)’-इति कि-प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्कार उपजनः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे‡ । व्याख्यातं वारुणामसु (८१ प्र०) । खं रक्षितं
प्रगल्भे समर्थे, धारयिष्यौ वा देवमनुष्यादीन्, ब्रह्मते, स्त्रयते वा ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदसी॥ । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गदिवचनान्तम्, द्यावा-
पृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकदिवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम् ।
तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां चयाणामपि साधारणोऽयं पाठः’
-इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् “रोदस्यौ रोदसी च ते (?)”
-इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते; अन्यः सान्तः’
-इति चौरस्वामी । तत्र हधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पृ० १, ११ ।

† “मिथुनानि इन्द्रानि नाम सर्वां पृथ्वी वज्रवे दूरेचनो रोदसी पुरोहिते
इत्यादीनि नामानि”-इति तत्रैव सायणः ।

‡ पृ० ४, २ । निघ० १, १२, १३, १४, १५ ।

§ पृ० १, ११ ।

॥ पृ० ४, ५ । निघ० ४, १, २, ३, ४, ५, ६; ५०, ५१, ५२; ४१ ।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ऊीप्, 'वा ह्रन्द-
सि (६, १, १० ६)'—इति पूर्वसवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्रामि
सर्वभूतानि । “नमो दिवे हृते रोदसौभ्याम् (च० सं० २, १,
२ ६, ६)”—“हेतारं सत्ययजं रोदस्योः (च० सं० ३, ४, २०, १)”
—“इमे विदिशु रोदसौ अपारे (च० सं० ३, २, १, ५)”—इति
निगमाः । “विषितस्तुका रोदसौ नृगणाः (च० सं० २, ४, ४, ५)”
—इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसौ-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः—इति
माधवः ।

(५) खोषी* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१० पृ०) । “अ-
खोषी सचते माहिना वाम् (च० सं० २, ४, २३, ५)”—इति
निगमः ॥

(६) अभसौ† । व्याख्यातसुदकनामसु (८८ पृ०) । बाङ्गलका-
दत्रापि नुम् । यदा ; अभसुदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक् । एक-
त्रावन्निष्टमपरत्रावन्निष्ठमाषमादित्यमण्डलस्यम् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(७) नभसौ‡ । ‘एह बन्धने (दि० उ०)’ । ‘नहेर्दिवि भस्य
(उ० ४, २० ५)’—इति असुम् । साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्दे-
नोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवङ्गिः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(८) रजसौ§ । ‘रञ्ज रागे (भृ० उ०)’ । ‘भूरञ्जिभ्यां कित् (उ०
४, २११)’—इत्यसुम् । ‘रजकरजनरजसौति वा न-लोपः रजने

* पु० १, १ ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० १, ४ ।

§ पु० १, ० ।

स्वगुणे भूतानां 'रजोरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः । गम्यते
पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सदसी । सदरेसुन् । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निग-
मोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) सङ्गमी । सदरेव मनिन् । “पुराणोः सङ्गनोः कुतुरन्तः
(ऋ० सं० २, ३, २८, २)”—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(११) घृतवती । उदकवती । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) बङ्गले । 'बङ्गिष्ठः'—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३० पृ०)
बङ्गभिः पदार्थैस्तद्वती । “उर्वी पृथ्वी बङ्गले दूरेऽन्ते (ऋ० सं० २,
५, २, २)”—इति निगमः ॥

(१३) गभीरेऽ । (१४) गम्भीरेऽ । व्याख्याते वाङ्नामसु
(७८ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणीयौ ॥

(१५) ओष्ठी । 'ओष्ट अपनयने (भृ० प०)' । 'इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'छदिकारादङ्गिनः (४, १, ४५ वा०)'—
इति ङीष् । अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान् । यदा; अवतेर्लुटि,
छान्दसत्वात् सम्प्रसारणो गुणश्च, टित्वात् ङीष् । “अभि त्वं देवं
वित्तारमोष्ठीः (य० वा० सं० ४, २५)”—इति निगमः ॥

* “ब्रह्मणी षधि चक्रिरे सदः” ऋ० सं० १, ६, ८, २. निगमे द्रष्टव्यः ।

† पु० १, ११ ।

‡ निब० १, २१ ।

§ पु० १, ११ ।

(१६) चम्बौ । 'चमुच्चदने (भू० प०)' । 'ह्रषिचमितनिधनिर्जि-
स्वर्जिभ्यजः (उ० १, ७८)'—इति ज-प्रत्ययः । चमनद्यमयोः । "उत्तान-
चौसुम्बोर्धौनिर्क्तः (ष० सं० २, २, २०, ३)"—इति निगमः ।

(१७) पार्श्वैः* । 'स्युञ्ज संस्यञ्जने (तु० प०)' । 'स्युञ्जेः स्यण्-गुणौ
पृ च (उ० ५, २७)'—इति स्यण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च । षित्त्वाद्
वृद्धिः । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । "पार्श्वैः"—इति पाठास्तरम् । संस्युञ्जतो
व्याप्तुतः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) मही† । एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि
(१२ पृ०) । मह्यौ पूजनीये वा । "वेपेते भियसा मही (ष० सं०
१, ५, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(१९) उर्वी‡ । विसीर्षे, आच्छादयिच्यौ वा स्वर्गाधःस्थितलो-
कस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) पृथ्वी§ । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अदितौ॥ । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽदीने इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अही¶ । गोनामसु व्याख्यातम् (२३० पृ०) । गम्यते
प्राणिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* नि० ४, २ ।

† पु० १, १ (१२०) ।

‡ पु० १, १ (१२३०) ।

§ पु० १, १ (१२३०) ।

॥ पु० १, १ (१२३) ।

¶ पु० १, १० ।

(२३) दूरेअन्ते* । दुः-ब्रह्मोपपदान् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० १, १८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६, ३, १११) । 'अन्तो अततेः (निघ० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तच्च बाहुलकान्तम् मकारस्यान्ता-देवः । 'दुःखेन गम्यते दूरमतोद्घादेर्मथ्याच्च सततगतौ भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वासि'—इति स्कन्दस्वामी । दूरे अन्तमवमानगति-र्थयोः । 'तत्पुरुषे इति बज्रस्यम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "समान्या विर्युते दूरेअन्ते (च० सं० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२४) अपारे† । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः । घञ् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः । 'अपारे दूर-पारे (निघ० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमानं पारमन्तं यथोः ते अपारे । दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

* निघ० ४, २५ ।

† तिघ० ६, १ ।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वसुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२५०, ३३०५०, ३७०५०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तच्च, निगमव्याख्यानादि यदचाननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) स्वः* । सु-पूर्वादन्तैरौरयतेर्वा 'अन्येषोऽपि वृश्चन्ते (३, २, ७५)'—इति विशि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति । ईरयतेरकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'स्वरादिनिपात-मव्ययम् (१, १, ३०)', सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, ३, १५) । शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रग्निभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां मन्त्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च । सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुष्पवद्भिरर्थते, सुष्ठु वा पुष्पकृत ईरयति स्वृतो रमैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम् । "भृभुवः स्वुः (य० वा० सं० ३, ३०)"—इति द्विव उदाहरणम् । "एभिर्नो अर्केर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः (ष्व० सं० ३, ५, १०, ३)"—इत्यादित्यस्य ॥

(२) वृश्चिः† । प्र-पूर्वादन्तेः स्पृश्चतेर्वा 'घृष्णि-घृष्नि-पाष्णि-

* पृ० १, ११ ।

† निघ० २, १४ ।

सूर्णि-भूर्णि (उ० ४, ५२)”—इति नि-प्रत्ययः, प्राज्ञेः स्पृशेश्च पृञ्-
भावो निपात्यते । प्राञ्जुतएनं शुक्लो वर्षः संस्पृष्टा रसान् । * * * ।
कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति
वा पृञ्जरादित्यः । द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पृष्णकृद्भिश्च ‘सुकृतां वा
कृतानि ज्योतींषि यन्नचवाणि (ऋ० सं० १, ४, ७, २. सा० भा०)’
—इति श्रुतेः । “पृञ्जेः पुत्रा उ॒पमा॒मे रभि॑ष्टाः (ऋ० सं० ४, २,
२ २, ५)”—इति निगमो दिवः । “अ॒यं वे॒नश्चै॑दय॒त्पृ॒ञ्जि॒र्गर्भाः
(ऋ० सं० ८, ७, ७, १)”—इत्यादित्यस्य ॥

(२) नाकः* । नयतेः ‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)”—इत्याक-
प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । नेता रसानाम्, नेता भासामात्मौ-
द्यानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः । द्यौस्तु ; कमिति सुखनाम,
न कम् अकम् असुखम्, न अकं यच्च स नाकः । ‘नभ्राक्षपाश्र्ववेदा
६, २, ७५)”—इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । “न वा अमुं लोकं
जग्मुषे किञ्च नाकम् (निघ० २, १४)”—इति ब्राह्मणम् । अत्यन्त-
सुखमित्यर्थः । “नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १,
१०, ५)”—इति दिवः । तन्ने अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)”—इति निगमश्चादित्यस्य ॥

(४) गौराः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६५०) । गमिरचान्तर्णी-
तस्यर्थः । गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे
इति गौरादित्यः । यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतींषि

* निघ० २, १५ ।

† पु० १, १ ।

गच्छन्तीति गौः द्यौः । “गवामसि गोपतिरेकदम्भ (ऋ० सं० ५, ६, २, ३, ६)”-इति दिवः । “उतादः परुषे गवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)”-इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप्* । ‘द्यभि प्रतिबन्धे (ऋ० सं० ५०)’ । वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्तते । यद्वा; विश्वेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्टइत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः । द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यद्विष्टम् । “उद्यद्भ्रस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः† । नयतेरसुनि गुणे ‘नयः’-इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः । नाक-शब्देन समानोऽर्थः । अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तलञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनूक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम् । यद्वा; न भाति ‘नभः । असुनि भातेष्टिलोपश्च । एतेन द्यौर्याख्याता । “ज्योतिष्मति प्रतिसुप्तौ ते नभः (?)”-“स्वर्जज्ञानोनभसा (ऋ० सं० ७, २, १४, ५)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य ॥ १, ४ ‡ ॥

* निघ० २, १४. ५, २० ।

† पु० १, ४ ।

‡ इमानि षट् पुरस्ताद् (११४०) ख्याख्यातानि ।

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निघ० ३, १ ३-१८) । निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्शयते ।—

(१) इदमिव* । (२) इदं यथा† । अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः । इवादयस्य निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्र इवेह भ्रुव स्निग्धा (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथावातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न ये‡ । अत्र न-शब्द उपमानार्थः । “अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवत्सुः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “चतुरसिद्दमानात्”§ (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) । अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) “ब्राह्मणा व्रतचारिणः” (ऋ० सं० ५, ७, ३, १) । उपमाप्रतिपादनेनादिलोपात्तुप्रोपमः ॥

(६) “वृक्षस्य नु ते पुरुङ्गत वयाः” (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३) ॥ । अत्र नू-शब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

* निघ० १, ४; १०. ८, १० ।

† निघ० २, १५ ।

‡ निघ० १, ४. ७, २१. १०, १२ ।

§ प० ४, २ । निघ० १, ४. ५, ४. १०, २८ ।

॥ प० २, १५ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.....	Rs. 1 14
Srauta Súra, Ke'valáyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.....	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rúpa, 3 fasci.....	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopanishad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-sára, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
" " Translation, 1 fasci.	1 0
Taittiriya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiriya Saṅhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiriya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
Ke'valáyana Grihya Súra, 4 fasci.....	2 3
Mimáṅsá Daršana, 15 fasci.....	9 6
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upanishada, 5 fasci.	3 2
Agni Purána, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Saṅhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápaní, 1 fasci.....	0 10
Nrisiṅha Tápaní, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámaṇi, 36 fasci.....	22 8
Gobhiliya Grihya Súra, 12 fasci.	7 8
Piṅgala Chhandah Súra, 3 fasci.....	1 14
Taittiriya Prátiśakhiya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2 8
" " Translation, Part II, 1 fasci.	1 0
Rájatarangini,	4 0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Purána Sangraha,	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chháṇḍogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1 4
Sáṅkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sáñhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.....	2 8
Bráhma Súra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámandakiya Nitisára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhamati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Saṅḍalya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purána, 6 fasci.	3 12
Kathá Sarit Ságará, English Translation, 7 Fasci.....	7 0

Prakrit Lakshanam, fasci. 1.,	Rs.	1	4
Nirukta, 2 fasci		1	4
Vishnumriti, fasci. 1.,		0	10
Srauta Sutra of Apastamba, fasci. 1.,		0	10

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs.	25	0
Risālah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),		1	4
Fihrist Tūsi, 4 fasci.		3	0
Nukhbat-ul-Fikr,		0	10
Futūh-ul-Shām, Wāqidi, 9 fasci.		5	10
Futūh-ul-Shām, Azadi, 4 fasci.		2	5
Maghāzi of Wāqidi, 5 fasci.		3	2
Isābah, 28 fasci., with supplement,		20	14
Tārikh-i-Firūz Shāhi, 7 fasci.		4	6
Tārikh-i-Baihaqi, complete in 9 fasci.		5	10
Muntakhab-ut-Tawārikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.		9	6
Wis o Rāmīn, 5 fasci.		2	3
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, complete in 3 fasci.		1	14
'Alamgirnāmah, 13 fasci., with index,		6	2
Pādshāhnāmah, 19 fasci., with index,		11	14
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfi Khān, 19 fasci., with index,		12	12
Āin-i-Akbari, Persian text, 4to., 22 fasci.		37	8
Āin-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,		12	4
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,		17	8
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,		2	0
Akbarnāmah, 17 fasci. with Index,		20	0
Maāsir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sāqi, complete, 6 fasci., with index,		1	12
Haft Asmān, history of the Persian Maṣnawi,		1	4
Tabaqāt-i-Nāqiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.		10	0
Tabaqāt-i-Nāqiri, Persian text, 5 fasci.		3	3
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.		6	0

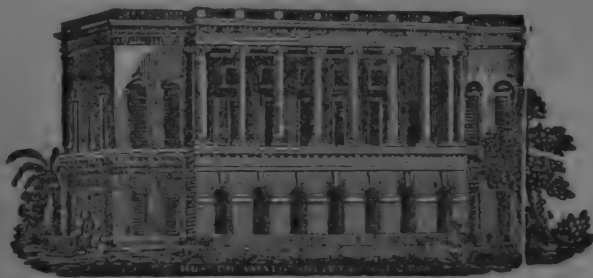
MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX, 1843-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXIV. XXVI. XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX.	each,	Rs.	10	0
Do. Do. Index,			6	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,			2	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,			1	0
Tibetan Dictionary,			10	0
— Grammar,			3	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.			14	0
Istilhāt-i-Sūfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.			1	0
Jawāmi' ul-'ilm ir-riyāzi. 168 pages with 17 plates, 4to.			2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,			3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,			1	8
'Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II. IV.,			16	4
Analysis of the Sher Chūn, by Alexander Csoma de Körös,			1	0
Khazānat-ul-'ilm,			4	0
Sharāyat-ul-Islām,			4	0
Adis-ul-Musharrihin,			3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,			2	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,			6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 477.

सभाधृति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

			Rs.	As.
1.	Atharvaṇa Upanishads, Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
2.	Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
3.	Agni Purāna, Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8	13
4.	Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
5.	Aphorisms of Śāṅḍilya, Fasc. I	..	0	10
6.	Aphorisms of the Vedānta, Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6	14
7.	Brahma Sūtras, Fasc. I	..	1	0
8.	Bhāmati, Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5	0
9.	Bṛihat Āraṇyaka Upanishad, Fasc. II—IV, VI—X @ /10/ each	..	5	0
10.	Ditto English Translation, Fasc. II—III @ /10/ each	..	1	4
11.	Bṛihat Saṃhitā, Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3	14
12.	Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	13
13.	Chaturvarga Chintāmaṇi, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	..	23	4
14.	Chhāndogya Upanishad, Sanskrit Fasc. I and IV @ /10/ each	..	1	4
15.	Ditto English, Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	2

(Continued on third page of cover.)

(८) “नेषो भूतो इ^१ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”^० ।
अथ भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः^१ । (१०) तद्वर्षः^३ । रूपशब्देन वर्षशब्देन चोत्तरप-
देन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्^४ । पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः । “प्रियमेधवर्दन्निवत् (ऋ०
सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५, १, ११५)’ ॥

(१२) तथा ॥ । “तम्प्रजया पूर्वया विश्वयेमया (ऋ० सं० ४,
१, २३, १)” । ‘प्रजपूर्वविश्वेमात् थाल् इन्दसि (५, ३, १११)’—
इति इवार्येऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३, १ ३[॥] ॥

“तथा”—इत्यस्थानन्तरं “सिंहः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते,
तत्र पठनीयम्, ‘अथ लुप्तोपमानि (निर० ३, १८)’—इत्यादि-
भाव्यस्य तु “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)”—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य
प्रपञ्चत्वात् ॥

* “भूतम्” पृ० १, १२ ।

† पृ० २, ७ ।

‡ निर० २, २ ।

§ “वदितिसिद्धोपमा” निर० २, १७ ।

॥ “आइति च” निर० २, १६ ।

॥ इत्यादिषु न आस्तामनि १२०३० ।

(१) प्रपिले* । (२) अभीक्ष्णो । इत्याद्यस्य । प्रपूर्वादाप्रोतेर्नि-
 ष्टार्या प्राप्त-शब्दस्य प्रपिल-भावः । यद्वा; 'इत्नादयोऽन्धेभ्योऽपि
 ङ्मुञ्चन्ते'—इतीलन्-प्रत्यये बाहुल्यकादाप्रोतेराकारलोपः । पिल-शब्द
 आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपिले इति ॥ ॥ अभि-
 पूर्वादञ्चते: 'अस्त्रीकादयश्च (उ० ४, २ ५)—इतीकन् प्रत्ययो धातुलो-
 पश्च निपात्यते । अभ्यन्ते आसन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गा सप्तम्यन्तौ यथा-
 दृष्टाविति पठितौ ॥ "आपिले नः प्रपिले त्वय मागृहि (ऋ० सं०
 ५, ७, २०, ३)"—"अभीक्ष्णे चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"
 —इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम्† । (४) अभ्रकम्‡ । इत्यस्य । दभ्रमिति दध्नोर्तेर्न-
 धकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २, १ २)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम्
 (६, ४, २ ४)'—इति न-लोपः । सुदध्नां सुच्छेदम् अस्यत्वात् ॥ ॥
 हरते: 'अभ्रकञ्च पृथुक पाका वयसि'—इति क-प्रत्यये, हकारश्च
 भकारे गुणे रपरत्वे अकारे सोपजने च अभ्रकमिति निपात्यते । अ-
 द्धतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दध्नाणि मन्यथा: (ऋ० सं० २, १,
 ११, ७)"—"नमो मद्दह्नो नमो अभ्रकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २ ४, ३) ॥

(५) तिरः॥ । (६) सतः॥ । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः ।
 त्रतेरसुनि बाहुल्यकात् अकारस्येकारः । तीर्षं प्राप्तमागतम् ॥ ॥
 सत्तेरसुनि रेफस्य वकारः । सतः संसृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

*, †, ‡ निघ० १, २० ।

§ निघ० १, २०. ४, १५ ।

॥ निघ० २, २०. १२, ३२ ।

¶ निघ० ३, २० ।

तरुणं सरुणं च द्रष्टव्यम् ॥ “निरसिद्दयंवा परि” (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)”—“पार्श्वेभिन्दन्सुत एति रक्षः” (ऋ० सं० ५, ७, ८, १) ॥

(७) त्वः* । (८) नेमः† । इत्यर्द्धस्य । अर्द्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभाम-
वचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । त्वः अपगतः अपत्य समु-
दायान् गतः पृथग्भूतः । तनोतेरुपधायाः पूर्वउकारः, चणादेशः,
नकारस्य विसर्जनौघः इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः ‘सर्वनिघृष्वरिष्व-
लष्व (उ० १, १५१)’ इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते ॥ ॥

नेमशब्दोऽस्मनामसु व्याख्यातः (२१० प्र०) । सर्वादिरथम् । समुदा-
यादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वो अमुं त्वो मृषाति (ऋ०
सं० २, २, १६, २)”—“प्र नेमस्मिन् ददृशे शेमी अन्तः (ऋ० सं० ८,
१, ६, ५) ॥

(८) ऋषाः‡ । (१०) सृभिः§ । इति मन्त्राणाम् । ‘ऋष गतौ
(तु० प०)’ । ऋषेः ‘दशुपधात् कित् (उ० ४, ११६)’—इति किदिन्-
प्रत्ययः । ऋषिरथ उदर्शविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रका-
शन्ते ॥ ॥ ‘सृञ् आष्ठादने (क्र्या० उ०)’ । कर्मशौणादिकः
क्रिप्, बाहुलकान्तुश्च भवति । तीर्षानि प्रसारितानि विशीर्षानि च
प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ “अमी य ऋषा निहिता
स उषा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)”—“पशोक्तो यामिव सृभिः (ऋ०
सं० ३, ५, ६, २) ॥

* निघ० १, ७, १, २० ।

† निघ० ६, २० ।

‡, § निघ० १, २० ।

(११) वक्षीभिः* । (१२) उपजिहिका । इति सौमिकानाम् ।
 वक्षत्रदोहखनामसु व्याख्यातः (२८८५०) । 'जातेरस्त्रीविषयात्
 (४,१,६३)'-इति स्त्रीष । जातिवृद्ध्यायं स्त्रीपुंसयोर्दृष्टोलोभे
 स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ ॥ वसन्ति हि ते मृदसुप-
 जिहिकाः । 'वैश्वयङ्गजिह्वा (उ० १,१५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्सेर्वा
 व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५,२,८७)', 'प्रत्य-
 यस्यात् (७,२,४४)'-इतीलम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरचषा-
 दोदकस्य उपजिहिका ॥ "यदत्युपजिहिका यद्वसो अतिमपति
 (ऋ० सं० ६,७,१२,६)" वक्षत्रदोहस्यायमेव निगमः ॥ "वक्षीभिः
 पुषमयुवो अदानम् (ऋ० सं० ३,६,२,४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम् † । (१४) ऊदरम् ‡ । इत्यावपनस्य । ऊर्दर-
 उत्पूर्वात् 'हृ विदारणे (ऋ० प०)'-इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा०
 षा०)'-इत्यस्माद्वा 'ऊदोरप् (३,२,५७)', घञि च उर्दरं मुदीरं
 वा सूर्दरम् । ऊर्दरं तद्दीर्घं मध्यतः, ऊर्दमीर्षं गतं वा
 दीर्घमिति स्वादित्वात्निष्ठानलम् (८,२,४४) ॥ ॥ ऊदरम्,
 मृहनामसु व्याख्यातम् (३०७५०) । ऊदरम् । "तमूर्दरं न
 पृणता यवेन (ऋ० सं० २,६,१४,५)"-"समिद्धो अञ्चन् ऊदरं
 मतौनाम् (य० वा० सं० २८,१)" ॥

* प० २, २. निघ० २, २०. ५, १ ।

† निघ० २, २० ।

‡ निघ० २, २० ।

§ पु० २, ४. निघ० ३, २० ।

(१५) रम्भः* । (१६) पिनाकम् । इति दण्डस्य । 'रभ राभस्ये (भू० आ०)' अचालभने वर्तते । कर्मणि घञ् । 'रभेरभ्वलिटोः (७, १, ६ ३)'—इति नुम् । आरभन्ते आश्रयते ह्यवृष्णाय दण्डः । "आ ता रम्भन्त जित्रयः (ष्ट० सं० ६, ३, ४ ५, ५)" ॥ ॥
पिनाकं—'पिघ सञ्चूर्षने (रु० प०)' । 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १ ५)'—इति आक-प्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते । प्रतिपिनष्टि हिनस्त्वनेन ब्रचून, दण्डाकारं धगुद्वयते, तच्च रुडितो महादेवीयमेव सामान्येन । "अवततधन्वा पिनाकावसः क्षप्तिवासाः (य० वा० सं० ३, ६ १)" ॥

(१७) मेना† । (१८) ग्राः‡ । इति स्त्रीषाम् । उभावपि ब्रह्मै व्याख्यातौ वाङ्मनामसु (८१।८८५०) । नामयन्ति हि ताः पतिश्चरुमातुसादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात् । गच्छन्त्ये-नाश्रपत्यार्थिनः । "अमेनांसिज्जनिवतस्यकर्ध (ष्ट० सं० ४, १, २८, ९)"—"ग्रास्वाह्वन्तं नपयोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) शेषः॥ । (२०) वैतसः॥ । इति सुप्रजननस्य । शेषः—अपतेरसुनि बाहुलकात् स-ब्रह्मस्य शेष-भावः । स्पृशत्यनेन स्त्रीङ्-थम् । तद्धेतुस्य विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पृशब्देनोच्यते । त्वग्नित्रयस्यर्चमानकं शेषमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तच्च द्रष्टव्यः । यद्यपि 'वृद्ध-

*, † निघ० २, ११ ।

‡ पु० १, ११. निघ० २ ११ ।

§ पु० १, ११. निघ० २, ११. १०, ४०. ११, ४६ ।

॥, ¶ निघ० २, ११ ।

ब्रीह्या रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १८ ६)”—इति ब्रीहः असुना-
 गमेन कथञ्चिच्छेषः सिद्ध्यति तथापि तच्चार्यानां चित्यात् “मुष्कबोर-
 दधात् सपः (?)”—“मुष्कयोर्मिहिता सपः (?)”—“मा
 षो मघेव निःषपि (?)”—इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधाना-
 दर्थोचित्याच्च स-शब्दस्य श्ले-भावेन कथञ्चिच्चिर्वोदुं युक्तमिति सपते-
 रित्युक्तम् । तथाचोक्तम्—“अर्थो नित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत”—
 इति ॥ ॥ विपूर्वात् ‘तसु उपचये (दि० प०)’—इत्यस्मात् पचा-

ञ्चि (३, १, १ ३४) वितसः । वितस एव वैतसः । प्रशादित्वाद्च् ।
 विशेषेण तस्यति क्षीणीभवति प्राक् सम्भोगकालात् । यदा; विमञ्चिक-
 मितिवत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति अक्षीणम् श्लेषाम-
 र्थस्यानुपक्षीणत्वात् । “यस्यासुषन्तः प्रहराम् श्लेषम् (च० सं० ८, ३,
 २ ७, २)”—“चिः स्रमाङ्गः अथयो वैतसेन (च० सं० ८, ५, १, ५)”—
 (२१) अथा० । (२२) एनां । इत्युपदेशस्य । इत्यचामिधान-
 निशेषपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते चिञ्चपि लिङ्गेषु । अनयेति
 पदस्य न-शब्दलोपेन अथा । “अथा ते अग्रे समिधा विधेम (च०
 सं० ३, ४, २ ५, ५)”—इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात् ॥

॥ एना ‘द्वितीयाटौखेनः (२, ४, ३४)’—इति इदमेतदेर-
 ष्वादेशविषये एनादेशः, द्वितीयेकवचनस्याकारः । “एना वै अग्निज-
 म्मया (च० सं० ५, २, २१, १)”—इति नपुंसकस्य मनसो सामा-
 नाधिकरण्यात् । एना पत्या तन्वै^१ संसृजस्व (च० सं० ८, ३, २ ५,
 २)”—इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

* , † निब० २, २१ ।

(२३) सिषक्तु* । (२४) सचते† । इति । सिषक्त्विति कर्तुरभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादतत्राह सेवमानस्येति । वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतथैवास्थातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च । अतश्चैतदुक्तं भवति । सिषक्तु सचत इति सेवार्थो धात्व इति । तथाहि । “भावप्रधानमास्थातम्”—इति हि स्वसिद्धान्तः । सिषक्तुः सचते । ‘सच समवाये’ भूवादिः खरितेत्, अच सेवार्थः । सिषक्त्विति लोटि तिपि ञप् । तस्य ‘बज्रलं कन्दसि (२,४,७६)’—इति ऋः । ‘अर्चिपिपत्थोश्च । ‘बज्रलं कन्दसि (७,४,७८)’—इत्यभ्यासस्येत्यम् । “स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १,१,३४,२)” —“सचस्ता नः स्वस्यै (ऋ० सं० १,१,२,४)” —इति तु वयान्निगममुदाहरणम् ॥

(२५) भ्यसते‡ । (२६) रेजतेॴ । इति । भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैदक्तोधातुः । उभावप्युभयोरर्थयोः । “यस्य शुभाद्भोदसौ अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७,१)” —“रेजते अग्ने ष्टिचिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५,१,८,४)” —इति ॥

इति षड्विंशतिर्द्विंशनामानि ॥ ३,२८ ॥ ॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

*, † ‘सचति’ ‘सचति’ निघ० पु० २, १४ । निघ०—‘सचते’, ‘सचन्ते’ ३, २१. ७, २२ । ‘सचत’ ८, २६ । ‘सचन्ताम्’, ‘सचन्त’ ३, २१. ८, ७२ । ‘सिषक्तु’ ३, २१. ११, ४८ । ‘सचसावचै’ ४, ८ । ‘सचा’ निघ० ४, २. निघ० ५, ५. ११, ५० । ‘सचामु’ निघ० ५, ५ ।

‡ निघ० ३, ११ । ‘अभ्यसेताम्’ निघ० ३, २१. १०, १० ।

ॴ इतानि च न वाङ्मनातानि पुरस्तात् (२००४०) ।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जृहा^(१) । निधा^(२) । शिताम^(३) । मेहना^(४) ।
 दमूनाः^(५) । मूषः^(६) । इषिरेण^(७) । कुहुतन^(८) । जठ-
 रे^(९) । तितउ^(१०) । शिप्रे^(११) । मध्या^(१२) । मन्दू^(१३) ।
 ईर्मान्तासः^(१४) । कायमानः^(१५) । लोधम्^(१६) । शीरम्^(१७) ।
 विद्रधे^(१८) । द्रुपदे^(१९) । तुग्वनि^(२०) । नंसन्ते^(२१) । न-
 संन्त^(२२) । आहनसः^(२३) । अन्नसत्^(२४) । इषिणः^(२५) ।
 वाहः^(२६) । परितक्मया^(२७) । सुविते^(२८) । दयते^(२९) ।
 नूचित^(३०) । नूच^(३१) । दावने^(३२) । अकूपारस्य^(३३) ।
 शिशीते^(३४) । सुतुकः^(३५) । सुप्रायणाः^(३६) । अप्रायुवः^(३७) ।
 च्यवनः^(३८) । रजः^(३९) । हरः^(४०) । जुहुरे^(४१) । व्यन्तः^(४२) ।
 क्राणाः^(४३) । वाशी^(४४) । विषुणः^(४५) । जामिः^(४६) । पिता^(४७) ।
 शंयोः^(४८) । अदितिः^(४९) । एरिरे^(५०) । असुरिः^(५१) ।
 जरते^(५२) । मन्दिने^(५३) । गौः^(५४) । गातुः^(५५) । दंसय^(५६) ।

(१) “दमुनाः” न ।

(२) “मूषः” च ।

(७) “इषिरः” न ।

(९) “जठरम्” च, न ।

(११) “नसतः” च ।

(२७) “परितक्मा” न ।

तूनाव^(१०)। चयसे^(१८)। वियुते^(१९)। ऋधक्^(२०)। अस्याः^(२१)।
अस्य^(२२)। इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जहा। हन्तेर्लिङ्गनमैकवचने णञि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्चान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। “जहा को असादीषते (अ० सं० ६, ३, ४ ८, ९)” ॥

(२) निधा। नि-पूर्वाङ्गधातेः ‘आतसोपसर्गे (३, १, १ ३ ६)’- इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा पाञ्चसमूहः। “सुसुग्धस्मान्निधयेव बद्धान् (अ० सं० ८, ३, ४, ६)” ॥

(३) श्रितामः। श्रित-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दस्योप-जनः। अङ्गे श्रितत्वाद् दोः श्रिताम। सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योगिः श्रिताम। योनिर्गुदम्। विधितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेत्सार्था विकसति सङ्कोच * * *। “पार्श्वतः श्रैणितः श्रितामः (य० वा० सं० ११, ४ ३)” ॥

(४) मेहना॥। मंहतेर्दानकर्षणे ष्युट्, बाङ्गलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुर्पासुसुगित्यादिना शोराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। हन्दोगानां ‘महहना’-इत्येवं रूपं पाठः॥। प्रसङ्गेन

* इतीत्यादि न-इच्छते न-पुष्पके, नापि तत्र चत्वारः।

† निघ० ४, १. “उज्जिहीने” ४, ११।

‡ निघ० ४, २. “निषान” ३, ६. “निधिः २, ४।

§ निघ० ४, २।

॥ निघ० ४, ४।

१ १ २ २ ३ १ १ १

¶ “यदिभ्य चिन स इच नाञि लादातमद्रिवः” सा० प्र० भा० ४, १, १, ४।

स वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निब० ४, ४) ।

“यदिङ् चिच मेहना (ऋ० सं० ४, २, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः* । ‘दम उपश्रमे दाने वा’ । दान्नेपुरुषे वा, दमे घञ्-
मृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दन्तम-ब्रह्मस्य न-लोपः । दमदान्त-
शब्दयोर्दभावः, मनः-ब्रह्मे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेः । दमब्रह्मो
व्याख्यातो मृहनामसु (३१० ५०) । ददातेर्द्युटि दानं, दमेर्मिष्ठावां
मतुपि दन्तमः । ‘दमेरूनसिः (उ० ४, २२८)’—इति वैयाकरणाः† ।

“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूषः‡ । ‘मूष स्त्रिये (ऋ० प०)’ । ‘क्षिब्वचिप्रच्छि (३, २,
१७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्द्वातिष्ठसिद्धिः (भा०)’—इति
क्षिप् दीर्घस्य । जष् । मूषिकाः । सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति ।
“मूषो न शिआ ब्यदन्ति माथ्यः (ऋ० सं० १, ७, २१, ३)” ॥

(७) इषिरेणॠ । ‘इषु इष्वायाम् (तु० प०)’ । ‘इषिमदिसुदि
(उ० १, ५१)’—इत्यादिना किरष् प्रत्ययः । यद्वा; इषयतेर्गतिकर्मणः
ईषेर्दृग्नाथस्य वा बाऊलकात् किरष् इषभावस्य । मनो विज्ञेषण-
मेतत् । * * * । “इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६, ४,
१२, २)” ॥

(८) कुहतन॥ । करोतेर्लोपमध्यमपुरुषवधुवचनस्य त-ब्रह्मस्य

* निब० १, १४, २, १, ४, ५ ।

† उनसिरिति ब्रह्मादिरेव पाठः प्रायः किञ्च सूर्येवाचकदमनः-ब्रह्मोऽपि ब्रह्म-
ब्रह्म एव इत्येव प्रायेण लोके ।

‡ निब० ४, ५, ६ ।

ॠ, ॥ निब० ४, ७ ।

‘तप्लनपत्नघनाश्च (७, १, ४ ५)’—इति ह्यम्दस्यनादेशः । तप
त-ञ्च एवार्थवान् न-ञ्चस्त्वपजनाऽनर्षकः । कुर्वतनेत्यस्य प्रतिपा-
दनार्थमाह भाष्यकारः,—‘कर्त्तन-इत्तन-यातनेत्यनर्षका उपजना
भवन्ति (नि० ४, ७*)’—इति । अथ बह्वचनमन्वेऽप्येवंरूपा उप-
जनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । ‘मोयक्’, ‘आञ्जसे रसुक’—इत्येव-
मादयः । “रिप्रेण तपसा कुर्वतन (?)”—“अर्ध्वर्चवः कर्त्तना
श्रुष्टिमसौ (ऋ० सं० २, ६, १४, ३)”—“तपिष्ठेन ह्यना हन्तना
तम् (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २)”—“प्रधातन् सखीं रच्छा सखायः
(ऋ० सं० २, ३, २६, ३)”—“हृत्वाय ब्रह्मन् वि भजस्व वेदः (ऋ०
सं० ८, ३, १८, २)”—“ब्राह्मिणाः पितरः बोध्यायः (ऋ० सं० ५,
१, २०, ५)” ॥

(८) जठरम् । जग्ध-ञ्चोपपदात् ष्टो जधातेर्वा ‘हृदरादसश्च
(उ० ५, ४ २)’—इति अरन् प्रत्ययो जग्धञ्चस्य जभावो धकारस्य
ठकारस्य निपात्यते । जग्धं भक्ति मञ्ज मस्मिन् भ्रियते तिष्ठति,
धीयते प्रक्षियत इत्यर्थः । “आसिञ्चस्व जठरे मध्वर्चुर्भिम् (ऋ० सं०
३, ३, ११, १)” ।

(१०) तितउम् । तनेतेस्तुदेशे निष्ठार्या मनुपि उपधाया इत्वं
इकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमाचं तुसं वा ।
तिस्रञ्चद्वात् तिः, तुस्रञ्चद्वात् उकारतकारौ । मत्वर्थे बह्व्रीहिः ।

* मूले तु नैवं पाठमसः ।

† नि० ४, ७ ।

‡ नि० ४, ८ ।

ततेन मध्येन, तुभ्यैच्छिद्रेः, तिस्रमाचैश्च तैस्तद्वत् । तनेतेः कान्ता-
इतिर्वैयाकरणाः । ततं तितड । “सक्तुमिव तितडना पुनक्तुः (ख०
स० ८, २, २ ३, २)” ॥

(११) शिप्रे* । ‘सृष्ट गतौ (भृ० प०)’ । ‘स्फायितश्चिवश्चिश्चकि-
चपिष्टपिष्टपि (उ० १, १२)’—इति रक्, बाहुलकात् सृ-ब्रह्मस्य
शि-भावः । अत्रं गन्धनं प्रति सृप्ते भवतः । “वि व्यस्त्र शिप्रे वि
सृजस्त्र धेने (ख० सं० १, ७, १ ३, ४)” ।

(१२) मध्या† । मध्य-ब्रह्मात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७,
१, ३६)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्याकर्त्तौवि
ततं सं जभार (ख० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू‡ । मन्देस्तृप्यर्थात् ‘भृष्टृञ्जीटपरि (उ० १, ७)’—
इत्यादिना बाहुलकाद्-प्रत्ययः । मदेर्वा उ-प्रत्ययो जुम् च । प्रथ-
मादिवचनम् । द्वतीयैकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३६)’—
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा । “मन्दू समानवर्षवा
(ख० सं० १, १, १२, २)” ॥

(१४) ईर्मीन्तासः§ । ‘ईर प्रेरणे (षु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुडस-
धृचि (उ० १, १ ३७)’—इति मन् प्रत्ययः । अन्तब्रह्मो व्याख्यातः
(२ ६ ५५० ॥) । आदित्याम्ना उच्यन्ते । ते च सप्त । तेषां धे अन्तान्

* प० १ । निघ० ४, १०. ६, १७ ।

† निघ० ४, ११ ।

‡ निघ० ४, १३ ।

§ निघ० ४, १२ ।

॥ ‘अन्तोऽतवेः’ निघ० ४, २५ ।

ईर्त्से, ईरिताः प्रेरिता विरला इत्यर्थः । अथवा अम्यश्च अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । “ईर्मान्तासुः सिद्धिकमध्यमासुः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः* । ‘चायू पूजानिग्रामनयोः’ भूवादिः, स्वरि-
तेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यद्वा ; कमेर्षिङ्, ततो लटः
ग्रामच् । कामयमानइत्यस्य मकारलोपः । “कायथानो नना लम्
(ऋ० सं० ३, १, ५, २)” ॥

(१६) लोधम्† । ‘लुञ् धर्ष्ये’ ऋः । लुञ्ध्रञ्चस्य बलोप उकार
लौलञ्च । लुञ्ध्रमित्यर्थः । “लोधं नथन्ति पशु मन्थमानाः (ऋ० सं०
३, ३, २३, ३)” ॥

(१७) श्रौरम्‡ । ऋङ्ठः ‘स्फार्यतश्चिवश्चिग्रकि (उ० २, १२)’—
इत्यादिना बाङ्गलकाद्रक् । अत्रोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः श्रौ-भावस्य ।
अथमग्निश्च्यते । अनुश्रायिनमाग्निं वा । अनु गन्वन्ते भूतानि जङ्ग-
मानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सुख्येण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः
ज्ञेते व्यवतिष्ठते, अत्रोति वा । एवंश्रौखः । “श्रौरं पावकशोचिषम्
(ऋ० सं० ३, १, ६, ३)” ॥

(१८) विद्रुधे§ । विपूर्वात् ‘द्रुभी भये’-इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन
हिंसार्थात् ऋः । विद्रुध्वा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो मकारलो-
पस्य । बङ्गवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं हिंसितेषु कुपितेषु
इत्यर्थः । “कनीनुक्तेव विद्रुधे (ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

* , †, ‡ निर० ४, १४ ।

§ निर० ४, १५ ।

(१८) द्रुपदे* । द्रु-ब्रह्मोद्रुमपर्यायः । द्रुममयेषु पदेषु पादु-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अभुंके (ऋ०
सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(२०) तुम्बनि† । त्वर्षब्रह्मोपपदान् गमेः ‘अन्वेभ्योऽपि वृश्चन्ते
(३, २, ७५)’—इति वनिपि त्वर्ष-ब्रह्मस्य तु-भावो गमेष्टिखोपस्य ।
कुठनीत्यर्थः । तद्विषामायावगाहनाय वा क्षिप्रमानच्छन्ने । सप्तम्येक-
वचनम् । “सुवास्त्रा अधि तुम्बनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२१) नमन्ते । नमेर्मकारात् परः सुगागमः, अत्यथेनात्मने-
पदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कवित्रंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं०
५, २८, ५)” ॥

(२२) नमन्तः । ‘नम कौटिल्ये’ भ्रवादिरात्मनेपदी, अत्रा-
प्रोतिर्नमतेर्वार्ये वर्तते । ‘हृन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३, ४, ६)’—इति
वर्त्तमाने लङ् । ‘ब्रह्मं हृन्दस्यमाङ्बोमेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्-
भावः । प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा । “घृतस्य धाराः नमिधो नमन्तः (ऋ०
सं० ३, ८, ११, ३)” ॥

(२३) आह्वनसः‡ । आह्वन्तेरसुन, मत्वर्थीयस्य लुक् । ‘स्रजे
इदमाह्वतम्’, ‘ब्राह्मणे इदमाह्वतम्’—इत्यादिप्रथोऽदर्शनात् आह्वन्ति-
र्वचनार्थः । आह्वनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः । “धे ते मदी आह्वनसो
विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” ॥

*, † निघ० ४, १५ ।

‡ निघ० ४, १५, ७, १७ ।

§ निघ० ४, १५ ।

(२४) अग्रसत्* । 'अदेर्मन्'—इति मनिन् । अघते इत्यग्र
असम् । तस्मिन् सौदन्ति सनोति वा तत् । अग्रान्युपपदे घदेः सनो-
तेर्वा 'अन्वेभ्योऽपि वृश्मन्ते (३, २, ७५)'—'क्षिप् च (३, २, ७६)'—
इति क्षिपि रूपम् । सनोतेर्नकारलोपे वृक्षत्वे पिति तुक् । "अग्रसत्
संसतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ७, ४)" ॥

(२५) इस्मिणः† । 'इषेरिष्कार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि
(उ० १, १४२)'—इति मक्-प्रत्ययः । इषतेरिषतेर्वा बाउल्लकात्
मक् धातेरिषभावः । इष्ठा, गमनं, दर्शनं वा इष् । 'अतरिनिठनौ
(५, २, ११५)' । यदा ; उणादिकोमिन् प्रत्ययः । एषितारो इषिषां
स्तनौनाञ्च गन्तारो, इष्टारो वा सर्वार्थानाम् । "ते वा त्रीमन्
इस्मिणो अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)" ॥

(२६) वाहः‡ । वष्टतेः 'वहस्य'—इति णिदसुन् । देवताः प्रत्यूह-
मानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा घदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्रोद्धृ-
तस्य स्नानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् चोत्तरसस्य
पूर्वमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्
(ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)" ॥

(२७) परितक्म्याः। परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणो मनिन् । परितः
सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् क्षेत्रे राचिरस्ति । अथवा तक्मोष्णं तत्
परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । 'तक्मो-
त्युष्णनाम, तक इति मत इति तेन परितक्म्या सति थकारोपजनेन

*, †, ‡ निब० ४, १६ ।

§ निब० ४, १६, १९, २५ ।

परितक्त्वा' । “कस्यै चि॒तिः का परि॑तक्त्वासीत् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)” ॥

(२८) सुविते* । सुपूर्वादेतेः ऋ-प्रत्ययः, * * । ‘षुङ् प्राणिगर्भ-
मोचने’—इत्यस्माद्वा ऋ ङान्दसत्वादिङागमः षवङ् च । सप्तम्येकवच-
नम् । शोभनं गम्यते यच्च स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । “सुविते
माधाः (य० वा० सं० ५, ५)” ॥

(२९) द्यते† । ‘द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)’,
अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “म॒हो॒ध॒नानि॒ द्य-
मानः (ऋ० सं० २, १, १९, २)” —इति दाने । “नवेन पूर्वं द्यमानाः
स्याम (निघ० ४, १७)” —इति रक्षणे । “यएक इद्वि॒द्यते (ऋ० सं०
१, ६, ६, २)” —इति दाने विभागे वा । “दुर्व॑र्त्तु॒र्भी॒मो द्यते॑ व॒नानि
ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)” —इति दहने । “वि॒दद॑सु॒र्दय॑मानो वि ब्र॒चून्
(ऋ० सं० ३, २, १५, १)” —इति हिंसायाम् । “मां वाय॑सो द्रोषा
दय॑मानो अब्रू॒बधत् (निघ० ४, १७)” —इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचि† । (३१) नूच॑ । अनयोः पदद्वययोः * * ।
“अद्या चिन्नू॒चि॒त्तदपो॑ न॒दीना॑म् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“नू च
पुरा च॑ स॒द॒नं रथी॑णाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)” ॥

(३२) दावने॥ । ददातेः ‘आतो मग्निक्कनिष्वनिपद्य (३, २,
७४)’—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

* निघ० ४, १७ ।

† निघ० ४, १७, ९, ४२ ।

‡, § निघ० ४, १७ ।

॥ निघ० ४, १८ ।

चतुर्थी (१, ६, ६२ वा०), असौपाभावश्चान्दसः (६, ४, १३४) ।
देवस्य देवं नेत्यर्थः ॥

(३३) अक्षुपारस्य* । 'पृ पाक्षनपूरणसोः (जु० व०)' । अक्षु ।
पारः पाक्षनं पूरणं वा । अक्षुस्त्रिंशत् पाक्षनं पूरणं वा अक्षु तदक्षुपारं
सत् कोर्दीर्घविनाक्षुपारम् । तस्य दावने इति सम्बन्धः । "अक्षुपारस्य
दावने (च० सं० ४, २, १०, १)" । आदित्यस्य सुद्रावणक्षुपारी ।
पूर्ववत् । कच्छपोऽप्यक्षुपारः । क्षुपस्य कर्मण्युपपदे चर्त्तः कर्मण्यण् ।
अक्षुपारः अक्षुपारः । कच्छपोहि सति सम्भवे इदं नञ्चति न
क्षुपस्योद्देशकमात् । अथार्था निगमाः पर्येकाः ॥

(३४) त्रिंशती । 'त्रो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदौ । अथयथैव
अपः त्रौ ओकारस्येत्वमात्रनेपदस्य । अतीत्यर्थः । "त्रिंशती इदं
रक्षणे त्रिंशते (च० सं० ३, ८, १४, ३)" ॥

(३५) सुतुकः† । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेष्टे कः (३, १,
१४४)'—इति बाहुल्यकात् क-प्रत्ययोऽकारस्योकारस्य । सुपूर्वादा
तुच्छस्यकारणपञ्चमः अकारस्य अकारस्य वा ककारभावस्य । सुग-
मनः सुप्रजा वा । "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरथैः (च० सं० ७, ५,
३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रत्ययाः । सु-प्र-पूर्वादथतेर्लुट् । 'उपसर्गस्थाधतौ (८, १,
१८)'—इति असाभावश्चान्दसः । सु-प्र-गमना इत्यर्थः । "सुप्र-
प्रथा अस्मिन् अज्ञे वि असन्तामृतादधः (य० वा० सं० १८, ५)" ॥

* निव० ४, १८ ।

† निव० ५, १८, ११, १२, १०, १०; १८ ।

‡ निव० ४, १८ ।

(३७) अप्रायुवः* । प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिथुने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्ययः, उवङि कृते अन्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम् । 'सुपां सुलुक् (७, ३, ३८)'—इति जसः स्थाने सुः । न प्रायुवोऽप्रायुवः । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इति । "अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (अ० सं० १, ६, १५, १)" ॥

(३८) अवानः† । अन्तर्णीतण्यर्थात् अवतेः 'युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि पूर्वच बाङ्गलकादौर्धः । देवान् प्रति क्षोमानां आवयिता गमयिता क्षोतेत्यर्थः । कृत्स्नादिप्रसङ्गनिवृत्तिः? "युवं अवानं मनयं यथारथम् (अ० सं० ७, ८, १५, ४)" । अवनस्य तु "अवनो भार्गवः शार्याता मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)"—"अङ्गवानवत् अवनवत् अगुञ्जत् (?)" —इत्यादिनिर्गमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः‡ । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३७ ३५०) । (४०) हरः§ । ज्वलन्नामसु (३६० ५०) व्याख्यातम् । रजस्तज्ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्त्रेण स्त्रेण व्यापारेण सर्वंप्राणिनः । "घा ते अग्ने रजःश्रया (य० वा० सं० ५, ८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता (अ० सं० ७, ६, ४, ६)"—"त्वया दृष्टानि सुकृते रजांसि (अ० सं० ४, ७, २, ३)"—"चिरात्त्रेण रजस्वला शुचिर्भवति (?)"—"विर्जते रजसी वेद्याभिः

*, † मिथ० ४, १८ ।

‡ मिथ० १, २१. ४, १८, १०, ४४. १२, ७; २२ ।

§ मिथ० ४, १८ ।

(ख० सं० ४, ५, ११, ११)”—इति क्रमेषु निगमाः ॥ हरो अतिरुद-
कलोकवाचकम् । अतिरुदरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं
लोकेषु, द्वियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनात्रियन्ते । “प्रत्यग्ने हरमा
हरः प्रृणीहि (ख० सं० ८, ४, ८, ५)”—इति अतिषाम् । उदक-
लोकवाचि-निगमौ पर्येभ्यौ ॥

(४१) जुञ्जरे* । जुहोते: ‘हृन्दिषि जुञ्जुङ्क्षितः (३, ४, ६)’—
इति लिट्, ‘हरयोरे (६, ४, ७६)’—इति रे, जुञ्जति । यदा ; यथा-
प्राप्नो लिट् जुञ्जिरे ज्ञतवन्तः । “जुञ्जरे वि चितयन्तः (ख० सं० ४,
१, ११, २)” ॥

(४२) व्यन्तः† । व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निह० ४, १८) ।
व्यन्तइत्यथ यएष धातुः स दयतिवदनेकार्थइत्यर्थः । ‘वी गतिप्रज-
ननकान्यश्नखादनेषु (अदा० प०)’ । अनेकार्थत्वात् पश्चत्यर्थोऽपि ॥

(४३) क्राणाः‡ । करोतेर्ऋटः आनधि विकरणव्यत्ययेन लुक् ।
“गोभिः क्राणा अनूषत (निह० ४, १८)” ॥

(४४) वाञ्छीॴ । व्याख्यातं वाङ्नामसु (७८५०) । यदा ;
वासी-अद्भ्येदमद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य ञकारेण व्युत्पत्तिः ।
“वाञ्छीभिस्तत्ताश्मन्वायीभिः (ख० सं० ८, ५, १८, ४)” ॥

* निह० ४, १८ । निह० “जुञ्जुषीत्” ४, ११. “जुवे” ११, ११. ११, ११.
“जुवेम” १०, १८. ११, १४. “जुञ्जुषीमि” ११, ११. “जुञ्जुः” १०, ४१.
“जुञ्जुना” ११, ११. “जुञ्जुनामहे” ११, ५० ।
† निह० ४, १३ ; १८ । पु० १, १ ।
‡ निह० ४, १८ ।
ॴ निह० ४, १६ ; १८ ।

(४५) विषुषः* । विषम-ब्रह्मस्य अकारस्योकारो मकारस्य
षकारस्य । विषमः । “सर्षट्कर्षो विषुषस्य जन्तोः (ख० सं० ५,
२, ३, ५)” ॥

(४६) जामिः† । व्याख्यातमनुसूचीनामसु (१८६४) । अति-
रेकवालिब्रह्ममानजातीयानां वाचको जामि-ब्रह्मः । अतिरेकः पुन-
रुक्तसुच्यते, पुनर्जाबमानत्वान् । “जामि वा इतद् यज्ञे क्रियते (ऐ०
त्रा० २, ५, ३)” । बालिग्रोमूर्धः । स हि कश्चित् पुदधायासम् । अथ
निगमः पर्येद्यः । समानजातीयो भजिनी-सङ्घोऽर्थः । समानाभ्यां
मातापित्रभ्यां जातत्वान् । जा-ब्रह्मेनैवाभिधातुं ब्रह्ममिति मि-ब्रह्म-
सपजजः । “बच्चं जामयः कृत्स्नञ्च जामि (ख० सं० ७, ६, ७, ५)” ॥

(४७) पिता‡ । ‘गन्तृनेष्टृत्ववृत्तहोत्रघोत्रभ्रात्रजामात्रमात्रपित्र-
दुहित (उ० २, ८८)’—इत्यादिना पातेः केवलकाव्यन्ताद् इत्-प्रत्य-
घान्तो निपात्यते । पतिब्रह्मेण च नामार्थो व्याख्यातः (२८३४) ।
“द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरच (ख० सं० २, ३, २०, ३)” ॥

(४८) ब्रह्मोः§ । ब्रह्मन्तेः क्विप् ब्रम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यस्माद् विच् ।
ब्रह्मे पदद्वयमिति वर्षथन्नि । ‘ब्रह्मन् रोमाणां कवन् च भयानाम्’ ।
“अथानः ब्रं धीर्दृषो दधात (ख० सं० ७, ६, १७, ४)” । प्रब्रह्मेण
श्रुतिश्राव्यान् भाष्ये ‘अथापि ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मन्तेः (निब० ४, २१)’—
इत्युक्तम् ॥

* निब० ४, १८ ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० ४, ५ । निब० ४, २१, ७, ८, ११, १० ।

§ निब० ४, ११ ।

(४८) अदितिः* । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१३४०) ।
ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथ-
वात्मपक्षे प्रकृतिः । “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिचुम् (ख० सं० १, ६,
१६, ५)” ॥

(५०) एरिदौ । प्रोपसर्गार्थवृत्त्याहपूर्वत् ‘ईर गतौ (सु० प०)’—
इत्यस्मात्प्रति झस्वेरे च । प्रेरितघन्नाइत्यर्थः । “यमेरिरे ष्मगेषा
विश्वेदेसुम् (ख० सं० १, २, १२, ४)” ॥

(५१) असुरिः† । ‘असु ताडने (सु० प०)’ । ‘असिषहोहरिन्
(उ० १, ६८)’—इति उरिन्-प्रत्ययः । यदा; अस्वदेर्वाङ्मसकादुरिन्-
प्रत्यये जुडागमस्य धातोः । ताडितो बहुमुक्तो इतवेगशान्ती असुरिः ।
“जीवार्यमान् असुरि न स्मिनम् (ख० सं० ३, ७, १२, ५)” ॥

(५२) अरते‡ । नैरुक्तधातुः । यदा; ‘गु स्तौ (ऋ० प०)’—
इत्यस्य गकारस्य अकारइति झान्दस्वामी । “इन्धान एनं अरते
स्त्राधीः (ख० सं० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने॥ । मन्दिनेः श्रुतिकर्मिणी चञ्चि मन्दः श्रुतिः ।
झान्दस्वाद्दत्तइतिठमौ नेत्यसि हि इकात्परात्; ततो जाते, अतश्चाच्च ।
“अ मन्दिने पितृमईर्षता वचः (ख० सं० १, ७, १२, १)” ॥

* पृ० १, १ ।

† निघ० ४, २२ ।

‡ निघ० ४, २४ ।

§ पृ० ३, १४ ।

॥ निघ० ४, २५ ।

(५४) गौः* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३४४०) । “अनाहूगोर-
मन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातुः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६४०) । अत्र भावे
तुम् गमनमित्यर्थः । “गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निर० ४, २१)” ॥

(५६) दंसयः‡ । दंसयति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४४०) ।
अत्र तु ‘अचदः (उ० ४, १ ३४)’, जम् । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येना-
नि । “कुत्साय मन्मन्त्रेण दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)” ॥

(५७) तूतावॴ । तवतेर्द्विकर्मणो लिटि णलि ‘तुगादीनां दीर्घा
ऽध्यासस्य (६, १, ७)’ । “स तूताव नैनमभ्रोत्यंहतिः (ऋ० सं० १,
६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे॥ । ‘चय गतौ’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र चातयते
नांश्वनार्थस्यार्थे वर्तते । यद्वा; चातयतेरेव विकृतं रूपम् । “वृक्षस्यते
चयस इत् पियासम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)” ॥

(५९) वियुते॥ । यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपुलः । • • • ।
“सुमान्या वियुते दूरे अन्ने (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)” ॥

(६०) चधक्** । अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिद् द्विवि
पार्ये यदृधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाप्युभोत्यर्थे दृशते,
तदा ‘चधु वृद्धौ (स्वा० प०) ‘अस्मात् ‘प्रथः कित् (उ० १, १ ३०)-

* , † पु० १, १ ।

‡ निघ० ४, २५ ।

ॴ निघ० ४, २५. “सन्ववीजत्” २, २८ ।

॥ निघ० ४, २५. “चिष्यत्”, “चिष्यत्” २, ११ ।

॥, ** निघ० ४, २५.

इति वाङ्मलकादजि-प्रत्ययः किञ्च । अद्भुवन् अद्भुं कुर्वन् । “अधगया
अधगुतामिष्टाः (य० वा० सं० ८, २०)” ॥

(६१) अस्याः* । (६२) अस्यां । शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्नि-
धिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य
तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तौत्रा-
र्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषय-
तामन्वादानुदात्तं पदद्वयमल्पीयोर्यथतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अ-
न्यादिष्टस्वार्थत्वात् । “अस्या ऊ पु ण उप सातये भवः (अ० सं० २,
२, २, ४)” — “द्वौर्चायुरस्या यः पतिः (अ० सं० ८, ३, २७, ४)” ॥
“अस्य वामस्य पलितस्य हेतुः” — “द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
(अ० सं० २, ३, २४, १)” ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सन्निम्^(१) । वाहिष्ठः^(२) । दूतः^(३) । वावशानः^(४) ।
वार्यम्^(५) । अन्धः^(६) । असञ्चन्ती^(७) । वनुष्यति^(८) ।
तरुष्यति^(९) । भन्दनाः^(१०) । आह्ननः^(११) । नदः^(१२) ।
सोमोअक्षाः^(१३) । श्वाचम्^(१४) । ऊतिः^(१५) । हासमाने^(१६) ।
पड्भिः^(१७) । ससम्^(१८) । हिता^(१९) । ब्राः^(२०) । वराहः^(२१) ।
स्वसराणि^(२२) । शर्याः^(२३) । अर्कः^(२४) । पविः^(२५) । वध्नः^(२६) ।

*, † निब० ४, २५. “अयोः” ३, २२. प० ४, २. निब० ४, २८ ।

(१) “अद्भुः” च ।

(२) “तरुष्यते” च ।

धन्व^(१०) । सिनम्^(१८) । इत्या^(१९) । सचा^(२०) । चित्^(२१) ।
 आ^(२२) । युन्नम्^(२३) । पविचम्^(२४) । तोदः^(२५) । स्वच्चाः^(२६) ।
 शिपिविष्टः^(२७) । विष्णुः^(२८) । आष्टिः^(२९) । घृद्युञ्जयाः^(३०) ।
 अय्युर्म^(३१) । काणका^(३२) । अधिगुः^(३३) । आङ्गूषः^(३४) ।
 आपान्तमन्युः^(३५) । श्मशा^(३६) । उर्वशी^(३७) । वयुनम्^(३८) ।
 वाजपस्यम्^(३९) । वाजगन्धम्^(४०) । गध्यम्^(४१) । गधिता^(४२) ।
 कौरयाणः^(४३) । तौरयाणः^(४४) । अङ्गयाणः^(४५) । हर-
 याणः^(४६) । आरितः^(४७) । वृन्दी^(४८) । निष्पपी^(४९) । तूर्णा-
 शम्^(५०) । क्षुम्पम्^(५१) । निक्षुम्पुणः^(५२) । पदिम्^(५३) । पादुः^(५४) ।
 टकः^(५५) । जोषावाकम्^(५६) । क्षतिः^(५७) । अघ्नी^(५८) । समस्य^(५९) ।
 कुटस्य^(६०) । चर्षुणिः^(६१) । शम्बः^(६२) । केपयः^(६३) । तूतुमा-
 हाषे^(६४) । असचम्^(६५) । काकुदम्^(६६) । बीरिटे^(६७) ।
 अच्छ^(६८) । परि^(६९) । ईम्^(७०) । सीम्^(७१) । एनम्^(७२) ।
 एनाम्^(७३) । सृणि^(७४) रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि*॥२॥

(१) अस्त्रिमा । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा वौचे (अदा० प०)' । 'आद्गमहनजगः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति

(१८) "सिनम्" क ।

(३६) "श्मशा" च ।

(४१) "गध्यम्" न ।

(५१) नास्तेतत् क-पुस्तके ।

(६४) "हाषेः" न ।

* इतीत्यादि न विद्यते न-पुस्तके ।

† निब० ५, १ ।

किन् प्रत्ययः । लिङ्गवाद् द्विर्वचनादिः । 'अतोऽलोप इटि च (६, ४, ६४)' । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितोवा मेषः सखिः । "सखिंमविन्दुश्चरणे नदीनाम् (अ० सं० ८, ७, २७, ७)" ॥

(२) वाहिष्ठः* । षोडश-शब्दात् 'तुम्हन्दि (५, २, ५८)'—इती-
ष्ठनि 'तुरिष्ठमेयःसु (६, ४, १५४)'—इति ङश्लोपः । वाहिष्ठ-
इति उपधादीर्घश्चान्दसः । अतिशयेन षोडश वाहिष्ठः । "वाहिष्ठोवा
इवानाम् (अ० सं० ६, २, २८, १)" ॥

(३) दूतः† ।

(४) वावग्नानः‡ । 'वग्न कान्तौ (अदा० प०)', 'वाग्द शब्दे (दि०
आ०)' । 'लिटः कानञ् वा (३, २, १०६)' । द्विर्वचनादिः । 'तु-
जादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)' । 'न वग्नः (६, १, २०)'—
इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-प्रत्यये कानञ्चपि न भवति,
वाग्दतेरुपधाङ्खलञ्च व्यत्ययेनैव । यङ्-सुकि ग्नानि रूपमिति श्री-
निवासः । सप्तस्यस्यरुषीर्वावग्नानः (अ० सं० ७, ५, ३३, ५)" ॥

(५) वार्थमृ‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'एतिस्तुशास्त्वृ-
जुषः क्यप् (३, १, १०८)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यत्युटो वज्रलम्
(३, ३, ११३)'—इति षत् । 'क्यव्विधौ वृ-ग्रहणे वृजोग्रहणमित्यते
न वृङ्'—इति वैयाकरणाः । अथवा ऽवश्चकार्योऽष्यत्-प्रत्ययोद्गृह्यः ।

* निब० ५, १ ।

† निब० ५, १, १, २२ । टीकायां न दृश्यते, तत्र लोचकप्रसाद एव हेतुः संख्यते ।

‡ निब० ५, १. "समवायशीताम्" ११, १ ।

§ निब० ५, १ ।

कार्यं करणीयम्, अतिप्रयेन वरं श्रेष्ठं वा । “तद् वाचं कृषीन्द्रे
(अ० सं० ६, २, २३, २)” ॥

(६) अन्तः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२० ५३०) । “कामवेभिः
सिद्धता मद्युमन्तः (अ० सं० २, ६, २३, २)” ॥ ततोऽचतुर्व्ययम् ।
अथ ध्यायतिर्ब्रह्मपूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभा-
वात् । चतुर्हीने अकारान्तामिदम् । “पञ्चदशस्य विधेत्तदन्तः (अ०
सं० २, ३, २७, २)” —इति चतुर्हीनस्य ॥

(७) अससन्ती† । असतिर्गतिकर्मा, अथ ससतिरस्यतेर्वाच्यं
वर्तते । अतरि क्रीपा नञ् समासः । परस्यरेष सस्यतिभीभवन्थौ ।
अवच्छिपन्त्या वाञ्छिते वा स्यावाप्तयिव्याज्यते । “अससन्ती अरि-
धारे पयस्यती (अ० सं० ५, १, १४, २)” ॥

(८) वनुष्यति‡ । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२३ २३०) । अथ तु
इत्यर्थः । “वनुष्याम वनुष्यतः (अ० सं० २, २, २९, २)” ॥

(९) तद्व्यतिॴ । नैरुधातुर्गत्यर्थः । ‘सत्यं तरति’, ‘ब्रह्मस्य-
सुत्तरन्ति’ । विनाशयन्ति-व्यपोहन्तीति इत्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात्
तरतेश्कारवकारावुपजनावित्याहुः । “इत्येष व्यजोतदेषस्य वृषसु
(अ० सं० ५, ४, १५, २)” ॥

(१०) भन्दना॥ । भन्दतेः स्युतिकर्मणो ‘स्युच् बज्जकम् (अ० २,

* पु० २, ० ।

† पु० २, १० ।

‡ पु० २, १९ ।

ॴ निब० ४, २ ।

॥ निब० ५, २ । “भन्दते” निब० २, ११ ।

७४)”—इति ध्रुव् टाप् भ्रम् । भन्दनां सुतिरित्यर्थः । “समन्दिनां
उदिषन्ति प्रजावतीः (अ० सं० ७, ३, २०, १)” ॥

(११) आह्नः* । आह्नोरसुनि आहनि आहनाः सम्बुद्धौ आह्नः
असह्यवचनादाह्नतुः । “ब्रुव्येन मदीह्नो याहि त्वम् (अ० सं०
७, ३, ७, ३)” ॥

(१२) नदः† । व्याख्यां खीटनामसु (३४ ५५०) । “नदस्य
मा इध्नः काम् आगन् (अ० सं० २, ४, २२, ४)” ॥

(१३) बोमो अघाः‡ । अत्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदिमो वा
(७, २, ५६)’—इति अनिट् पठे आङामने च आष्टेति, इट्पठे आशि-
ष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिचि यस्य कादेश्चि आकाररतस्य विस-
र्जनीयौ । च्यतेर्वा अघेवमिति प्राप्ते व्यत्ययेन धर्नमाने लुट्, तिपः
स्थाने सिप्, जेरङ्, धातोष्टिलोपः, दौर्घस्य, इतस्य विसर्जनीयौ । चिय-
तौत्यर्थः । “अमूपे गोमाम् गोभिरघाः (अ० सं० ७, ५, १३, ४)” ॥
‘चर सञ्चलने (भू० प०)’ अक्षरौदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ वङ्-
सम्बन्धसौतीकभावे इतस्य लोपे ध्वनोगामस्य लोपे रासस्येति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आङागमः चरतौत्यर्थः । “बोमोदुग्धा-
भिरघाः (अ० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘सर्वे विधिनि-निगमाः’—इति
ब्राह्मणनिर्वाह उक्तः ॥

(१४) आचमृष्टे । व्याख्यातं धन-नामसु (२२ ३५०) । इह

* पु० १ । निघ० ४, १५ ।

† पु० ४, १६ ।

‡ निघ० ४, २ । ‘विचरति’ ११, ४१ । ‘चच’ प० ५, २ । निघ० ८, ७ ।

§ पु० २, १० । निघ० ५, २ ।

चिप्रनाम । “आचमन्निरेकणोऽज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)” ॥

(१५) ऊतिः* । अवतेः ‘ऊतियूतिजूतिषातिषेति (३, ३, ८७)’
—क्रिसुदासो निपात्यते । अवरत्नरेत्युठ् । अत्रावनं रक्षणं तर्पणं
वा । “आत्वा रथं यद्योतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)” ॥

(१६) हासमाने । हासतिः स्यर्द्धायां हर्षणे वा वर्तते । स्यर्द्ध-
मानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं०
३, २, १२, १)” ॥

(१७) पङ्भिः † । पिबतः स्यान्नयते वा बन्धनार्थात् स्युञ्जते वा
‘सर्त्तरेटिः (उ० १, १ ३ ३)’—इति बाहुलकादटिप्रत्ययोधातूनां
पकार-भावश्च । पानैः सोमस्य१ । यद्वा ; स्यान्नैर्बन्धनैः स्यर्द्धनैः
स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम् । “वसुकः पङ्भिर्हृषर्परिन्द्रम् (ऋ० सं०
८, ५, १५, ६)” ॥

(१८) ससम् ॥ । ‘सस स्वप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१ ३४) । स्वपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाद्यति-
रिक्तकालेऽदर्शनात् स्थापत्यपदेशः । “ससं न पञ्च मविदश्कुचन्तम्
(ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)” ॥

(१९) द्विता ॥ । द्विगन्धात् ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा (५, ३, ४ १) ।

* निब० १, १, ४, १ ।

† निब० ५, १, ८, १८ ।

‡ निब० ५, १ । वृ० आ० ६, १, ११ ।

§ नायकमाद्ये तु सर्वत्रैव ‘पङ्भिः पादैः’ इति व्याख्यातम् । मन्वीपरोऽपि
तत्रैव य० वा० सं० १३, १३ ।

॥ प० २, ७, निब० ५, १ ।

¶ निब० ५, १ ।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । द्विधेत्यर्थः । “द्विता च सन्ता स्वधया
च शुभुः (अ० सं० ३, १, १७, ५)” ॥

(२०) ब्रा० । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘गिहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाहुल्यकात् कः, यणादेशः, जम् । वरितारोऽश्वेष्टारो
मृगादीगाम् । ब्रात्यस्थानीयाः शुभ्रकादयः । “मृगं न ब्रा मृगयन्ते
(अ० सं० ५, ७, १८, १)” ॥

(२१) वराहः । व्याख्यातो मेघनामसु (६५५०) । निगमस्य
तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्ववराणि । अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं ब्रह्मः (५६५०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) ब्रथ्याः । अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३५०) । अत्र
इषव उच्यन्ते । “ब्रथ्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थोः (अ० सं० ७, ५,
२२, ५)” ॥

(२४) अर्कः ॥ । अर्चतेः ‘हृदाधारार्चिकस्त्रिभ्यः कः (उ० ३,
३८)’—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् । अन्ये मृगयसु दाह-
रणम् । अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृत्तेऽप्यर्चति । “अर्कपर्शो
जुहोति (?)” ॥

(२५) पविः । व्याख्यातोवाङ्नामसु (८०५०) । रथनेमि-

* निव० ५. २ ।

† पु० १, १०. ४, १ । निव० ५, ४. “वराहः” ५, ४ ।

‡ पु० १, ८. २, ४. ४, १ । निव० ५, ४ ।

§ पु० २, ५. निव० ५, ४. १०, २८ ।

॥ पु० २, ७. १. ४. १ । निव० ५, ४. १, २२ ।

¶ पु० १, ११. २, २० । निव० ५, ५. १२, २० ।

व्यञ्जस्य पविः । “उत् पृथ्वा रथानाम् (ऋ० सं० ४, २, ८, ४)” । यञ्जस्य दर्शितः ॥

(२६) वचः* । वचते: ‘वचः सुट् चा’—इत्यसुन् । मध्यं काव उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । उरइत्युच्यते । “उर्वो अर्धं प्रुन्ध्युवो च वतः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२७) धन्वा । व्याख्यातमन्तरिक्षानामसु (२०७४०) । धरव निगमः ॥

(२८) धिनम् । व्याख्यातमन्ननामसु (२०७४०) । धरव निगमः ॥

(२९) इत्या ॥ । इदं-ब्रह्मात् ‘या हेतौ च इन्द्रशि (५, २, २६)’—इति हेतौ प्रकारवचने धाञ्-प्रत्ययः । एतेर्वै धर्षञ् ‘प्रद-पूर्वविश्वेमात्याञ् इन्द्रशि (५, २, १११)’—इति इवार्ये धाञ् विशिषी व्यत्ययेन प्रकृतिभृतादिदं-ब्रह्मादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अथनेवेति वार्यः । “इत्या सन्नमवोऽष्टै (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)” ॥ ‘असुथा (निब० ५, ५)’—इत्यर्थकचनं कथमिति निब-पशौचम्, इत्याविति स्कन्दस्वामिपण्यस्य निरूपणीयः ॥

(३०) सथा ॥ सहार्थोऽयं निपातः । “आदित्यैर्द्वैर्वसुभिः सथा ध्रुवः (ऋ० सं० ६, २, १४, १)” ॥

* निब० ४, १९, ५, ५ ।

† ‘वचिषाधाञ्-प्रत्यय-इति सि० शै० उ० ४, २, १५ ।

‡ पु० १, २, ४, २ । निब० ४, ५, ६, १८ ।

§ पु० १, ७ । निब० ५, ५ ।

॥ पु० ४, १० । निब० ४, २५, ५, ५, ६, २, ११, २० ।

¶ निब० ५, ५, ११, ५० ।

(३१) चित् १ । निपातोनाम च । निपातोऽनुदात्तः । 'चिदित्ये-
षोऽनेककर्म'—इत्यादिना व्याख्यानः (निघ० १, ४) । "चतुरसिद्ध-
मानात् (अ० सं० १, २, २ ३, ४)"—इत्युपमायाम् । अथकुम्भनादि-
स्यपि निगमा अन्वेष्याः । नाम तु चिनोतेत्येतदतेर्वा किपि चिदिति
भवति । चितां भागैः क्षीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमकयस्थुच्यते† ।
"चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १८)" ॥

(३२) आः । 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गे व्याख्यानः (निघ०
१, ३) । "परा याहि मधवद्या च याहि (अ० सं० ३, ३, १८, ५)"—
इत्युपसर्गस्य । "कार आ भगम् (अ० सं० ७, ६, १०, १)"—इत्युप-
मायाः । "आमेन्यस्य रजसो यदुभ्र आ अपः (अ० सं० ४, ३, १, १)"
—इत्यध्यर्थस्य ॥

(३३) युष्मद् १ । व्याख्यानं धननाससु (२, २ ५, ४०) । अथ यज्ञो-
ऽन्नं वाभिधीयते । "असौ युष्मदधिरजं च धेहि (अ० सं० ५, ३,
६, ३)" ॥

(३४) पवित्रम् ॥ । पुनततेः 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, १, १८ ५)'—
'कर्त्तरि षर्षिदेवतयोः (३ १, १८ ६)'—इतीष-प्रत्ययः । मन्त्र-
रश्म्यापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्रासाभिधेयाः । मन्त्रादिषु करणसाधनः

१-१ २२ २२ २ १११
अन्यादिषु कर्मसाधनः । "येन देवाः पवित्रेष (सा० सं० २, ५, २,

* पु० २, १२ । निघ० १, ४, ५, ५, १०, १८ ।

† इ० प्रा० १, ५, १ ।

‡ पु० २, १२ । निघ० १, २, ४, ५, ५, ७ ।

§ पु० २, १० । निघ० ५, ५ ।

॥ पु० १, १२ । निघ० १, १, ११, २२ ।

८, ४)”—इति मन्त्रस्य । “गभस्तिपूतो नृभिरद्भिः सुतः (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)”—“पवित्रन्तः परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)”—इति च रश्मीनाम् । “श्रुतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इत्यपाम् । “अग्निः पवित्रं स मा पुनात वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निब० ५, ६) —इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(३४) तोदः* । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाधनाय । तुदेर्घञ् । यदा ; ‘देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः’—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृह्यस्य । “तोदस्त्वेव शरणं आ गृह्ये (ऋ० सं० २, २, १८, १)” ॥

(३६) स्वस्त्राः† । सुपूर्वादञ्चते रसुन् । सुगमन इत्यर्थः । “आ जुङ्गानोघतष्टुः स्वस्त्राः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)” ॥

(३७) त्रिपिविष्टः‡ । (३८) विष्णुः§ । एते विष्णोरादित्यस्य नामनी । त्रिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः । यादृशः श्रेयो निर्वेष्टितः तादृश इति, श्रेयद्वय वेष्टन-त्वग्-विवर्जितः—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः । अपिवा; ‘उपमानयोगात् कुत्सिनार्थीयमिदम्’—इत्यौपमन्यवः । पृषोदरादित्वाद्रूप-सिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । ‘प्रशंसानाम्’—इत्याचार्यः । त्रिपिभौरश्मि-भिराविष्टः त्रिपिविष्टः उपात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञ-

* निब० ५, ५ ।

† निब० ५, ७ ।

‡ निब० ५, ७. ‘त्रिपिः’ ५, ८ ।

§ प. ५, ६ । निब० ५, ७. १२, १८ ।

नामसु (३४६५०), अर्थोऽनुगुणः । “किमिच्छे विष्णो परि चक्ष्णं
भत् प्रयद् ववचे त्रिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” —
इत्युभयोर्निगमः ॥

(३६) आघृणिः* । घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१५०), क्रो-
धनामसु (२३४५०) च व्याख्यातः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा ।
“आघृणो सं संचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” —इति दीप्तिनामने
निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं कर्तव्यम् ॥

(४०) पृथुञ्जयाः† । “ञि अभिभवे (भू० प०) । असुनि वा-
ज्जलकात् ककारस्य रेफः । ज्यो वेगः । पृथुः ज्यो यस्य सः । वेगे-
गान्वागभिभविता महाज्व इत्यर्थः । “पृथुञ्जया अमिनादाद्दुर्द्व्योः
(ऋ० सं० ३, ३, १३, २)” ॥

(४१) अथर्युम्‡ । अततेः । ‘अनिमनिषजिदमिभः’—इति
वाज्जलकात् युस्-प्रत्ययो धातोरथरादेभ्यः सकार इत्यञ्जकः ।
अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः ।
“दूरे दूश्च” गृहपतिमथर्युम्‡ (ऋ० सं० ५, १, २३, १)” ॥

(४२) काणुका॥ । कान्त-क्रान्त-कृत-शब्दानां काणु-भावः । तच्च
स्वार्थे कः । अस्मि ‘श्रेण्डसि वज्जलम् (६, १, ७०)’—इति श्रेण्डक ।
कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आह्वनौघं प्रति गतानि, ऋत्विक्

* † निब० ५, ६ ।

‡ निब० ५, १५ । “अथर्यु” य० वा० सं० १, २० ।

§ ‘अथर्युम्’—इति सामवाटः । य० १, १, १, १०.—उ० १, १, १, १ ।

॥ निब० ५, ११ ।

प्रति क्षतानि, अलिप्तिः संकृतानि वरांश्च विद्विष्यन्ते । यदा ;
काकुवेति इन्द्रविशेषणम्* । सोमस्य कान्तः बल्लभः । यदा ; कवे-
शब्दः 'कवेमनवी अद्वाप्रतिघाते'-इति, तस्य काकुवेति रूपं क्तिवा-
विशेषणञ्च । "इन्द्रः सोमस्य काकुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)" ॥

(४३) अभिगुः† । अधिहतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽभिगुः । अधि-
हताशब्दाभिभावः, भोक्त्रश्चात्र पशुमात्रोपलक्ष्यः हानादिशब्धि-
हतात्वात् । यदा ; अधिष्वादिशब्दत्वादाभिगुः । अधिष्पत्प्रसूतीना-
मधिगोसुखत्वादाभिगुशब्देनाभिधानम् । अग्निरिन्द्रश्चाभिगुशब्देनोच्यते ।
अष्टतममनः सर्वेषाप्रतिहतागतिरित्यर्थः । अषाष्टतमशब्दाभिभावः ।
ममनं गौः । "अभिगोत्रमीधं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)"—"सुधः
स्रोतन्वधिगो ब्रह्मैवः (ऋ० सं० २, २, २१, ४)"—"सर्वेषामावा-
भिगवन्तोऽहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)"—इति क्रमेण निगमाः ॥

(४४) आङ्गुवः‡ । आङ्गुपूर्वात् चुचेर्घञ् । आङ्गुवते आघोषः ।
घो-कारस्य ङ्कारभावः१ । 'आङ्गोऽङ्गुनासिकच्छन्दश्चि (६, १,
१२६)'—इत्यङ्गुनासिको व्यत्ययेन । स्रोतोऽभिधेयः । "ङ्गुनाङ्गुवेर्ष
कथमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)" ॥

(४५) आपान्तमन्युः॥ । आपादितस्युत्पादितं संस्कारेण मन्यु-

* 'नैरक्षप्रसिद्धानु काकाभिमानोद्भूः । चिन्द्रपरपक्षसाधोरावालिंशत् पूर्वपक्षस्य
सन्ति । तानेकरूपमनुभवन्तीति । एतत् सर्वमेकेन प्रतिघातेनापिबन्तु—इति
ऋ० सं० ६, ५, २०, ४४ मन्त्रव्याख्याने सायणः ।

†, ‡ निब० ५. ११ ।

१ 'वसोत् कारः (६, २, १०८. वा० २)'—इति 'वसोत्कारेण एव कारपत्ववो
भवति, नात्र वसोत्कारस्य स्वरूपमात्रं बोध्यमस्तीति कथङ्कारः कारपत्वबोधयेयः ।

॥ निब० ५, ११ ।

हीनित्थिंस्व । आपादित-शब्दस्यापान्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१३५५०) । सोम उच्यते । इन्द्रस्यापान्तमन्युः । उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा । “आपान्तमन्युस्तृप्तप्रधर्मं (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” ॥

(४६) आशा* । आ शरीरमश्रुते व्याप्नोति । आ-शब्दोपपदात् अश्रोतेः षष्ठात् । उदकवाहिनी सुस्था गाड़ी वाअरसवाहिनी वा आशाश्रुते । आ अश्रुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिपद्ये नास्ति श्रीनिवासमते तु आ-शब्दोपपदात् अश्रोतेः पूर्ववदम् । अं प्राणतो आशा, व-कारश्च मकारः । “आव आशा हृद्यदाः (ऋ० सं० ८, ५, १६, १)” ॥

(४७) उर्वशी† । उद-शब्दोपपदात् अश्रोतेर्वष्टेर्वा ‘इन् सर्वधा-तुभ्यः (ऋ० ४, ११४)’—इतीन्प्रत्यये ‘ऊदिकारात् (४, १, ४५.वा०)’—इति ङीप् वक्षुत्तरपदे उद-शब्दस्य उ-लोपश्च । उद महत् स्थानं वज्रो वा व्याप्नोति । उदभ्यां वा अश्रुते सम्भोगकाले कामिन् वज्रो-करोति, त्रिस्तोपचारकुञ्जोत्थर्यः । उदर्वा वज्रः कामो यस्याः महे-च्छेत्यर्थः । अधिकरणो वज्रप्रीतिः । वज्रसु कामो यस्याः, वज्रनां वा कामो यस्याः । “उर्वश्या वज्रान् मजसोऽधिजातः (ऋ० सं० ५, ३, १४, १)” ॥

(४८) वयुनर्म‡ । व्याख्यातं प्रज्ञानामसु (३२४५०) । कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया । “सहस्रसोऽवयुगं तत्त्वत् सूर्थेषु वयुनवसकार (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)” ॥

* निब० ५, १९ । ‘आशान्तं’ निब० २, ४. षष्ठा० सं० ५, २१, ८ ।

† प० ५, ५ । निब० ५, १९. ११, १५; ४८ ।

‡ प० २, ८ ।

(४८) वाजपत्यम्* । वाजपत्यो व्याख्यातोऽन्ननामसु (२०४ पृ०), पत्यव्यो षट्ठनामसु (३०८ पृ०) वाजस्य पत्यस्य परमने-
तद्व्याख्यमस्माकमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति तम् । सोम
उच्यते । “सुनेसु वाजपत्यम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५०) वाजगन्ध्यम् । ‘गन्ध अर्दने’ सुरादिरात्मनेपदी । अथ
मिश्रणार्थः । ‘अथो यत् (३, १, ८७)’ । षट्ठतेर्गन्ध्यादेशो ष्येति
केचित् । षट्ठमाषस्य मिश्रीभावात् गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ।
“अश्लाम वाजगन्ध्यम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५१) गन्ध्यम् । षट्ठतेः अन्नरादित्वाद् (उ० ४, १०८) यत्-
प्रत्ययो धातोर्गन्धादेशस्य । याच्ञं षट्ठमाषस्य मिश्रीभावात् आत्मना
मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः । सोम उच्यते । “ऋज्ञा वाजं न
गन्ध्यं युयुषत् (ऋ० सं० ३, ३, १८, १)” ॥

(५२) गधिताः । गधेः क्ते गधस्य गधादेशः । “आर्गधिता
परिगधिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आग्हीता, अवयवैर्गाढं
परिष्कृता सतीत्यर्थः । परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्वहिस्य मिश्रितः आ-
स्त्रिङ्गन-सुन्वन-पुरःसं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सभोगाय परि-
ग्हीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरथाणः ॥ । कौरग्रन्थः कृतग्रन्थपर्यायः । ब्रह्मन् प्रति
कृतमेव ध्यानमायानं नित्यं कृतमनः । यदा ; इत्यस्यो रथ इत्यादि-

* निघ० ४, १३ ।

†, ‡, §, ॥ निघ० ३, १३ ।

सङ्ग्रामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कौरवाणः ।
“पाकं स्वामा कौरवाणः (ख० सं० ५, ७, २६, १)” ॥

(५४) तौरवाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः क्षिप्र-
गमन इत्यर्थः । “स तौरवाण उपपाहि यज्ञम् (ख० सं० ३, ३, १६.
इवा०)” ॥

(५५) अद्रवाणः† । द्वीत-शब्दस्य प्रभावः । अद्रौयमाणः अल-
ज्जितमानः योद्धार्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स द्वीतो गच्छति, तदस्य
नास्ति, अतः स्नाध्यगमन इत्यर्थः । “अनुष्टुपा कृणुद्वाद्रवाणः (ख०
सं० ३, ४, २५, ४)” ॥

(५६) हरवाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । अचूणां जीवितैश्च-
र्वादिहृन्तु यानं यस्य सः । अचु-जीवितादीनां हर्तेत्यर्थः । “रजतं
हरवाणे (ख० सं० ६, २, २५, २)” ॥

(५७) आरितः§ । ‘अ गतौ’ । ‘स्यसिद्धिमुद्यम्यश्च्यग्रूर्णेती-
नाम् (३, २, २२.वा०)”—इति विहितस्य चकः ‘यङोऽचि च (२, ४,
७४)’—इत्यत्र यङस्मानुष्टनेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययसन्धेऽच ‘स-
न्यङोः (६, २, ६)’—इति अ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्त्वाभासस्य
अकारस्यात्वे ‘इयिकौ च लुकि (७, ४, ६१)’—इति लुकि निष्ठार्यां
हान्दसत्वादिट्, अकारस्य यणादेशो ‘रोरि (८, ३, १४)’ इत्यभास-
रेफलोपे ब्रह्मोपे पूर्वस्य (६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति ।
अस्य लुगभावश्चान्दसत्वात् । सोमाम् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत

*, †, ‡, § निब० ५, १५ ।

इत्यर्थः । “य चारितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (अ० सं० १, ७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी* । व्रन्दति नैरुद्धातुः । ‘जनेरिनिः (उ० ४, ६)’—इति वाञ्छकादिनिः । “शुष्काश्च चिद् व्रन्दिनी रोद्धवद् वनं (अ० सं० १, ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पयी† । ‘सप समवाये (भू० य०)’—इत्यस्मात् स्पृञ्-त्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकार-पकार-विपर्ययः । स्यात्स्यत् तद्वृत्-स्कः सुखातिवयोऽभिप्रेतः । सपति स्पृञ्ति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निष्पया इति प्राप्ते निष्पयी । * * * । “मा नो मजेर्षं निष्पयी परी दाः (अ० सं० १, ७, १८, ५)” । यदा विनिर्गत-पया इति पठन्ति,‡ तदा सपेरपि विपर्ययाच्चरन् ‘धुञ्चि सञ्चर्यां चः (२, २, १२८)’ । अर्थः स एव । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गत-पया इति पाठश्च प्राप्नुयात् तस्मान्निष्पया स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ॥

(६०) तूर्णान्नम्‡ । ‘तूर्णान्नमुदकं भवति । तूर्णमन्नमुते (निघ० ५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णान्नमित्यनवगतं व्रन्दतश्चार्धतश्च उदक-मभिधेयम् । तूर्णमन्नमुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वपणात् तूर्णव्रन्दक-क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् नो न स्यादिति चेत्, —अन्नत इत्यर्थं तूर्णञ्च तदन्नञ्च तूर्णान्नम् । * * * । “तूर्णान्नं न गिरेरधि (अ० सं० ६, २, १, ४)” ॥

* निघ० ५, १५ ।

† निघ० ५, १६ ।

‡ तस्य निज्जोऽयम्—“यथा परस्मादादरश्च” अथ० सं० १, १४, २१, २ ।

§ निघ० ५, १६ । “तूर्णिः” पु० २, १५. निघ० ७, २० ।

(६१) कुम्पम्* । 'कुम्प सञ्चलने (दि० प०)' । 'त्रकि लिङ् च (२, ३, १७२)'—इति त्रकार्ये ष्यत् । औभमिति प्राप्ते औकारस्य इच्छत्वं, मकारस्य पकारो यकारस्योपो मकारस्योपजनः । अत्रमेनेव सोमयितुं त्रक्यम् । अहिच्छकमुच्यते । "पदा कुम्पमिव स्फुरत् (ख० सं० १, ६, ६, ३) ॥

(६२) निक्षुम्बः । 'वीषास्रूपमभ्रूपक्षुण्णपाण्डुवृषादसः (? †)'—इति निषान्त-निचम-नीचैः-ब्रह्मोपपदेभ्यः प्रीणाति-इच्छति-पृषातिभ्यो कुक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निक्षु-भावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् इधातेर्वा पूर्ववक्षिपातनम् । 'समुच्चदने (दि० ञा०)' । निषान्तो भक्षितः प्रीणातीति निक्षुम्बः सोमः । "अपां जामिर्निक्षुम्बः (ख० सं० ६, ६, २५, २)" । निचमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्वते इति समुद्रः । निचमः पूर्वेषुः । नीचैरस्मिन् क्षयन्ति नीचैः ब्रह्मेणात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवश्यं निक्षुम्बः । "अव्ययनिक्षुम्बः (ख० षा० सं० ८, २७)" ॥

(६३) पदिम् । 'पत्स्य गतौ (भू० प०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (ख० ४, ११४)' पदिः पची । आकारे ङसौ नित्यं पथते गच्छति । "मुञ्जीजयेत्र पदिसुस्मितानि (ख० सं० २, १, १०, २)" ॥

(६४) पादुः । पद्यतेः 'इन्द्रसीषः (ख० १, २)'—इति वाङ्-

* निब० ५, १६ । "कुम्पति" पु० २, १४ ।

† 'राषासास्रूपमभ्रूपक्षुण्णपाण्डुवृषाः'—इति वि० कौ० ख० ५, १२ ।

‡ निब० ५, १६ । "पदम्" निब० २, ७, ५, १७ । "पतति" पु० २, १४

"वापगत" निब० १२, १४ ।

§ निब० ५, १६ ।

सकादुष् टङ्किः । पदं पादुः । “स पादुरस्य निर्विजो न सुच्यते
(ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” ॥

(६५) टुकः* । व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् टुषोतेः ‘सृष्टभृशुषिसुषिभ्यः
कित् (उ० ३, ३८)’—इति क-प्रत्ययः । टुकसन्तः । विटुतं सृष्ट-
ज्योतिभ्रत्वात् विटुत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः ।
विकृतविक्रान्तशब्दयोर्दृकभावः । विकृतत्वं ज्योतिषः ज्ञीतत्वात् द्वास-
टङ्किभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “अद्भुतो
मा सद्भुतकः (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)” । यदा ; ‘टुजो वर्जने’
अदादिः । अनेकार्थत्वादाटुषोत्यर्थः । पूर्वसूत्रेषु बाहुल्यकात् को
वकारजकारलोपस्य । आदित्य उच्यते । आटुक्के आटुषोति जगत्
प्रकाशेन, आटुषोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यदा ;
टुषोत्कर्षधकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि । “आद्यो यत्सौ-
मसुश्चतं टुकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १)” । विविधं कृन्तति उर-
णादीनि विकर्त्ता सन् टुकस्य । विपूर्वात् कृन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरुक्तेया ।
“टुकसिदस्य वारण उरामथिः (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ३)” । अपि
वा सृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा टुक्युच्यते । “शतं मेवान् टुक्ये
वचदानम् (ऋ० सं० १, ८, १९, १)” ॥

(६६) जोषवाकर्मा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)’ । कर्मणि
घञ्, वषेर्भावे । जोषयितव्यं वचनं । विस्मृष्टायै सेवितव्यं वचनं ।
अविस्मृष्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा (ऋ० सं०
४, ८, २५, ४)” ॥

* तु० १, १० । निघ० ५, १००, ६, ११०, १२, ४४ । “टुकः” निघ० १, ६, १९, २६ ।

† निघ० ५, ११ ।

(६७) कृत्तिः* । कृत्ततेः रूपम् । चमोऽञ्जं वा । यमोहि द्विषतः कृत्तति दुर्मतं वाचं माषादि भोगारम् । “मसौ च कृत्तिः ब्रह्मणं तं इन्द्र (अ० सं० ६, ६, १३, ६)” । अतीरात् कृत्तति चर्ममस्यधि कृत्तिः । सुचमय्यपि कृत्तिः परद्वस्त्रस्त्रय्युपयितत्वात् कर्मनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चमोच्यते । कृत्तिं वसान्नाचर् (य० वा० सं० १६, ५९)” ॥

(६८) शृत्ती† । शृत्तवे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि इतः (३, २, ८६)’—इति खिनि-प्रत्ययः । खं धर्म इतवान् खघाती शन् शृत्ती कितवः । शृत्तव्यः शृत्तेत्यच (१९८५०) व्याख्यातः । “कृतं न शृत्ती विचिबोति देवने (अ० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य‡ । समस्यञ्चः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पचते ‘त्वत्त्वस-मसिजनेवेत्यनुच्चानि (फि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः । “मा नः समस्य दूष्य१” । (अ० सं० ६, ५, २४, ४)” । “उरुव्याणो अघायतः सम-स्यत् (य० वा० सं० ३, २६)” । “उतो समस्यिस्त्राग्निव्रीहि नो वसोः (अ० सं० ६, २, २, ३)” । “नभन्तामन्यके संजे (अ० सं० ६, ३, २२, १)” ॥

(७०) कुटस्यॣ (७१) चर्षणि॥ । कृतस्यञ्चस्य कुटभावः । कृतार्थात् कुटेः क-प्रत्ययइत्यन्ये । चर्षणिशब्दो व्याख्यातः फलतिकर्मसु

* पु० २, ४ । निघ० ५, २२ ।

† निघ० ५, २२ ।

‡ निघ० ५, २२. १०, ५ ।

ॣ निघ० ५, २४. “कुटतेः” ६, २० ।

॥ पु० २, २ । निघ० ५, २४. १२, २२. “चर्षणीघृत्” १९, ४० ।

(३२८८) । “पिता कुटस्य वर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)” ॥

(३२) ब्रह्मः* । व्याख्यातं ब्रह्मरदिति मेघनामसु (६६८) ।

“उयो यः ब्रह्मः पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)” ॥

(३३) केपयः† । कु-शब्दोपपदात् पुनातेः ‘अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्’—इति भाऊलकात् क्यप्, कोः कादेशः । कपूयः दुःपूयः दुःशोथः दुःकामेत्यर्थः । कपूयेन तदन्तोऽपि कपूयाः; अकारोम-त्वर्थीयः । कुत्सितकर्माणं उत्थापितपापकर्माणोवोच्यन्ते । कपूयाः सन्तः केपयः । “ईर्मेव ते न्यविशन्तु केपयः (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)” ॥

(३४) त्रुतुमाह्वये‡ । ‘त्रुतुमेत्यस्य शौघगत्यर्थस्य त्रुर्णमित्यवगमः’—इति स्कन्दस्वामी । निर्वाहे निरूपणीयः । करोतेर्लटि ‘थासः से (३, ४, ८०)’, उ-प्रत्ययस्य ‘बहुलं हृन्दसि (२, ४, ७३)’—इति लुक् कुटसदित्यर्थः । “पृता विश्वा सर्वना त्रुतुमा ह्वये (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)” ॥

(३५) अंसचम्§ । आङ्पूर्वाङ्गोरसुनि टिलोप आकारस्य ब्रह्मत्वं च । आहन्तीत्यंसः पापम् । पापेन वाच तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अंसच्छायते । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’—इत्याहसत्त्वं स्रंसचम् । धनुर्वा कवचञ्च । “अंसचकोशं सिञ्चता नृपाणाम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)” ॥

(३६) काकुदम्¶ । कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, ‘यङो-

*, † निघ० ५, २४ ।

‡ निघ० ५, २४. ‘अंसचकोशम्’ ५, २६ ।

§ पु० १, १ । निघ० ५, २६ ।

ऽचिच (२, ४, ७४) — इति थङ्खुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप-
आर्द्धधातुके (१, १, ४)' — इति गुणनिषेधः । कोकूयते पुनःपुनः
ब्रह्मं करोतीति काकुर्जिङ्गा । कोकुवाधानं सद् वर्णस्तुत्यादिना
काकुदं तालु । कोकूयमाना नुदतीति वा । कोकूयतेर्नुदेशे काकु-
दम् । अनुचरन्ति काकुदम् (अ० सं० ६, ५, ७, २) ॥

(७७) बीरिटे* । भियो वा नञ्चादीनां वाभासस्तिस्रस्तनं
थस्मिन् । तत् भीततनं भासतनं वा सत् बीरिटमन्तरिचम् ; मनुष्य-
गणो वा अनासन्वेऽन्तरिचे हि भीतिः कस्य न जायते; वृहन्नरेन्दो
यतोहि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । “आ विष्मतीव बीरिटे इयाते
(अ० सं० ५, ४, ६, २)” ॥

(७८) अच्छां । निपातः । अभेरर्थे । आभिमुख्यार्थे वर्तते ।
आप्तमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परिः । (८०) ईम् । (८१) सीम् ॥ । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिके निपानप्रकरणे (१, ३४०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ।
एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम् । (८३) एनाम्** । एतत्पदद्वयमस्या अस्मि-
त्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे' — इत्येवं

* निब० ५. २० ।

† निब० २, २५. ४, २४. ४, २८ ।

‡ निब० १, २. ५, २८. १०, ७. ११, १० ।

§ पु० १, १२ । निब० १, ८. ४, १८. ५, २८ ।

॥ निब० १, ७. ५, २१; २८. ११, ४७; ४८. “सीमन्” १, ७. “जीमिका” २, २० ।

¶, ** निब० ५, २८. “एना । अया” पु० २, २८. निब० २, २१ ।

व्याख्यातम् (निघ० ४, २५) । अनेकार्थत्वात्पुन्यासः । “चित्तएन-
मायुनम् (?)”—इत्येवमादीन्नुदाहरणानि ॥

(८४) छणिः* । ‘छ गतौ (भू० प०)’ । ‘पृथुवृत्तिप्रच्छिञ्चरित्त्व-
रिभ्यः कित्’—इति छि-प्रत्ययः । खवितथं प्रति खरणात् छञ्चि-
शब्देनाच दाचमभिप्रेतम् । “मेदीष इत्छृष्णः पृक्तमेयात् (य० वा०
सं० १२, ६८)” ॥

॥ इति चतुरशीतिः पदानि ॥२॥

आशुशुक्षणिः^(१) । आशाभ्यः^(२) । काशिः^(३) । कुणा-
रुम्^(४) । अलातृणः^(५) । सल्लूकम्^(६) । कत्ययम्^(७) । वि-
सूहः^(८) । वीरुधः^(९) । नक्षहाभम्^(१०) । अस्कृधोयुः^(११) ।
निश्रुम्भाः^(१२) । हृवदुक्थम्^(१३) । अदूदरः^(१४) । अदूपे^(१५) ।
पुल्लुकामः^(१६) । असिन्वती^(१७) । कपमा^(१८) । भाष्टजीकः^(१९) ।
रुजानाः^(२०) । जूर्णिः^(२१) । ओमना^(२२) । उषल्लप्रक्षिणी^(२३) ।
उपसि^(२४) । प्रकलवित्^(२५) । अभ्यर्धयञ्वा^(२६) । ईश्वे^(२७) ।
श्लोणस्व^(२८) । अस्ने^(२९) । पाद्यः^(३०) । सर्वाभनि^(३१) । स-
प्रथाः^(३२) । विद्यानि^(३३) । आयन्तः^(३४) । आशीः^(३५) ।
अजीगः^(३६) । अमूरः^(३७) । शशमानः^(३८) । देवोदेवाद्या
कृपा^(३९) । विजामातुः^(४०) । ओमासः^(४१) । सोमानम्^(४२) ।

* निघ० ४, २८ ।

† ‘छञ्चिभ्यां कित्’ सि० कौ० उ० ४, ४८ ।

(१९) “देवोदेवाद्या । कृपा”—इति पदद्वयं च-न-च-पुल्लकेषु । तथा सति
सङ्ग्राहद्विरपि नाशङ्का, तेषु “शिरिञ्जितः (१२०)” पदादर्शनात् ।

अनवायम्^(१२) । किमीदिने^(१३) । अमवान्^(१४) । अमी-
वा^(१५) । दुरितम्^(१६) । अघे^(१७) । अमतिः^(१८) । अष्टी^(१९) ।
पुरन्धिः^(२०) । रुशत्^(२१) । रिशादसः^(२२) । सुदचः^(२३) ।
सुविदचः^(२४) । आनुषक्^(२५) । तुर्वशिः^(२६) । गिविलाः^(२७) ।
असूत्ते^(२८) । सूत्ते^(२९) । अम्यक्^(३०) । यादृशिन^(३१) । आर-
यायि^(३२) । अग्रिया^(३३) । चनः^(३४) । पचता^(३५) । शुरुधः^(३६) ।
अमिनः^(३७) । जङ्गती^(३८) । अग्रतिष्कृतः^(३९) । शाशदा-
नः^(४०) । सृप्रः^(४१) । सुशिप्रः^(४२) । रंसु^(४३) । द्विवर्हीः^(४४) ।
अक्रः^(४५) । उराणः^(४६) । स्तियानाम्^(४७) । स्तिपाः^(४८) ।
जवारु^(४९) । जरुधम्^(५०) । कुलिशः^(५१) । तुञ्जः^(५२) । बर्ह-
शा^(५३) । ततनुष्टिम्^(५४) । इलीविशः^(५५) । कियेधाः^(५६) ।
भूमिः^(५७) । विष्पितः^(५८) । तुरीपम्^(५९) । रास्पिनः^(६०) ।
अञ्जतिः^(६१) । अञ्जुनीती^(६२) । प्रतद्वसू^(६३) । द्विनोत^(६४) ।
चोष्कूयमाणः^(६५) । चोष्कूयते^(६६) । सुमत^(६७) । दिवि-
ष्टिषु^(६८) । दूतः^(६९) । जिम्बति^(७०) । अमचः^(७१) । अची-
षमः^(७२) । अनर्शरातिम्^(७३) । अनर्वा^(७४) । असांमि^(७५) ।
गल्दया^(७६) । जल्हवः^(७७) । बकुरः^(७८) । बेकनाटान्^(७९) ।
अभिधेतन^(८०) । अंहुरः^(८१) । बृतः^(८२) । वाताप्यम्^(८३) ।

(४८) “अघा” कातिरिक्तेषु सर्वत्र ।

(५८) कातिरिक्तेषु सर्वत्र “जिम्बति” इति ।

(८५) “इलीविशः” क ।

चाकन्^(११४) । र्युर्यति^(११५) । असक्राम्^(११६) । आध्वः^(११७) ।
 अनवव्रवः^(११८) । सदाग्ने^(११९) । शिरिम्बिठः^(१२०) । पुरा-
 शूरः^(१२१) । क्रिविर्दती^(१२२) । करुळती^(१२३) । दनः^(१२४) ।
 शुरारुः^(१२५) । इद्र्युः^(१२६) । कीकटेषु^(१२७) । बुन्दः^(१२८) ।
 वृन्दम्^(१२९) । किः^(१३०) । उख्वम्^(१३१) । ऋवीस^(१३२) ऋवीस-
 मिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थ्याध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः‡ । शुकुसेर्ज्वलतिकर्मणः क्षिपि शुकु दीप्तिः,
 क्षणिर्द्विसार्थः; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा
 इन् । आशु शुकुषा दीप्त्या क्षणिता द्विसिता तमसां सनिता सम्भक्ता
 वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य । अग्निरुच्यते । यद्वा ;
 आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुकु इति स्थिते 'आङि
 शुकुषेः सनः'—इति विहितः अग्नि-प्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति ।
 'आङि शुकुषेः'—इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीप-

(१२०) "शिरिम्बिठः" नास्तीदम्यदम् च-च-च-पुलकेषु । क-पुलकेऽपि न दृश्यते
 परं तत्र कोष्कप्रसाद एव मूलमन्यथा सङ्ख्या व्याकुर्येत ।

(१२१) "उख्वम्" क ।

* इतीत्यादि न दृश्यते न ।

† "इति सप्तमोऽध्यायः" न (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । "निघण्टुके" क ।

‡ च-च-पुलकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽसौ सङ्गवाक्यम् ।

§ निघ० ६, १ ।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ताः आग्रशुचिणः आदीपयिषुरित्यर्थः ।
“त्वमग्ने शुभिस्रमाग्रशुचिणः (ऋ० सं० २, ५, १७, १) ॥

(२) आग्नाभ्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४० प्र०) । स एव
निगमः (ऋ० सं० २, ८, ८, २) ॥

(३) काग्निः† । काग्नितेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १४)’—
इतीम् प्रत्ययः । प्रकाशते इति काग्निर्मुष्टिः । “यत्सङ्गृभ्णा मघवन्
काग्निरिन्ने (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” ॥

(४) कुणारम्‡ । कणतेः ऋद्धकर्मणः ‘कणेरारुः’—इति बाहुल-
कात् आरु-प्रत्ययस्ताञ्छौलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । ऋद्धनञ्चौलः
कुणारः, तन्मेष उच्यते । “अहुस्त मिङ् सग्निक् कुणारम्
(य० वा० सं० १८, ६८)” ॥

(५) अलाटणः§ । अलं-ऋद्धोपपदात् ढदेर्हिंसार्थात् ‘वीणस्यून-
प्रबभ्रूणचूणट्टणट्टणट्टणदयः (उ० ३, १ ३?)’—इति ण-प्रत्ययो दकार-
लोपो गुणाभावोऽलमोमकारस्याकारस्य निपात्यते । यद्वा; ल्युटि
दकारस्य लोपो गुणाभावस्य प्रषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दं
हिंसा यस्य; ऋद्धकत्वात् मेषो विप्रियते । अलाटणो ब्रह्म इन्द्र
ब्रजे गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” ॥

(६) सल्लुकम्॥ । सम्पूर्वाणुर्भेर्निष्ठायां ‘लुभो विमोहने (७, २,

* पु० १, १. निब० ६, १ ।

† निब० ६, १ ।

‡ निब० २, १. ६, १ ।

§ निब० ६, २, १ ।

॥ निब० ६, २ ।

५४) —इतीडामः । यदा; सर्तः 'नपडूणोखूणोखूकणूकणूकणूकणूक-
वरूकादयः (उ० ४, ४० ?)'-इत्युक्त-प्रत्यये गुणे रपरि हते अरित्यस्य
द्विर्वचनरेफयोर्लान्नापत्तिश्च निपात्यते । सरणञ्जीलमत्यन्तदूरं नष्ट-
मित्यर्थः । रचो विभ्रियते । “आ कीवतः खल्लूकं चकर्थ (च०
सं० ३, २, ४, २)” ॥

(७) कल्पयम्* । कमिति रुखनाम । नख मकारस्य नकारः
पयसश्च सलोपः । कल्पयसं सुखयसमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः ।
“अच्चिदित्या कल्पयं श्यागम् (च० सं० ४, १, ३२, ६)” ॥

(८) विस्सुहः† । विपूर्वात् खवतेः क्षिपि । विविधं खवन्तीति विस्सुहः
आपः । “वद्या इव रुदुः सप्त विस्सुहः (च० सं० ४, ५, ६, ६)” ॥

(९) वीरुधः‡ । विपूर्वात् रुहेः क्षिपि बेदीर्घा स्कारस्य धका-
रश्च । मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्वः वीरुधः । विविधं
रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते । “वीरुधः पारचिष्णः (च०
सं० ८, ५, ८, ३)” ॥

(१०) नचद्दामं तदु० । नचतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा अत्रति
नचन्; दध्नोतीति दध्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यपि नकारलोपश्चान्दसः,
वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्रवतां च अचूर्णां हनारमित्यर्थः ।
“नचद्दामं तदु० पर्वतेष्टाम् (च० सं० ४, ६, १२, २)” ॥

(११) अल्लुधोयु॥ । दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

* निघ० ६, २. “कचा” ३, २२. ६, २० ।

† ‡ निघ० ६, २ ।

§ निघ० ६, २. “नचनम्” ३, २० । “नचति”, पु० १, २४ ।

॥ निघ० ६, २ ।

इति वाच्यम् । अर्धितिं ब्रह्मणामसु व्याख्यातम् (१८७३०) । मञ्-
पूर्वम् धातोः सकार उपजनः, धु-ब्रह्मस्य धोमावः । यदा; मञ्पूर्वाम्
करौतेर्निष्ठाया मञ्जतस्य ब्रह्मसाक्षात्भावः; इधातेर्भिन्नेतेर्वा 'इषोयित्' ?
—इति बाहुल्यकात् उचि-प्रत्ययः, षित्वाद् जुगागमः, धकारस्य
धोमावः । अक्षतदामो वावृद्धो न कस्यैचित्तया इत्पूर्वं इत्यर्थः ।
अक्षतयानो वा अमञ्जुपूर्वः केनचित्प्रित्यर्थः । धनविशेष उच्यते । "यो-
अक्षुधोवुरजः खर्वान् (च० सं० ४, १, २, ३)" ॥

(१२) निष्प्रमाः । निष्प्रमान् अर्धि त्रैथिके (भृ० आ०) —
इत्यस्यत्तु चञ् । निर्गतः अर्थः त्रैथिकं यस्याः सा निष्प्रमा गतिः,
अर्धियस्य गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)' —
इति डः । अक्षयस्य श्रुभादः । अर्धियस्य गत्या हरन्तीति
अविग्रामहरणा इत्यर्थः । "निष्प्रमासंज्ञानर्धिमम् (च० सं० ४, ८,
२१, ६)" । भाष्ये श्रुत्यस्य अक्षयस्यर्थायः (निर्द० ६, ३) ॥

(१३) इवदुक्थम् । इवदुक्थो व्याख्यातौ मञ्जुवामसु (३००३०) ।
तत्र इकारस्य वः । यदा; 'संखनृपदेहत् (३०२, ७८)' —इति
ब्रूधातो रति-प्रत्यये इवदुक्थो निपात्यते; उक्थ-ब्रह्म उक्थ इत्यत्र
व्याख्यातः (३२३३०) । इवद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य स
इवदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्थमित्यर्थः । "इवदुक्थं इवामहे (च० सं०
६, २, २, ५)" ॥

* 'इवेति'—इति चि० को० च० १, १११ ।
† निव० ६, २ ।
‡ निव० ६, ४ ।

(१४) ऋदूदरः* । ऋदु उदरमस्य । ऋदुर्वा वमनविरेचनयो-
रकर्मा उदरे अस्तु इत्येवं य आत्रास्यते यजमानैः स ऋदूदरः
सोमः ; आदेर्मकारस्य खोपः । “ऋदूदरेण सख्या सचेम (ऋ० सं०
६, ४, १२, ५)” । सोमपाचिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यैषा ॥

(१५) ऋदूपो† । ‘अर्द अर्दने’ द्विसार्धः । ‘कन्दसौषः (उ० १, २)’
—इति बाङ्गलकादुष् धातोर्ददादेशः ; ऋदुब्रह्मोपपदे पतेरन्तर्णीत-
ण्यर्थात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)’—इति डः, ‘अन्येषामपि
दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । बाङ्गविभेषणमेतत् । ब्रह्मूणा-
मर्दनेन पातयितारौ । • • • । “ऋदूपे चिदूदृष्टा (ऋ०
सं० ६, ५, २०, ६)” ॥

(१६) पुलुकामः‡ । पुर्व्वङ्गकामो यस्य सः । कपिलकादित्वा-
त्त्वम् । “पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)” ॥

(१७) अस्मिन्वती§ । ‘विञ् बन्धने (खा० उ०)’ । अनेकार्थत्वा-
द्भातृनामच सङ्घादनार्थः । लटः शतरि ऋः । ‘उगितस्य (४, १, ६)’
—इति ऊौप्, पूर्वसवर्णदीर्घः । असङ्घादन्यावित्यर्थः । हनु विभेष्यते ।
“अस्मिन्वती वसती भूर्यन्तः (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)” ॥

(१८) कपना॥ । ‘कपि चलने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘युष्
बङ्गलम् (उ० ४, ७४)’—इति युषि बाङ्गलकादागमानित्यात्वाच्चुम् न

* निब० ६, ४. “ऋदृति” पु० २, १८ ।

† निब० ६, ४. १२. “ऋदृष्टा” ६, २२ ।

‡, § निब० ६, ४ ।

॥ निब० ६, ४. कपिलकः” २, १८. ८, ४. ५ ।

क्रियते । घृषाः क्रिमय उच्यन्ते । “मोर्षया वृषहृपनेव वेधसः
(अ० सं० ४, २, १५, १)” ॥

(१८) भाञ्जकीकः* । अञ्जुका अकुटिला अप्रतिष्ठता प्रसिद्धा
भा दीप्तिर्यस्य स अञ्जुकभाः सम् भाञ्जकीकः । अग्निहृच्यते ।
“धूमकेतुः समिधा भाञ्जकीकः (अ० सं० ७, ६, ११, २)” ॥

(२०) हजानाः† । व्याख्यातं गदीनामसु (१ ३४ पृ०) ।
स जिनमः (अ० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जूर्णिः‡ । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३५ पृ०) । अत्र
येनाभिधेया । “क्षिप्ता जूर्णिर्न वचति (अ० सं० २, १, १७, ३)” ॥

(२२) ओमना॑ । अवनञ्ज्झस्याकारवकारयोरोकारमकारौ
विभक्ते राकारः । अवनाय अवनेन वा । “परिभंसमोमना वां वयो
गात् (अ० सं० ५, ५, १६, ४)” ॥

(२३) उपसप्रक्षिणौ॑ ॥ । उपसञ्ज्झोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा
‘सुथजानौ (३, २, ७८)—इति षिणि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः ।
उपलेषु सञ्ज्ञेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भञ्जतीत्यर्थः,
उपलेषु यवान् प्रक्षिपति सूर्णयतीत्यर्थः । सकृत्कारिकाभिधेया ।
“उपसप्रक्षिणौ नना (अ० सं० ७, ५, २५, ३)” ॥

* निब० ६, ४. “भाञ्जः” २, १२, ६, ८. १२, १, १४, २१ ।

† पु० १, १२ । निब० ६, ४. “हजानाः” १०, २० ।

‡ पु० २, १२ । निब० ६, ४ ।

§ निब० ६, ४. “ओमः” ६, ८. १२, ४० ।

॥ निब० ६, ५. “उपसः” पु० १, १०. निब० १, २२ ।

(२४) उपरि* । उपरि-उपरि * * * । “वाची न कदा
धृषि विद्याति (च० सं० ७, ७, १७, ३)” ॥

(२५) प्रकलविता । प्रकर्ष कलाः साधोऽसाधप्रतिभागादि-
विषयाः प्रकलविताः साधोऽसाधप्रतिभागादि-
विषयाः प्रकलविताः साधोऽसाधप्रतिभागादि-
(३, २, ६१)-इत्यादिना क्विपि ‘उप्रायोः कञ्जाकञ्जोर्नञ्जलम्
(६, ३, ६३)-इति कृत्वा । प्रकलविद् वणिग् भवति । “इमि-
चासः प्रकलविन्मिमाणाः (च० सं० ५, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभर्षज्याः । ‘अधु यद्वा (दि० प०)’ । पितृनात्
प्रपादवि सि-सोपे अभर्षः यतोर्हापार्थात् ‘सुवर्षाजिप् (२, २,
१० ३) अत्यावपि यवाम् अभर्षजम् मरुद्वा ददाति धनं वा सोऽभ्यो
यो ददाति नः । मूना विधेयते । “विचि मूना अभर्षज्या (च०
सं० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२७) ईद्रे । ‘ईद्रे ईद्रे (च० वा०)’ । ‘वायः से (२, ४,
८०)’ । अत्यधेन ईद्रे न भवति । “ईद्रे हि नखं ध्रुवदक्ष राजम्
(च० सं० ४, ६, ८, ३)” ॥

(२८) चोत्तम् ॥ । ‘चि निवासनयोः (तु० प०)’ । ‘अत्यकुटो
वत्तलम् (२, २, ११ ३)-इति कर्त्तरि कृत् । अत्यकुटोप वकारसो-

* वि० १, ६. ‘उपरा’ ७, १६. ८, १४. १५. ६, १६. ४० ।

† वि० १, ६. “३” १, ३ ।

‡ वि० १, ६. “वर्षा” २, १० ।

§ वि० १, ६ ।

|| वि० ६, ९. “वायः” ८, १५ ।

कारे 'आद्गुणः (१, १, ८७) । निवृत्तित्त्वर्थः । "अद्ः शोष-
श्याम्निना कषाय (अ० सं० १, ८, १४, ३)" ॥

(२६) अस्ते* । अस्मदः । जयादीनां ज्ञे प्रमृष्टं, कुवेव टे । जसा-
दिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि;— "अस्ते ते बन्धुः (य० वा० सं०
४, २९)", "अस्ते यानं नासत्या सजोषाः (अ० सं० १, ८, १६, ६)",
"अस्ते संजानेभिर्दृष्टमपौष्टेभिः (अ० सं० २, २, २५, २)",
"अस्ते प्र सन्धि मन्ववृजौषिन् (अ० सं० २, २, २०, ५)", "अस्ते
आराशिद्देवः सन्तयुयोतु (अ० सं० ४, ७, २२, ३)", "ऊर्ध्वं र्व
पप्रये कामेन अस्ते (अ० सं० २, २, ४, ४)", "अस्ते धत्त वषो
कृत्वि (अ० वा० सं० ८, १८)" ॥

(३०) पाथः† । पथतेः पन्वतेर्वा नत्यर्यादसुनि धातूनां पाथ
इत्यवमादेशः । पथते गन्वते पथ्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः ।
जन्तरिक्षम् । "अनेन न दीयन्त्विति पाथः (अ० सं० ५, ५, ५, ५)" ।
उदकमपि पाथः । 'पिबतेस्युट् च'—इत्यसुम् । पीथते सुदकम् ।
अस्ते पिबतिरभ्यवहारार्थः । "आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम्
(अ० सं० ५, २, २५, ५)"—इत्युदकस्य । "देवानां पाथ जप प्र
विदान् (अ० सं० ८, २, २९, ४)"—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि‡ । 'सु प्रसवैश्चर्ययोः (भ्रू० प०)' । 'इष्टधृ-
सस्तृष्टभ्य इमनिष् (उ० ४, १४ ३)'—इति इमनिष् । प्रसवव्यस्य

* निव० १, ७. 'अस्तेपितिः' २९, २५ ।

† निव० १, ७. ८, १७ ।

‡ 'उदके सुट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १६६ ।

§ निव० १, ७. १९ ।

एव वर्षव्यत्ययादिना । प्रसवेऽभ्युज्जाने । “देवस्य वयं सवितुः सवो-
मनि (अ० सं० ५, १, १५, २)” ॥

(३२) सप्रथाः* । प्रथतेरसुन् । सर्वतः-ब्रह्मस्य स-भावः । सर्वतः
वृथुः । “त्वमग्ने सप्रथा असि (अ० सं० ४, १, ५, ४)” ॥

(३३) विद्यानि। विदेरथक् (उ० ३, १११) । वेदनानि
विज्ञानानीत्यर्थः । “विद्यानि प्रसोदयन् (अ० सं० ३, १, २६, २)” ॥

(३४) आयन्तः† । ‘अिञ् सेवायाम् (भू० आ०)’ । अतरि अपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । समाअयन्तः । यद्वा ; भूते क्लृप् ।
समाअिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (अ० सं० ६, ७, ३, ३)” ॥

(३५) आग्नीः‡ । आङ्पूर्वात् अयतेः ष्टणोतेर्वा ‘क्विब्वचिप्रष्टि
(३, २, १७८ वा० १)’—इत्यत्र प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टिबद्धिः (भा०)
—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः ग्रीरादेशः । यद्वा ; एतयोरर्थे वर्त्तमानात्
ष्टणोतेः क्विपि ग्रीरब्रह्मे निर्वाहः । आङ् ईषदर्थद्योतकः आअयसात्
होमार्थस्य सोमस्य अपणं दध्युच्यते । “इन्द्राय गाव आग्रिरम्
(अ० सं० ६, ५, ६, १)” । ‘आङ्ः आसु इच्छायाम्’ इत्यस्मात्
क्विपि । * * * । “सा मे सत्याग्नीर्देवान् गाम्यात् (? ॥)” ।
रेफान्त-सकारान्तयोद्भवयोरपि साधारणं पाठः समासाद्ये ॥

* निब० ६, ७, ६, २२ ।

† पु० ३, १७. निब० १, ७, ३, १२. ६, ७, ८, १२. ६, २. “विनहसः” ४,
४. विष्णुनापस् ११, २२. “विहस” ८, २० ।

‡ निब० ६, ८. “अदयेत्” ११, १० ।

§ निब० ६, ८ ।

॥ अ० सं० ८, ७, १५, ४. इच्छा ।

(३६) अजोगः* । जिगर्भिर्नैरुक्तधातुर्निगर्णार्थो वा गृहणार्थो वा । छडि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्मस्य (८, २, २४)'—इति स-लोपः, रेफस्य विभर्जनीयः । अवगिरति, गृह्णाति वा । भक्षयतीत्यर्थः ।
“आदिद् यसिष्ठ ओषधीरजोगः (ऋ० सं० २, २, १२, २)” ॥

(३७) अमूरः† । 'सुह वैचित्ये (दि० प०)' । निष्ठार्या उलम्, टुल-ढलोप-दीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः समुद्धौ अमूर । अमूढे-त्यर्थः । “मूरा अमूर न वयं चिकित्वाः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)” ॥

(३८) ब्रह्ममानः‡ । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (३३४४०) । स जिगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवो देवाद्या हृपा? । देवञ्छन्दोपपदान् अश्नते: 'अत्विग् (३, २, ५९)'—इत्यादिना क्तिन्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, 'अवः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, 'सौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे 'अश्नतेऽप्यपसञ्चानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप् 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यङ् च तावप्रत्यये (६, ३, ९२)' न भवति; 'ह्रपू सामर्थ्ये (भू० आ०)' क्तिप् । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । “देवो देवाद्या हृपा (ऋ० सं० २, १, १२, ६)” ॥

(४०) विजामातुः॥ । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामात-

* “जिगर्भि” निघ० ६, ८. “जिरति” ९, ४. “प्रतिष्ठाः” १०, २१. “गृह्णाति” पु० २, १४. निघ० १, ८ ।

† निघ० ६, ८. ११, २ ।

‡ पु० २, १४ । निघ० ६, ८ ।

§ निघ० ६, ८ ।

॥ निघ० ६, ८. “जामाता” ९ ।

गुहा वज्रात्, शोचममाप्रनुषो विजामाता कन्वा-वनिद्वयते । ततः
पञ्चमी । * * * । “विजामातुषुत वा वा ज्जालात् (च० सं० १,
७, १८, १)” ॥

(४१) ओमासः* । अतोः पाणिनाथस्य तर्पणार्थं वा कर्तारि
कर्मणि वा ‘अविसिविसिद्विभ्यः क्वित् (उ० १, १४१)’—इति मन्-
प्रत्यये ‘अरमर (६, ४, २०)’—इत्यादिना ज्जठि ऊमास इति प्राप्ते
व्यत्ययेन गुणः । जञ् : ‘आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ । रक्षितारस्यै-
वितारस्यैर्षीयाः । “ओमासस्यैर्षीयतुः (च० सं० १, २, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतेर्मन्-प्रत्ययः । अमि सोमानम् ।
सोमारम् । अमिषोतारं सोमानाम् । “सोमानं खरसम् (च० सं०
१, १, ३४, १)” ॥

(४३) अमवाचम् । (४४) किमीदिने । अमवचवञ्चस्य-
वाचमभवः । अमवचवं सकलमित्यर्थः । किमिदानीं कस्य किञ्चिदिति
अस्ति, किमिदं वर्त्तत इति वा अस्ति । बाधुञ्जैरो सदा विद्व-
बुद्धिः विशुनोऽभिधेयः । किमिदं-ञ्चस्य वाच्यस्य वा किमीदिने-
भावः । “द्वेषो धत्तमनवाचं किमीदिने (च० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवाचम् । अमा वचार्थाव्ययम् । तस्य मत्तुपि वृत्तः
ससहायः । यदा ; ‘अम रोगे (सु० प०)’ । ‘पुंसि सञ्चार्या ष-

* निब० ६, ८, ११, ४० ।

† निब० ६, १०. “सोमपीतिः” ८, २०. “सोमी” ६, ६. “सोम्य” १, ११.
१०, २०. ११, १८. १८ ।

‡ निब० ६, ११ ।

§ निब० ६, ११. “वसा” पु० १, ४ ।

(३, ३, ११८) । असौ रोगः कर्त्तव्यः ब्रह्मणा, रोगैस्त्रिदशान्, दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्मब्रह्मस्य वा अमभावः । यन्नवान् 'आत्मा जीवे यन्ने कलौ मनौ चातपि'—इति निघण्टुः (?) । “यद्यहि राज्ञे वामेवां इभेन (अ० सं० ३, ४, २३, १)” ॥

(४ ६) अमीवा* । 'अम रोगे (सु० प०)' । 'अमेरीवः'—इति ईव-प्रत्ययः । टाप् । अमीवा रोगः हिंसिता वा । यद्वा ; 'ब्रैवयङ्ग-जिह्वाघौवाध्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । “यस्ते गर्भममीवा (अ० सं० ८, ८, २०, २)” ॥

(४ ७) दुरितम् । दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम् । 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते । “अति क्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निघ० ६, १२)” । दुःब्रह्मोऽच दुर्गतौ वर्त्तते । 'दृणश्चिषृषिभ्यः ऋः' † इति बाहुल्यकात् करणे ऋः । दुर्गतिर्गम्यते येन तद्दुरितम् ॥

(४ ८) अप्वे‡ । अप-पूर्वात् वेङ्धातेरन्तर्णीतण्यथात् 'अन्येष्वपि वृश्चते (३, २, १०१)'—इति उ-प्रत्यये अपेत्यस्यान्त्यलोपश्चान्दसः । टाप् । अप वयति अपगमयति सुखं प्राणांशेत्यर्थः । 'ब्रैवयङ्गजिह्वा-घौवाध्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्यये वेङ्गोलोपोऽप-ब्रह्मस्वान्तलोपश्च निपात्यते । व्याधिर्वा भयं वा अप्वा । “मृद्वाषा-ङ्गानध्वे परे हि (अ० सं० ८, ५, २३, ६)” ॥

* निघ० ६, १२. “अमीवा” १२, ५४. “अमीवचन्” १०, १० ।

† निघ० ६, १२ ।

‡ 'अपिष्वपिष्वामिदमित्थुपूर्वविभक्तम्'—इति सि० को उ० १, ८१ ।

§ प० ५, २. निघ० ६, १२. ६, २२ ।

(४८) अमतिः* । अमाञ्चद् आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दौग्धिः । मतिरपि प्रकाञ्चरूप-
त्वाद् दौग्धिः । आत्मप्रकाञ्चमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दौग्धिरभि-
धेया । अमातति-ञ्चद्स्य आत्ममति-ञ्चद्स्य वा अमतिभावः ।
वदित्विभेदणत्वादात्मप्रकाञ्चमयो ततिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते ।

२९७ २ १ ११ १७ १

‘ऊर्जा यस्या मतिर्भा अदियुतत् (सा० ङ० आ० ५, २, ३, ८)” ॥

(५०) अष्टौ† । (५१) पुरन्धिः‡ । अत्रोते: ‘इहृषिकर्षि-
वर्षिसुषिन्नासुष्यन्निष्ठाभ्यः क्तिन्’ । ‘हृदिकारादक्तिनः (४, १, ४ ५. ग०
वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य यद्व्यात् विकल्पो ङौष् । अष्टि
व्याप्तिरत्र अष्टौ । * * * ॥ पुरञ्चद्ो बज्जनाम । धीरिति कर्म-
नाम, प्रज्ञानाम वा । बज्जकर्मा बज्जप्रज्ञो वा पुरन्धिः सन् पुरन्धिः ।
पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः । ‘वेन्नो ङित् १’—इति
ब्राह्मणकात् ङिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः ।
भृगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः । “अष्टौ भृगं नामत्या पुरन्धिम् (च०
सं० ५, ४, ६, ४)” । अष्टौ-ञ्चद्ः सुखस्याभिधायको धान्यशलाका-
याश्च । “अष्टौवरौर्भूत नासम्भमापः (च० सं० ७, ७, २ ६, १)”—
इति सुखस्याभिधायकः । “अष्टौ सहरा असद्यः (?)”—इति
धान्यशलाकायाः ॥

* पु० २, ७. निब० ६, १२ ।

† निब० ६, १२ ।

‡ पु० २, २०, निब० ६, १२. ११, १. ११, १२ ।

§ ‘मतिर्द्विच’—इति सि० को० उ० ४, १२६ ।

(५२) रुञ्जत्* । 'रुञ्ज दीप्तौ (भू० ञा०)' । 'मंस्यन्तृन्पदेषुत् (उ० २, ७८)'—इति अति-प्रत्ययो गुणाभावस्य चकारस्य प्रकारस्य निपात्यते । रोचते रुञ्जत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते । यद्वा; रुञ्जेर्हिंसार्थान्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्तमानास्यत् शतरि । "समिद्धस्य रुञ्जददन्निं पाजः (अ० सं० ३, ८, १२, २)" ॥

(५३) रिञ्जादसः† । 'रिञ्ज हिंसायाम् तुदादिः । अन्तर्णीत-स्यर्थः । छटः शतरि छान्दसो दीर्घः । अस्सतेर्विच् । रिञ्जतां ञ्चूणां वा अक्षितारः क्षेपारः नाशयितार इत्यर्थः । "अस्ति हि वः सञ्जात्यं रिञ्जादसः (अ० सं० ६, २, ३२, ५)" ॥

(५४) सुदचः‡ । सु-पूर्वात् ददातेः द्वाच्, इति बाहुल्यकात् द्वास्त्वम् । सुदानः । "त्वष्टा सुदचो वि दधातु रायः (अ० सं० ५, ३, १०, २)" ॥

(५५) सुविदचः§ । सु-पूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)'—इत्यस्मान् 'अमिथजिबधिपतिकलिनच्छिभ्यो ञन् ॥'—इति बाहुल्यकादचन्-प्रत्ययो गुणाभावस्य । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्नें याभिः सुविदचेभि-रर्वाङ् (अ० सं० ७, ६, १८, २)" ॥

(५६) आनुवक्ता¶ । अनुपूर्वात् 'वञ्ज सङ्गे (भू० प०)'—इत्यस्मात्

* निब० २, २०. ६, १२ ।

† निब० ६, १५ ।

‡ निब० ६, १४. "सुदानुः" ६, २३. "सुदन्ति" २, २५ ।

§ निब० ६, १४. ७, ६ ।

¶ 'अमिथजिबधिपतिकलिनच्छिभ्यो ञन् । मञ्जेरादेश कः । इञ्जसित् । सुविदो कचन्'—इति सि० कौ० उ० २, १०२-१०५ ।

¶ निब० ६, १४ ।

किंपि 'अग्निदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुषङ्गसुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । “सृष्ट्वन्ति बर्हिर्मानुषक् (च० सं० ६, ३, ४ २, २)” ॥

(५७) तुर्वणिः* । तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोते: 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । “स तुर्वणिर्महां अरेषु पौखे (च० सं० १, ४, २१, ३)” ॥

(५८) गिर्वणाः† । गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्ल्यन्तादसुनि वने-घंटादित्वेन मित्सुञ्जकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्रोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्रोद्वभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निघ० ६, १४) 'गीभिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थ-निर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिष् । गीभिरेनं वनयन्ति । “जुष्टुं गिर्वणसे वृहत् (च० सं० ६, ६, १२, ७)” ॥

(५९) असूर्त्ते‡ सुर्त्ते । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निघायां छान्दसत्वादिदभावे ईकारस्य पूर्वस-वर्ण पूर्वच दीर्घश्चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणस्य वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः । सुर्त्ते इति रजमीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विशीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । “असूर्त्ते सुर्त्ते रजसि निघृत्ते (च० सं०, ३, १७, ४)” ॥

* निघ० ६, १४, “तुरः” १९, १४. “तुरण्यति” ९, १८ ।

† निघ० ६, १४ ।

‡ निघ० ६, १४ ।

(६०) अम्यक्* । मा-ब्रह्मद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः क्तिप् नकारलोपे मा-ब्रह्मस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् । आयुधाखा ब्रह्मिभिधेया क्षिप्ता सती मां प्रति इव गता । यदा ; अभिपूर्वाद्ञ्चतेः क्तिनि अम्यक् सती भकारस्य मकारापत्या अम्यक् । ब्रह्मन् प्रत्यभिगता । यदा ; अमा-ब्रह्मः सहाय्ये निपातः । अमाक् सती अम्यक् सहभूता । “अम्यक् सा त इन्द्र अष्टिरस्ये (अ० सं० १, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृग्भिन् । यादृञ्चे इत्यर्थः । “यादृग्भिन् धायित्मपु- स्त्रयाविदत् (अ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारयाधि । उल्लविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वा- वगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवभूतस्या- ख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गस्य । अन्ये तु अनेरपत्याभिगतमा- ख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयाधि अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्त- प्रतिपादनेन परिहृतवान् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः । उल्लविशेषणवादिनां जारस्यासौ धायौति जारयाधि । गर्वा यौवगस्य जरयित्वाऽकारत्वम् गवामभिगमनाद् धायित्वम् । “उल्लः पितेव जारयाधि युञ्जेः (अ० सं० ४, ५, १४, ४)” ॥

* निव० १, १४ । “म्यञ्चति” “मियञ्चति” पु० १, १४ ।

† निव० १, १४ ।

‡ निव० १, १४. “जारः” २, १६. ५, १. १०, २१. “जालम्” १, १०. “जातिषी” ११. ० ।

(६३) अदिया* । अयञ्चोपपदान् याते: 'गेहे: कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । याकारस्येकारः । तृतीयैकवचन-
स्याकारः । यदा; अयमर्हति 'हृन्दसि च (५, १, ६७)'—इति य-
प्रत्यये इकार उपजनः । अर्शार्थो वा घनि घस्य इयादेशो विभक्ते
राकारः । अयार्शः । यदा; अया एवायिया । अयभृताय्या । “विश्वे
अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ३, ७, ३, ३)” ॥

(६४) चनः† । (६५) पचता‡ । पचतेर्ल्युट् 'हात्यल्युटो बङ्गलम्
(३, ३, ११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पचत इति पचनम् । वचन-
शब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः । अन्नम् । यदा;
वचेरसुनि बाङ्गलकात् नोऽन्तादेशः । पचते: 'भृदृग्निचिपचिवच्यमि(?)'
'भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भृते द्रष्टव्यः । विभ-
क्तेराकारः । पक्कः पक्कौ पक्का इति वावगमः । पदान्तस्य बङ्गल-
सामर्थ्याद् विशेषणिस्ययः । “चनो दधिष्य पचतोत सोमम्
(ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)"—इति बङ्गवचनस्य । “तस्मैदस्तः प्रति
पचतायभौष्टाम् (निरु० ६, १६)"—इति द्विचनस्य । “पुरोळा
अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३, १, ३१, २)"—इत्येकवचनस्य ॥

(६६) शुरुधः§ । शुरुधं दौर्गन्धिं तापं वा रुधत्यः । 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्विप् । शुरुयुधः शुरुधः । “ऋतस्य हि
शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

* निघ० ६, १६. “चपम्” ६, ३ ।

† निघ० ६, १६ ।

‡ निघ० ६, १६. “पक्कः” ५, २४. ६, २४. “पक्किः” ७, १२ ।

§ निघ० ६, १६. १२, १८ ।

(३७) अमिनः* । 'माङ् माने (अदा० प०)' । निष्ठा ऋः । 'अतिस्थितिमास्त्राम् (७,४,४०)"—इति इत्त्वम् । मितः परिष्कृतः । न मितः अमितः सखमिनः अपरिमाण इत्यर्थः, अपरिणमितकालो वा । यदा ; मिनेतेर्वधकर्मणः 'इण्मिञ्जिदीङुय्य-विभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति बाहुल्यकाञ्चक् । नञ्समासः । अमिनः अर्द्धमितः केनचित् । यदा ; ऋ एव प्रत्ययः । अमितोभ्यमितो वा सन् अमिनः । "उत्त द्विवर्णी अमिनः सद्योभिः (अ० सं० ४, ३, ७, १)" ॥

(३८) अङ्गतीराः† । अङ्गतीरापो भवन्ति अङ्गकारिण्य इति * * * । अङ् पूर्वसवर्णः । "नृत्तो अङ्गतीरिव (अ० सं० ४, ३, ८, ३)" ॥

(३९) अप्रतिष्कृतः‡ । 'स्कुञ् आप्रवणे (स्त्रा० उ०)' । आप्रवण भागमनम् । स्कुवतेर्गत्यर्थादा निष्ठा । अघोपदेत्त्रत्वाद्गत्येन चत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धे अन्येनाप्रतिष्कृतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य ऋकृतभावः । "अस्माभ्य-प्रतिष्कृतः (अ० सं० १, १, १४, १)" ॥

(७०) आसदानः§ । 'अट् आतने (भृ० प०)' । अस्माद् यङ्-क्षुगन्ताद् व्यत्ययेन आनस्य । पुनः पुनरसुरांसात्पुराणि वा आतयन्तः "प्रस्त्रां मृतिर्मतिरच्छात्रदानः (अ० सं० १, २, ३, ३)" ॥

* निब० ६, १६. "अमिनः" १०, ११ ।

† निब० ६, १६. अङ्गकारकशब्दस्यः ।

‡ निब० ६, १६ ।

§ निब० ६, १६. "आसत्" ३, ४ ।

(७१) स्रप्रः* । श्रिप्रे इत्यत्र (३८२४०) स्रप्रशब्दो व्याख्यातः ।
 “स्रप्रकरत्नमनये (स्र० सं० ६, ३, २, ५)” । स्रप्रौ करस्त्रौ बाह्व यस्म
 हेमेन तर्पणाय पाशनाय वात्मनः सर्पिस्तैस्त्वमपि स्रप्रम् सर्पणार् ।
 निगमः पर्येय्यः ॥

(७२) सुश्रिप्रः† । श्रिप्रे व्याख्याते (३८२४०) । श्रोभनत्वविश्रि-
 ट्त्वमत्र विशेषः । सुहनः सुनामो वा सुश्रिप्रः । “वाजे सुश्रिप्रु गोमति
 (स्र० सं० ६, २, २, ३)” । ऋचिष्किप्रशब्देन श्रिस्त्राणमुच्यते ।
 श्रिप्राः श्रिर्षसु वितता हिरण्यीरिति सुश्रिप्रः सुश्रिस्त्राणइत्यर्थः
 सम्भवति ॥

(७३) रंसु‡ । रमतेर्विष् । सप्तमीवज्रवचनम् । रमणीयेष्वि-
 त्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रभावाः । “स चित्रेण चिकित्ते रंसु भाषा
 (स्र० सं० २, ४, २४, ५)” ॥

(७४) दिवर्षाः§ । दिशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे ‘वृज्ज वृद्धौ (भू०
 प०)’—इत्यस्मादसुन् । इयोः स्नानचोर्वीर्येण परिवृढः इन्द्रः । न
 ज्ञानरिचे वीर्येणापरिवृद्धः ब्रह्मोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्या-
 द्रसान् परिवृष्टीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च
 प्रसिद्धिरितिहासेषु दिवर्षा उच्यते । “उत दिवर्षा अग्निनः सहोभिः
 (स्र० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

* निघ० ६, १०

† निघ० ६, १० “श्रिप्रे” पु० ४, १ ।

‡ निघ० ६, १० ।

§ निघ० ६, १०. “दिः” २, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, आङोद्बलम् । आक्रामति सर्वमित्यक्रमाक्रामाकम्यते वा । "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० २, ८, १५, २)" ॥

(७६) उराणः† । उर कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "दूत ईयसे प्रदिव उराणः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)" । स्वल्पमपि इविः उर बड कुर्वाणः । तथाच श्रुतिः । "यदै देवो ज्ञापत इविस्तत हिमेतुं वड्ढते अथोऽयमपरिमितः (?)" —इति ॥

(७७) स्त्रियानाम‡ । स्त्रायतेः सदनार्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच् । दृष्टिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात्किरूपपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठीबहुवचनम् । हिमभावेन संज्ञता आप उच्यन्ते । "दृषा सिन्धूनां दृष्टुः स्त्रियानाम् (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)" ॥

(७८) स्त्रियाः§ । स्त्रियाः पातीति विच् । स्त्रियापाः सन् स्त्रियाः । यदा; उपस्त्रितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्त्रियाः । अग्निरुच्यते । च ह्याङ्गतिदारेण पास्त्रयिता; अङ्गभावौपगमनेन चोपस्त्रिताणां कर्त्तव्यतया व्योतिष्टोमादीनाम् । "ष नः स्त्रिया उत भवा तनुपाः (ऋ० सं० ८, २, १८, ४)" ॥

* निब० ६, १० ।

† निब० ६, १०. "उरकः", "उरामतिः" ५, २१ ।

‡ निब० ६, १०. "स्त्री", "जी" २, २१ ।

§ निब० ६, १० ।

(७८) जवाह* । जवमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवङ्गिर्वा रङ्गिभिर्यदारो-
हति तदादित्यमखलमुच्यते । जवमज्-जरमद्-गरमच्छ्दानां जवभावः,
आङ्पूर्वाद्गुहेषु जु-प्रत्ययो निपात्यते । “अये ह्यप आहपित्”
जवाह (अ० सं० ३, ५, २, २) ॥

(८०) जह्यम् । मृषातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्त्तिकर्मणो
'जू वृञ्जोह्यन् †'—इति भावे करणे वा ह्यन् । बाङ्लकाद्
गकारस्य जकारः । सवगं स्त्रयतेऽनेनेति वा जह्यं सौचम् । “ज-
ह्यं ह्यन्यत्ति राये पुरन्धिम् (अ० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिन्नः‡ । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८८ पृ०) । स
निगमः (अ० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुञ्जः॥ । तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः
“तुञ्जे तुञ्जे च उन्नरे (अ० सं० १, १, १४, २)” । वञ्जोऽपि तुञ्ज
स्तत्रैव व्याख्यातः ॥

(८३) बर्हणा॥ । वृहेर्दृष्टार्थस्य 'कृत्यल्युटो वज्रलम् (३, ४,
११३)—इति भूते कर्मरि ल्युट् । परिहृढः । हिंसाकर्मणो वा
भावे । हिंसा बर्हणा । द्वितीयैकवचनस्थाने ङादेशः । “वृहच्छ्वा
असुरो बर्हणा कृतः (अ० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

* निघ० ६, १७ ।

† 'जूवृञ्जोह्यन्' सि० कौ० ७०२, ५ ।

‡ निघ० ६, १७. “मृषाति” २, ५. “जरति” ४, २८ १०, ८ ।

§ पु० १, २० । निघ० ६, १७. “जुलम्” ६, २२. “जुल्लावः” १, ४ ।

॥ पु० १, २० । निघ० ६, १८. “तुजिः” १२, ४५. “तुञ्जति” पु० २, २० ।

¶ निघ० ६, १८ । “तुह” ६, २ ।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तनिमृष्ट्भ्यां किञ्च (उ० ३, ८५)'—इति तनेतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुञ् नुष्टिभावः । यद्वा; तत-ब्रह्मस्य ततन्-भावः, वज्रोर्वा बाहुल्यकात् कर्त्तरि क्विप् सम्प्रसारणे उष्टिः । तद्भ्रमसन्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणोऽनुञ् प्रेरितः ततन् भोगसन्तानं षष्टि ततनुष्टिः, गलोपाभावः । ततनुष्टिम् । “अपीप शक्रसतनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४, ९, ३, ३)” ॥

(८५) इक्षीविभ्रः† । इक्ष्वाभ्रश्च उखाभ्रश्च-पर्यायः । इक्ष्वा अन्नम्; अत्रास्यहेतुभूते उदके वर्त्तते । बिले दरे श्रेते इति 'अधिकरणे श्रेतेः (३, २, १५)'—इत्यच् । इक्ष्वाबिले शयोर्यश्च । निपातश्चान्दसः । शेषउच्यते । इक्ष्वाबिलश्रयः सन् इक्षीविभ्रः । “न्याविध्यदिल्लीविभ्रश्च वृद्धा (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” ॥

(८६) कियेधाः‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे बोपपदे दधाते-र्विच् । कियदर्थं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति ; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निहणङ्कीति । कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । “वृषाय वज्र मीमानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)” ॥

(८७) भ्रमिः§ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणश्च (उ० ४, ११०)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निह्यते । भ्रमिता । स्वयं चिच्चपि लोकेष्वप्रतिहत-

* निघ० ६, १८. “ततः” ६, ६. तन् ९, १८. “साततान” १०, ११. “चक्रत” १२, २४ ।

† निघ० ६, १८. “इक्ष्वा” ८, ७ ।

‡ निघ० ६, २० ।

§ निघ० ६, २०. “भ्रमति” पु० २, १४ ।

गतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतस्थयी वा भूमिः । भ्रामयिता । “अन्तर्-
स्थित्वात्तर्णीनाम् (अ० सं० १, १, ३५, १)” ॥

(८८) विष्पितः* । विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः । यद्वा; विवे-
र्थाप्यर्थात् कः, इकारपकारावुपजनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः । “पारं नो
अस्य विष्पितस्य पर्वणं (अ० सं० ५, ५, १, १)” ॥

(८९) तुरीपम् । तूर्णं व्याप्तुं शौलमस्य णिनिः । तूर्णपि सत्
तुरीपम् । उदकमभिधेयम् । “तस्रसुरीपमहुतम् (अ० सं० १,
१, ११, ४)” ॥

(९०) रास्यिनः‡ । रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोप-
जनेन रास्यिशब्दो बद्धकं श्लोचं वोच्यते । तदस्यास्तीत्यर्थं आदि-
त्वाद् प्रकृतिभावस्य द्रष्टव्यः । दृष्टिमती शालेति यथा । अतश्च
शब्दवदुदकं तद्वान्मोघोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन श्लोकेण श्लोता वा ।
“प्रमातरा रास्यिनस्याथोः (अ० सं० १, १, १, ४)” ॥

(९१) अञ्जतिः‡ । धातुनिर्द्देशात् ‘अञ्जी भर्जने’ भूवादिरस
प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः ।
“यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (अ० सं० ३, ५, ८, १)” ॥

(९२) अञ्जुनीती॥ । “अञ्जुनीती नो वरुणः (अ० सं० १, ६,
१७, १)” ॥

* निघ० ६, १०.

† निघ० ६, ११.

‡ निघ० ६, ११. “रपम्” ४, ११. “रसति” पु० १, १४ ।

§ निघ० ६, ११ ।

॥ निघ० ६, ११. “अञ्जुयता” ११, १९ ।

(६३) प्रतदस्र* । प्राप्तवसुनौ । पकारलोप-द्वस्त्व-तकारोपजनैः
प्रतदस्र । इरी विशेष्यौ । “इरी इन्द्र प्रतदस्र अभिखर (ऋ० सं० ६,
१, १२, २)” ॥

(६४) हिनोता । ‘हि गतौ (खा० प०)’ । लोटि यस्य तः
‘हन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यार्द्धधातुकत्वान् ङित्वाभावे गुणः
प्रहिणुतेत्यर्थः । “हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २,
६, १)” ॥

(६५) सोष्क्यमाणः † । (६६) सोष्क्यते ‡ । ‘ष्कुञ् आप्रवणे
(खा० उ०)’ इह दानार्थः, कश्चिद् व्युदसनार्थस्य । यङि पूर्वच लट्
ब्रानच्, उत्तरच व्यत्ययेन घत्वम् । “सोष्क्यमाण इन्द्र भूरिवाभम्
(ऋ० सं० १, ३, १, ३) । अत्यर्थं दददित्यर्थः । सोष्क्यते विश्व
इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” । अत्यर्थं व्युदसति ॥

(६७) सुमत॥ । स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः । “उपप्रागात्
सुमन्त्रे धायि मन्त्र (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(६८) दिविष्टिषु † । दिविष्ट्वोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिष्ट्वार्थाद्वा
करणे ङित् । द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कुर्वन्स्य दिवि-
ष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ॥

(६९) दूतः** । जवतेर्द्ववतेर्वारयतेर्वा ‘इतनिभ्याम् (उ० ३,

* निब० ६, २१. “वसुः” पु० २, १० ।

†, ‡ निब० ६, २२. १२, ५. “हिनोति” पु० ४, २. “हिसम्” निब० ४, २०. ६, २६ ।

§ निब० ६, २२. “अप्रतिष्कृतः” १६ ।

॥ निब० ६, २२ ।

¶ निब० ६, २२. “दिव्यासः” ४, १२. ७, १८ ।

** निब० ४, १. ६, २२ ।

८३.८५)”—इति बाहुलकात् ऋ-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च ।
गच्छति हि सः, द्रवते वा घ्नयात्, वारयति हि खषामर्थादिभिर-
परम् । “स्तोमो दूतोऽवन्नरा (ऋ० सं० ६, ९, ९८, ९)” ॥

(१००) जिन्वति* । जिविः प्रीणात्यर्थः भूवादिः इदित्वाच्चुम् ।
“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)” ॥

(१०१) अमचः† । अमाचशब्दस्य द्रव्यः । माचा परिमाणमप-
रिमाणोऽभ्यमितो वा अर्हिसितः । मितशब्दस्य मचभावः । “मृषां
अमचो वृजने विरप्त्री (ऋ० सं० ३, ९, ९८, ४)” ॥

(१०२) ऋचीषमः‡ । ‘ऋच स्तुतो (तु० प०)’ । इ-प्रत्ययः ।
‘हृदिकारात् (४, १, ४५. ग० वा०)’—इति ङीष् । ऋची स्तुतिः ।
तथा समः । अधिकगुणाधारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिक्त
इत्यर्थः । “सर्वे वृञ्छचीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनर्गरातिम्‡ । अनर्गशब्दोऽस्त्रीलवाची । रातेः क्तिन्
रातिर्दानम् । अस्त्रीलविषया रातिर्दानं यच्च सोऽनर्गरातिः पापक-
दानस्तद्विपरीतोऽनर्गरातिः । उक्तदृश्य दातेत्यर्थः । ‘अनर्गरातिं
वमुदासुप स्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)” ॥

(१०४) अनर्वा॥ । अर्त्तैः ‘अन्येभ्योपि वृश्मन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । नञ् समासः । ‘अर्वाणस्त्रसावमजः (६, ४, १२७)’—

* पु० २, १४ । निघ० ६, ९९. “प्रजिनोपि” ११, ९७ ।

† निघ० ६, ९९. ४, १ ।

‡ निघ० ६, ९९. “ऋक्” पु० १, १९. निघ० १, ८ ।

§ निघ० ६, ९९ ।

निघ० ६, ९९. “अनर्वा” ४, ९७ ।

इति ब्रह्मवद्भावाभावः । अप्रकृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं^१ वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ख० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि* । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यतश्चाह—‘सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निह० ६, २३)—इति । सामि कस्मात् । स्वतेः समाप्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य नञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । अ-सु-समाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निह० ६, २३)—“असा-म्योऽसौ विभ्रथा सुदानवः (ख० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्वतेः कित्’—इति बाहुलकात् मिन् प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमयमित्यस्य भाव्ये (निह० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्द्व्याः । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन दत्तनेत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य गल्दया (ख० सं० ५, ७, १३, ५)” ॥

(१०७) जल्वः‡ । ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल, ज्वलनं जहातीति ‘भृगव्यादयस्य (उ० १, ३६)’—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

* निह० ६, २१ ।

† पु० १, ११, निह० ६, २४ ।

‡ निह० ६, २५ । ज्वलति पु० १, १० ।

जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । “नारायासो
न जल्हवः (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)” ॥

(१०८) बकुरः* । भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा
बकुरभावः । “अभि दस्युं बकुरेणा धर्मन्त (ऋ० सं० १, ८, १७,
१)” । बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन
वा सामर्थ्यात् खेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) वेकनाटानां । वेक इति द्विशब्दस्यार्थे बज्रशोदृष्टः ।
एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् दौ मद्यं प्रदातव्यावित्येवमभि-
नायनं दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दात्प्रत्ययेऽस्य वेकनाटाः ।
एतदेतेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं काम-
यन्ते इति वेति । द्व्येकयोर्नाटा नटनं तदन्तो वेकनाटाः । मत्वर्था-
यस्य लुक् । नटेर्घञि नाटः । द्व्येकशब्दस्य वेकभावः । वार्द्धुषिका
अभिधेयाः । “इन्द्रो विश्वान् वेकनाटां अहर्दृशः (ऋ० सं० ६, ४,
४९, ५)” ॥

(११०) अभिधेतनः† । धावतेर्लोपस्यमपुह्यबज्रवस्त्रस्य ‘तप्-
तनप्तनयनास्य (७, १, ४ ५)’—इति तनवादेशः । धावशब्दस्य धेभावः ।
अभिधावत । “जीवासो अभि धेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)” ॥

(१११) अंडरः‡ । आङ्पूर्वाङ्गान्तेः मृगाख्यादित्वात् (उ० १,

* निघ० ६, २५ ।

† निघ० ६, २६ । “बकुरा” पु० १, ११ ।

‡ निघ० ६, २७, “अदीधेत्” १, १२. “रीषित” ६, ८. “आषीतम्” १, ६ ।

§ निघ० ६, २७. “अंडरः” ६, २७. “अंडः,” “अंडः” ४, २५. “अंडति” ४,
२५, ५, २२ ।

३६) कु-प्रत्ययः । आङोद्भ्रस्त्रत्वं हगागमश्च निपात्यते । आ इन्ति
 श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थीयः अंङरः । अंहस्त्रान् ।
 “तासामेकामिदभ्यङ्गुरोगात् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)” ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाक्य-
 स्वार्यं पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल
 इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्ववचनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः,
 अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । “बतो बतासि यम् नैव ते मनः
 (ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)” ॥

(११३) वातायम् । आङ्-पूर्वादापायतेरन्तर्णीतण्यर्थात्
 ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभि-
 चारार्थत्वात् कर्मणि डः । उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरो-
 वात एव । तदृक्षुदकमाप्याययति वातेनाप्याय्यत इत्यर्थः । अथवा
 वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति
 वातायम् । “पुनानो वातायं विश्वस्रम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)” ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेत्त्वात्तः शतरि यकारस्य
 ककारो बाङ्गलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामय-
 मानोवा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२,
 १)” ॥ शाकस्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तच्च लटि स्त्रियस्य कलं
 ‘बङ्गलं कृन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’ । कामयते इत्यर्थः ॥

* निघ० ६, २८. “बत” ६, २० ।

† निघ० ६, २८ । “वातः” प० ५, ४ ।

‡ निघ० ६, २८ । “कनति”, “कानिषत्” ४, १५ । “कामयमानः” ४, १४ ।

(११५) रक्षति° । रक्षमात्मन इच्छतीति क्वपि रक्षीयतीति
ज्ञाने रेफस्यजनेत्यवधनादीत्याभावः । “पृष देवो रक्षति (च०
सं० ६, ७, १०, ५)” ॥

(११६) असक्रान्ता । समूर्वात् समानपूर्वादा क्रमेः ‘जनसम-
क्रममनोविट् (३, २, ६७)† । इन्द्रस्युपसर्गेऽपि इति हि तपानु-
वर्तते‡ । ‘विष्णोस्नुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)” । आतोक्षेप-
कान्दसः । ‘समानस्य इन्द्रस्यमूर्द्धं (६, ३, ४)’—इति समा-
स्यस्य सभावः । न सक्रा असक्रा तां यावन्नौवम्नकाङ्गिनी मयास-
जावैरप्रान्नपूर्वमित्यर्थः । “ध्रुवुं न इषं चिन्तु मयक्रान्त् (च०
सं० ५, १, ४, ३)” ॥

(११७) आध्वः‡ । ‘ध्रुव् कल्पने (स्रा० ४०)† । पञ्चासत् †
अन्वर्त्तितस्यर्थाऽप्य ध्रुव् । आधाक्कः । कल्पयतेत्यर्थः । “विष्वासासा-
ध्वम् (च० सं० ७, ७, १३, ४)” ॥

(११८) अनकप्रवः॥ । क्रुञ् । ‘अदेरप् (३, ३, ६७)† । ‘इन्द्र-
सुभयका (३, ४, २१७)’—इत्यपः सार्धधातुवत्त्वाद् वच्चादेभ्यो न
भवति । प्रवः कचनम् । अनकप्रिप्रवणः । ‘शदिभ्यो धातुवस्य (१,
४, ७, ६, ५०)†—इति समासादिः । अतिहतमात्म इत्यर्थः ॥
“विजिषुष्टादिङ् इवानकप्रवः (च० सं० ८, ३, १६, ५)” ॥

* पु० २, १४. निब० १, २८ ।

† निब० ६, २६ ।

‡ ११, १३ सूत्राभ्यामित्यर्थः ।

§ निब० १, २६ । “आधी” ४, ६ । “आधीतम्” १, १ । “आधासिकः” ७, १ ।

“आमा” १२, १४ ।

॥ निब० १, २६ ।

(११८) सदान्ते* । सदानोनुव-शब्दात् सन्नुद्धौ नोनुव-शब्दस्य
नमावः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकरणस्यस्य-
शब्दकारिणीत्यर्थः । “गिरिपुच्छं सदान्ते (अ० सं० ८, ८, १३, १)” ॥

(१२०) त्रिरिन्मिठः† । “त्रिरिन्मिठस्य सत्तमिः (अ० सं० ८,
८, १३, १)” ॥

(१२१) पराश्वरः‡ । परापूर्वस्य श्रूणातेः विभ्रणार्थस्य द्विसार्थस्य
वा ‘अहोरप् (३, २, ५७)’—इति रूपम् । पराश्वीर्णः पराश्वरः
कृषिः । पराश्वीर्णस्य अश्विरस्य सघिष्ठस्य नष्टा पिरन्वृते शकौ जात
इत्यर्थः । “पराश्वरः श्रतथातुर्वसिष्ठः (अ० सं० ५, २, २८, १)” ।
रक्षसां परा ज्ञातयिता पराश्वर इन्द्रः । “इन्द्रोऽथात्तनामभवन् पराश्वरा
(अ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(१२२) त्रिविर्दती§ । ‘अविषुविच्छविस्वविकिकीदिवि (अ० ४,
५६)’—इति विष्-प्रथम्यो रिदादेशस्य निपात्यते । ददातेः अतरि ‘वडलं
कन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपोऽनुक् । ‘उगितस्य (४, १, ६)’—इति
ऊीप् । त्रिवेर्विकर्तनस्य दती । रेफउपजनः । अतन्नामायुधविशेषे
वर्तते । “वचा वो दिद्युद्दति त्रिविर्दती (अ० सं० २, ४, २, १)” ॥

(१२३) करुऊती॥ । कर्मदान-शब्दस्य करुऊतीभावः । ‘सुपां
सुबुक् (७, १, ३८)’—इति शोर्कुक् । स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत् ।

* निर० ६, २० ।

† निर० ६, २० । “त्रिरिन्मिठः” पु० १, ७ ।

‡ निर० ६, २० । “परा” ३, २ ।

§ निर० ६, २० । “त्रिविः” पु० २, २२ ।

॥ निर० ६, २० ।

‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुञ्जिनिर्देशात् पूषोच्यत इति निश्चयः । भगइति पूर्वः पक्षः । तस्मात् ‘अदन्तकः पूषा (अत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “वामं देवः कर्कृतौ (ऋ० सं० ३, ६, २३, ४)” ॥

(१२४) दनः* । दानमानस इत्यस्य दनस् भावः । दानमानस इत्यर्थः । “दनो विश्व इन्द्र मृध्नाचः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)” ॥

(१२५) श्रारः† । समुपसर्गार्थविशिष्टात् श्रुणातेः ‘श्रुञ्चो-
रारः (३, २, १७३)’—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुर्व्यत्ययेन इच्छायां भवति । * * * । “श्राररभि मन्यते (ऋ० सं० ८, ४, २, ४)” । संश्रिश्चरिषुः संश्रिषुर्वा दौर्घनिद्रया हि मन्यते दुष्टे-
नातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदं‡ । इत्यनवगतम् । क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं सामान्येन प्रद-
शितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः । * * *
शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमाचोपसङ्ग्रहार्थं निग-
मेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अतएव
च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—
इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाव्यकारेणोदाजहार ।
अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्वदर्थे भाव्यते (निरु० ६, ३१)’
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मतुप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन

* निरु० ६, २१ ।

† निरु० ६, २१. “शरीरम्” २, १६. २, ५. “शरसाम्” ५, १२ ।

‡ निरु० ६, २१

तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः । “अभ्युर्गव्यूर्थ्युर्वस्युर्निम्ः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)” ॥

(१२७) कौकटेषु* । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव निगमेषु पथते । किङ्कृताः । किं क्रिया वा सन्तः कौकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः असदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किङ्कियाः । “किन्ने कृण्वन्ति कौकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, ११, ४)” । कौकटनाक्षयनार्थनिवासे देशे । कृपणा वा कौकटाः ॥

(१२८) बुन्दः† । (१२९) वृन्दम्‡ । भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारण-भयदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात्पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम् । ‘वृङ् सम्भौ (खा० आ०)’ । ‘भृत्सुकुभ्यो दन्वृ’—इति दन्वृ-प्रत्ययः । ववयोरभेदः । बाङ्गलकात् लुगभावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम् । बुन्दो वज्रम् । “साधुर्बुन्दो हिरण्यथः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)” । “इन्द्रो बुन्दं खाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)” ॥

॥ वृन्देषु शत्रुविदारण-भयदारण-भयदान-भासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः१ । करोतिः ‘वेञ्जोवयिः’—इति बाङ्गलकात् इन्-

* निब० ६, २२ । “कितवः” ५, १९ ।

† निब० ६, २२, २४ ।

‡ निब० ६, २४. “दन्वारकः” ।

§ निब० ६, २५ ।

प्रत्ययः । कर्त्तव्यार्थः । “असं यो होता किं च यमस्य (अ० सं०
८, १, १२, ३)” ॥

(१३१) उच्चम्* । उर्षोतेर्ङ्योतेर्वा । ‘अक्षिन्नलोरित उच्च †’—
इति विधीयमानो व-प्रत्ययो बाहुल्यकाद् भवति, प्रकृतेरुच्चभावश्च ।
गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् । “मृहत्तदुच्चं स्वविरुं तदासौत् (अ० सं०
८, १, १०, १)” । जराघोरन्तर्गभवेष्टनं श्रुतम् ॥

(१३२) अवीचम् ‡ । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभासमित्येवमा-
द्याः (निरु० ६, ३५) अद्भ्यमाभय उत्पद्यन्ते । धान्नन्यमृत्तोविशेषः ।
अपगतापचितापस्तान्निर्हित-अब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भासन्नद्
उत्तरपदम् । पूर्वस्य अ-भावः, भकारस्य वकार आकारस्य ईकारस्य ॥
“अवीचे अचिमग्निनावनीतम् (अ० सं० १, ८, ६, ३)” ॥

अथापपरिसमाप्तिकं द्विर्वचनम् ॥

इति देवराजयजुर्विरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं
समाप्तम् ॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* निरु० ६, ३५ ।

† ‘उच्चादयश्च’ सि० की० उ० ४, ६९ ।

‡ निरु० ६, ३५ ।

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः^(१) । ज्ञातर्वेदाः^(२) । वैश्वानरः^(३) इति षीखि
पदानि* ॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अथाद्युपपदात् नयते: 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'—
इत्यग्निना क्विप् । षषोदरादित्वात् अग्निः । यदा; 'वैश्वोवयिः'—
इति बाहुल्यकादिन्प्रत्ययोऽप्यब्रह्मस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अपणौः ।
मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां वेगानीः'—इति श्रुतेः । अयं प्रथमं
पद्येषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रक्षीयते । अङ्गोपपदादा समर्थविञ्चि-
ष्टात् नयते: पूर्वमदिकाराकारस्योपश्च । अङ्गं वरीरं यश्चस्य, ततः
सस्रमसानः स्रयमेव प्रङ्गीभवन् हविषां पाककरणत्वेन स्रध्वनभावं
प्रतिपाद्यमानो नयति । गञ्पूर्वात् क्लोपयते: खेहनार्थात् किन्-प्रत्यये
ककारसकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । गञ्विञ्चि-
ष्टेन खेहनेन च तद्विपरीतं विरुचणञ्च लक्ष्यते, विरुचयन्तीत्यर्थः,

* इतीत्यादि च इत्यनेन न-पुलके, नापि तत्र लप्याहः ।

† प० ४ । नि० ०, १४. १०, २४. १३, २६. "अग्निरुपाः" १०, २०. "अयं" ६, २.
"वेना" २, ११. १०, ११ ।

दग्धव्यस्य एधादेः शोषणात् विरूक्षण इत्यर्थः । यद्वा; एतेरयमभिव्यक्त्यादौ दर्शनादकारः । अञ्जेर्जकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति तथोरन्यतरस्माद् गकारः, नयते: पूर्ववन्निः । इतस्य अञ्जनमभिव्यक्तं वसुप्रकाशकत्वात्मकत्वेन वा नयतीत्यग्निः । “अग्निमीडे पुरोहितं (ऋ० सं० १, १, १, १)” ॥

(२) जातवेदाः* । जातशब्दोपपदात् विभेर्विदेर्विचारार्थाद्वा अमुन्; जाताति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात् । जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदोऽहर्विर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च हतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । “प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ० सं० ८, ८, ४ ५, १)” ॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेहत्वेन सम्पद्यन्ते वा कर्मार्थप्रणेहत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३ ७)’—इति दीर्घः । अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः । ‘ऋ गतौ’—इत्यस्य छान्दसत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तेश्चालुक् । सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वान्तस्थापत्यं वैश्वानरः । ‘प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते’—इति ब्राह्मणम् । “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम् (ऋ० सं० १, ७, ६, १)” ॥

* निघ० ७, १९. “जातविद्या” १, ८ ।

† निघ० २, २१. ७, २१. “विश्वानरः” प० ५. ६ ।

द्रविणोदाः^(१) । इध्मः^(२) । तनूनपात्^(३) । नराशंसः^(४) ।
इळः^(५) । बर्हिः^(६) । दारः^(७) । उषासानक्ता^(८) । दैव्या-
होतारा^(९) । तिस्रोदेवीः^(१०) । त्वष्टा^(११) । वनस्पतिः^(१२) ।
स्वाहाकृतयः^(१३) इति त्रयोदश पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः† । द्रविणशब्दे व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१
वृ०) । तस्य सकाररूपजनः । ददातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः ।
धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः । द्रविणोदा द्रविणसुः (ख० सं०
१, ७, ४, २)” । अतुचाजप्रैषेषु सकारलोपोद्गृह्यः ॥

(२) इध्मः‡ । ‘ञि इन्वी दीप्तौ (भू० उ०)’ । इध्मतेऽनेनाग्नि-
रिति इध्मः यज्ञेभ्य । समिध्मन् इत्यस्मि अग्नेः समिध्मन् । ज्वलन्नाम
वेभ्यः । “समिद्धो अथ सुनद्यो दुरोष्ठे (ख० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(३) तनूनपात्§ । नपाशब्देऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५
वृ०) । इह पौत्रे वर्तते । यद्वा ; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः । पुत्रापे-
क्षया नौचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः । तनोतेः ‘इध्मोदृचरित्सरि-
तनिधिमिभ्रिजभ्य ऊः॥’ । तन्वन्वस्यं पयश्चादिभोगाः इति तनूः
गोनाम । अस्याः पयो जायते । पयस आज्यमिति । आज्यं तनू-

(५) “इळा” क, ख, ग ।

* इतीत्यादि न दृश्यते न-पुस्तके ।

† निव० ८, १, १ । “द्रविणसु”, “द्रविणोदसा” ८, १ ।

‡ निव० ८, ४-५ ।

§ निव० ८, ५. “तनूः” १०, ४०. “तनून्यजा” २, १४. “तनूशुभा” १, १८.

“तन्वन्तुः” १२, २० ।

॥ ‘ह्रिचमितनिधिमिभ्रिजभ्यऊः’ सि० कौ० ७०, ७८ ।

नपात् । अथ वा तता अन्तरिक्षे इति तलः आपः । ताभ्य ओष-
धिवनस्यतयो जायन्ते । ओषधिवनस्यतिभ्योऽग्निर्जायते इति । अग्नि-
स्तनूनपात् । “तनूनपात्पथ ऋतस्य यानात् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ९)” ॥

(४) नराग्रसः* । नरैः ऋत्विग्भिः ब्रह्मतेऽस्मिन् अन्येषामपि वृश्नते
(६, ३, १ ३ ७)—इति दीर्घः । यज्ञ उच्यते । नरैः प्रब्रह्मस्यते स्रुयते
इत्यग्निः । “नराग्रसस्य महिमानं नेषाम् (ऋ० सं० ५, २, १, ९)” ॥

(५) इऊः† । इऊाग्रन्देव्याख्यातः पृथिवीनामसु (१४४०) ।
* * * । “आजुङ्गान ईशोवन्द्यस्य (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)” ॥
“हेतारमिऊः प्रथमं यजत्यौ (ऋ० सं० २, ८, २२, ३)” ॥

(६) बर्हिः‡ । व्याख्यातं महन्नामसु (१००४०) । बर्हिरेवोक्तं
दर्भमयम् । यद्वा ; ‘वृषी उद्यमने (भू० प०)’—इत्यस्मादितिः ।
ववयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः । “प्राचीनं बर्हिः
प्रदिग्धा पृथिव्या (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)” ॥

(७) द्वारः§ । अवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
अवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमस्य निपात-
नात् । गम्यन्ते स्याभिर्यज्ञमृहम्, अनभिमतो हि तास्वेव निवार्यते ।
अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, श्रौतादिनिवारणम् । “देवी-
र्दारो वृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” ॥

* निब० ८, ६ । “नरः” पु० २, ३. निब० ४, १. “नर्या” ११, ३६. “नरकम”
१, ११ । “नराग्रसः” प० २ ।

† निब० ८, ७ । “इऊा” पु० १, १ ।

‡ पु० १, ३ ।

§ निब० १, १. ८, ६ ।

(८) उषासानक्ता* । ‘उष्णी विज्ञासे (भू० प०)’, ‘वज्र कान्तौ (अदा० प०)’—‘इषिरञ्जिभ्रुष्टभ्यः कित्’—इति वाङ्मलकाष्कारस्य ञकारस्य वा षकारः । ‘घृष्टिञ्या (६, १, १६)’—इति सम्प्रसारणम् । उष्णति कान्ता वा उषा । नक्त-शब्दो राशिवचनः । ‘उषासोषसः (६, ३, ३१)’—इति उषसादेशः । द्विवचनस्थाकारः । अग्निपचे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आङ्गतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । “उषासानक्ता सदतां नि योनौ (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)” ॥

(९) दैव्याहेतारारं । उभयचाकारो द्विवचनस्य । * * * । आङ्गातारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । “दैव्याहेतारार प्रथमा सुवाचा (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(१०) तिस्रोदेवीः† । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीयसाधरस्वत्यः । * * * । अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्त्रानं भाष्यकारेण ज्ञापितम् । सरस्वती मध्यमस्याना । “आर्नो यज्ञं भारती (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)”—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा‡ । * * * । त्वर्णशब्देपपदादश्रोतेस्तृन्निपात्यते । त्वष्टा मध्यमस्यानः । आप्रौत्वादिह समाह्वानतः । त्वर्णमश्रुते वायुरूपत्वात् । त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ

* निब० ८, १० । “उषः” पु० १, ८. “उष्णम्” निब० २, २ ।

† निब० ७, २० ८, ११ । “दैवतं” १, २०. ७, १ ।

‡ निब० ८, १२ ।

§ निब० ८, १३. १०, २२. १२, ११. “त्वाङ्गः” १, १६. “त्वेषा” ८, २८. “त्वेषप्रतीका” १०, २१ ।

वैद्युतत्वात् । * * * । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्निपक्षेऽप्युपपन्नो
निर्वक्ष्णानि । “देवं त्वष्टारमिह यसि विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ८,
३)” । “उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्यतिः* । वनानां पाता । वन्यते खेयते इति वनम् ।
‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । पतिञ्च्ये व्याख्यात ईश्वर-
नामसु (२८ ३४०) । अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि यतो न दहति अतः
पातेति व्यपदिश्यते । पिबते वैतद्रूपम् । द्यूपपक्षे वनस्यतिविकारत्वाद्
वनस्यतिः । पारस्करादित्वात् सुट् (६, १, १५७) । “वनस्यतिः
अमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्यते मधुना
दैव्येन (ऋ० सं० ३, १, ३, १)” ॥

(१३) स्नाहाकृतयः† । स्नाहाञ्च्ये व्याख्यातो वाङ्नामसु (८ ३
४०) अथ अरुणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्तनपर-
त्वात्, स्नाहास्नाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्नाहाकृतय उच्यन्ते । “स्नाहाकृतं हविरदन्तु देवाः
(ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्नाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० १, ५,
८, ६)” ॥

अश्वः^(१) । शुकुनिः^(२) । मण्डूकाः^(३) । अक्षाः^(४) ।
ग्रावाणः^(५) । नाराशंसः^(६) । रथः^(७) । दुन्दुभिः^(८) । इषु-

* निघ० ८, १, १६, ८, १९. ‘वनीयसी’ १९, ३ ।

† निघ० ८, २० ।

(१) “नाराशंसः” अ. A. B ।

(७) इतोऽनन्तरम् “उतम्”—इत्यधिकम् न-पुस्यन्ते ।

धिः^(९) । इस्तन्नः^(१०) । अभीश्वः^(११) । धनुः^(१२) । ज्या^(१३) ।
 द्रुः^(१४) । अश्वजनी^(१५) । उखुखलम्^(१६) । वृषभः^(१७) ।
 द्रुघृणः^(१८) । पितुः^(१९) । नद्यः^(२०) । आपः^(२१) । ओषध-
 यः^(२२) । राशिः^(२३) । अरण्यानी^(२४) । अश्वा^(२५) । पृथि-
 वी^(२६) । अघा^(२७) । अग्रायी^(२८) । उखुखलमुसले^(२९) ।
 हविर्धाने^(३०) । द्यावापृथिवी^(३१) । विपाट्कुतुद्री^(३२) ।
 आर्त्नी^(३३) । शुनासीरौ^(३४) । देवीजोष्नी^(३५) । देवीउ-
 र्जाहुतीति^(३६) घट्चिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः। व्याख्यातोऽश्वनामस्य (१५, २४०) । “वडाजिनो
 देवजातस्य सप्तैः (अ० सं० २, ३, ७, २)” । “सुरादस्य वसवो निर-
 तष्ट (अ० सं० २, ३, ११, २)” ॥

(२) ब्रकुनिः। ब्रकेः क्षिपि ब्रक् । उच्यते: ‘वेञ्जोञित्’?—
 इति बाहुलकात् ङिदिन्-प्रत्यये उदसलोपः । ब्रकोत्युञ्जेतुमात्मानं
 ब्रकुनिः ककारस्य जङ्गलाभावः । * * * । ब्रकोत्युञ्जनादिक्रियाः
 कर्त्तुम् । “सुमङ्गलस्य ब्रकुने भवासि (अ० सं० २, ८, ११, १)” ॥

(१९) “पितुम्” न ।

(१४) “अरण्याशि” न. च. “अरण्यानी” F ।

(२१) “द्यावापृथिवी” न ।

(३२) विपाट्कुतुद्री” न ।

* इतीत्यादि नाशि न-पुसके ।

† पु० १. १४. “अश्वपथा” निब० ११, १४ ।

‡ निब० ९, १ ।

§ ‘वावेचिंश’ इति सि० कौ० उ० ४, ११९ ।

(३) मण्डूकाः* । मन्वेः 'ब्रह्मिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४, ४ १)'—
इति बाङ्गलकादूकनि अश्वत्थुत्वाभ्यां मञ्जूका इति प्राप्ते ह्यान्दसत्वात्
जकारस्य उकारापत्या अन्यात् पूर्वस्य नुमि ध्रुत्वम् । निमञ्जन्ति
हि ते जले । मदतेःसृष्ट्यात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूप-
सिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यदत्तत्वात्, नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः ।
मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः । यदा ; मण्डोमदतेः । 'मेहे कः
(३, १, १ ४ ४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्डउदकम् ।
दृश्यन्ति हि तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां
मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः । "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं०
५, ७, ३, १)" ॥

(४) 'अचाः† । अत्रोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३, ६ १)'—इति स-
प्रत्ययः । अत्रुवन्ते व्याप्नुवन्ति मृच्छत्येनागुदेवितारः । अतिव्याप्नुवन्त्ये-
भिः परस्परमिति वा । "अचैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषश्च (ऋ० सं०
७, ८, ५, ३)" ॥

(५) यावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (५, ८ ४०) । "यावभ्यो
वार्षं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ८, १)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतौति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्धेषामपि
दृश्यते (६, ३, १ ३ ७)' । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् । नाराशंस

* निब० ८, ५, ७ ।

† निब० ८, ७, षष्ठ्यत् १, ८, ५, १ ।

‡ पृ० १, १० ।

§ पृ० १ (४११३०) ।

एव गाराज्ञसः । मन्त्रोऽत्राभिधेयः । “अमन्द्स्लोमान् प्र भरे
मनीषा (अ० सं० २, १, ११, १)” ॥

(७) रथः* । रंहतेर्गतिकर्मणः । ‘हनिकुषिनीरमिकाग्निभ्यः
क्यन् (उ० २, १)’—इति क्यन्, बाहुलकात्कारहकारलोपस्य ।
गच्छत्यनेन । स्त्रिरतिर्नैरुक्तधातुः । त्रिपरीताक्षरः । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्या घः
(३, ३, ११८)’ । सकारेकारयोर्लोपः । वृढगठितत्वात् स्त्रिरो हि
घः । यद्वा ; रमतेस्त्रिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणोविस्त्रभ्योऽस्त्रिं-
स्त्रिष्ठति रथी । यद्वा ; रमतेरेव यथाप्राप्तः क्यन् । रमणीयो हि
रथः । रसतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्यनि सकार-
लोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । “तत्रा रथमुप श्रमं
सदेम (अ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य
वा रेफान्तलोपः । भिदेशाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा
नैरुक्तधातोर्बधकर्मणः इन् । ताद्यते ह्यसौ युद्धसमये । “स दुन्दुभे
सजूरिन्द्रेण देवैः (अ० सं० ४, ७, २५, ४)” ॥

(९) दृषुधिः‡ । दृषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ८३)’—इति किः । “दृषुधिः सङ्घाः पृतेनासु सर्वाः” ॥

(१०) हस्तपन्नः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितोहन्यते ज्यया शरपुञ्जेन
वा । ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८. वा० २)’—इति कः ।

* निघ० ८, ११. रथयुः ६, २१. रथ्या १०, २ ।

† निघ० ८, १२ ।

‡ निघ० ८, १३. “दृषुः” ८, १८. प० १४ ।

§ निघ० ८, १४. “हस्तः” १, ७. “हस्तपुञ्जः” ५, १०. दृषः २, ५ ।

“वृक्षो विद्या वयुर्मानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४)” ॥

(११) अभीष्टवः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (३४ पृ०) । निबन्तम् दक्षितः ॥

(१२) धनुः† । धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा ‘अतिष्ठवपिचजितनि-
धनितपिभ्योनिट् (उ० २, १००)’—इति बाहुलकादुचिः प्रत्ययो
वकारलोपस्य । धनिर्मारणार्थ इति चीरस्वामी । यथाप्राप्तउचिः ।
धन्वन्वपनयन्वस्मादिषवः, भ्रन्ति वा । “धनुः ब्रह्मैरपकामं क्लृणोति
(ऋ० सं० ५, १, १८, २)” ॥

(१३) ज्या‡ । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्षितस्वार्थाद् वा ‘मध्यविध-
त्रिक्य’—इत्यादिना यक्-प्रत्ययो धातोर्जकारभावस्य निपात्यते ।
‘अभ्रयादयस्य (उ० ४, १०८)’—इति निपातनम् । जयसाधनं हि
ज्या । “धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्तौ (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)” ॥

(१४) इषुः§ । इष्वतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा ‘इषेः क्विप् (उ०
१, १३)’—इति उ-प्रत्ययः । गच्छति ब्रून्, इन्ति वा तान् ।
“तत्रास्मभ्यमिषवः ब्रूमं वंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)” ॥

(१५) अश्वाजनी॥ । अश्वा अज्यन्ते क्षियन्ते प्रेर्यन्तेऽन्या । ह्युट्,
‘वा यौ (२, ४, ५७)’—इति वीभावविकल्पः, टित्वात् छीप् । अश्वा-
नामजनी अश्वाजनौ कश्चोच्यते । “अश्वाजनि प्र चेतसः (ऋ० सं०
५, १, २१, ३)” ॥

* प० १, ५ ।

† निब० ८, १८ ।

‡ निब० ८, १५, १७ ।

§ पु० ८ (४६० पृ०) ।

॥ निब० ८, १८ ।

(१६) उलूखलम्* । उरु विश्वीर्षं खलं मुखमस्य, ऊर्द्धं वा उपरि-
भागे खलं मुखमस्य । ऊर्क् अक्षं तत् करोति । किरनेर्वा उक्तीर्षं
तम् । अन्धानुकरश्चनिमित्तं वा नामैतत्, बतेरसु संखाषांतजमित-
ध्वनिसुह मैषु कुर्वित्येवमब्रवीत् । सर्वथैव तेषु कर्षय्यस्यदि वार्थम् ।
*उलूखलकं धुञ्जसे (अ० सं० १, २, २५, ५)† ॥

(१७) वृषभः† । 'वृषु सेषवे (भू० प०)† । 'अद्विदुर्विभर्वा
कित् (उ० ३, ११६)†—इत्यभश् प्रत्ययः । प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षनि
विद्धति । वृहेर्वा वाउल्लकात् अभाषि हकारश्च घकारः । अतिशयेन
रेतः सेकुं वृहति उच्यते आत्मानम् । "अमेइयम् वृषभं मध्वं
आजेः (अ० सं० ८, ५, २०, ५)‡" ॥

(१८) द्रुघणः‡ । द्रु-अन्धो द्रुमश्चपवीथः । द्रुमविकारः
काष्ठखण्डोऽपि द्रु-अन्धेनास्ति । द्रुह्यन्तेऽनेन । 'करणेऽधोविद्रुषु (३,
३, ८२)†—इति हनेरप् घनाद्द्विष्व । कुंभीदिषु (८, ४, २६)
पाठाधत्वम्, 'पूर्वपदान् सञ्ज्ञाधामगः (८, ४, ३)†—इति वा ।
"काष्ठायामध्वे द्रुघणं व्रथानम् (अ० सं० ८, ५, २१, ४)‡" ॥

(१९) पितुः§ । अश्वनामसु व्याख्यातम् (१० ३३४) । स
निगमः (अ० सं० १, ५, ६, १) ॥

* निव० ८, २० । प० इषैव २६ ।

† निव० ४, ८, ०, २२, ८, २२ ।

‡ निव० ८, २२ ।

§ पु० १, ०, निव० ८, २४ ।

(२०) नद्यः* । (२१) आपः† । व्याख्याताः (१४ ३५० । ११७५०) निगमौ च दर्शितौ सामान्येन‡ । “दुमं मे मङ्गे यमुने सरस्वति (अ० सं० ८, ३, ६, ५)”-इति, विशेषेण । “आपो हि हा मय्योमुवः (अ० सं० ७, ६, ५, १)” ॥

(२२) ओषधयः§ । ओष-शब्दे दोष-शब्दे बोपपदे धवतेः ‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८, ३)’-इति कि-प्रत्ययः, ‘कृत्यस्युटो ब्रह्मणम् (३, ३, ११, ३)’-इति कर्त्तरि वा । ओषं दाडं धवति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । इकारलोपो इष्टयः । “वा ओषधीः पूर्वा जाता (अ० सं० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) राशिः॥ । प्रोपसर्गार्थविच्छिन्नात् अन्तर्षीतस्यार्थात् रमतेः ‘शब्ददिग्धां चिप् (उ० ४, ६७)’-इति बाहुल्यकात् चिप्-प्रत्ययो मकारस्वाकारश्च रातेर्वा चिप्-प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भूतानि मन्त्रञ्चारीषि, उपरमयन्ति दिवाचराषि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते ऽस्वामवभ्राया मथ्यमेन । “आ राशिं पार्थिवं रजः (य० वा० सं० ३४, ३२)” ॥

(२४) अरण्यानी॥ । अप-पूर्वात् रिषातेर्गतिकर्मणो मङ्पूर्वाद्-मतेर्वा अग्न्यादित्वात् (उ० ४, ११, ८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, ११ ।

† पु० १, २ ।

‡ अ० सं० १, ४, १८, १ । ७, ७, १०, ४ ।

§ निब० ८, २० ।

॥ पु० १, ७ । “राशि” निब० १, १८. “राशिः” ११, १७ ।

¶ निब० ८, १८. “अरण्याम्” ८, २०. “अरशिः” ४, १०. “अरषः” १, १. ११, ४६. “अरः” ४, २०. “अरम्” १०, १ ।

त्यते । अपार्ष्णमपगतं घामाङ्घ्रि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरष्यं वनम् । अरष्यपालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरष्यमिति वैयाकरणाः । ‘हिमारष्ययोर्महत्वे (४, १, ४८.वा० १)’—इति विधीयते । “अरष्यान्वरष्यानि (ऋ० सं० ८, ८, ४, १)” ॥

(२५) अद्वा* । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः “अअद्वामनृते दधातन अद्वां सत्ये प्रजापतिः (?)”—इति । ‘आतस्रोपसर्गे (३, ३, १० ६)’—इत्यङ् । ‘अच्छ्वस्रोपसङ्गानम्’ † इत्युपसर्गसङ्घाता । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाज्ञात्तमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्वा । “अद्वायामिः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ८, १)” ॥

(२६) पृथिवी‡ । ‘प्रथ प्रख्याने (४० आ०)’ । ‘प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणञ्च (३० १, १४ ८)’ । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’ । पृथ्वीत्यर्थः । “स्रोना पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)” ॥

(२७) अद्वा॑ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अद्वाथी॥ । अग्नेः पत्नी । ‘वृषाकष्यमिषुसितकुसिदानां सुदान्तः (४, १, ३७)’—इत्यैकारादेशः, पुंयोगसङ्घणादीष् । “अद्वाथीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)” ॥

* निव० ८, १०. “अत्” पु० १, १० ।

† ‘अदकारोत्पसर्गसङ्घातः’—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. “पृथुः” पु० १, १. “पृथुञ्जया” पु० ४, २ । “पृथुञ्जये” निव० ११, २२. “पृथक्” ३, २५ ।

§ पु० ४, २ । “अद्वायाः” निव० ४, १२ ।

॥ निव० ८, १२. १२, ४६ ।

(२८) उल्लुखलमुसले* । उल्लुखलं व्याख्यातम् (४ ६८ पृ०) ।
 मुञ्जः-ब्रह्मोपपदात् सन्तः 'पुरखोरलमुसलकुवला'—इत्यादिना अल्-
 प्रत्ययौटिलोपे मुञ्जः-ब्रह्मस्य मुञ्ज-भावस्य निपात्यते । अत्-चिद्योत्-
 क्षिप्य निपातवाम्मुञ्जः सरलं मुसलं द्विवचनम् । “आयुजी काज्जात-
 मा (अ० सं० १, २, २६, २)” । अत्रेभ्यस्त् अतिरक्त्यपि सिद्ध-
 धोने ॥

(३०) इविद्वीने† । योमसलक्षणानि इवौषि विधीयन्ते ययोः ।
 “आ योमपल्लमद्रुहाः (अ० सं० २, ८, १०, ६)” । पूर्ववदुदाहरण-
 लम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी † । दिवोद्युत्यर्थत् ‘दिवेर्दिवः (?)’—
 इति द्विवि-प्रत्ययः । द्योतत इति द्यौः । पृथिवी व्याख्याता (२८
 पृ०) । द्यौश्च पृथिवी च ‘दिवोद्यावा (६, ३, २८)’—इति द्यावादे-
 ब्रः । ‘वाच्छन्दसि (६, १, १० ६)’—इति पूर्ववर्षः । “द्यावा नः
 पृथिवी इमम् (अ० सं० २, ८, १०, ५)” ॥

(३२) विपाटकुतुञ्चौ ॥ ‘पट् गतौ (दि० आ०)’, ‘पञ्च बाधन-
 स्पर्शनयोः (सु० प०)’ वि-पूर्वः । ‘आज् व्याप्तौ (स्वा० प०)’ वि-प्र-पूर्वः ।
 णिजन्तात् ‘क्विब्वचि (३, २, १७ ८:वा१)’—इत्यत्र ‘प्राक्-प्रत्यय-
 निर्द्वादिष्टमिद्धिः’—इत्युक्ते क्विचि प्र-ब्रह्मस्य रेफलोत्पत्तिः । विविधं

* निब० ८, २५ ।

† ‘द्यादिभ्यः कित् (अ० २, १० ३) * * *’ मुञ्ज लक्षणे । मुसलम् । सि० कौ० ।

‡ निब० ८, २६ । “द्विविः” पु० १, १२० । “द्विवम्” निब० ८, ७ ।

§ पु० ३, १० ।

॥ निब० २, २४. ८, २६. ३८, ३८. “विपाटिने” ११, ४८ ।

कूलपाटनात्, विपाङ्गनात् । अपुचस्योद्भूततमोदृत्तेर्मुर्षोर्कश्चिष्टस्य कष्टे श्लिषाचन्धने साधनभृताः, पाप्मा अस्मान् । विविधदेशप्रपणा-
दोदकस्यापक्त्वात् विपाट् । श्रुतुद्री श्रु-द्राविणीत्यर्थः । आश्रु-तुक्-
द्राविणी-शब्देभ्यो वा । आश्रुतुक्ने प्रतोदे द्रवतीति श्रुतुद्री । विपाट्
च श्रुतुद्री च विपाट्कुतुद्री पूर्ववर्णः । “विपाट्कुतुद्री पयसा
जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्क्षी* । अर्क्षेः रिषतेर्वा ‘वह्निश्रियुद्गुलाह्नस्वरिभ्यो-
निः (उ० ४, ५१)’—इति बाह्वलकत् नि-प्रत्ययो धातोत्सर्गभवत् ।
‘हृदिकारात् (४, १, ४५.वा० १)’—इति डनेष् । गते व्यया च्च्य-
माणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः । “आर्क्षी इने विस्फारन्ती
अमिचान् (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)” ॥

(३४) श्रुनासीरौ† । श्रु-शब्दार्थविशिष्टात् ‘श्रुण गतौ (तु०
प०)’—इत्यास्मात् इगुपधसञ्चयः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं गच्छ-
त्यन्तरिचमिति श्रुनेः वायुः । यद्वा; श्रु-शब्दोपप्रदास्यत्वेर्गतिकर्मणः
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति डः । भाष्ये तु श्रु-एतद-
र्थतो निर्वचनं प्रायेण । सर्षेः ‘शिण्डीरवानीरगभीरगभीरकुभीर-
भीरकाशीरजनीरकीरतीरादयः’—इति ईरन्-प्रत्ययछिलोपस्य नि-
पात्यते । सदा सरणात् भीर आदित्यः । श्रुनश्च भीरश्च ‘देवता-
दन्दे च (६, ३, २६)’—इत्यङ् । “श्रुनासीराविमां वाषे जुषेयाम्
(ऋ० सं० ३, ८, ८, ५)” ॥

* निब० ८, १८ ।

† निब० ८, ४० । “श्रुनम्” पु० १, ६ । “श्रुनः” निब० ८, ४०. “श्रुन्मु.”
४, १६ ।

(३५) देवीजोष्टी* । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देवञिति पाठात्
 'टिङ्काणञ् (४,१,१५)'—इति ङीप् । जुषतेङ्गन् प्रत्ययः (७०
 ४,१५४) । षित्वात् ङीष् (४,१,४१) । देव्यौ जोषधिञ्यौ ।
 पूर्वसवर्णः । द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये । सख्यसमे इति
 कात्यक्यः । सखं त्रीषिः, समा संवत्सरः । “देवी जोष्टी वसुध्नी
 ययोः (निरु० ८,४२)” ॥

(३६) देवी ऊर्जाऊती† । ऊर्क्-शब्दे व्याख्यातोऽघ्ननामसु
 (२०८४०) । आङ्गयतेः ऋषि 'वषिखपि (६,१,१५)'—इति
 सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन † ।
 ऊर्क्-शब्दात् हेतौ ढतीया । ऊर्जा हेतुभृतया आङ्गातथ्ये । ऊर्क्
 इत्यथ 'सावेकाशः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेश्दान्तत्वम्, आङ्गति-
 शब्देऽपि 'तादौ च निति कृत्यत्यतौ (६,२,५०)'—इति आङ्ग-
 दान्तः, 'एकादेश्दान्तानोदान्तः (८,२,५)' । “देवी ऊर्जाऊती
 इषमूर्जमन्या वक्षत् (य०वा०सं० २१,५२)” ॥

॥ इति पृथिवीस्नानदेवताः ॥ १ ॥

* निरु० ८, ४१ ।

† निरु० ८, ४२ ।

‡ वक्ष इति दीर्घः प्राप्तः, न भवति व्यत्ययेनेति भावः ।

वायुः^(१) । वरुणः^(२) । रुद्रः^(३) । इन्द्रः^(४) । पर्जन्यः^(५) ।
 वृहस्पतिः^(६) । ब्रह्मणस्पतिः^(७) । श्वेचस्यपतिः^(८) । वा-
 स्तोष्यतिः^(९) । वाचस्पतिः^(१०) । अपान्नपात्^(११) । यमः^(१२) ।
 मित्रः^(१३) । कः^(१४) । सरस्वान्^(१५) । विश्वकर्मा^(१६) ।
 तार्क्ष्यः^(१७) । मन्युः^(१८) । दधिक्राः^(१९) । सविता^(२०) ।
 त्वष्टा^(२१) । वार्तः^(२२) । अग्निः^(२३) । वेनः^(२४) । असुनीतिः^(२५) ।
 षट्^(२६) । इन्दुः^(२७) । प्रजापतिः^(२८) । अहिः^(२९) । अहि-
 बृध्नः^(३०) । सुपर्णः^(३१) । पुरुरवा^(३२) इति द्वाविंशत्
 पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः। 'वा गतिगन्धयोः (अदा० प०)' । 'हवापाजि-
 मिखदिसध्यप्रुभ्यण् (उ० १, १)' । 'आतो युक् चिण्छतोः (७,
 ३, ३३)' । यदा; वेतेर्गतिकर्मणो वाऊसकादुण् । यदा; 'इन्द-
 वीणः (उ० १, २)'—इत्युषि वकारोपजनः । गच्छत्यन्तरिक्षे ।
 वायुवा चाहि दर्शतु मे (ऋ० सं० १, १, ३, १)" ॥

(२) वरुणः। 'वृञ् वरणे (स्त्रा० उ०)' । कवृदारिभ्य उगन्
 (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचौगवारं वरुणः
 कवन्धुम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

* इतीत्यादि न विद्यते न पुस्तके, अत्रि च कथाङ्कः "३"—इति ।

† निघ० १०, १-२. "वायुः" ६, २८ ।

‡ प० ६ । निघ० १०, ३. १९, २१. "वदधानी" १९, ४६ ।

(३) इन्द्रः* । रौतेः क्विपि । इच्छन् करेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यो इवन् एति, रौतीति वक्तुं ब्रह्मते । रोह्यमाषो-
 ष्ठ्यर्थं ब्रह्मं कुर्वन् मेघोदरस्यो द्रवतीति, रोह्यमाषब्रह्म-पूर्वाद् द्रवते-
 र्वा 'रोदेषिण्युक् च (उ० २, २०)'—इति रक् । य हि अनुकस्यवापि
 रोदयति इदेरेव वा शिजन्नात् बाऊसकाद्भक् । 'इन्द्रः किं पितरं
 प्रजापतिमिथुना चिच्छेद तमनुषोच्यन्नरदद् यदरदत्तद्रुद्रस्य इन्द्र-
 त्वम् (उ० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य
 इन्द्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम् । "इमा इन्द्राय स्थिरधन्वने गिरः
 (ऋ० सं० ५, ४, २३, २)" ॥

(४) इन्द्रः† । इन्द्राब्रह्मण्युपपदे वृणातेर्ददातेर्दधातेर्दारयतेर्वा
 'अञ्जेन्द्रायवञ्चविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ।
 निपातनाद्रूपसिद्धिरुक्तेया । इन्द्रा अक्षमनेन धम्मन्धादा तद्धैतुभूतकं
 बलं सृज्यते । तेन बलसञ्चितसञ्चयया तदाधारभूतोमेघः । इन्द्रो
 मेघं धारात्मना वृणाति विदारयति । बौजं व्रीह्यादि तद्यावौ
 वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अकुरोह्मेदेनाभिकाञ्च विदारयम् ।
 इन्द्रामन्नं तद्दाति वा । इन्द्रो दधाति धारयति वा । इन्द्रायुपपदे
 द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्द्रधे द्रवति गच्छति सौमं पातुमि-
 त्यर्थः । इन्द्रो रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र । इन्द्रधेर्वा निपातनम् । इन्द्रो
 दीपयति अरौरमथवन्तीं पञ्चवृत्तिः प्राञ्चो वायुः । अरौरभूतादि

*पु० ३, ११ । "रौति" पु० ३, १४ । "रोह्यम्" सिध० ५, २१ ।

† सिध० १०, ८—१०. "इन्द्रवत्" १६, १५. "इन्द्रायु" १, ११. "इन्द्रायी"
 पु० ५. "इन्द्रियम्" पु० १, १० ।

16.	Categories of the Nyáya Philosophy, Fasc. II	0	10
17.	Daśa Rūpa, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
18.	Gopatha Bráhmṇa, Fasc. I and II @ /10/ each ..	Rs.	1	4
19.	Gopála Tápani, Fasc. I	0	10
20.	Gobhiliya Grihya Sūtra, Fasc. I—XII @ /10/ each	7	8
21.	Hindu Astronomy, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
22.	Íśa Kena Katha Praśna Munda Mándukya Upanishada, Fasc. VI	0	10
23.	Kátra, Fasc. I—VI @ 1/ each	6	6
24.	Káthá Sarit Sāgara, English, Fasc. I—IX @ 1/ each	9	0
25.	Kaushitaki Bráhmanopanishad, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
26.	Lalita Vistara, Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
27.	Ditto English, Fasc. I—II	2	0
28.	Maitri Upanishad, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
29.	Mimámsā Darśana, Fasc. I—XVI @ /10/ each	10	0
30.	Márkaṇḍeya Purána, Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
31.	Nṛsiṃha Tápani, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
32.	Nirukta, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
33.	Nárada Pancharáttra, Fasc. I, III—IV @ /10/ each	1	14
34.	Nyáya Darśana, Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
35.	Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámandaki, Fasc. II—IV (Fasc. I out of stock)	1	14
36.	Piṅgala Chhandah Sūtra, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
37.	Prithiráj Rásau, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
38.	Ditto English, Fasc. I	1	0
39.	Páli Grammar, English, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
40.	Prákṛita Lakṣhaṇam, Fasc. I	1	8
41.	Rig Veda, Vol. I, Fasc. IV	0	10
42.	Srauta Sūtra of Apastamba, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
43.	Ditto Áśvaláyana, Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
44.	Ditto Láyána Fasc. I—IX @ /10/ each	6	10
45.	Sáma Veda Samhitá, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	23	2
46.	Sáhiya Darpana, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
47.	Sáñkhya Aphorisms of Kapila, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
48.	Súrya Siddhánta, Fasc. IV	0	10
49.	Sarva Darśana Sangraha, Fasc. II	0	10
60.	Saṅkara Vijaya, Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
51.	Sáñkhya Pravachana Bháshya, English, Fasc. III	0	10
52.	Sáñkhya Sára, Fasc. I	0	10
53.	Taittiriya Áraṇyaka, Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
54.	Ditto Bráhmṇa Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
55.	Ditto Samhitá, Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
56.	Ditto Prátisákhya, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
57.	Ditto and Aitareya Upanishads, Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
68.	Ditto Aitareya Śvotásvatara Kena Íśa Upanishads, English, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
59.	Táñdyá Bráhmṇa, Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
60.	Uttara Naishadha, Fasc. I—XII @ /10/ each	7	8
61.	Váyu Purána, Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—II @ /10/ each	5	0
62.	Vishṇu Smṛiti, Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
63.	Yoga Sūtra of Patanjali, English, Fasc. I	0	14

Arabic and Persian Series.

1.	'Alamgirnámah, with Index, Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
2.	Ain-i-Akbari, Persian text, Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
3.	Ditto English Translation, Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
4.	Akbarnámah, with Index, Fasc. I—XX @ 1/4 each	25	0
5.	Bádsháhnámah with Index, Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
6.	Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to.	4	8
7.	Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
8.	Farhang-i-Rashidi (complete), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
9.	Fihrist-i-Túsi, or, Túsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
10.	Futáh-ul-Shám Wuqúdi, Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
11.	Ditto Azádi, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
12.	Haft Ásmán, History of the Persian Masnawi, Fasc. I	1	4
13.	History of the Caliphs, English, Fasc. I—VI @ 1/ each	6	

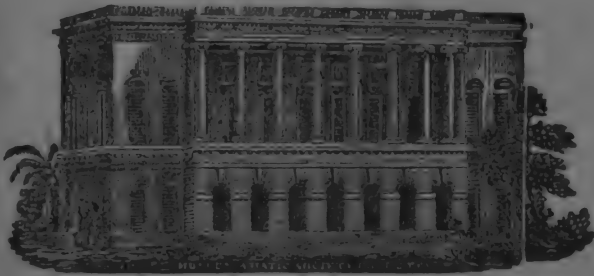
14.	Iqbálnámah-i-Jahangiri, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
15.	Iqbáb, with Supplement, Fasc. I—XXIX @ /12/ each	21	12
16.	Mughází of Wáridi, Fasc. I—V @ /10/ each	Rs. 3	2
17.	Montakhab-ul-'Awárfik, Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
18.	Muntakhab-ul-Lubab, Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
19.	M'ásir-i Alamgiri (complete), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
20.	M'áshá'at-ul-Fikr, Fasc. I	0	19
21.	Ná'ím's Khiradnámah-i-Iskandari, Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
22.	Suyú'ta's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	8	12
23.	Tabaqát-i-Násiri, Fasc. I—V @ /10/ each	3	3
24.	Ditto English, Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
25.	Tárikh-i-Firúz Sháhi, Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
26.	Tárikh-i-Baihaqi, Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
27.	Wis o Rámin, Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	90	0
	Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.		
	<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
	General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
	Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
	A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
	Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
4.	Aborigines of India, by B. H. Hodgson	3	0
5.	Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös	1	0
6.	Anis-ul-Musharrihin	3	0
7.	Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
8.	Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
9.	Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
10.	Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	5
11.	Istíláhát-ús-Sútiyah, edited by Dr. A. Sprenger. 8vo.	1	0
12.	Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV @ 16/ each	32	0
13.	Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
14.	Khizánat-ul-'ilm	4	0
15.	Muhábhárata. Vols. III and IV @ 20/ each	40	0
16.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 coloured Plates, 4to.	6	0
17.	Purána Sangraha	1	0
18.	Sharif'at-ul-Islam	4	0
19.	Tibetan Dictionary	10	0
20.	Ditto Grammar	8	0
21.	Vattodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 480.

सभाद्यवृत्ति-निरुक्तम् ।
THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.
VOL. I.
FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	As.
1.	Atharvāna Upanishads, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
2.	Aśvalāyana Grihya Sūtra, Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
3.	Agni Purāna, Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
4.	Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
5.	Aphorisms of Sāṅdilya, Fasc. I ..	0	10
6.	Aphorisms of the Vedānta, Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
7.	Brahma Sūtras, Fasc. I ..	1	0
8.	Bhāmati, Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
9.	Bṛihat Aranyaka Upanishad, Fasc. II—IV, VI—X @ /10/ each ..	5	0
10.	Ditto English Translation, Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
11.	Bṛihat Saṅhitā, Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	14
12.	Chaitanya-Chandrodāya Nātuka, Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	12

(Continued on third page of cover.)

इथते वा प्राणैः । प्ररीरमध्यवर्ती प्राणभावेन शेषज्ञसञ्ज्ञकः ।
प्राणैर्यागादिभिर्यागबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपास-
काः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद्
दृष्टिप्रदानदारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभ-
कर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताञ्च
ब्रह्मूषां दारयिता द्रावयिता च । यदा ; इताञ्च यज्वना माद-
रयिता च । सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः । “मृदान्तं मिन्द्र पर्वतं
वियदः (ख० सं० ४, १, ३२, १)” ॥

(५) पर्जन्यः* । इपेरन्तर्णीतच्छर्थात् क्विपि तर्पयतीति इप् ।
जनहितो जन्यः क्षितार्ये यत् । इप् चासौ जन्यश्चेति इप्पञ्चस्य
पर-भावः । पर-ब्रह्मोपपदात् अयतेर्जनयतेर्वा अग्न्यादित्वात् यत्,
नुम्, परब्रह्मातोखोपस्य निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता
वा । प्रसन्नब्रह्मोपपदादर्जयते वा अग्न्यादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः
प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्गृहीता रसानाम् । “यत् पर्जन्यस्तानयन् इन्ति
दङ्कृतः (ख० सं० ४, ४, २७, २)” ॥

(६) इहस्पतिः† । इहस्पृष्टब्दो व्याख्यातोमहश्रामसु (३००४०)
पतिब्रह्मस्तु ईश्वरनामसु (२६३४०) । अत्र पितृतेरपि वाङ्मलकात्
पतिः । इहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा ।
पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । “इहस्पतिर्विरुवेणा विहृत्य
(ख० सं० ८, २, १८, २)” ॥

* निर० १०, १०. “पर्जन्यजन्विता” ८, १ ।

† निर० २, १२. १०, ११. “इहस्पतिः” ११, ४८ ।

(७) ब्रह्मण्यस्यतिः* ।

(८) चेषस्य^१पतिः† । ‘सि निवासगत्योः (तु० प०)’ । ‘गृध्रवीपकि-
वचियमिमनितनिसदिचदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६२)’—इति ऋ-
प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता । “चेवस्य
पतिना वयम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, १)” ॥

(९) वास्तोष्यति‡ । ‘वस निवासे (भू० प०)’ । ‘वसेस्तुन् णिच ?’
इति । सामर्थ्यान्तश्च वास्वन्नरिचम्, तस्य पाता विभुत्वेन । “अमौ
वहा वास्तोष्यते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)” ॥

(१०) वाचस्यतिः॥ । प्राणात्मैश्चः । * * * । अतः प्राणस्य
वायुपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्यतिरिति व्यपदिश्यते । “पुनरेहि
वाचस्यते (अथ० सं० १, १, २)” ॥

(११) अपान्नपाता^१ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१४) ।
* * * । “अपान्नपान्मधु^१मतीरुपोदाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)” ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानोवायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः
कामानि । पचाद्यच् । “यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७,
६, १४, १)” ॥

* निघ० १०, १२. “ब्रह्म” १, ८. “ब्रह्मदिचे” ६, ११ । देवराजलतयास्थानम्भा-
दग्रंपुस्तकेऽन लोचकप्रमादाद्ब्रह्ममित्यनुमेने ।

† निघ० १०, १४. “चेवसाधाः” १, २ ।

‡ निघ० १०, १६. “वास्तु” २, ७. १०, १६ ।

§ ‘वसेस्तुन् (७२) वसु । अगारे णिच (७२) वेष्मभूर्वास्तुरक्षियाम्—इति सि० का०
उ० १ पा० ।

॥ निघ० १०, १८. “वाक्” पु० १, ११ ।

¶ निघ० १०, १८ ।

* * निघ० १०, १६—११. १२. २८. “यमना” ८, २६ ।

(१३) मिचः* । प्रमीतान्भरणत् चायते । 'सुपि खः (३,२,४)'—इत्यत्र सुपीति चोगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिङ्गावः । यद्वा; 'डुमिञ् प्रचेपणे (स्वा० उ०)' । यद्वा; 'पिवि मिवि सेचने (भृ० प०) । सन्धिनवानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिनवानशब्दस्य मिङ्गावः, द्रवतेः उ-प्रत्ययान्तस्य च-भावः । 'जि मिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः कित् (उ० ४,१५८)'—इति चन् प्रत्ययः । षिञ्जन्ताद्वा बाङ्गलका-द्रूपसिद्धिः । सर्वसंस्थान्युदकेन स्नेहयति । "मिचो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३,४,५,१)" । 'जिमिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः† । क्रमेण 'अन्येष्वपि वृथ्यते (३,२,१०१)'—इति उ-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाङ्गलकात्, 'प्रजापतिरकामयत्'—इति बङ्गकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८,७,३,१)" ॥

(१५) सरस्वान‡ । सरइत्युदकं, तेन तद्दान् । "ये ते सरस्व ऊर्मयः (ऋ० सं० ५,६,२०,५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा§ । करोतेः कर्त्तरि मनिम् । मध्यमस्थानो

* निब० १०, २१. "मितद्रवः" ११, ४४ ।

† निब० १०, १२ ।

‡ निब० १०, १९ ।

§ निब० १०, १५ ।

वायुः । वृष्टिदारेण सर्वस्य कर्मा सर्वघेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश-
कर्मा विमग्ना आदिद्विहायाः (अ० सं० ८, ३, १७, २)” ॥

(१७) ताक्ष्यः* । स्त्रीर्णग्रन्थे तूर्णग्रन्थे चोपपदे क्षियति चरति-
रचत्यन्नातिभ्योऽप्रादित्वाद् (उ० ४, १ ८) घत्-प्रत्ययादि निपात्यते ।
स्त्रीर्णे विस्त्रीर्णेऽन्तरिचे क्षियति चरति रचत्यन्नाति, तूर्णे वार्धसुद-
काख्यं क्षियति चरति वा, अश्रुते वा तमः । “स्त्रस्तयो ताक्ष्यं
मिहाऽवेम (अ० सं० ८, ८, ३६, १)” ॥

(१८) मन्युः† । व्याख्यातः क्रोधनामसु (२ ३ ५ ५०) । दीप्तः कुडूो
वा । “त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो (अ० सं० ८, ३, १८, १)” ॥

(१९) दधिका‡ । व्याख्यातोऽस्यनामसु (१ ४ ६ ५०) । दधद्वा-
रघद् वृष्णुदकमन्तरिचे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयितु-सचणं
ग्रन्थं करोति । “आ दधिकाः ब्रवन्मा पञ्च कृष्टीः (अ० सं० ३, ७,
१२, ५)” ॥

(२०) सविता॥ । ‘सु प्रसवैश्चर्ययोः (भू० प०) । इषि ‘स्वति-
स्रति-स्रयति-धुञ्जुदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां वृष्टिप्रदा-
नादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता यन्मैः पृथिवीर्मरम्भात्
(अ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा॥ । व्याख्यातः (४ ६ ३ ५०) । “देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः (अ० सं० ३, ३, ३१, ४)” ॥

* निघ० १०, १७ ।

† निघ० १०, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ प० ६ । निघ० १०, २२, २२, २२, २२. “सवः” ८, १०, २१, १ ।

॥ पु० १ ।

(२२) वातः* । वातेः 'उसिष्टृषिष्णामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)' । वाति वातः । "वात् आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४ ५८५०) । इह मध्यमोऽभिधे-
यः । "मद्भिर्गम आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १, १ ३४) ।
कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अथं वेनसोदयत् पृत्रिगर्भा (ऋ०
सं० ८, ७, ७, १)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुब्रह्मे उपपदे नयतेः 'हृत्प्लुटो ब्रह्म-
सम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असुन् नयतीति असुनीतिः ।
स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुक्कामन्तोऽसुन्
नयति । विश्रायते हि प्राणा उक्कामन्तः सर्वेऽनुक्कामन्ति । "असु-
नीते मर्गे अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)" ॥

(२६) ऋतः॥ । 'ऋ गतौ (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः ।
अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि शुद्धः सन्निपूर्वीः (ऋ०
सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्देः 'भृष्टृशौचरित्सरितनि (उ० १, ७)'—

* निब० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० १, १५ ।

§ निब० १०, २८, "ब्रह्मः" २, ८, ११, १८ ।

॥ निब० १०, ४० । 'ऋतम्' पु० १, १२ ।

¶ पु० १, १२ ।

इत्यादिना बाङ्गलकादु-प्रत्ययो धकारस्य ढकारस्य । उनत्तेर्वा 'उन्दे-
रिषादेः (उ० १, १२)'—इत्यु-प्रत्ययः । दीयते उनन्ति वा वर्षेण ।

“प्र तद्दोषयभ्यायेन्द्वे (ऋ० सं० २, १, १७, १)” ॥

(२८) प्रजापतिः* । प्रजानां पाता । “प्रजापते न त्वदेतान्यन्तः
(ऋ० सं० ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) अहिः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६९ पृ०) । इह त्विन्द्रो-
ऽभिधेयः । “अज्ञासुक्यैरहिर्गृणीषे (ऋ० सं० ५, ३, २६, ६)” ॥

(३०) अहिर्बुध्नः‡ । योऽहिः स एव बुध्नस्येति समानाधिकरणस्य-
हिर्बुध्नश्चोऽसमस्तः । तथाच 'अहिना बुध्नैव (३, ३, १२. ऐ० ब्रा०)'—इति
श्रुतौ लिङ्गम् । मानोऽहिर्बुध्नैरा रिषे धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७) ॥

(३१) सुपर्णः१ । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३९ पृ०) । इह
ब्रोभनगमनत्वान्मध्यमउच्यते । “एकः सुपर्णः स संसुद्रमा विवेञ्च
(ऋ० सं० ८, ६, १९, ४)” ॥

(३२) पुरुरवाः॥ । पुरु-शब्दोपपदात् अर्थविशिष्टात् रौतेर-
सुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अनेकविधमित्यर्थः । क्षनयिन्-लक्षणं शब्दं करोति पुरुरवाः । विश्वा-
यते हि वाताः प्राणाएव पुरुरवा इति । “महे चत्वा पुरुरवो
रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

* पु० ३, १७ ।

† पु० १, १० ।

‡ निघ० १०, ४४. १२, २२. “अहिर्गोपाः” २, १७ ।

१ पु० १, ५ ।

॥ निघ० १०, ४६. “पुरुरवा” ९, १२. “पुरुरवा” १०, २४. “पुरुरवाः” ११, १२.
“पुरुरवेषां” ११, २१. “पुरुरवाः” १, १२. २, २. ८, २२. “पुरुरवाः” २, ६.
“पुरुर” पु० ३, १. “पुरुरभे.असः” प्र० १, १० ।

श्येनः^(१) । सोमः^(२) । चन्द्रमाः^(३) । मृत्युः^(४) । विश्वानरः^(५) । धाता^(६) । विधाता^(७) । महर्तः^(८) । रुद्राः^(९) । ऋभवः^(१०) । अङ्गिरसः^(११) । पितरः^(१२) । अथर्वाणः^(१३) । भृगवः^(१४) । आप्तयाः^(१५) । अदितिः^(१६) । सुरमा^(१७) । सरस्वती^(१८) । वाक्^(१९) । अनुमतिः^(२०) । राका^(२१) । सिनीवाली^(२२) । कुङ्कः^(२३) । यमी^(२४) । उर्वशी^(२५) । पृथिवी^(२६) । इन्द्राणी^(२७) । गौरी^(२८) । गौः^(२९) । धेनुः^(३०) । अघ्नया^(३१) । पृथ्या^(३२) । स्वस्तिः^(३३) । उषाः^(३४) । इळा^(३५) । रोदसी^(३६) । इति षट्चिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्येनः† । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५१४०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्येनो अभर्तु सोमम् (ऋ० सं० ३, ६, १५, ७)” ॥

(२) सोमः‡ । ‘वुञ् अभिषवे (खा० उ०)’ । ‘अर्त्तिसुसुडध्वि (उ० १, १ ३७)’—इति मन् । सूयते सोमः । “पवस्व सोम धारया (ऋ० सं० ६, ७, १६, १)” ॥

(३) चन्द्रमाः‡ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनन्तरम् “ऋषयः”—इत्यधिकम् न ।

(१९) “कुङ्क” न । “कुङ्कम्” च ।

(२४) इतोऽनन्तरम् “इषाः”—इत्यधिकम् न ।

* इतीत्यादि न विद्यते न-पुस्तके, अस्ति च अडाङ्कः “४”—इति ।

† पु० १, १४ ।

‡ निष० ११, ९ ।

§ निष० ११, ४. “चन्द्रायाः” १२, १८ ।

भावः । चायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति । यदा ; चन्द्र-
ब्रह्मे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे मो डित् (उ० ४, २ २ २)'—इत्यसुन् ।
चन्द्रस्यासौ निर्माता । चन्द्रमानं निर्माण मात्मनः कर्मणां वास ।
यदा ; चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् इत्य-
त्वेन चन्द्रमाः । यदा ; चारुब्रह्मे उपपदे द्रवतेरसुनि बाहुल्यकाद्रूप-
षिद्धिः । चारु भोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा । चिं
द्रवति वा । “प्र चन्द्रमास्तिरते द्दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २ ३, ४)” ॥

(४) मृत्युः* । म्रियतेरन्तर्णोत्थर्यात् 'मुजिमृह्भ्यां युक्त्युक्तौ
(उ० ३, १ ८)'—इति ल्युक् प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः, मृतं आव-
यतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये आसन्नमृत्युं चरमोच्छ्वास-
काले ऋरीरात् आवयति । अथवा ; मृतः क्षीणायुःसंस्कार
उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः ऋरीरात् आवयतीति मृत्युः ।
मृतब्रह्मोपपदात् आवयतेः 'अन्नप्रादयश्च (उ० ४, १० ८)'—इति
उ-प्रत्ययः, मृतान्तलोपः, आवयतेत्यु-भावश्च निपात्यते । “परं
मृत्यो अन् परेहि फणाम् (ऋ० सं० ७, ६, २ ६, १)” ॥

(५) विश्वानरः† । 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निघ०
७, २ १)' । “अर्षी विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४, १, ८, १)” ॥

(६) धाता‡ । (७) विधाता§ । व्युपसर्गार्थविभ्रिष्टान्तदुपपदाश्च

* निघ० ११, ६ ।

† प० ६ । निघ० ७, २१. ११, ८. १२, २०. “विश्वजन्माः” ११, १०. “विश्वदा-
नीम्” ११, ४४. “विश्वमित्वा” ८, १०. “विश्वामिषः” २, २४. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ निघ० १०, २६. ११, १०. “धातुः” १, २०. “धाना” ५, १२. “धाम” ५, २. ८, २८ ।

§ प० २, १५ ।

धात्रस्तृप् । वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति । “धाता ददातु द्राशुष्टे
(अथ० सं० ७, १०, २,)” । “धातुर्विधातः कस्त्रां अभक्षयम् (ऋ०
सं० ८, ८, २५, ३)” ॥

(८) महतः* । व्याख्याताः (१५१४०) । मितं हवन्ति स्तन-
यिद्भुक्तस्यं ब्रह्मं कुर्वन्ति । अमितं वा बज्रप्रकारं हवन्ति । महदुच्चै-
र्द्रवन्ति, महदन्तरिचं द्रवन्तीति वा महतः । “आ विद्युन्मद्भिर्महतः
स्वर्कैः (ऋ० सं० १, ६, २४, १)” ॥

(९) इद्राः† । इद्रब्रह्मो व्याख्याताः (३४६४०) । अत्र बज्र-
वचनम् । “आ इद्रासु इन्द्रवन्तः स्रजोवसः (४, ३, २१, १)” ॥

(१०) ऋभवः‡ । ऋभुब्रह्मो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४०
प०) विद्युत्प्रकाशनं सुदविस्तीर्णं भाति, ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते,
ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । “सौध्वन्ना ऋभवः सूर-
वत्सः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)” ॥

(११) अङ्गिरसः§ । ‘देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च ।
ब्रह्मणोऽप्सरसोऽदृष्टा रेतसस्कन्दं कर्हिचित् । तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन
स जुहाव विभावसौ॥ । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।
जसु । “ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जङ्घिरे (ऋ० सं० ८, २,
१, ५)” ॥

* पु० १, २ । “मवहृचे” ८, २६ ।

† पु० २, २६ ।

‡ पु० २, २५ । “ऋभम्” ११, २१ ।

§ निब० ११, २६. “अङ्ग” ५, १०. १, ८. “अङ्गम्” ४, २ ।

॥ रे० ना० २, २, १० इत्यन्तम् ।

(१२) पितरः* । 'पितो पाता वा (निब० ४, २१)'—इत्यादिना व्याख्याताः । जम् । "उर्वारुमाः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वणः† । (१४) भृगवः‡ । अथर्वणश्चरत्त्वर्षी नैरुधधातुः । न अथर्वणमथर्वणमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः आथर्वणः । अदा ; अथर्वतेः 'अमुंजनप्रुषम् (ऋ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वणोऽयन्तारः । भृगवः । अथर्वणानाः महत्तेजस्वित्वात् । 'अस्ते पाके (तु० ७०)' । 'प्रथिव्यदिध्वस्तां सम्यचारणं सलोपस्य (ऋ० १, २७)'—इत्युप्रत्ययः, 'अस्त्रादिनात् कुलम् । "अथर्वणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्याः§ । आप्नोतेः अन्नादित्वात् (ऋ० ४, १०८) क्तप्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते । आप्नवन्ति सर्वमाप्त्वा मध्यमस्त्राणा इन्द्रसहचारिदेवगणाः । "इतममाप्त्वाप्यानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः॥ । 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्त्राणा पुमान् वायुश्च सर्वज्ञः । गणाश्च सर्वे महत इति टङ्कानुवाचनम्' । अदितिर्वाक्याता जेगने (१३ ४०) । "दक्षश्च वादित्ते जम्नि ऋते (ऋ० सं० ८, २, ६, ५)" ॥

* पु० ४, २ ।

† पु० ९. निब० ११, १८. १२, २२ ।

‡ निब० ४, २२. ११, १८ ।

§ निब० ११, २०. "वाप्यम्" १, ४. "वाप्ती" ८, ४ ।

॥ पु० १, १ ।

(१७) सरमा० । 'स गतौ (भू० प०)' । 'कृत्तिकर्षोरमः (उ० ४, ८२)'—इति बाङ्गलकादम-प्रथयः । पश्चिभिरसुरैः मूढानि मा जन्वेहुं प्रक्षिता इत्येष सरमा देवसूत्री । "किमिच्छन्ती सरसा प्रेक्षमानश्च (अ० सं० ८, ६, ५, १)" ॥

(१८) सरसती० । व्याख्याता वाङ्नामसु (८ ३५०) । "पात्रका नः सरसती (अ० सं० १, १, ६, ४)" ॥

(१९) वाक् । व्याख्याता खनामसु (७ ५५०) । "घट्टान् नदन्त्यविश्वेतुमानि (अ० सं० ६, ७, ५, ४)" ॥

(२०) अनुमतिः १ । (२१) राका ॥ अनुपूर्वाभ्यन्वतेर्बाङ्गलकात् कर्षोरि क्तिन् । अनुमन्वते चरनुमन्मथम् । 'रा दाने (अदा० प०) कदाधारार्थिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रथयः । दीयते हि तस्या देवेभ्यो हविः । मन्थमस्त्राने 'देवपत्न्यौ (११, १८)'—इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति धार्मिकाः । "अग्निदेवुसते त्वम् (अ० वा० सं० ३४, ८)" । "राकामुं सुहवीं सुहृतीं हवे (अ० सं० २, ७, १५, ४)" ॥

(२२) सिनीवासी ॥ देवपत्न्यावमावासे वा । सिनमन्नामसु व्याख्यातम् (२० ७५०) । वाचं पर्व । * * * । "सिनीवाशि पृथ्युक्ते (अ० सं० २, ७, १५, ६)" ॥

* नि० ११, १४ ।

† पु० १, ११ । "सरसात्" पु० ४ ।

‡ पु० १, ११ ।

§ नि० ११, १२, १९. "अनु" १, १, ६ ।

॥ नि० ११, १९, २० ।

¶ नि० ११, ११ ।

(२३) कुङ्कः* । 'गुङ्क संवरणे (भू० उ०)' अस्मात्, क-ब्रह्मोप-
पदात् भवतेर्द्धयतेर्वा 'नृतिष्टृधोः कूः (उ० १, ८८)'—इति बाहुल्य-
कात् उ-प्रत्ययो गकारस्य ककारादि च । गुङ्कः, कृङ्कश्चन्द्रमा न
भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात् । क पुनरसाविति वितर्कस्य चन्द्रमा भवति ।
“कुङ्कमहं सुदृढं विद्युनापसम् (नै० ब्रा० ३, ३, ११)” ॥

(२४) यमी† । यमेन व्याख्याता (४७८५०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)'—इतीन् । 'हृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति
ङीप् । “अन्यन्तु सु त्वं यम्यन्तु त्वाम् (ऋ० सं० ७, ६, ७८, ४)” ॥

(२५) उर्वञ्जी‡ । व्याख्याता (४१५५०) । उर्वन्नुते इत्यादि
यथासम्भवं योज्यम् । “प्रोर्वञ्जी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५,
२, ५)” ॥

(२६) पृथिवी§ । व्याख्याता (२८५०) । इह मध्यमाभिधे-
या । “खिद्रं बिभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” ॥

(२७) इन्द्राणी॥ । 'इन्द्रवरुण(४, १, ४८)'—इति ङीषानुक् च ।
मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं०
८, ४, ३, १)” ॥

(२८) गौरौ¶ । (२८) गौः** । (३०) धेनुः†† । व्याख्याता

* निघ० ११, २१, २२. “कुङ्क” २, १५ ।

† निघ० ११, २२. “यमुना” ८, २६ । “यमः” पृ० ४ ।

‡ पृ० ४, २ । “उर्विषा” ८, १० ।

§ पृ० १, १ ।

॥ निघ० ११, २०, १२, ४६ ।

¶ पृ० १, ११ । “गौरः” ११, ३८ ।

** पृ० १, १ । †† पृ० १, ११ ।

वाङ्नामसु (७७४) । “गौरीर्मिमाथ सखिखानि तच्छति (ख० सं० २, २, २२, १)” ॥ “गौरमीमेदु वत्सं मिषन्तम् (ख० सं० २, २, २६, ३)” । “उपङ्गवे सुदुर्वा धेनुमेताम् (ख० सं० २, २, २६, १)” ॥

(३१) अन्नग* । व्याख्याता गोनामसु (२२६४) । “अद्धि वृणमन्नेय विश्वदानौम् (ख० सं० २, २, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्या । (३३) खसिः । ‘पन्थाः पततेः’—इत्यादिना पथिन् शब्दोव्याख्यातः (निह० २, २८) । पथते तस्मानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नखद्विते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः । सुपूर्वादसोः क्तिन्, ‘कन्दसुभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्चोपे न भवति । शोभना अस्ति रसवन्तया यस्याः खसि । शोभनत्वज्ञाविनाशित्वात् । ‘पथ्यां खसिं प्रथमां प्रायणीये यजति?’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समासात् । “खसिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा (ख० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३४) उषाः ॥ । उच्छतीति व्याख्याता (निह० २, १८) । सा श्वदकादि विवासयति विवासते वा मेघात् । “अपोषा अनसः सरत् (ख० सं० ३, ६, २०, ५)” ॥

* पु० २, ११ । “अथम्” निह० ६, ११ ।

† निह० ११, ४५ ।

‡ निह० २, २१. ४, २८. ११, ४६. “खसिनाथम्” ५, २६ ।

§ रे० प्रा० १, १, १—५ ।

॥ पु० १, ८ । निह० “उष्यम्” २, १ । “उष्यिक्” ७, १२. “उष्यिन्” ७, १२ ।

(३५) इळा* । व्याख्याता वाङ्मानसु (७६ वृ०) । “जुमि
न इळा वृषस्य माता (ख० सं० ४, २, १६, ४)” †

(३६) रोदसी† । व्याख्याता धात्रापृथिवीगामसु (३७ वृ०) ।
अत्र पुंयोगलक्षणे लीप् (४, १, ४८) । इदस्य मध्यमस्थानस्य पत्नी
माध्यमिका वाक् । “वसा मरुसु रोदसी (ख० सं० ४, २, १०, ३)” ‡

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ^(१) । उषाः^(२) । सूर्या^(३) । वृषाकृपायी^(४) ।
सुर्य्यु^(५) । त्वष्टा^(६) । सविता^(७) । भगः^(८) । सूर्य्यः^(९) ।
पुषा^(१०) । विष्णुः^(११) । विश्वानरः^(१२) । वरुणः^(१३) ।
केशी^(१४) । केशिनः^(१५) । वृषाकपिः^(१६) । यमः^(१७) । अज-
रकपात^(१८) । पृथिवी^(१९) । समुद्रः^(२०) । दध्यङ्^(२१) ।
अथर्वा^(२२) । मनुः^(२३) । आदित्याः^(२४) । सप्तऋषयः^(२५) ।
देवाः^(२६) । विश्वेदेवाः^(२७) । साध्याः^(२८) । वसवः^(२९) ।
वाजिनः^(३०) । देवपत्न्यो^(३१) देवपत्न्यइत्येकत्रिंशत्यहानि* ॥
॥ ई ॥

॥ इति निघण्टौ षष्ठमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १ । “इळः” पु० १ ।

† पु० २, २० । “रोदसिप्राः” ७, २८ ।

(२१), (२२), (२३) “अथर्वा । मनुः । दध्यङ्” क. ख. पुस्तकयोरेवं यत्रिंशत्समाप्तः ।

* ग-पुस्तकस्थानिभं पञ्च त्रिंशत्सितीह न कोऽपि विचारः ।

(१) अग्निर्गौ* । अश्वत्थो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२४०) ।
 भाषा सर्वं भगद् व्याप्तुतः । अश्वत्थायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः ।
 द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाग्निश्चाभिधेयौ । द्यौः
 ज्योतिषान्नुते, पृथिवी रसेनास्रस्रणेन । अश्वत्थातिषा, रात्रिरश्वत्था-
 चने । सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा । अश्वत्थुरग्नौ-
 स्रदन्तौ राजानौ पुष्कलतावित्यौर्षनामः । “कदेदमग्निना जुषम्
 (निर० १२, २)” ॥ तद्योः कासः उर्ध्वमूर्धराचात् सूर्योदयपर्यन्तः ।
 तस्मिन्नाम्ना देवता सपास्ते ॥

(२) उषाः† । वष्टेर्वोष्तेर्वा । “उषस्यचिचमा भरा (घ० वा०
 सं० २४, २२)” ॥

(३) सूर्या‡ । व्याख्याता वाङ्नामसु (८२ पृ०) । श्वैषोषाः
 सूर्यं सम्यद्यते । “आ रोह सूर्ये अमृतस्य श्लोकम् (ख० सं० ८, २,
 १२, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी§ । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषाकप्यग्नि-
 क्षुधितकुषिद (४, १, २७)—इत्येकारण्यौ । “वृषाकपायि रेव-
 ति (ख० सं० ८, ४, २, २)” ॥

(५) सरणू॥ । श्वैषोषा प्रभातकृदुदयात्रस्या सूर्यं प्रथमत्मानं सर-
 णेन नयति तदा सरणूह्यते । सर्नेः ‘पुंसि सञ्ज्ञार्था घः (२, २,

* निर० १२, २. “वाञ्जनी” १२, ४६. “अश्वपर्वः” ११, १४। “अश्व” पु० १, १४।
 † पु० १, ८। पु० ४८९ पृ०।
 ‡ पु० १, ११। पु० ४९९ पृ०।
 § निर० १२, ८। “वृषाकपिः” पु० ४९९।
 ॥ निर० १२, ६।

११८) । सरणे सरणेन गच्छति 'मृतिमृदिकुदिभ्यः'—इति वा-
जसकाश्रयतेरूक-प्रत्ययः, 'एरनेकाशोऽसंयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२) ।
"अजहाद्दा मिथुना सरणूः (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)" ॥

(६) लघ्ना* । (७) सविता† । व्याख्याते (४ ६ ३४०, ४८०
पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्षरश्मिर्भवति । "वि-
नाकमख्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)" ॥

(८) भगः‡ । व्याख्यातो धननामसु (२२४ पृ०) । भजनीवो
भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । लघु-कालाजन्तर्वर्जिष्योतिर्विष्वो
भगाख्यः । प्रागुत्सर्षणादनाविर्भूतमण्डलरत्यर्थः । "प्रातर्जितं भगसुपं
ज्जवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)" ॥

(९) सूर्यः§ । व्याख्यातः सूर्याश्रयेन (८२ पृ०) प्रागवस्थानः ।
सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सुष्ठु सर्वदेवोदवास्त-
मथौ प्रति ईर्यते । "दृष्टे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)" ॥

(१०) पूषा॥ । 'पुष पुष्टौ (क्रा० प०)' । 'असुचन् (उ० १, २५५)
—इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रश्मिभिः
परिपुष्टो भवति तदा पूषा । "भद्रा ते पूषन्निह रातिरसु (ऋ० सं०
४, ८, २४, १)" ॥

* पु० १ ।

† पु० ४ ।

‡ पु० १, १० ।

§ निब० १२, १४ । पु० ४६२ पृ० ।

॥ पु० १, १ ।

(११) विष्णुः* । व्याख्यातो धर्मनामसु (३४८५०) । तीव्र-
रश्मिदारेण सर्वत्र ज्वाविन्नति । विद्येर्वाङ्मलकालु-प्रत्ययादि । विश्वं
रश्मिभिर्यन्मुते वा । “इदं विष्णुर्वि सक्रमे (ख० सं० १, २, ७, २)” ॥

(१२) विश्वानरः† । व्याख्यातः (४८४५०) । इह उत्तमोऽभिधे-
यः । “विश्वानरस्य वस्यतिम् (ख० सं० ६, ५, १, ४)” ॥

(१३) वरुणः‡ । व्याख्यातः (४७५५०) । “त्वं वरुण पश्यसि
(ख० सं० १, ४, ७, ५)” ॥

(१४) केज्रीः§ (१५) केजिनः॥ । केजा रश्मयः । प्रश्नसाध्यामिनिः ।
प्रकृतैः केज्रीसदान् ‘काञ्च दीप्तौ (भृ० आ०)’ काञ्चन काञ्च, तद्वान्
काञ्ची सन् केज्री । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । “केज्रीः
केज्री विषम् (ख० सं० ८, ७, २४, २)” ॥

(१६) वृषाकपिः¶ । ‘वृष सेचने (भृ० प०)’ । ‘कनिन्कूट्टि
(उ० १, १, ५४)’—इत्यादिना कनिन् । ‘कपि ससने (भृ० आ०)’ ।
‘कुण्डिकम्प्योर्गलोपस्य (उ० ४, १, ३८)’—इतीप्रत्ययः षिञ्जन्तो वा ।
अयं च सेचयिता, अवध्यायादौन् कम्पयस्य चरति ; दिवा चरीषि
भूतानि भयान् कम्पयतीति वा । ‘तत्पुरुषे हति वञ्जसम् (६, २,
१४)’—इति वञ्जसवचनादलुक् । “पुनरेहि वृषाकपे (ख० सं० ८,
४, ४, २)” ॥

* पु० २, १० ।

† पु० ५ ।

‡ पु० ४ । ‘वरुणानी’ निब० २२, ४६ ।

§ निब० १२, २५ ।

॥ निब० १२, २० ।

¶ निब० ११, २८. १२, २० ।

(१७)। धमः* । व्याख्यातः (४७८८) । सङ्गच्छते रश्मिभि-
रिति असमयावस्व आदित्य उच्यते । “द्वैः सन्निवते धमः (सं० सं०
८, ७, २३, १)” ॥

(१८) अजएकपात् । असमयावस्व आदित्य उच्यते । दिपदं
चैतत् । अजतेः पचाद्यचि बाहुल्यकात् वीभावाभावः । एकस्य पादः
कस्य ? ब्रह्मणः । कुतएतत् ? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः,
आदित्यः पादः, दिशः पादः इति । तेनाजसासावेकपात्तेति । ‘सङ्घात-
सुपूर्वस्य (५, ४, १४०) — इत्यबहुव्रीहावपि पादस्याकारलोपः । एकेन
पादेनाग्नेन सर्वमिदं जगत् ज्येतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनाग्नि-
उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, किंपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पाद
इत्ययथाप्राप्तः पादान्थलोपः । “पावीरवौतन्त्यतुरेकपादजः (सं०
सं० ८, २, ११, ३)” ॥

(१९) पृथिवी ‡ । व्याख्यातः (२८८) । इह द्यौरुच्यते ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्थां पृथिव्याम् (सं० सं० १, ७, २७, ३)” ॥

(२०) समुद्रः † । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० पृ०) । निर्व-
चनेषु योज्यम् । उक्तमोऽभिधेयः । “मृदः समुद्रं वहन्सिरोर्दधे
(सं० सं० ७, २, २९, ३)” ॥

(२१) दध्यङ् ‡ । ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपाल-
स्वप्नत् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा । ध्यानशब्दो-

* पु० ४ ।

† निघ० १२, २९, २३ ।

‡ पु० १, १ ।

§ पु० १, २ ।

|| निघ० १२, २३ ।

पपदात् अक्षतेः क्तिनि षुषोदरादित्वात् ध्यानब्रह्मस्य दधिभावः,
'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः (८, १, ६२)' ॥

(१२) अथर्वा* । व्याख्यातोऽथर्वाणहृत्यच (४८ ६५०) । इह
तु उक्तमोवाच्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति, रसादानादिकं
नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(१३) मनुः† । मन्यतेर्मननार्थादर्शतिकर्मणो वा 'ब्रह्मसृष्टिहि-
चप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (७० १, १०)'—इत्यु-प्रत्ययः ।
मननात् स्वाधिकारादेः, अर्चते इति वा मनुरादित्यः । "यामथ-
र्वा मनुष्यिता द्रुध्यङ् धियमज्जत (ऋ० सं० १, ५, ३१, ६)"‡ ॥

(१४) आदित्याः§ । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अन्नमदित्वात्
(७० ४, १०८) यत् प्रत्ययः । आकारेकारयोरीकारः, दाङ्प्रसक्त
दीप्यतेः पकारश्च तकप्रश्च निपात्यते । भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते ।
ज्योतिर्वा चङ्गनचपहदीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्दानादान-
व्यपदेन्नः । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभावा । अदितेः पुत्रा
वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८५)'—इति श्यः । तथा च
'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम् । जषि आदित्याः मित्रादयः ।
"दुमा गिर आदित्येभ्योऽघृतक्षूः (ऋ० सं० १, ७, ६, १)" ॥

(१५) षप्त षष्ठयः॥ । व्याख्याताः (३८ ५०) । स्वयं च । षड्-

* पु० ५ ।

† निघ० ११, २२ ।

‡ द्रुध्यङ्-मनुः-आदित्याः—इति त्रयाणामेव पदानामेष निगमः ।

§ निघ० ११, ११, १२, २५. "आदितेयः" १, ११, ७, २८ ।

॥ पु० ५ ।

न्निष्ठाषि वा मनःप्रष्ठानि विद्यासप्तमानि । “यन्न ऋषयः प्रतिष्ठिताः
प्ररोरे (घ० वा० सं० ३४, ५५)” ॥

(१६) देवाः* । दिव्यतिर्दानार्थोद्दीप्तार्थो वा । पचाद्यप् (३,
१, १ ३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा ।
सुतेर्वापि वाङ्मलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः समानः । दिवः सम्बन्धिगो वा
देवाः । तस्येदम् (४, ३, १२०) — इत्यपि षड्भावावस्थान्दसः ।
सुप्रागपानुदकप्रतीचो क्त (४, २, १०१) — इति यत्प्रत्ययानाच
भवति । घुष्वाणा इत्यर्थः । देवा रक्षय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा
सुमतिर्चञ्चुताम् (अ० सं० १, ६, १५, २)” ॥

(१७) विश्वेदेवाः† । सर्वे देवाः । “विश्वे देवाश्च आ मृत (अ०
सं० १, १, ६, १)” ॥

(१८) साधाः‡ । व्याख्याताः रश्मिनामसु (३८४०) । नैदक-
प्रथे रक्षयः । ऐतिहासिकानाम् कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात् पूर्वं
देवसमूहाः, ये च किञ्च विश्वस्यो नाम ऋषयः । “यन् पूर्वं प्राज्ञाः
सन्ति देवाः (अ० सं० १, ३, २ ३, ४)” ॥

(१९) वसवः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३६४०) । पिभावे-
नावस्थितमिदं सर्वमाप्त्वा इत्यनि । अथ चिन्ताने काङ्कलात् । वसवो

* निघ० ७, १५. १२, २८. “देवजोपा” ११, ४६. “देवजातस्य” ८, २. “देव-
जुतस्य” १०, २८. “देवया” ८, ६. २०. “देवस्य्या” ६, २२. “देवस्यः” ८,
१८. “देवया” १२, ५. “देवसुत्” २, १२. “देवसुमतिः” २, ११. “देव-
कृतिः” ५, २५. “देवापिः” २, ११. १२. “देवतस्य” १, २०. ७, १ ।

† निघ० १२, २८. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ पृ० १, ५ ।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्तिं तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेक्ष्यैतदु-
च्यते,—‘अग्निर्वसुभिर्वासवदति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः
नि६० १२, ४१)। एवमिन्द्रो वासवः; महतोहि वासवाः समा-
ख्याताः; तस्मात् मध्यमस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासना-
त्मसां तस्मात् द्युस्थानाः। “अस्ये धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं०
८, १८)” ॥ “अथा अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६,
३)” ॥

(३०) वाजिनः* । वाजिब्रह्मस्यामनामसु व्याख्याताः (१४ ५
४०) रश्मयोऽभिधेयाः । देवास्य वाजिनः । “ब्रह्मो भवन्तु वाजिनो
इवेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” ॥

(३१) देवपत्न्याः† । देवानां पालयिष्यः पालनीया वा । “देवा-
नां पत्नी इत्यतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, १, २८, ७)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिर्द्विर्वचनम्, अतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदाश्चोवायुः श्येनाश्विनौ षट् ।

अपिगोत्रश्रीदेवराजयज्वनः ह्यते निघण्टु-निर्वचने

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १४ । “वाजिनम्” १, २० ।

† नि६० १९, ४४ ।

‡ नेदं ऋ-स-पुस्तकाभाष्येन च । पाच्यते तत् ४८० इडे मूर्ते ‘देवपत्न्यादेव-
चिञ्चत् पदानि’—इत्येतस्यानन्तरमेव ।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
 तृतीयं दैवतञ्चेति समाप्तायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥
 गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
 जहाद्युस्वमृवीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
 अग्न्यादि देवपव्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥ २ ॥

तत्र च—

अग्न्यादिर्देवीजर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ।
 वाखादयो भर्गान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
 सूर्यादिदेवपव्यन्ताद्युस्थानदेवताइति ॥ ३ ॥
 गौरादिर्देवपव्यन्तः समाप्तायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

* इतीमे चार्धचतुष्टयानुद्गमः च-पुस्तके एव । इतीऽन्तरं तत्र “वृषदेवताया-
 मपि नैघण्टुकवत्”—इति पूर्वेकं च विद्यते । तत्रच “इति निघण्टुकोपाः समाप्तः”
 इति ।

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

पदम्	वर्धः	पृष्ठे	पदम्	वर्धः	पृष्ठे
असन्म् ...	धनुः कवचश्च ...	४२९	अग्रा ...	ग्रीः	१२८
अंडरः ...	पापी	४४९	अङ्गिरसः...	मध्यस्थानदेवताः	४८५
अङ्गुपारशः...	आदित्यस्य समुद्रस्य		अचक्षे ...	इत्यामि... ..	१८८
	कवचपत्रश्च...	१८०	अचक्ष ...	अपश्याम ...	१२०
अक्तुः ...	राशिः	४३	अच्छ ...	आप्तुम्	४२९
अक्तः ...	आक्रामकः	४४५	अच्छरकपाद्	सुखानदेवता ...	४८४
अक्षरः ...	उदकम्	८९	अजगन् ...	अजगत्	१४५
अक्षरम् ...	वाक्	८९	अजाः ...	पुषवाचाः	१४४
” ...	उदकम्	११०	अजिरम् ...	विप्रम्	१९१
अक्षाः ...	क्षयति... ..	४००	अजिराः ...	जस्यः	१४९
”	भूस्थानदेवताः...	४९९	अजीमः ...	मक्षयति	४२५
अक्षितम् ...	उदकम्	१२९	अजम ...	सङ्ग्रामे... ..	१००
अजम् ...	अजगत्... ..	१४५	” ...	ऋचम्	११९
अग्रायी ...	भूस्थानदेवता...	४०१	अक्षाः ...	क्षिप्राः... ..	१९९
अग्निः ...	भूस्थानदेवता ...	४५८	अपव्यः ...	अङ्गुलयः	१८९
” ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	अतति ...	मक्षति... ..	१४४
अग्रम् ...	सङ्ग्रामे... ..	१९०	अव्यः ...	वस्यः	१८९
अग्रिया ...	अपार्श्वं	४४९	अत्यः ...	अव्यः	१४४
अग्र्यः ...	जस्यः	१२९	अथर्यति ...	मक्षति... ..	१२८
” ...	अङ्गुलयः	१८९	अथर्यः ...	अङ्गुलयः	१८९
अग्रमंसः ...	क्षेमः	१९४	अथर्यवः ...	”	१८९

पदम्	वर्षे	शुद्धे	पदम्	वर्षे:	शुद्धे
अचर्याः ...	अनुसूयः ...	१८४	अनुसूतिः...	मध्यस्थानदेवता	४८०
अचर्युम् ...	अमनम् ...	४१२	अनुसृप् ...	वाक् ...	८२
अचर्याः...	मध्यस्थानदेवताः	४८६	अनेयाः ...	प्रशस्त्राः ...	३२२
अदितिः ...	शुचिवी ...	१२	अनेनाः	" ...	"
" ...	वाक् ...	८२	अनमात्राम्	अनिकतमात्राम्	१११
" ...	मैः ...	१२०	अनरिचम्	अनरीचम् ...	१०
" ...	अदीना ...	४०१	अन्यः ...	अन्यम् ...	१०४
" ...	मध्यस्थानदेवता	४८६	" ...	तमा ...	४०६
अदिति ...	द्यावाशुचिवी ...	१०५	अन्यम् ...	उदकम्...	११८
अदा ...	सर्वपदसमाञ्जानाय	१८	अपः ...	उदकानि ...	१२४
" ...	सत्यम् ...	१२०	" ...	कर्म ...	११२
अदातयाः...	मेधाविनाः ...	१४२	अपत्यम् ...	अपत्यम् ...	१०४
अकुतम् ...	मन्त्रानाम् ...	१०५	अपाशपात्	मध्यस्थानदेवता	४००
अस्यसत् ...	अस्यसत्...	१८५	अपादे ...	द्यावाशुचिवी ...	१०६
अभिः ...	मेघः ...	५६	अपीचम्...	निर्गतमन्त्रार्थितं वा	११६
अभिनुः ...	अष्टतममनः ...	४१४	अपुः ...	रूपम् ...	११८
अध्वरः ...	यज्ञः ...	१४०	अप्रदाना ...	काङ्ग ...	१८८
अध्वरम् ...	अनरिचम् ...	११	अप्रः ...	कर्म ...	११२
अध्या ...	" ...	१८	" ...	अपत्यम्...	१०६
अनभिप्रक्षाः	प्रशस्त्राः ...	१२२	" ...	रूपम् ...	१२०
अनर्वा ...	अनन्वाचितः ...	४५१	अप्रतिष्कृतः	अप्रतिमन्त्रः ...	४४२
अनर्भरातिम्	अनष्टीकदानम्	४५०	अप्रायुषः ...	अप्रमादितः ...	१८८
अनवः ...	मनुष्याः ...	१८२	अप्रा ...	आधिर्मर्त्यं वा ...	४५०
अनवशः ...	प्रशस्त्राः...	१२२	अप्युः ...	रूपम् ...	१२०
अनवप्रवः...	अप्रतिष्ठतशासनः	४५४	अभिख्या ...	प्रज्ञा ...	११६
अनवायम्...	अनवयवम् ...	४२६	अभिषेतन...	अभिषावत् ...	४५१
अनिति ...	अनिति...	१५४	अभीक्ष्णे ...	सङ्ग्रामे...	११८
अनिन्द्याः ...	प्रशस्त्राः...	१२२	" ...	आसन्ने ...	१००, १२२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अभीष्टवः ..	रभ्ययः	१४	अधवे ..	अभ्यति	१४०
„ ..	अङ्गुलायः ..	१८८	अधयुः ..	„	१५७
„ ..	भूस्थानदेवताः	४६८	अधवः ..	मनुष्याः	१७६
अभीष्ट ..	वाङ्ग	१८८	अथा ..	अनथा	१७०, १८६
अभ्यर्चयन्मा	रसाहरणपूर्वक-		अयुधुः ..	अभ्यति	१९८
	वर्षयिता ..	४२९	अयुधुः ..	„	१९८
अभ्यर्षे ..	अधोवचम् ..	१५७	अरण्यानी ..	भूस्थानदेवता ..	४७०
अभ्यम् ..	मेघः	७०	अररिदानि	उदकानि	८६
अभ्यः ..	महात्	१०९	अररिन्दानि	„	१०७
अभ्यम् ..	उदकम्	१२७	अरर्षन्ति ..	अभ्यति	१९८
अभ्यतिः ..	रूपम्	१२०	अरष्यः ..	उपवीवाद्याः ..	१५४
„ ..	आत्ममयी मतिः	४३८	अरषवः ..	अश्वः	१४८
अभयः ..	अर्द्धचित्तः ..	४५०	अरषवम् ..	रूपम्	१९९
अभयान् ..	यत्नवान् ..	४३७	अरषति ..	अभ्यति	१५८
अभा	ऋचम्	१०८	अरष्यति ..	„	१९८
अभिजः ..	अपरिमितः ..	४४३	अरषी ..	उषः	५६
अभीवा ..	रोगः चिन्दिना वा	४३७	अर्कः ..	अग्रम्	१९०
अमूरः ..	अमूढः	४३५	„ ..	मन्त्रः	१८८
अमृतम् ..	हिरण्यम्	९२	„ ..	मन्त्री हृद्यश्च ..	४०८
„ ..	उदकम्	१२५	अर्षति ..	अर्षति	१३९
अभः ..	„	८८	अर्षिः ..	अज्ञानम्	१९०
अभारी ..	आनाश्रयिणी ..	१७३	अर्षुमम् ..	रूपम्	१९९
अभृषः ..	महात्	१०९	अर्षुनी ..	उषः	५०
अभ्रम् ..	अकारिणम् ..	९४	अर्षः ..	उदकम्	८८
„ ..	अभिकम्	१९३	अर्षाः ..	वसः	१३८
अभ्रु ..	उदकम्	१२७	अर्षति ..	अभ्यति	१५०
अभ्यक् ..	सहभूता	४४९	अर्षयति ..	ऋषिः	१८२
अयः ..	हिरण्यम् ..	९८	अर्षकः ..	ऋषयः	१८८

पदम्	वर्धः	पृष्ठे	पदम्	वर्धः	पृष्ठे
वर्धकम् ..	वर्धम् ..	१००, १८२	वर्धकनी...	धुखानदेवता ...	४६८
वर्धः ..	वर्धः ..	१८२	वर्धनी ...	धुखानदेवता...	४८१
वर्धा ..	वर्धाः ..	१४४	वर्धनाम् ...	वर्धनापूर्वा ...	४५४
वर्धाके ..	वर्धनिके ..	१९५	वर्धनानी ..	परस्परान्विते ..	४०६
वर्धयति ..	वर्धयति ..	१९८	वर्धयति ...	वर्धयनाम् ...	४५१
वर्धयति ..	” ..	”	वर्धयति ...	राशिः ...	४५
वर्धयति... ..	वर्धयति... ..	४२०	वर्धयति ...	वर्धयति... ..	४२०
वर्धयः ...	वर्धयः ...	१८८	वर्धयः ..	प्रज्ञा ...	१९१
वर्धयम् ...	” ...	१८९	वर्धयतिः..	मध्यखानदेवता	४८१
वर्धयः ...	वर्धयम् ...	१००	वर्धयः ...	मेघः ...	७२
वर्धयकप्रत्	वर्धयत्... ..	१९८	वर्धयते ..	वातसमीरिताः	४४०
वर्धयः ...	वर्धयः ...	१५८	वर्धयते... ..	दीर्घायुः ...	४९८
वर्धयतः ...	” ...	१५८	वर्धयम् ...	वर्धयम् ..	१०८
वर्धयतिरति	वर्धयति ...	१८९	वर्धयनिके ..	वर्धयनिके ..	१९५
वर्धयति ...	वर्धयति ...	१४०	वर्धयम् ..	वर्धयम् ...	१०६
वर्धयते ...	” ...	१९९	वर्धयते ...	वर्धयतिः ..	४९१
वर्धयनयः ...	वर्धयः ...	१९९	वर्धयते ...	वर्धयते ..	४०९
” ...	वर्धययः ...	१८५	वर्धयते ..	वर्धयते ..	”
वर्धयनिः ...	वर्धयनी ...	१९	वर्धयते... ..	प्रज्ञा... ..	१९१
वर्धयने ...	वर्धयनिके... ..	१९९	वर्धयते ..	वर्धयते ..	४९
वर्धयनेति ...	वर्धयति ...	१८८	वर्धयते ...	मेघः ..	९८
वर्धयन् ...	वर्धयन् ...	१९९	” ...	वर्धयते... ..	१०८
वर्धययः ...	वर्धयः ...	१५०	” ...	मध्यखानदेवता	४८१
वर्धयत् ...	वर्धयत्... ..	१८०	वर्धययुः	” ..	”
वर्धयः ...	मेघः ...	९९	वर्धयते ...	मेघः ...	१९०
वर्धयते ...	वर्धयति ...	१८०	” ...	वर्धयति... ..	१०५
वर्धयते ...	मेघः ...	९९	वर्धयते ..	पुरातनम् ...	१९८
वर्धयते ..	वर्धयते ..	१५९	वर्धयते... ..	वर्धयते... ..	४९०

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
आ...	उपमा ..	३२०, ३२०	आपानः ...	आमुष्यम् ...	२०९
”	अर्वाक् ...	४११	आपान्कमन्यः	आपादितदीप्तिः	४१४
आकाशम्	अन्तरिक्षम् ...	२०	आश्याः ...	सधस्यानदेवताः	४५६
आकीम् ...	सर्वपदसमाह्वानाय	३२९	आयती ...	वाङ् ...	१८८
आकृतम् ...	” ...	३३०	आययः ..	सनुष्या... ..	१८२
आके ...	अनिके... ..	२६५	आयुः ...	अयम् ...	२११
”	दूरे ...	३६६	आयुधानि	उदकानि ...	१०९
आकेनिपः	सेषावी... ..	३४२	आरितः ...	मुञ्जभ्रं वा गतः	४१०
आक्रन्दे ...	सङ्गमे ...	३६८	आर्त्ता ...	भुस्त्रानदेवता...	४०३
आच्छादः ...	आपमानः ...	२०९	आर्यति ...	जन्वति... ..	२४९
आच्छादः	जन्ता ...	२८४	आवयति...	अति ...	२१३
आजनीमणि	मुञ्जभ्रं वा जन्वति	२३९	आवयाः ...	उदकानि ...	११५
आर्द्धिः ...	आगतदीप्तिः ...	४१३	आशाः ...	दिशः ...	४०
आरूपः ...	आधीयः ...	४१४	आशाभ्यः...	दिग्भ्यः... ..	४२०
आरुके ...	दन्वति ...	२०१	आशिरम्...	दधि ...	४२४
आरुच्य ...	अपक्राम ...	३२८	आशिषाः ...	अधेयश्चम् .	३३०
आजो ...	सङ्गमे ...	३६९	आश्र ...	शिप्रम् ...	२६१
आची ...	” ...	२०५	आश्रः ...	” ...	२६१
आताः ...	दिशः ...	४०	”	असः ...	१४९
आतिरन्...	अहन् ..	२८४	आश्रुश्रुचिः	आग्निः ...	४२६
आदित्याः...	सुस्त्रानदेवताः ...	४९५	आह ...	आपत् ...	२०९
आधवः ...	आधावकः ...	४५४	आहा ...	” ...	२०८
आनट् ...	आपत् ...	२०९	आहाः ...	दिशः ...	४०
आनये ...	आप ...	२८०	आसा ...	अनिकात् .	२६४
आनुषक् ..	अनुषक्त्तम् ...	४४०	आसात् ...	” ...	”
आपः ...	अन्तरिक्षम् ...	२८	आसनः ...	के आहकः ...	४००
”	उदकानि ...	११०	आसनसः...	वसनवन्ताः ...	३९४
”	भुस्त्रानदेवताः...	४००	आहवे ...	सङ्गमे ...	२६९

पदम्	व्ययः	श्लो	पदम्	व्ययः	श्लो
आचिकम्...	सर्वपदसमाजानाय	१२८	इळा	... चञ्चम् ...	२०८
			”	... भौः ...	२१०
इत्वा	... सत्यम् ...	१९७	इत्सीविमः...	इत्साविस्त्रमयोमेघः	४४७
”	... अनेन चेतुना ...	४१०	इत्सीविमः...	”	४५४
इदम्	... उदकम् ...	१२०	इव	... उपमा ...	११०, १२०
इदंयुः	... इदं कामयमानः	४५६	इषति	... मञ्चति...	२४१
इदा	... नूतनम् ...	१७०	इषम्	... चञ्चम् ...	२०८
इदानीम्	... ” ...	”	इषिरेष	... दग्नेन ...	१८०
इध्मः	... भूस्नान देवता...	४६१	इषुः	... भूस्नानदेवता ...	४६८
इना	... ईश्वरः ...	२८२	इषुषिः	... ” ...	४६७
इन्दुः	... उदकम्...	१२४	इषुष्यति	... याचवे...	१४४
”	... यज्ञः ...	१४८	इष्टिः	... यज्ञः ...	१४८
”	... मध्यस्नानदेवता	४८१	इष्टिषः	... शपितारो मन्तारो	
इन्मः	... ” ...	४७६		... इष्टारो वा...	१८४
इन्द्राणी	... ” ...	४८८			
इन्द्रियम्	... धनम् ...	१२५	ईचे	... ईञ्चवे ...	४११
इन्वति	... आग्नोति ...	२०८	ईञ्चवे	... मञ्चति..	२४१
”	... मञ्चति...	२५६	ईम्	... उदकम् ...	११८
इष्यति	... ” ...	२४४	”	... पदपूरणाय ...	४२१
इष्यति	... ” ...	२४१	ईमचे	... याचामचे ...	१५१
इरञ्चति	... ईष्टे ...	२८१	ईष्यति	... इञ्चति...	१८८
”	... परिचरति ...	११२	ईते	... मञ्चति...	२४१
इरथति	... ” ...	”	ईमांकासः...	आदित्याद्याः ...	१८१
इरा	... चञ्चम् ...	२०८	ईषति	... मञ्चति ...	२४०
इराचत्यः	... मयः ...	१४०	ईषवे	... ” ...	२१८
इळः	... भूस्नानदेवता...	४६१			
इळा	... प्रथिवी...	१४	उक्थ्यः	... प्रश्नः...	१११
”	... वाक् ...	७७	उक्थः	... मन्वान्...	१८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
उद्या	... मदान् ...	२०१	उषाः	... सुखानदेवता...	४९१
उद्यितः	... ,, ...	२०१	उपासानन्ता	... भूखानदेवता ...	४९१
उद्यैभवसः	... अद्याः ...	१४२	उषा	... मौः ...	२२०
उद्यः	... कूपः ...	२६०	उषाः	... रम्ययः...	२६
उदकम्	... उदकम्..	१११	उषिया	... ,, ...	,,
उपकिञ्चिका	... सीमिका...	२००, २८४	उतिः	... अवनम्...	४०८
उपब्धिः	... वाक् ..	८३	उधः	... राशिः ...	४७
उपने	... अलिके...	२६६	उर्क	... अद्यम् ...	२०९
उपरा	.. मेघः ..	६९	उर्जसत्यः	... नद्यः ...	१४१
उपराः	.. दिशः ...	४०	उर्जाऊती	... भूखानदेवता ...	४७४
उपस्यः	.. मेघः ...	६९	उर्दरम्	... आवपनम्...	२००, २८४
उपस्यप्रचिन्नी	... सक्तकारिका ..	४२१	उर्था	... राशिः ...	४४
उपसि	.. उपस्यः..	४२१	उर्थाः	... नद्यः ...	१२१
उपाके	.. अलिके..	२६६			
उपराहः	... वड कुर्वाहः ...	४४५	उक्	... वाक् ...	८८
उद	... वड ..	२९४	उद्याः	... मद्यनाधि २००, २८२	
उर्वेशी	... वडनामा ..	४१५	उद्यीपनः	... सुतिसमानगुणः	४५०
,,	.. मध्यस्थानदेवता	४८८	उद्यति	... मद्यति...	२४४
उर्षी	.. प्रथिपी ..	११	,,	... परिचरति ...	२१२
,,	... द्यावाप्रथिव्यौ ..	२०५	उद्युनीतिः	... अकुटिलपथा ...	४४८
उर्वः	... नद्यः ...	१४०	उद्यति	... प्रसाधयति ...	४४८
उरूवसम्	... भूखानदेवता ...	४६९	उद्यति	... अग्नि ...	२८०
उरूवसुसुखे	... ,, ..	४७२	उद्यदि	... परिचरति ...	२१२
उरुवम्	... अग्नर्भवेष्टनम्	४५८	उद्यर्ति	... मद्यति ...	२२७
उरुसि	... इत्यसि..	२००	उद्योति	... ,, ...	२४७
उरुसि	.. इत्यति ..	२०१	उद्यति	... ,, ...	२४६
उरुसिः	... मेघाग्निः ...	२४२	उद्यतम्	... उदकम्...	१२०
उषाः	... मध्यस्थानदेवता	४८९			

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अतस् ...	धनम्	१९९	शोकः ...	बलम्	१९४
” ...	सत्यम्	१९०	शोषी ...	द्यावापृथिव्यौ... ..	१०३
अतः ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	शोदती ...	उषाः	४८
अतस्ययोनिः	उदकम्... ..	१९१	शोदनः ...	मेघः	७१
अतावर्षः...	नद्यः	१४०	शोदनम् ...	”	४८
अदूदरः ...	सदूदरः	४९०	शोभना ...	अवनाय अवनेन वा	४९१
अदूपे ...	अर्दनेन पातयितारौ ,,		शोभासः ...	रक्षितारः	४९६
अधक् ...	इयक्	४०९	शोषम् ...	विप्रम्	१५८
अधीति ...	परिचरति	११९	शोषयः ...	भूस्थानदेवताः	४००
अधीषन् ..	इधिषीम्	४५८	शौचैश्वर्यः	अशः	१४८
अधः ...	मेघापी... ..	१४०	शः ...	मध्यस्थानदेवता	४०८
अधुनाः ...	महान्... ..	१०९	शकुभः ...	द्विभः	४१
अध्मादात्...	कृपात्	१६०	शकुचः ...	महान्	१०४
अध्वः ...	महान्	१००	शकुचस्त्रिणा	”	१८८
अध्वन् ..	श्लथः	१८६	शब्दाः ...	अनुस्यः	१८४
अजति ...	जन्वति	१५४	शब्दति ...	जन्वति	१४९
अजन्ताः ...	अशः	१४६	शब्दः ...	मेघापी	१४०
अजस्रः ..	”	१४०	शत् ...	सुखम्	११४
अजि ...	जन्वति	१५६	शतपथम् ...	सुखपयोमेघः	४९८
अजम् ...	अजम्	४९३	शजति ...	इच्छति	१०३
अजा ...	अनेज	३००, ३८६	शजकम् ...	द्विरस्यम्	११
अजाम् ...	अजाम्	४९३	शजनाः ...	पुषाः	४९१
अज्यः ...	नद्यः	१३४	शबन्धम् ...	उदकम्	८६
अरिदे ...	प्रेरितवन्तः	४०१	शम् ...	”	८०
अशः ...	क्रोधः	१९५	” ...	सुखम्	११८
शोकः ...	क्रोधः	११३	शम्पते ...	जन्वति... ..	१९१

पदम्	वर्धः	वृत्ते	पदम्	वर्धः	वृत्त
करवाचि ...	कर्माचि... ..	१६०	कानिपत् ...	इच्छेत्	२०९
करन्ती ...	कुर्वन्ती... ..	१६०	काचमानः...	कामयमानः ...	२२२
करांसि ...	कर्मांसि	१६०	काचः ...	स्रोता	२४४
करसौ ...	वाङ्	१६०	कारोतरः...	कूपः	२५८
करिज्जत् ...	कर्म	१६०	कारोतरात्	कूपान्	२६०
करुणम् ...	”	”	कास्यति...	गच्छति... ..	२४१
करुण्णती ...	कण्ठती	४५०	काशिः ...	सुहिः	४२०
कर्णः ...	कूपः	२५८	काष्ठाः ...	दिग्गः	४१
कर्णवे ...	कर्म	१६८	किः ...	कर्ण	४५०
कर्णैः ...	”	१६८	किमीदिने...	पिण्डनाथ ...	४२९
कर्णुम् ...	”	१६९	किवेधाः ...	किवेधा इन्द्रः...	४४०
कर्णम् ...	”	”	किरवाः ...	रम्भयः... ..	२२
कर्णरम् ...	”	१६९	कीकटेषु ...	कनार्यदेशेषु ...	४५०
कल्पवे ...	वर्षति... ..	२२९	कीर्तिः ...	स्रोता	२४५
कल्मसीकीनम्	कलत्	१५८	कीलाखम्...	वन्नम्	२१२
कल्पते ...	गच्छति	२४२	कीलासः ...	मेधाविनः ...	२४२
कल्पन्म् ...	उदकम्... ..	८८	कुडस्य ...	कतस्य... ..	४२९
कविः ...	मेधावी... ..	२४१	कुषादम् ...	मेघम्	४२०
कर्मः ...	उदकम्... ..	१०४	कुसः ...	वक्त्रः	२८८
कर्मः ...	वाक्	८०	कुरवः ...	वृत्तियः	२५०
कसति ...	गच्छति	२४०	कुषतन ...	कूपत	२८९
काकुद् ...	वाक्	८९	कुलिभः ...	वक्त्रः	२८८
काकुद्म् ...	तासु	४२२	” ...	कुसमातनः ...	४४९
काकुप् ...	वाक्	०४	कुष्माः ...	नद्यः	१९८
काक्यम् ...	विरच्यम्	२१	कुविन् ...	वक्त्र	२८९
काठः ...	कूपः	२५८	कुम्भयः ...	कूपः	२६१
काचुका ...	कानः	४१४	कुम्भः ...	मध्यस्थानदेवता	४८८
कातुः ...	कूपः	२५८	कूपः ...	कूपः	२५८

पदम्	वर्धः	वृत्ते	पदम्	वर्धः	वृत्ते
कञ्चति ...	ञ्चि ...	१८९	कनुः ..	कर्म ..	१९१
कञ्चिः ...	ञ्चस् ...	१९०	” ..	प्रज्ञा ..	१९३
” ..	चयोऽञ्च वा ...	४११	कानाः ..	कुर्वानाः ..	१९८
कञ्चली ...	कर्म ...	१९८	कञ्चिः ..	कूपः ..	१९८
कञ्चरः ...	ञ्चस् ...	१००	कञ्चिर्दती	विकर्षमद्वक्त्री ..	४४३
कञ्चरम् ...	चावपनम् १००, १८४		कञ्चम् ..	उदकम् ..	१९४
कञ्चुः ...	ञ्चः ...	१८०	” ..	घनम् ..	१९४
कञ्चुकः ...	” ...	१८६	कञ्च	उदकम् ..	८८
कञ्चानि ...	ञ्चि ...	१८९	” ..	कञ्चम् ..	१९०
कञ्चयति ...	ञ्चति ...	१९२	कञ्चः ..	उदकम् ..	८९
कञ्चयुः ...	कोता ...	१४६	कञ्चा	”	”
कञ्चा	स्तुत्या ...	४३४	कञ्चः ..	”	१०८
” ..	चर्चा ...	१९१	कञ्चा	राशिः ..	४१
कञ्चायति ...	ञ्चति ...	१९२	कञ्चा	शिविनी ..	१०
कञ्चीटम् ...	उदकम् ...	१९८	कञ्चति	ईडे ..	१८१
कञ्चिः ...	कूपः ...	१५८	कञ्चा	शिविनी ..	१०
कञ्चनम् ...	द्विरञ्चम् ...	९०	कञ्चितयः ..	मनुष्याः ..	१०८
” ..	कूपम् ...	१९१	कञ्चिः ..	शिविनी ..	११
कञ्चयः ...	मनुष्याः ...	१०८	कञ्चिपः ..	कञ्चुलयः ..	१८९
कञ्चतः ...	प्रज्ञा ...	१९३	कञ्चिपनी	बाह्य ..	१८०
कञ्चतुः ...	” ...	”	कञ्चिपनी	”	”
कञ्चिपः ...	मेधाविनः ...	१९८	कञ्चियति	ञ्चति ..	१४६
कञ्चयः ...	दुःकासाः ...	४१९	” ..	ईडे ..	१८१
कञ्चयः ...	कूपः ...	१९१	कञ्चिरम्	उदकम् ..	१०९
कञ्चिमः ...	सुखाजदेवताः	४८९	कञ्चु	कञ्चम् ...	१०८
कञ्चि	सुखाजदेवता ...	”	कञ्चु	” ...	१०९
कञ्चिः ...	मेधाः ...	०९	कञ्चुमत्	” ...	”
कञ्चिराचः ...	कृतप्रयाचः ...	४१६	कञ्च्यति	ञ्चति ...	१४९

पदम्	वर्ण	पृष्ठ	पदम्	वर्ण	पृष्ठ
सुगम् ...	सहितम्	४१८	मभीरः ...	मभान् ...	२०४
सुगमः ...	श्लः ...	२८८	मभीरम् ...	उदकम् ...	११८
सोच्यपतिः	मध्यस्थानदेवता	४०८	मभीरा ...	वाक् ...	७८
सोच्य ...	निवसितुः ...	४२२	मभीरे ...	द्यावाश्चिद्यौ ...	२०४
सोचिः ...	इचिनी ...	१०	मभति ...	मभति ...	२५२
सोची ...	„	६	मभरम् ...	उदकम् ...	११८
„	„	६	मभीरा ...	वाक् ..	७८
सोदः ...	उदकम् ...	८८	मभीरे ...	द्यावाश्चिद्यौ ...	२०४
सोदति ...	मभति ...	२४२	मभः ...	अपत्यम् ...	१०४
सा ...	इचिनी ...	८	„	धनम् ...	२२४
सनी ...	सपुत्रे ...	२०६	„	मृचम् ...	२००
ससः ...	„	„	मभः ...	„	„
साः ...	मभः ...	१२२	मभद्या ...	मासनेन ...	४५१
सातः ...	रूपः ...	२५८	मभदा ...	वाक् ...	८४
सादोच्यर्षीः	मभः ...	१२४	मभदे ...	मभति ...	२४२
सदयः ...	रम्ययः ...	२२	मभनम् ...	उदकम् ..	११८
मभुः ...	वाक् ...	७४	मभरम् ...	„	८०
मभः ...	„	८८	माति ...	मभति ...	२४४
मभिता ..	मृचीता ...	४१६	मातुः ...	इचिनी ...	१६
मभ्यम् ...	मिचयितव्यम् ...	„	„	ममनम् ...	४०२
मभति ...	मभति ...	२५१	माभा ...	वाक् ...	८८
मभीमति ...	„	„	माभवी ...	„	७०
मभ्यम् ...	मिचयितव्यम् ...	४०४	माभति ...	मभति ...	२२२
मभस्यः ...	रम्ययः ...	२५	मावः ...	अधोवाचाः ...	१५५
„	अनुस्यः ...	१८८	„	रम्ययः ...	२४
मभसी ...	वाक् ...	१८८	मितिः ...	मेघः ...	६४
			मिर्बहाः ...	मिर्बिर्बनीयः	४४०
			मीः ...	वाक् ...	८८

पदम्	वर्धः	पृष्ठे	पदम्	वर्धः	पृष्ठे
षोऽप्युपते ..	अत्यर्थं ददाति ..	४४८	जगन् ..	जगन् ..	१४८
अपते ..	अपति ..	१४९	जगति ..	अपति ..	१४९
अपाना ..	उपचिन्ता ..	१८८	जगति ..	अपति ..	१४९
अपाना ..	वाह ..	१८८	जगते	१४९
षौम्यम् ..	शक्तम् ..	१९८	..	शोति ..	४०१
..	जगयति ..	अपति ..	१४९
जगयति ..	अपति ..	१४९	जगिता ..	शोता ..	१४८
जगयते	१४९	जगयन् ..	शोयन् ..	४४९
जगिः ..	अपत् ..	१४९	जगन् ..	अपत् ..	१४८
जगयत् ..	अपत् ..	१०९	जगन्नाय ..	अपत् ..	१४०
जगः ..	शोता ..	१४९	जगन्नाय ..	अपत् ..	१४०
जगति ..	अपति ..	१४८	जगति ..	अपति ..	१४०
जग्यते ..	अपति ..	१४०	जग्यः ..	अपत्नीम शीवाः	४१९
जगिः ..	अपत् ..	१४९	जगति ..	अपति ..	१४८
जग्या	जगति	१४९
..	जगति	४०१
जगन्तः ..	मनुष्याः ..	१८४	जग्या ..	जगन्तः ..	४८८
जगति ..	जोः ..	१४८	जग्या ..	अपत् ..	८९
जगती	१४९	जा ..	अपत् ..	१४०
जगन्ति ..	मुकुर्ध्वं वा अपति ..	१४९	जातकपम्	द्विरपम् ..	१४
जगति ..	अपति ..	१४८	जातवेदाः	शुक्लानदेवता ..	४६०
जगयात् ..	अपत् ..	१४०	जामयः ..	अपत् ..	१८९
जगन्ती ..	अपः ..	४४९	जामि ..	अपत् ..	१०८
जगन्नायन् ..	अपत् ..	१४८	जामिः	८९
जगन्तम् ..	अपत् ..	१४९	..	अतिरेका ..	४००
जगयः ..	मनुष्याः ..	१०८	जामिन् ..	अपत् ..	८९
जग ..	अपत् ..	१०४	जामि ..	अपति ..	१४८
जगद ..	आदित्यमपत् ..	४४९	जगन्तयि ..	अपत् ..	४०१

पदम्	वर्णः	पृष्ठे
बोध्यते ..	बन्धयं ददाति ..	४४८
बन्धते ..	बन्धति ..	१४३
बन्धना ..	बन्धयिता ..	१८८
बन्धना ..	बन्ध ..	१८८
बोध्यम् ..	बन्धम् ..	१९८
..
बन्धयति ..	बन्धयति ..	१९१
बन्धयते	१९४
बन्धिः ..	बन्धम् ..	१९१
बन्धन् ..	बन्धन् ..	१०९
बन्धः ..	बन्धता ..	१५६
बन्धति ..	बन्धति ..	१९४
बन्धते ..	बन्धति ..	१५०
बन्धिः ..	बन्धम् ..	१९१
बाधा
..
बाधतः ..	बाधताः ..	१८४
बाधति ..	बाधः ..	१९८
बाधती	१९१
बाधन्ति ..	बाधन्ति वा बन्धति ..	१५१
बाधति ..	बन्धति ..	१९८
बाधयति ..	बन्धयति ..	१५०
बाधयती ..	बाधयः ..	४४३
बाधयामन् ..	बाधयाम् ..	१५८
बाधयन् ..	बाधयन् ..	१८१
बाधयः ..	बाधयताः ..	१०८
बाध ..	बाधयम् ..	१०४
बाधा ..	बाधित्वमप्युच्यते ..	४४६

पदम्	वर्णः	पृष्ठे
बन्धन् ..	बन्धन् ..	१५८
बन्धति ..	बन्धति ..	१५५
बन्धति ..	बन्धति ..	१९१
बन्धते	१९६
..
..
बन्धयति ..	बन्धयति ..	१९५
बन्धयिता ..	बन्धयिता ..	१५४
बन्धयम् ..	बन्धयम् ..	४४६
बन्धयन् ..	बन्धयन् ..	१५८
बन्धयन् ..	बन्धयन् ..	१९०
बन्धयन् ..	बन्धयन् ..	१९०
बन्धयति ..	बन्धयति ..	१९०
बन्धयः ..	बन्धयन्ती श्रीवाः ..	४४९
बाधति ..	बाधति ..	१५४
बाधति	१५९
बाधति	४०१
बाधा ..	बाधयन् ..	१८८
बाधा ..	बाधयन् ..	८६
बाधा ..	बाधयन् ..	१०४
बाधयन् ..	बाधयन् ..	१९१
बाधयन् ..	बाधयन् ..	४६०
बाधयः ..	बाधयन् ..	१८६
बाधयि ..	बाधयन् ..	१०८
बाधयि	८६
..
..
बाधयन् ..	बाधयन् ..	८६
बाधयन् ..	बाधयन् ..	१९८
बाधयन् ..	बाधयन् ..	४४९

पदम्	वर्णः	श्लो	पदम्	वर्णः	श्लो
धिगति ...	अच्छति ...	२४६	तवयः ...	अपत्यम् ...	२७२
धिगति ...	अच्छति ...	२४२	तवयम् ...	”	२७२
”	प्रीच्छति ...	४४०	तवा ...	वनेन ...	२२७
धिक्ता ...	वाक् ...	८१	तनूनपात् ...	भुञ्जानदेवता ...	४१२
धीराः ...	धिप्राः ...	२४६	तपः ...	अकम् ...	२६०
धुपवे ...	दृच्छति ...	२०१	तपुषी ...	श्लोका ...	२२३
धुञ्जरे ...	धुञ्जति ...	२८८	तमा ...	राशिः ...	४५
धूर्तिः ...	आधाः ...	२२५	तमस्यती ...	”	४६
”	धिप्रम् ...	२४८	तरशिः ...	धिप्रम् ...	२६२
”	धेना ...	४२२	तरः ...	वसम् ...	२१६
धूर्वति ...	धति ...	२८२	तरस्यत्वः ...	वयः ...	२४२
धेयवे ...	अच्छति ...	२४२	तवच्छति ...	अभिच्छति ...	४०६
धीपवाकम्	अविच्छद्यवचनम्	४२०	तच्छिव् ...	अनिकम् ...	२६४
ध्या ...	श्रुषिषी ...	८	”	धन्ना ...	२८४
ध्या ...	भुञ्जानदेवता ...	४६८	तवः ...	वसम् ...	२१६
धोतवे ...	अच्छति ...	२४७	तवसः ...	सहाम् ...	२०१
धयति ...	अच्छति ...	२४१	तविषः ...	”	”
धीयते ...	अच्छति ...	२२८	तविषी ...	वसम् ...	२१७
ध्वति ...	अच्छति ...	२४८	तच्छरः ...	श्लेजः ...	२६२
ध्वम् ...	अपत्यम् ...	२७२	तच्छुषः ...	अनुष्ठा ...	२८४
ध्वम् ...	श्लेजः ...	२६२	ताजम् ...	धिप्रम् ...	२६२
धननुष्ठम्	तितमिपुम्	४४७	तासुः ...	श्लोता ...	२४४
धवा ...	अपमा ...	२२०, २८२	तासम् ...	रूपम् ...	२२१
धूपः ...	”	”	तायुः ...	श्लेजः ...	२६२
धूर्धः ...	”	”	तार्क्ष्यः ...	अवः ...	२४८
धूर्धः ...	”	”	”	अध्याञ्जानदेवता	४८०
धूर्धः ...	”	”	तार्क्ष्यः ...	ईशि ...	२८२
धूर्धः ...	”	”	तार्क्ष्यः ...	वसः ...	२४८

पदम्	वर्णः	पृष्ठे	पदम्	वर्णः	पृष्ठे
तित्त	... चलिनी...	... १८१	हकेष्मिन्	... चलि १८५
तिरः	... प्राप्तम् १७०, १८२	हपुः	... कोनः १९१
तिबोदेवीः	... भूखानदेवताः...	... ४६३	हपीटम्	... उदकम् ८७
तुप्रा	... उदकम् १०३	हप्तिः	... ,, ११०
तुम्नि	... दूर्ध्वनामिनि १८४	हपमः	... श्रुतः १८६
तुक्	... अपत्यम् १७१	हपु	... चिप्रम्...	... १६०
तुक्	... वक्त्रः १८८	तेजः	... उदकम्...	... १२८
तुष्मनासः	... चिप्राः १९९	,,	... जलत् १६०
तुष्मः	... वक्त्रः १८६	वोकम्	... अपत्यम्...	... १७२
,,	... दानम् ४४९	वोक्त्र	... ,, १७२
तुष्मनि	... ददाति...	... १५६	वोदः	... श्रुतः...	... ४१२
तुरीपम्	... उदकम् ४४८	वोयम्	... उदकम् १२७
तुरीयति	... जम्बति...	... १४४	वौरयाषः	... दूर्ध्वगमनः ४१७
तुर्वचिः	... दूर्ध्ववनिः ४४०	त्यजा	... श्लोघः १२४
तुर्वशाः	... मनुष्याः...	... १८२	निष्ठा	... कोनः १६१
तुर्वशे	... चानिके...	... १६५	निपुः	... ,, ,,
तुवि	... वड १८४	निषमः	... श्रुतः १८६
तुलाव	... वद्वे ४०२	नः	... वर्णः १७०, १८२
तुमुजानः	... चिप्रम् १६९	नचः	... वलम् ११७
तुमुजिः	... ,, ,,	नहा	... भूखानदेवता ४६३
तुमुजित्	... ,, १५७	,,	... मध्यखानदेवता ४८०
तुमुमाह्वे	... दूर्ध्वं जुह्वे ४२९	,,	... दुःखानदेवता ४८१
तुयम्	... उदकम् १२८	तुरति	... जम्बति १४५
,,	... चिप्रम्...	... १६०			
तूर्णशम्	... उदकम् ४१८	दंसः	... कर्म १६४
तूर्धिः	... चिप्रम् १६०	दंस्यः	... कर्मोधि...	... ४०२
हक्षा	... कोनः १६१	दचः	... वलम् ११८
हचः	... वलम् ११५	दधि	... वाचस १५२

पदम्	वर्षः	३४	वदन्	वर्षः	३४
दन्नोति ...	गच्छति ...	२३०	दोषितया...	चक्रुः...	२२७
दक्षति ...	„ ...	२४८	दोषति ...	गच्छति ...	२४९
दक्षम् ...	चिरस्थम् ...	२५	दुग्दुभिः ...	धुस्मानदेवता ...	४६०
दक्षि ...	पापम् ...	२५२	दुरितम् ...	पापम् ...	४२०
दक्षिणाः ...	पशुः ...	२४६	दुरीणे ...	दृष्टे ...	२०८
„ ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	दुर्घाः ...	दृष्टाः ...	२०९
दक्षिणावा...	„ ...	„	दुष्कृति ...	परिचरति ...	२१२
दक्ष् ...	धुस्मानदेवता ...	४२४	दूतः ...	दूतः ...	४०३
दक्षः ...	दानभावसः ...	४४६	„ ...	„ ...	४४९
दक्षीति ...	गच्छति ...	२४८	दुरीणो ...	द्यावाश्चिची ...	२०६
„ ...	चक्रि ...	२८२	दृक्किः ...	नेत्रः ...	७१
दक्षम् ...	श्रवः ...	२९८	देवताता ...	पशुः ...	२४९
„ ...	वक्ष्यम् ...	२००, २८२	देववत्तः ...	धुस्मानदेवताः	४२०
दने... ...	दृष्टे ...	२१०	देवयवः ...	पशुः ...	२४१
दग्नाः ...	दानः ...	२९०	देवाः ...	धुस्मानदेवताः...	४२६
दक्षते ...	ददाति...	२९६	देवाद्या ...	देवान् प्रति जसया	४२४
दक्षरकः ...	श्रवः ...	२९६	देवीजर्वाङ्गती	धुस्मानदेवता ...	४०४
दक्षति ...	ददाति ...	२५३	देवीजोष्टी...	„ ...	„
दक्षने ...	देवस्य देवं वा...	२९०	देवाचेतारा	„ ...	४०२
दक्षति ...	ददाति ...	२५३	दोषति ...	शुभ्रति ...	२१२
दक्षति ...	„ ...	„	दोषा ...	राशिः ...	४३
दक्षिन् ...	वक्षः ...	२८६	दोषेण ...	पशुः...	२४८
दक्षिम् ...	पशुः ...	५०	दोषिण्यति...	पशुव्यपनि ...	५८
दक्षा ...	„ ...	„	द्यावाश्चिची	धुस्मानदेवता ...	४०२
दक्षिद्वि...	दिवसपक्षेषु ...	४४९	दुः ...	„ ...	५४
दक्षिदिवे ...	पशुव्यपनि ...	५८	दुम्न ...	चिप्रम् ...	२६२
दोषयति...	पशुति...	२५६	दुम्नम् ...	पशुति...	२५८
दोषितया...	पशुव्यः...	२५	दुम्नम् ...	पशुम् ...	२५५

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
शुक्लम् ...	शुक्लः वा ...	४११	शुक्लः ...	वाक् ...	८१
शोभते ...	शोभति ...	१५७	शुक्लम् ...	शुक्लम् ...	१०७
शोभना ...	शोभा ...	५९	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	१११
शोः ...	शोः ...	५५	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	११५
श्रमति ...	श्रमति ...	१५६	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	१०८
श्रवत् ...	श्रवति ...	१५८	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	११८
श्रवति ...	श्रवति ...	१५६	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	४८४
श्रवितम् ...	श्रवति ...	१११	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	७६
श्रवति ...	श्रवति ...	११८	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	११८
श्रवितोदाः	श्रवितोदाः ...	४६१	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	१०८
श्रवति ...	श्रवति ...	१५९	शुक्लः ...	शुक्लम् ...	८१
श्रुचकः ...	श्रुचकः ...	४६८	श्रुचके ...	श्रुचके ...	१०९
श्रुचरे ...	श्रुचरे ...	१८४	श्रीः ...	श्रीः ...	१६८
श्रुचति ...	श्रुचति ...	११८	श्रीः ...	श्रीः ...	११५
श्रुच्यते ...	श्रुच्यते ...	१८९	श्रीतयः ...	श्रीतयः ...	१८९
श्रुचति ...	श्रुचति ...	१८४	श्रीरः ...	श्रीरः ...	११८
श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१५५	श्रुच्यः ...	श्रुच्यः ...	११५
श्रुचः ...	श्रुचः ...	४६९	श्रुचः ...	श्रुचः ...	१८७
श्रिता ...	श्रिता ...	४०८	श्रुचति ...	श्रुचति ...	१८१
श्रितोः ...	श्रितोः ...	४४४	श्रुच्यते ...	श्रुच्यते ...	८८
श्रुः ...	श्रुः ...	४६८	श्रुच्यते ...	श्रुच्यते ...	८४
श्रुच्यते ...	श्रुच्यते ...	१०	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१४६
श्रुच्यते ...	श्रुच्यते ...	४१०	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१५९
श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१४८	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१११
श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१४६	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	११८
श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१८८	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१४१
श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१११	श्रुच्यति ...	श्रुच्यति ...	१००

पदम्	वर्णः	पृष्ठे	पदम्	वर्णः	पृष्ठे
नितोचते ..	चनि	१८१	नेमधिता ..	सपुमि	१७०
निघा ..	पात्रसूचः ..	१८८	नेमा ..	चमम्	११०
निघर्षयति	चनि	१८३	नेमिः ..	वसाः	१८०
नियतः ..	वायुवाहाः ..	१५५	नौः ..	वाक् . . .	८१
नियुत्मान् ..	ईश्वरः	१८१	नौति ..	चर्षति	११५
निर्घन्तिः ..	श्रुषिणी	१५			
निर्किंक् ..	रूपम्	११८	पचता ..	पक्षः	४४२
निचपन्तु ..	चन्तु	१८३	पचकनाः ..	मनुष्याः ..	१८५
निचिद् ..	वाक्	८३	पचभिः ..	पानैः	४०८
निग्रन्थाः ..	चनिनामहरणा	४२८	पचवे ..	चर्षति	१२६
निघषपी ..	सुचक्ष्मा ..	४१८	पचस्यति ..	”	१३१
नीरम् ..	उदकम्	१२१	पचायति ...	”	१३६
” ..	ऋषम्	१०६	पचायवे ...	”	१३१
नीळम् ..	”	१०८	पतङ्गाः ...	चक्षाः ...	१५१
नीलिः ..	वाक्	७४	पतति ...	गच्छति ...	१५६
नु ..	चिप्रम्	१५८	पतिः ...	ईश्वरः ..	१८३
” ..	उपमा	१३०, १८०	पत्यवे ...	ईडे	१८१
नुकम् ..	सर्वपदसमाख्याय	११८	पथ्या ...	सध्यमानदेवता...	४८८
नूच ..	”	१८६	पदिम् ...	पचिचम् ...	४१८
नूचित् ..	”	”	पनस्यति ...	चर्षति ...	१३३
नूतनम् ..	नूतनम्	१६८	पनायवे ...	”	१३४
नूलम् ..	”	”	पश्याः ...	”	१३६
चपीटम् ..	उदकम्	८०	पथः ...	राशिः ...	४७
चम्बम् ..	वसम्	११७	” ..	उदकम् ...	८६
” ..	घनम्	१२०	” ..	चक्षत् ...	१५८
नेदति ..	गच्छति	११७	” ..	चमम् ...	१०५
नेमः ..	चमम्	११०	पयस्यती ...	राशिः ...	४५
” ..	चर्षः	१०, १८३	पयस्यत्यः ...	मघः	१४२

पदम्	अर्थः	उठे	पदम्	अर्थः	उठे
परशुः	बन्धः	१८०	पार्श्वी	पार्श्वदिशि	१७९
पराके	दूरे	१९९	पिशा	पाता	१७०
परतये	दुरात्	१९७	फितुः	अन्नम्	१७९
परावतः	दुरात्	१	पिशाकम्	दण्डः	१७०, १७५
परावतः	दण्डः	४५५	पिश्याः	अर्पति	१९९
परि	सर्वतः	४९९	विप्लवम्	॥	१७९
परितक्ता	राशिः	१८९	पिडम्	कपम्	१९०
परिव्रव	अधीनम्	१५९	पिडति	अधीति	१७९
परिव्रव	॥	१५७	पीवरत्	अवाचन	१५४
परीवसा	वड	१८५	पुरन्धिः	वडधीः	१८८
पर्यन्तः	सम्प्लानदेवता	४७७	पुरन्धी	पार्श्वदिशि	१७९
पर्यन्तः	मेघः	५८	पुरीवम्	उदकम्	१७९
पर्यन्तः	॥	६९	पुक्	वड	१८४
पर्यन्तः	॥	॥	पुवभोजः	मेघः	६९
पयसे	अधीति	१५४	पुकरवाः	सम्प्लानदेवता	४८९
पयस	अधीनम्	१५७	पुलकासः	वडकासः	४९०
पयसम्	उदकम्	१७८	पुलकरम्	अकारिणम्	१८
पयसि	वाक्	८०	पुलकति	अधीति	१९७
॥	वक्त्रः	१८७	पुलकः	अनुधाः	१८४
॥	रथवेति	४०८	पुलकम्	उदकम्	१९९
पयसम्	उदकम्	१९७	पुलकं	वाचन	१५९
॥	सम्प्लानदिः	४१९	पुलकम्	पुरावनम्	१९८
पाका	प्रसन्नः	१९७	पुला	शिविनी	१९
पाका	अङ्गम्	१९६	पुलकः	अन्नम्	१७९
पाका	अकारिणम्	४९९	पुलके	सङ्गमे	१७५
पाकुः	पदम्	४९०	पुलकति	अधीति	१९९
पार्वत्यः	नक्षः	१४०	पुलकति	ददाति	१५५
पार्श्वी	पार्श्वदिशि	१७५	पुलकति	ददाति	१५६

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
प्रवृत्ति	... इदति ...	२५६	प्रवृत्त	... पुरातनम् ...	२६७
प्रवृत्तः	... सङ्ग्रामः ...	२६६	प्रवृत्तः	... " ...	"
प्रवृत्तः	... मनुष्याः ...	२६७	प्रवृत्तः	... सङ्ग्रामे ...	२६६
"	... सङ्ग्रामाः ...	२७१	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२७०, २७२
प्रवृत्तानाम्	सङ्ग्रामम् ...	२६८	प्रवृत्तः	... उदकम् ...	२११
प्रवृत्तः	... सङ्ग्रामेषु ...	२७२	"	... शक्तिम् ...	२०५
प्रवृत्तः	... शक्तिरिचम् ...	२७	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२
"	... भूतान्मदेवता ...	७७१	प्रवृत्तः	... पुरातनम् ...	२६८
"	... मन्त्रान्मदेवता ...	७७२	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२६९
"	... सुखान्मदेवता ...	७८४	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	७९२	प्रवृत्तः	... रूपम् ...	२२१
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२९	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२
"	... शक्तिः ...	२७५	प्रवृत्तः	... रूपम् ...	२२०
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२२, २७७	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५०
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५५	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५०
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५०
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२०	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५०
"	... शक्तिः ...	२२१	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५०
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२७८	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२२०	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२२७
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२७६	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५२
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	४२९	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	"
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२७५	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२२७
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२५८	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२१८
"	... शक्तिः ...	७७२	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२१७
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	७७८	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	"
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२८७	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२१२
प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	२६६	प्रवृत्तः	... शक्तिः ...	८६

पदम्	शब्दः	श्लो	पदम्	शब्दः	श्लो
वर्षका ..	परिवृद्धेन ..	४४६	व्रज्य ..	वज्रम्	१११
वर्षयति ...	वृत्ति	१८१	” ...	वज्रम्	११८
वर्षिः ..	वृत्तिवृत्तम् ..	१६	व्रज्यस्यतिः	मध्यस्थानदेवता	४०८
” ..	उदकम्	१११	व्रज्यरा व्रज्यारिषः उपमा	३२०, १८०	
वर्षिष्ठः ..	वृत्तिमहान् ..	१६६			
वर्षिषद् ..	महान्	१०६	व्रजः ...	वज्रम्	११४
वलाचकः ..	”	४६	व्रजति ...	वर्षति	१११
वलिमानः	मेघः	४८	व्रजति ...	”	११४
वउले ..	वावाइवियौ ..	१०४	व्रज्ये ...	व्रजति	११०
वाधः ..	वसम्	११०	” ...	वर्षति	११४
वाङ्ग ..	वाङ्ग	१६०	व्रज्याः ...	कुतीः	४००
विद्यति ..	गच्छति	१४१	व्रज्याः ...	व्रजिजः	११०
वीजम् ...	वपत्यम्	१०१	व्रजिषे ...	वाङ्ग	१६१
वीरिडे ...	वृत्तिरिषे	४११	व्रजे ...	वृत्ताने	१६८
वृत्तः ...	वृत्तः	४४०	व्रजे ...	वृत्तम्	११
वृत्ताः ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	व्रजति ...	वृत्ति	१११
वृत्तः ...	उदकम्	६६	व्रज्यत् ...	उदकम्	११६
वृत्तम् ...	”	१०६	व्रज्यः ...	वृत्तः	११४
वृत्तम् ...	”	१०५	व्रज्यजीवः	वृत्तिः	४११
वृत्तकथ्यम्	वृत्तं सत्यम् ...	४१६	व्रज्यः ...	वृत्तः	४४
वृत्तकम् ...	उदकम्	१०४	व्रज्ये ...	वृत्तिः	१११
वृत्तत् ...	वृत्तत्	१००	व्रज्यः ...	वृत्तिः	११४
वृत्तस्थितिः	मध्यस्थानदेवता	४००	व्रज्याः ...	वृत्तिजः	११०
वृत्तवाटान्	कुशीदिनः ...	४५१	व्रज्याः ...	वृत्तः	४०
वृत्तरा ...	वृत्तः	६५	व्रज्याः ...	वृत्तः	४६
वृत्तः ...	वृत्तः	१४६	व्रज्याः ...	वृत्तः	१११
” ...	वृत्तम्	१००	व्रज्याति ...	वृत्ति	१११
वृत्त ...	उदकम्	६६	व्रज्यः ...	वृत्तम्	१११

पदम्	वर्धः	इडे	पदम्	वर्धः	इडे
भुरिकौ ...	बाह् ...	१८०	मद्यः ...	यद्यः ...	१४८
भुवनम् ...	उदकम् ...	११६	मद्यम् ...	धनम् ...	१२९
भूः ...	प्रथिवी ...	१३	मद्यमना ...	बलेन ...	१२०
” ...	बनारिचम् ...	१८	मद्युकाः ...	भुस्त्रानदेवताः ...	४६६
भूतः ...	उपमा ...	११०, १८१	मद्यः ...	मेधाविनः ...	१४१
भूतम् ...	उदकम् ...	११५	मद्युयाः ...	” ...	”
भूमिः ...	प्रथिवी ...	१६	मद्यति ...	वर्धति ...	१२०
भूरि ...	वड ...	१८५	मद्येनहि ...	याचामहे ...	१५५
भूतवः ...	मधुस्त्रानदेवताः	४८६	मद्यु ...	उदकम् ...	१०१
भूमीयते ...	क्रुध्यति ...	१२९	मद्या ...	मध्ये ...	१८२
भूमिः ...	धमिता ...	४४०	मनश्चित् ...	मेधावी ...	१४२
भेषजम् ...	उदकम् ...	१११	मनामहे ...	याचामहे ...	१५४
” ...	सुखम् ...	११०	मनीषिचः ...	मेधाविनः ...	१५१
भोजते ...	क्रुध्यति ...	१२२	मनुः ...	भुस्त्रानदेवता ...	४८५
भोजनम् ...	धनम् ...	१२०	मनुष्याः ...	मनुष्याः ...	१०६
भ्रष्टते ...	विभेति ...	१००, १८०	” ...	मेधाविनः ...	१२८
धमति ...	मद्यति ...	१४६	मन्यवते ...	वर्धति ...	१२१
धाजते ...	मद्यति ...	१५६	मन्यते ...	मद्यति ...	१५०
धाजते ...	” ...	”	” ...	वर्धति ...	१२४
धाजति ...	” ...	”	मन्दिने ...	सुतिकारिचे ...	४०१
धीवति ...	क्रुध्यति ...	१२१	मन् ...	मदिषू ...	१८२
धेपति ...	” ...	१२२	मन्ववते ...	वर्धति ...	१२०
धाजति ...	मद्यति ...	१५६	मन्ना ...	वाक् ...	०८
धाजति ...	” ...	”	मन्नाजनी ...	” ...	”
धाजते ...	” ...	”	मन्नाचे ...	याचामहे ...	१५२
मंघते ...	दद्याति ...	१५६	मन्नाता ...	मेधावी ...	१४१
मद्युः ...	चिप्रम् ...	१५८	मन्यते ...	मद्यति ...	१०१
			” ...	वर्धति ...	१२०

पदम्	वर्णः	उठे	पदम्	वर्णः	उठे
मन्युः ...	कीचः ...	१२५	मातराः ...	वयः ...	१४२
” ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	माचते ...	वाचते ...	१५५
ममसत्यम् ...	सपुत्रमम् ...	१७०	माया ...	प्रज्ञा ..	१५६
मया ...	दुष्टम् ...	११६	मायुः ...	वाक् ...	८५
मयूषाः ...	रस्ययः ...	१७	मायुकाः ...	शूकः ...	१८७
मरीचिषाः	” ...	”	माट्टि ...	मन्वति ...	१४१
मवत् ...	द्विरक्षम् ...	११	माचिनः ...	मचाम् ...	१०४
” ...	कचम् ...	१२१	मिका ...	मध्यस्थानदेवता	४७८
मवतः ...	मन्विता ...	१३१	मिमाति ...	मन्वति ...	१४६
” ...	मध्यस्थानदेवता	४८५	” ..	चमि ..	१८५
मर्षाः ...	मनुष्याः ...	१८१	मिमेति ..	” ...	”
मर्षाः ...	” ..	१८०	मिमिष्टि ..	वाचक ..	१५६
मर्दति ...	मन्वति ...	१५०	मिमिष्टि ..	” ..	”
” ...	चमि ...	१८०	मियचति ..	मन्वति ..	१२६
मर्षाः ...	मनुष्याः ...	१८०	मिमाति ..	” ..	१४६
मरिच्युचः	खेनः ...	१६४	मीन्वः ..	चमम् ..	१२४
मन्वलाभवम्	मन्वत् ...	१५८	मीन्वम् ..	” ..	”
मचः ...	चदकम् ...	११७	मीन्वम् ..	” ..	”
मचत् ...	” ..	११६	मीन्वे ..	सङ्गामे ..	१७१
” ..	मचत् ...	१८८	मुषीयान् ..	खेनः ..	१६४
मचयति ...	मचयति ...	१२६	मूषः ..	मूषिषाः ..	१८०
मचावने ...	सङ्गामे ...	१७६	मत्वुः ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
मचिषा ...	मचाम् ...	१०१	मचः ..	सङ्गामान् ..	१७१
मची ...	मचिषी ...	११	मेघः ..	मेघः ..	७१
” ...	वाक् ...	८१	मेघः ..	मन्वः ..	१४७
” ...	मोः ...	११०	” ..	मेघापी ..	१२८
मचिषः ...	मचः ...	१५०	मेघा ..	मवम् ..	१२७
माक्षिः ...	वर्षपद्मसामानाय	१२८	मेघाचिनः ..	मेघाचिनः ..	१२८

पदम्	वर्धः	शुटे	पदम्	वर्धः	शुटे
मेवा	वाक्	८२	वह्यः	वह्यः	१२१
”	कीर्त्तयतिः	१००, १२५	वाचति	वृत्ति	१२२
वेतिः	वह्यः	११०	वाचयति	”	१२२
वेत्तिः	वाक्	८२	वाचति	वह्यति	१२२
वेत्तना	अन्वयीवम्	१२८	वाहः	उदकम्	१२३
वेत्ती	राशिः	४६	वाहुः	”	१२३
वेत्तति	वह्यति	१४४	वाह्यिह्व	वाह्ये	४४२
			वाचति	वाचति	१२३
वह्यः	वह्यः	१४०	वह्यम्	वह्यम्	१२३
वह्यते	वह्यति	१४४	वह्यति	वह्यति	१२८
वह्यवह्यः	वह्यवह्यः	१४१	वह्यते	”	१२०
वह्या	वह्या	१२०, १२०	वेत्तयति	वह्यवह्यः	१२०
वह्यवह्यः	वह्यवह्यः	१२१	वेत्तयति	”	”
वह्यवह्यः	वह्यवह्यः	१४४	वेत्तिः	उदकम्	१२१
वह्यति	वाचति	१४२	”	उदकम्	१२०
वह्यति	वह्यवह्य	”	वेत्तिह्व	वह्यति	१२०
वह्यः	मह्यवह्यवह्यवह्य	४०८	वेत्तिह्व	”	१४८
”	वह्यवह्यवह्यवह्य	४१४	वीति	वह्यति	१२५
वह्यी	मह्यवह्यवह्यवह्य	४८८			
वह्या	राशिः	४५	रह्य	रह्यवह्य	४४४
वह्याः	वह्यः	१२२	रह्यति	वह्यति	१४५
वह्यः	उदकम्	१२०	रह्यः	राशिः	४५
”	वह्यम्	१२२	”	वह्यति	१२८
”	वह्यम्	१२८	रह्यति	”	१४६
वह्यः	उदकम्	१२२	रह्ययति	वह्यति	१२२
”	वह्यम्	१२८	रह्ययी	वाचयति	१०२
वह्यः	वह्यवह्यम्	१०५	रह्ययति	वह्यति	१२२
वह्यः	वह्यवह्यम्	१०२	रह्यः	वह्यवह्यः	१२०

पदम्	वर्धः	शुद्धे	पदम्	वर्धः	शुद्धे
रत्नम्	धनम्	१११	रिद्धा	क्षेमः	१११
रक्षः	भूस्थानदेवता ...	४६०	रिक्तानि	अव्यति	११८
रक्षयति	गच्छति	१५१	रिक्तज्ञा	क्षेमः	१११
„	रक्षीयति	४५४	रिपः	दृष्टिनी	१११
रत्नसः	मन्त्रान्	१०४	रिपुः	क्षेमः	१११
रम्भाति	वृत्ति	१८५	रिम्बा	„	„
रक्षः	दक्षः	१००, १८५	रिद्धा	„	१११
रक्ष्या	राशिः	४१	रिद्धि	याचस	१५४
रक्षिः	उदकम्	१११	रिद्धि	„	„
„	धनम्	११४	रिद्धादसः	नाशविनाशः ...	४१८
रत्ननाः	अङ्गुलयाः	१८१	रिद्धति	अर्चति	१११
रत्नयः	रत्नयः	१४	रिद्धम्	शुद्धः	१८६
रसः	वाक्	०५	रिद्धायाः	क्षेमः	१११
„	उदकम्	११०	रक्षाम्	द्विरक्षम्	१८
„	अन्नम्	१०८	रक्षानाः	नयः	११४
रसति	अर्चति	११०	„	भङ्गनयाः	४११
राका	मध्यस्थानदेवता	४८०	रीचने	अव्यति	१४८
राकाति	दंष्ट्रे	१८१	रसः	शोता	१४६
राति	ददाति	१४५	„	मध्यस्थानदेवता	४८५
राशिः	भूस्थानदेवता ...	४००	रसत्	रीचमानः	४१८
राशः	धनम्	११६	रेकः	धनम्	१११
राभ्या	राशिः	४४	रेकति	अव्यति	१४८
रायः	धनानि	११६	रेकते	विभेति	१००, १८०
राङ्गी	रंजरी	१८१	रेतः	उदकम्	१०४
राशति	ददाति	१४६	रेभति	अर्चति	१११
रासभौ	अश्विवाहौ	१४४	रेभः	शोता	१४४
रास्थानः	शोतायः	४४८	रेळने	शुद्धति	१११
रिक्चम्	धनम्	१११	रेवत्याः	नयः	१४६

पदम्	वर्णः	प्रुठे	पदम्	वर्णः	प्रुठे
रैधतः ..	नेधः	१०	वणम् ...	रध्निः	१६
शैधते ..	ण्डति	१५०	,,	उदकम्	१००
शैधसी ..	द्यावाप्रधिषी ..	१०१	वण्डां ...	केणः	१६२
शैधसी ...	मध्यखानदेवता	४९०	वण्ड्यतिः...	भूस्थानदेवता ...	४६४
शैधवक्राः	नद्यः	१६३	वण्ड्यति ...	क्रुधति... ..	१६३
शैधसी ...	द्यावाप्रधिषी ...	१०१	,,	हनिष्यति	४०६
शैधस्यत्यः...	नद्यः	१४२	वनीति ...	रुधति	१०१
शैधितः ...	,,	१६४	वन्दते ...	वर्धति	१६१
,,	धग्निवाद्याः ...	१५४	वपुः ...	उदकम्	१२०
,,	वकुलयः	१९१	,,	रूपम्	११९
रैति ...	वर्धति	१६४	वधकः ...	वृक्षः	१९४
रैधित्यम्...	मेघम्	६६	वधीभिः ...	शीमिकाभिः १७०, १८४	
वजति ...	ज्यति	१४६	वयः ...	वसम्	१०७
वोटवे ...	,,	१४०	,,	कूपः	१५९
वोटवे ...	,,	,,	वयुजम् ...	प्रमथः... ..	१२४
वोचम् ...	कुम्भम्	३९२	,,	प्रज्ञा	१२६
वोचम् ...	द्विरणम्	११	,,	कानिः... ..	४१५
वधः ...	वरः	४१०	वरः ...	श्लोचः	१६३
वधवाः ...	नद्यः	१६५	वराचः ...	मेघः	६५
वधुः ...	वाक्	८४	,,	,,	४०९
वधः ...	वधः	१८८	वरिवः ...	धनम्	११३
वधति ...	ज्यति	१५४	वधवः ...	मध्यखानदेवता	४७५
वधति ...	वर्धति	१६८	,,	भुस्थानदेवता ...	४९१
वधः ...	वसम्	११९	वरुणम् ...	वृक्षम्	१११
,,	वसः	१८८	वर्जः ...	वसम्	११०
वधः ...	नद्यः	१३७	वर्जः ...	वसम्	११२
			वर्तते ...	ज्यति	१४०
			वधेः ...	रूपम्	११९

पदम्	शब्दः	श्लो	पदम्	शब्दः	श्लो
वर्षे	... गृहम् ...	११०	वाजोपस्थम्	अश्वनिश्रम् ...	४१९
कर्णः	... मयः ...	१४०	वाजयेति ...	अर्षति ...	११९
वक्षः	... मेघः ...	१९	वाजसातो	सङ्ग्रामे ...	१०९
वलाचक्रः	... ,, ...	०१	वाजिनः	सुखानदेवताः...	४८०
वलिमानः	... ,, ...	१९	वाजिनी	उवाः ...	३१
वक्त्रः	... वाक् ...	८४	वाजिनीवती
वक्ष्मयति...	अर्षति...	१३४	वाजी	अश्वः ...	१४३
वक्षिष्य	विबर्द्धिष्ये	१०३	वज्रो	सङ्ग्रामे...	१८०
वक्रः	कूपः ...	१५८	वाञ्छति	इच्छति...	१००
वक्रिः	रूपम् ...	११८	वाशः	वाक् ...	८०
वक्षि	इच्छति	१२८	वाही	वाक् ...	७८
वह्नि	इच्छति ...	१००	वाहीची
वही	राशिः ...	४९	वातः	मध्यखानदेवता	४८१
वह्नु	... ,,	वातरंदा	शिप्रम् ...	११९
..	धनम् ...	१२९	वातप्यम्	उदकम् ...	४३९
वसवः	इन्द्रयः ...	१९	वाधि	गच्छति ...	१३९
वक्षोः	अश्वः ...	५४	वासः	प्रसक्तः ...	१२४
वक्षी	राशिः ...	४८	वासुः	मध्यखानदेवता	४०५
वक्ष्ये	गच्छति ...	१५९	वारि	उदकम् ...	१२८
वक्षिः	अश्वः ...	१४५	वार्यम्	वरकीचम् ...	४०९
वाः	उदकम् ...	१००	वावीशाम्	अश्वानाम् ...	१४४
वाक्	वाक् ...	८९	वार्क्यः	मदः ...	१०९
वाघतः	मेघाजिनः ...	१४४	वाक्त्रानः	मुहूर्तार्थं वेद्येक...	४०३
..	अजिनः ...	१५०	वाही	वाक् ...	७८
वाघस्थितिः	मध्य खानदेवता	४७८	..	तदकम् ...	१८८
वाजा	अश्वम् ...	१०४	वासरम्	अश्वः ...	३३
..	वसम् ...	११३	वालोप्यतिः	मध्यखानदेवता	४७८
वाजानन्धम्	अश्वच्छम् ...	४१९	वाहः	अधिपवक्ष्यते...	१८३

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
ज्ञातिवृद्धः ...	आतिशयवेदाडा ...	४०५	त्रियुते ...	पृथग्भूते ...	४०९
विद्यादः ...	सङ्ग्रामः ...	१६८	त्रिरपुत्री ...	महात् ...	१०५
त्रियः ...	मेधावी ...	१३९	विमलसे ...	विमर्दिषसे ...	१०९
त्रिचष्टे ...	विपश्चरति ...	१३८	विमल्लम् ...	मनुष्याः ...	१८०
त्रिचूर्णैः ...	विद्रुहा ...	,,	विवाक् ...	सङ्ग्रामः ...	१६८
त्रिज्जामातुः	त्रुज्जामातुः ...	४३६	विवासति ...	परिचरति ..	१३९
विट् ...	बलम् ...	१२५	विशः ...	मनुष्याः ...	१०८
विनाम् ...	ध्वम् ...	१२९	विशम् ...	बड ...	१९५
विद्वयः ...	यज्ञः ...	१४८	विश्रकर्मा ...	सध्यस्याजदेवता	४०९
विद्वयानि	विज्ञानानि ...	४३४	विश्रचर्षणिः	बड्रुहा ...	१२८
विद्रुषे ...	विचिंठितेषु ...	१९९	विश्ररुपाः ...	इन्द्रस्यतिवाहाः	१५५
विधाता ...	मेधावी ...	१४९	विश्वानरः ...	सध्यस्याजदेवता	४८४
,,	सध्यस्याजदेवता	४८४	,,	शुश्रूषाजदेवता ...	४९३
विधेम ...	परिचरेम ...	१३९	विश्वेदेवाः ...	—	४९६
विनङ्गमौ ...	वाङ् ...	१८९	विश्वन्धिः ...	मेघः ...	५९
विपः ...	अङ्गुल्यः ...	१९४	विश्रम् ...	उदकम् ...	१०९
,,	मेधावी ...	१४९	विश्रुषः ...	विषमः ...	४००
विपन्यवः ...	मेधावित्रः ...	१४९	विश्रप् ...	शौरादित्यश्च	१२ ७०९
विपन्युः ...	मेधावी ...	१३८	विश्री ...	कर्म ...	१६४
विपश्चित् ...	,,	१४९	विश्रुः ...	यज्ञः ...	१४९
विपा ...	वाक् ...	९०	,,	आदित्यः ...	४१९
विप.ट्.तु.द्रै.।।	शुश्रूषाजदेवते ...	४०९	विश्रितः ...	विश्रीर्षः ...	४४८
विप्रः ...	मेधावी ...	१३९	विश्रुषः ...	आपः ...	४२८
विभावरी ...	रात्रिः ...	४९	विश्रायाः ...	महात् ...	१०९
विधाः ...	अङ्गुल्यः ...	१९९	वीजम् ...	अपत्यम् ...	१०५
वियत् ...	अकारिहम् ...	२५	वीरघः ...	शोबधयः ...	४२८
वियातः ...	चक्रः ...	१८४	वीरु ...	रुद्रम् ...	११९
वियात.यतः	,,	,,	रुद्र ...	,,	१२०

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
वर्से	... गृहम् ...	३१०	वाजपत्यम्	अग्निभ्रम् ...	४१९
वर्षः	... नद्यः ...	३४०	वाजयेति ...	अर्चति ...	३३९
वस्त्रः	... मेघः ...	३९१	वाजसातो	सङ्ग्रामे ...	२७९
वस्त्राङ्कः	... ,, ...	३०१	वाजिनः	सुखानदेवताः...	४९०
वस्त्रिणः	... ,, ...	३९१	वाजिनी	... उवाः ...	३१
वस्त्रः	... वाक् ...	३४४	वाजिनीवती	... ,,
वस्त्रयति...	अर्चति...	३३४	वाजी	... अन्धः ...	३४३
वस्त्रिय	... विवर्द्धिवसे	३०३	वज्जे	... सङ्ग्रामे...	३००
वस्त्रः	... रूपः ...	३५८	वाञ्छति	... इच्छति...	३००
वस्त्रिः	... रूपम् ...	३३९	वाक्	... वाक् ...	८०
वस्त्रि	... इच्छति	३३९	वाक्	... वाक् ...	७९
वस्त्रि	... इच्छति ...	३००	वाक्की	... ,,
वस्त्रि	... रात्रिः ...	३३९	वातः	... मध्यस्थानदेवता	४८१
वस्त्रि	... ,,	वातरं	... विप्रम् ...	३३३
वस्त्रि	... धनम् ...	३३९	वाताप्यम्	... उदकम् ...	३३३
वस्त्रि	... इच्छति ...	३३९	वाति	... मन्त्रति ...	३३३
वस्त्रि	... अन्धः ...	४४	वासा	... प्रसक्तः ...	३३४
वस्त्रि	... रात्रिः ...	४८	वासा	... मध्यस्थानदेवता	४०३
वस्त्रि	... मन्त्रति ...	३५३	वारि	... उदकम् ...	३३९
वस्त्रि	... अन्धः ...	३४३	वार्यम्	... वरकीर्षम् ...	४०३
वस्त्रि	... उदकम् ...	३००	वार्याणाम्	... अन्धानाम् ...	३४४
वस्त्रि	... वाक् ...	९३	वार्क्यः	... नद्यः ...	३४३
वस्त्रि	... मेघादिभिः ...	३४४	वाक्त्राणः	... सुहृदन्तं वेद्ये...	४०३
वस्त्रि	... अन्धः ...	३५०	वाक्त्री	... वाक् ...	७९
वाचस्पतिः	... मध्यस्थानदेवता	४०८	वाक्	... तस्यम् ...	३९९
वाचा	... अन्धम् ...	३०४	वाक्तरम्	... अन्धः ...	४३
वाचा	... वस्त्रम् ...	३३३	वालोक्यतिः	... मध्यस्थानदेवता	४०८
वाचानन्धम्	... अन्धम् ...	४३३	वाहः	... अन्धियन्धवर्षम्...	३९३

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
त्राचिष्टः ...	अतिशयबोधा ...	४०५	त्रियन्त्रे ...	पृथग्भूते ...	४०९
विद्यादः ...	सङ्गमः ...	१६८	त्रिरप्प्री ...	सहान् ...	१०५
त्रिपः ...	नेधावी ...	११९	विमलसे ...	विबर्हिषसे ...	१०९
त्रिचष्टे ...	विपश्चि ...	११८	विमलकाः ...	सङ्गमाः ...	१८०
त्रिचर्षणिः ..	विक्रडा ...	११	विवाक् ...	सङ्गमः ...	१६८
त्रिजामातुः	त्रुकिजामातुः ...	४३६	विवासति ...	परिचरति ..	११९
विट् ...	बलम् ...	११५	विशः ...	सङ्गमाः ...	१०८
विशम् ...	ध्वम् ...	१२९	विश्वम् ...	षड् ...	१९५
विद्घः ...	यज्ञः ...	१४८	विक्रकर्मो ...	सध्यस्याजदेवता	४०९
विद्यथानि	विज्ञानानि ...	४३४	विश्वचर्षणिः	बड्द्रडा ...	१२८
विद्रघे ...	विचिंविषु ...	१९९	विश्वरूपाः ...	इष्टस्यतिवाचाः	१५५
विधाता ...	नेधावी ...	१४९	विश्वानरः ...	सध्यस्याजदेवता	४८४
„ ...	सध्यस्याजदेवता	४८४	„ ...	सुस्याजदेवता ...	४९९
विधेम ...	परिचरेम ...	११९	विश्वेदेवाः ...	—	४९६
विनङ्गमौ ...	वाङ् ...	१८९	विश्वन्विः ...	नेषः ...	५९
विपः ...	अङ्गुलयः ...	१९४	विश्वम् ...	उदकम् ...	१०९
„ ...	नेधावी ...	१४९	विश्वः ...	विषमः ...	४००
विपन्यषः ...	नेधावित्रः ...	१४९	विश्वप् ...	शौरादित्यश्च	१२ ४०९
विपन्युः ...	नेधावी ...	१२८	विश्वी ...	कर्म ...	१६४
विपश्चित् ...	„ ...	१४९	विश्व्याः ...	यज्ञः ...	१४९
विपा ...	वाक् ...	९०	„ ...	आदित्यः ...	४१९
विप.ट्.तु.द्रै.।।	सुस्याजदेवते ...	४०९	विश्वितः ...	विश्वीर्षः ...	४४८
विप्रः ...	नेधावी ...	११९	विश्वः ...	आपः ...	४२८
विभावरी ...	राशिः ...	४९	विश्व्यायाः ...	सहान् ...	१०९
विधाः ...	अङ्गुलयः ...	१९९	वीज्यम् ...	अपत्यम् ...	१०५
विद्यत् ...	अकारिचम् ...	२५	वीज्यः ...	आवद्यः ...	४२८
विद्यतः ...	चन्तः ...	१८४	वीज्यु ...	सङ्गम् ...	११९
विद्यत.द्यतः	„ ...	„	टक् ...	„ ...	१९०

पदम्	वर्षः	पृष्ठे	पदम्	वर्षः	पृष्ठे
एकः ...	वक्रः ...	१५८	वेनति ...	वर्षति ...	१२७
” ...	खेनः ...	१६५	वेपः ...	कर्म ...	१६०
” ...	खन्तः ...	४९०	वेनिहि ...	गच्छति ...	९०
हस्तवर्षिणः	खलिकः ...	१५१	वेवैहि ...	खति ...	११३
हस्तनम् ...	वसम् ..	१२०	वेव्रति ...	रुच्छति ...	१००
हस्तति ...	खलि ...	१८२	वेवः ...	कर्म ...	१६३
हस्तम् ...	वनम् ...	१२८	वेवः ...	” ...	१६४
हवः ...	मेघः ...	७२	वेहि ...	गच्छति ...	१८८
हवम् ...	वनम् ...	१२८	वेघति ...	” ...	१००
हवतूर्ध्वे ...	सङ्घाते ...	१७४	वेनसः ...	पुञ्जिक्कम् ...	१७०, १८२
हव्यम् ...	षायुधम् ...	४५७	वेचानरः ...	भुव्यामदेवता ...	४६०
हवः ...	खड्गस्यः ...	१८१	वधिः ...	श्लोघः ...	१५६
हवति ...	खलि ...	१८२	वधस्यः ...	वधाः ...	१४३
” ...	हदाति ...	१५५	वनाः ...	गच्छताः ...	१८८
हवन्धिः ...	मेघः ...	७२	वानभिः ...	वज्रः ...	१८५
हवसः ...	भुव्यामदेवता ...	४६८	वोम ...	वकारिबम् ...	१६
हवाकपिः ...	भुव्यामदेवता ...	४८३	” ...	दिक् ...	४१
हवाकपाथी	” ...	४८१	” ...	एदकम् ...	११७
वेति ...	रुच्छति ...	१००	वज्रः ...	मेघः ...	१४
” ...	खति ...	११३	वज्रति ...	गच्छति ...	१२८
” ...	गच्छति ...	१५६	वज्रम् ...	कर्म ...	१६५
वेदः ...	वनम् ...	१२२	वन्धी ...	घटुकारी ...	४१८
वेधाः ...	मेधावी ...	१४०	वाः ...	सुव्याकादयः ...	४०८
वेनः ...	मेधावी ...	१२८	वाताः ...	वनुधाः ...	१८१
” ...	यज्ञः ...	१७७	वाधत् ...	महत् ..	१०४
” ...	मध्यखामदेवता ...	४८१	वाधस् ...	” ...	१८८
वेनति ...	रुच्छति ...	१००	वभिः ...	खड्गस्यः ...	१८१
” ...	गच्छति ...	१४१			

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
श्रियोः	... श्रमनपूर्वयावमस्य	४४०	श्रयः	.. बलम्	२१०
श्रंसति	... शर्षति...	२२५	शर्म	.. श्चम्	२११
शंसन्	... श्चत् ...	२२६	,	.. सुचम्	२१३
शकम्	.. उदकम्	८९	शर्याः	.. शङ्कुलयः ..	२२२
शकुनिः	.. भूस्थानदेवता..	४६५	,	.. दृषवः	४०८
शक्तिः	.. कर्म	१००	शर्वरी	.. रात्रिः	४२
शक्ता	.. ,,	१६०	शवति	.. गच्छति	२५१
शक्वरी	.. वाङ्ग	२८१	,	.. परिचरति ..	२२९
,	.. गोः	२२१	शवः	.. उदकम्	११२
शश्व	.. यावत्स	२५२	,	.. बलम्	२१६
शय्य	.. कर्म	१६२	,	.. धनम्	२२२
शय्यम्	.. सुचम्	२१६	शशमानः	.. शर्षन्	२२४
शय्यम्	.. ,,	२१४	,	.. शंसमानः ..	४३५
शची	.. वाक्	८२	शश्वत्	.. वड	२८५
,	.. कर्म	१००	शश्वम्	... रूपम्	२१८
,	.. प्रज्ञा	२२५	शशवाः	... शङ्कुलयः ...	२८०
शतन्	.. वड	२८५	शतपत्ना...	सुचपातिनौ ...	२१५
शतरा	.. सुचदायिनौ ..	२१५	शशदानः	शशशमानः ...	४४२
शब्दः	.. वाक्	८०	शशति	... ददाति... ..	२५६
शम्	.. सुचम्	२१८	शिताम	... योजिः	२८८
शश्वति	.. शक्ति	२८४	शिशिविद्यः	शपात्ररश्मिः ...	४१९
शमी	.. कर्म	१००	शिशे	... शनू	२८२
शम्बः	.. वशः	४२९	शिशी	... कर्म	१००
शम्बरः	.. मेघः	६६	शिश्वता	... सुचगामिनौ ...	२१४
शम्बरम्	.. उदकम्	१२६	शिशिषा	... रात्रिः	४६
,	.. बलम्	२२१	शिशिमिठः	मेघः	४५५
शश्वम्	.. श्चम्	२११	शिशुः	... सुचम्	२१४
शशावः	.. संशयिषुः ..	४५६	शिशपम्	... कर्म	१००

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
संयतः	सङ्गामाः	२७८	समाभयः	सङ्गुलयः	२८६
संचति	गच्छति	२४६	सजुतः	निर्गतमन्मूर्च्छित वा	२६५
समरः	सम्परिचम्	६०	सनेमि	पुरातनम्	२६८
समरम्	,, ...	२४	सपति	परिचरति	२६६
सक्वः	निर्गतमन्मूर्च्छितं वा	२६५	सपर्येति	,, ...	,,
सय्य	सङ्गामः	२६०	सप्रक्षयः	रम्यः	२८
सङ्गाः	सङ्गामाः	२७०	सप्रथयः	,, ...	२९
सङ्गे	सङ्गामे	२७४	सप्तिः	स्यः	२४५
सङ्ग्रे	,, ...	२६०	सप्रथाः	सर्वतः प्रद्युः	४६४
सङ्गये	,, ...	२७४	सबाधः	सत्त्विकाः	२५१
सङ्गमे	,, ...	,,	समक्षु	सङ्गामेषु	२०९
सङ्गे	,, ...	,,	समजम्	सङ्गामम्	२०९
संचति	गच्छति	२४४	समनीके	सङ्गामे	२०६
संचते	सेवते	२७०, २८०	समरथे	,, ...	२८६
सथा	सथ	४१०	समर्थे	,, ...	,,
सत्	सदकम्	२२२	समस्या	सर्वस्य	४२१
सतः	प्राप्तम्	२७०, २८२	समितः	सङ्गामः	२०९
सतीकम्	सदकम्	२०	समिधे	सङ्गामे	२०६
सतीगम्	,, ...	२१८	समीके	,, ...	२००
सत्यम्	,, ...	२२१	समुद्रः	सम्परिचम्	६०
सथा	सत्यम्	२२०	समोचे	सङ्गामे	२०६
सदकम्	सदकम्	२२०	समोचे	,, ...	२६०
सदधी	स्यवाश्रयिणी	२७४	सरथुः	दुष्कामदेवता	४२१
सपनी	,, ...	,,	सरसा	मध्यकामदेवता	४८०
सदश्वे	दुर्भिक्षप्रदेवते	४५५	सरः	वाक्	२४
सप्र	सदकम्	२२०	,, ...	सदकम्	२११
,,	सङ्गामः	२७०	सरखान्	मध्यकामदेवता	४०६
,,	सदकम्	२१०	सरसती	वाक्	८२

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
सरस्यः ...	नद्यः ...	१४९	साधाः ...	रम्यः ...	३८
सरितः ...	,, ...	१९६	,, ...	सुस्थानदेवताः	४८६
सरिरम् ...	बड ...	२८४	सायकः ...	वज्रः ...	२८०
सर्गाः ...	उदकानि ...	१९७	सिनम् ...	अन्नम् ...	९-७
सर्णीकम् ...	उदकम् ...	१९७	,, ...	,, ...	४१०
सर्पति ...	गच्छति ...	२४०	सिनीवाली	मध्यस्थानदेवता	४८७
सर्पिः ...	उदकम् ...	१९४	सिन्धवः ...	नद्यः ...	१९८
सर्वम् ...	,, ...	१९९	सिरा ...	उदकम् ...	१०७
सर्ङ्गे ...	गच्छति ...	२५०	सिषङ्गु ...	वेवतात् ...	३७०, ३८७
सल्लूकम् ...	सरसशीलम् ...	४९८	सिसर्ति ...	गच्छति ...	२४७
सल्लिलम् ...	उदकम् ...	१००	सीनम् ...	अन्नम् ...	२०९
,, ...	बड ...	२८६	सीम् ...	परिपचयम् ...	४९३
सवनम् ...	यज्ञः ...	३४८	सीयते ...	,, ...	२४८
सविता ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	सीराः ...	नद्यः ...	१९३
,, ...	सुस्थानदेवता ...	४८१	सुकम् ...	सर्वपदसमाख्याय	३२८
सवीमनि ...	प्रसवे ...	४९४	सुसेम ...	उदकम् ...	१०६
सञ्चति ...	गच्छति ...	२४५	सुचम् ...	,, ...	११२
ससम् ...	अन्नम् ...	२१०	सुम्यम् ...	सुकम् ...	३१६
,, ...	साध्यनिकं ज्योतिः	४०८	सुत् ...	सोता ...	३४४
सस्ति ...	सपिति ...	३५७	सुतः ...	अन्नम् ...	२०७
सस्तिम् ...	नेघम् ...	४०४	सुतम् ...	,, ...	२०३
सस्ति ...	गच्छति ...	२६८	सुतुकः ...	सुनमनः ...	३८७
ससुता ...	अङ्गुल्यः ...	१८८	सुदवाः ...	सुदानः ...	४९८
सस्रः ...	निर्गतमन्मर्षितं वा	३१५	सुद्विजम् ...	सुचम् ...	३१६
सस्रः ...	उदकम् ...	११९	सुमीयः ...	प्रसस्यः ...	२२३
,, ...	बसम् ...	२१८	सुपकः ...	मध्यस्थानदेवता	४८९
सस्रबम् ...	बड ...	२८६	सुपर्वाः ...	रम्यः ...	३८
साचीविम् ..	विप्रम् ...	२६९	,, ...	व्यायाः ...	१५१

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
सुपर्णी ...	वाक् ...	८४	स्त्रियाः ...	व्यभिः ...	४४४
सुप्रायथाः...	सुप्रगमनाः ...	१८७	स्त्रियानाम्...	स्त्रिमभावेन-	
सुसत् ...	सुसम् ...	४४८		संज्ञानामापां...	४४५
सुसम् ...	सुसम् ...	११७	सुप् ...	स्रोता ...	१४६
सुस्वावरी ...	उवाः ...	५१	सृष्टाति ...	वृत्ति ...	१८९
सुरा ...	उदकम् ...	१०७	सृष्टिः ...	दाचस् ...	४०४
सुविते ...	सुजमने ...	१८६	सृष्टिः ...	नक्षत्रैः ...	१७०, १८२
सुविद्वन् ...	सुज्ञानः...	४१८	स्रोमति ...	वर्धति ...	११९
सुमित्रः ...	सुहनुः सुजसो वा	४४४	स्रोति ...	„ ...	११५
सुहत्याः ...	वहुल्यः ...	१८८	सेहति ...	वृत्ति ...	१८०
सुदः ...	रूपः ...	१६०	सेहयति ...	„ ...	१८२
सुनरी ...	उवाः ...	४८	स्युधः ...	सङ्गमाः ...	९७१
सुनुः ...	वपत्यम् ...	१७५	स्युरति ...	वृत्ति ...	१८२
सुसता ...	उवाः ...	५६	सुकृति ...	„ ...	„
„ ...	वन्नम् ...	२११	सुतीकम् ...	उदकम् ...	८७
सुसतावती	उवाः ...	५६	स्यन्दति ...	गच्छति...	११६
सुसतावरी	„ ...	„	स्यन्दते ...	„ ...	१४०
सुस्रिः ...	स्रोता ...	१४५	स्यन्नासः ...	बलानि...	१२१
सुस्रि ...	सुसमीरिते ...	४४०	स्यमति ...	गच्छति...	१४०
सुस्रिः ...	सुस्थानदेवता...	४८९	स्यमकम् ...	सुसम् ...	११५
सुस्रि ...	वाक् ...	८२	स्यून ...	„ ...	११४
सुस्रिः ...	वक्त्रः ...	१८८	स्योनम् ...	„ ...	११७
सुस्रिः ...	दाचस् ...	४२४	संसते ...	गच्छति...	१४०
सुस्रिः ...	सुस्रिः ...	४४४	सवति ...	„ „ ...	„
सुस्रिति ...	गच्छति ...	१५५	सवन्यः ...	नद्यः ...	१४०
सोमः ...	मध्यस्थानदेवता	४८३	स्रोतः ...	उदकम् ...	११०
सोमानम् ...	वृत्तिपोतारम् ...	४१६	स्रोत्याः ...	नद्यः ...	११४
सोमः ...	स्रोता ...	१४५	सः ...	उदकम्...	११५

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
सा	... दीरादित्यस्य	२९, २७०	सन्नि	... गच्छति ...	२५३
सखाः	... सुजननः...	४१९	सन्नात्	... गच्छतु ...	२५६
सदति	... अर्चति...	२२१	सकति	... गच्छति ...	२२८
सखा	... उदकम्...	१९८	ससः	... ससः ...	१४४
,,	... अयम् ...	१०८	सयति	... गच्छति ...	२२८
सधितिः	... वसः ...	१८०	सयन्नात्	... गच्छतु ...	२२८
सधे	... द्यावापृथिवी ...	२७९	सरयाहः	... सन्नुजननः ...	४१०
सजः	... वाक् ...	८०	सरः	... ष्योतिः...	२८८
सपिति	... सपिति...	२५०	,,	... अकृत् ...	१६०
,,	... अर्चति...	२२१	,,	... ज्ञोषः ...	२२४
ससकः	... सनारिचम् ...	२४	सरयाः	... मनुष्याः ...	१८०
ससकूः	... " ...	२८	सरसत्यः	... नयः ...	१४९
सरः	... वाक् ...	८०	सरितः	... रञ्जयः ...	४९
सरति	... गच्छति ...	१४७	,,	... नयः ...	१२६
,,	... अर्चति...	२२०	,,	... आदित्यवाहः...	१५४
सशीकम्	... उदकम् ...	८७	,,	... अङ्गुलयः ...	१८५
ससराधि	... अशानि ...	५६	सरी	... इन्द्रवाची ...	१३३
,,	... " ...	४०८	सस्यम्	... स्यम् ...	२०७
,,	... स्यः ...	२०८	सर्यति	... गच्छति...	२५१
ससारः	... अङ्गुलयः ...	१८५	सर्यते	... रच्छति ...	२०१
ससि	... सपिति ...	२५०	सविः	... उदकम् ...	१२०
ससिः	... मध्यस्थानदेवता	४८८	सविर्धाने	... भूस्थानदेवते ...	४७९
साहा	... वाक् ...	८२	ससन्नः	... भूस्थानदेवता ...	४६७
साहाकृतयः	... भूस्थानदेवता ...	४६४	सासमाने	... सासमानौ ...	४०८
सृतीकम्	... उदकम् ...	११८	सिकम्	... सर्वपदसमाख्याय २२८	
ससासः	... अन्धाः ...	१५९	सिनोत	... सिनुत ..	४४८
सनति	... गच्छति...	२५०	सिना	... राशिः ..	४७
			सिरसम्	... सिरसम् ..	१८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
द्विरप्यवर्थाः	नद्यः	१२७	दोषा	वाक्	८८
द्विरक्	निर्मतमन्वर्धितं वा	१२५	”	यज्ञः	१२८
ऊरचित्	खेनः	१२४	श्रुतः	श्रुतः	१२७
द्विः	अस्तत्	१२१	कथति	अर्थति	१२१
”	क्रोधः	१२२	”	अति	१२२
द्वितीयते	क्रुध्यति	१२२	कथते	अर्थति.. ..	१२२
द्वेतिः	वक्षः	१८०	करः	क्रोधः	१२५
द्वेन	द्विरप्यम्	१८	करति	अति	१२४
”	उदकम्	१२५	कार्याणाम्	अथानाम	१५१
द्वेळः	क्रोधः	१२४		॥ इति ॥	
द्वेळते	क्रुध्यति	१२२		—	

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (नैषधुर्कं काण्डम्) १	(१५) दशादिष्टोपयोजनानि ...	१५२
(१) एकविंशतिः शथिवीनामधेयानि १	(१६) एकादश अस्तिकर्माचः	१५६
(२) पञ्चदश द्विरप्यनामानि ... १८	(१७) एकादश अस्तवोनामधेयानि	१५८
(३) षोडशान्तरिचनानामानि ... २४		
(४) षट् साधारणानि ... २२, २७७	अथ द्वितीयाध्यायः (नैषधुर्कं काण्डम्) १६२	
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि ... २२	(१) षड्विंशतिः कर्मानामानि ...	१६२
(६) अष्टौ दिङ्गनामानि ... २८	(२) पञ्चदश्रापत्यनामानि ...	१७१
(७) त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ४२	(३) पञ्चविंशतिर्भन्नुष्यनामानि	१७६
(८) षोडशोषेनामानि... ... ४८	(४) द्वादश वाङ्मनामानि ...	१८८
(९) द्वादशान्तरिचनानामानि... ... ५४	(५) द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि	१८९
(१०) त्रिंशत्कोषनामानि ... ५८	(६) अष्टादश कान्तिकर्माचः ...	१८८
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्मनामानि ७४	(७) अष्टाविंशतिरन्ननामानि...	२०२
(१२) एकशतसुदकनामानि ... ८६	(८) दशातिकर्माचः	२१२
(१३) सप्तविंशत्तदीनामानि ... १२१	(९) अष्टाविंशतिर्बलनामानि ...	२१५
(१४) षड्विंशतिरश्मनामानि ... १४४	(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	२१९

13.	Chaturvarga Chintāmaṇi, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	Rs. 23	4
14.	Chhāndogya Upanishad, Sanskrit Fasc. I and IV @ /10/ each	.. 1	4
15.	Ditto English, Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	2
16.	Categories of the Nyāya Philosophy, Fasc. II 0	10
17.	Daśa Rūpa, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
18.	Gopatha Brāhmaṇa, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
19.	Gopāla Tāpani, Fasc. I 0	10
20.	Gobhiliya Grihya Sūtra, Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
21.	Hindu Astronomy, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
22.	Īśā Kena Kaṭha Prasna Muṇḍa Māṇḍūkya Upanishads, Fasc. VI 0	10
23.	Kātantra, Fasc. I—VI @ /1/ each 6	0
24.	Kathā Sarit Sāgara, English, Fasc. I—X @ /1/ each 10	0
25.	Lalita Vistara, Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
26.	Ditto English, Fasc. I—II 2	0
27.	Maitri Upanishad, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
28.	Mīmāṃsā Darśana, Fasc. II—XXVI @ /10/ each 9	6
29.	Mārkaṇḍeya Purāna, Fasc. IV—VII @ /10/ each 2	8
30.	Nṛsiṃha Tāpani, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
31.	Nirukta, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
32.	Nārada Pancharātra, Fasc. I, III—IV @ /10/ each 1	14
33.	Nyāya Darśana, Fasc. I and III @ /10/ each 1	4
34.	Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, Fasc. II—IV (Fasc. I out of stock) 1	14
35.	Piṅgala Chhandah Sūtra, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
36.	Prithirāj Rāsau, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
37.	Ditto English, Fasc. I 1	0
38.	Pāli Grammar, English, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
39.	Prākṛita Lakṣhaṇam, Fasc. I 1	8
40.	Rig Veda, Vol. I, Fasc. IV 0	10
41.	Srauta Sūtra of Apastamba, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
42.	Ditto Aśvalāyana, Fasc. I—XI @ /10/ each 6	14
43.	Ditto Lātyāyana Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
44.	Sāma Veda Saṃhitā, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each 23	2
45.	Sāhitya Darpaṇa, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
46.	Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
47.	Sūrya Siddhānta, Fasc. IV 0	10
48.	Sarva Darśana Sangraha, Fasc. II 0	10
49.	Saṅkara Vijaya, Fasc. II and III @ /10/ each 1	4
50.	Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, English, Fasc. III 0	10
51.	Sāṅkhya Sāra, Fasc. I 0	10
52.	Taittirīya Aranyaka, Fasc. I—XI @ /10/ each 6	14
53.	Ditto Brāhmaṇa Fasc. I—XXIV @ /10/ each 15	0
54.	Ditto Saṃhitā, Fasc. I—XXXII @ /10/ each 20	0
55.	Ditto Prātisākhya, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
56.	Ditto and Aitareya Upanishads, Fasc. II and III @ /10/ each 1	4
57.	Ditto Aitareya Śvetāśvatara Kena Īśā Upanishads, English, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
58.	Tāndyā Brāhmaṇa, Fasc. I—XIX @ /10/ each 11	14
59.	Uttara Naishadha, Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
60.	Vāyu Purāna, Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—II @ /10/ each 5	0
61.	Vishṇu Smṛiti, Fasc. I—II @ /10/ each 1	4
62.	Yoga Sūtra of Patanjali, English, Fasc. I—II 1	12

Arabic and Persian Series.

1.	'Alamgīrnāmah, with Index, Fasc. I—XIII @ /10/ each 8	2
	English Transl. by Akbari, Persian text, Fasc. I—XXII @ 1/4 each 27	8
	with Index, Ditto English Translation, Vol. I (Fasc. I—VII) 12	4
	with Index, 'Alamgīrnāmah, with Index, Fasc. I—XX @ 1/4 each 25	0
	Biographical 'Alamgīrnāmah with Index, Fasc. I—XIX @ /10/ each 11	14
	Arabic Technical Terms' Oriental Biographical Dictionary; thick paper, Rs. 4/12; thin 4	8
	.. Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 26	4
	each 17	8
	Phang-i-Rashidi (complete), Fasc. I—XIV @ 1/4 each 17	8
	Biographical Dictionary of Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IV @ /12/ each 3	0
	Biographical Dictionary of Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IX @ /10/ each 5	16
	Biographical Dictionary of Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
	Biographical Dictionary of Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I 1	4
	Biographical Dictionary of the Caliphs, English, Fasc. I—VI @ 1/ each 6	0
	with Index, Fasc. I 17	0

14. Iqbálnámah-i-Jahángiri, Fasc. I—III @ /10/ each	..	Rs. 1	14
15. Işabáh, with Supplement, Fasc. I—XXX @ /12/ each 22	8
16. Magházi of Wáqidí, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
17. Montakhab-ul-Tawárikh, Fasc. I—XV @ /10/ each 9	6
18. Muntakhab-ul-Lubáb, Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ 12	0
19. Mu'ásir-i-'Alamgiri (complete), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
20. Nukhbat-ul-Fikr, Fasc. I 0	10
21. Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
22. Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each.. 8	12
23. Tabaqát-i-Násiri, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
24. Ditto English, Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
25. Tárikh-i-Firúz Sháhi, Fasc. I—VII @ /10/ each 4	6
26. Tárikh-i-Baihaqi, Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
27. Wís o Rámin, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Ditto Vols. XIX and XX @ 10/ each	90	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No. 5	0
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson 3	0
5. Analysis of the Sher Chin, by Alexander Caoma de Körös 1	0
6. Anis-ul-Musharrihin 3	0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata 2	0
8. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts 1	0
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev., W. Taylor 2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
11. Istíláhát-uz-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV @ 16/ each 32	0
13. Jawámi-ul-ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. 2	0
14. Khizánat-ul-ilm 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV @ 20/ each 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with coloured Plates, 4to. @ 6/ 12	0
17. Purána Sangraha 1	0
18. Sharí'at-ul-Islám 4	0
19. Tibetan Dictionary 10	0
20. Ditto Grammar 8	0
21. Vattodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0

